

«Z TARCZĄ ALBO NA TARCZY»:

WOJNY W HISTORII
CYWILIZACJI ŚWIATOWEJ

MIĘDZYNARODOWE KONSORCJUM
NAUKOWO-EDUKACYJNE
IMENIA LUCIENA FEBVRA

**«Z TARCZĄ ALBO NA TARCZY»:
WOJNY W HISTORII
CYWILIZACJI ŚWIATOWEJ**

Monografia zbiorowa

Warszawa-Paryż 2022

Recenzenci
dr hab. Maciej Krotofil
dr hab. Wiktor Gudź

Projekt okładki
Ihor Sribniak, Anastasia Zoria

Na okładce –
«Z tarczą albo na tarczy» (Ἡ τὰν ἢ ἐπὶ τᾷς):
tak spartańskie matki żegnały wyruszających na bitwę;
oznaczało to, że Spartanin może wrócić jako zwycięzca (ze swoją bronią)
lub martwy (poległych niesiono na tarczy),
i nie ma innej możliwości

Wykorzystano także:
z góry: Ukraińska nagroda wojskowa
«Żelazny Krzyż za kampanię zimową i bitwy» (Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej, 1920 r.)
pośrodku: fragment obrazu Jean-Jacques-Francois Le Barbie
«Spartanka wręcza synowi tarczę», (około 1805 r.),
od dołu: Godło Sił Zbrojnych Ukrainy (2009 r.)

Redaktor
dr hab. Ihor Sribniak

Opracowanie typograficzne
Anastasia Zoria

Korekta
Zespół

ISBN 978-2-83-275163-4

© Copyright by
Witalij Andriejew,
Marina Bessonowa, Iryna Bratko,
Oksana Drach, Oksana Dubiecka, Serhii Holovanov,
Olga Honczarowa, Piotr Gołdyn, Aleksander Kazakow, Igor Kryvosheia,
Hałyna Kuts, Roman Kuczma, Anna Matiushchenkova, Olga Motsiyaka, Andrij Minajew,
Tatiana Minajewa, Maryna Palienko, Dmytro Petrenko, Anton Protsiuk, Oleh Razyhrayev, Ludmiła Sagan,
Taras Serhijczuk, Natalia Sydorenko, Ihor Sribniak, Milana Sribniak,
Andriy Temchenko, Anastazja Trofymczenko,
Mykoła Tymoszyk, Walerij Własenko,
Yevhenia Zubenko

© Copyright by
Międzynarodowe konsorcjum
naukowo-edukacyjne im. Luciena Febvra

Warszawa-Paryż 2022

Wydawca
Międzynarodowe konsorcjum
naukowo-edukacyjne im. Luciena Febvra

Książka została przygotowana przy wsparciu
Komitetu badań naukowych MKNE
im. Luciena Febvra

Druk
Centrum naukowo-wydawnicze im. O. Pritsaka
pritsak-center.com

ВІД РЕДАКТОРА

24 лютого 2022 р. назавжди закарбувалося у пам'яті українського народу кадрами ракетних обстрілів Києва і виттям сирен, колонами російських танків на вулицях українських міст, тваринним оскалом рашистської орди, яка на заклик свого фюрера прийшла знищити Україну – як то вона намагалася зробити століттями. Побачене і відчуте спочатку просто не вкладалося в голову, бо здавалось би – маючи за плечима досвід двох світових воєн, людство винесло відповідні уроки.

Але з'ясувалося, що на земній кулі є істота, яка у 2000 р. призначила себе на посаду президента російської федерації, здатна поставити світ на межу глобальної катастрофи і розпочати третю світову війну. У своїй імперській одержимості будь-що відбудувати Радянський союз путін поставив під сумнів теперішній світоустрій, обравши першою своєю мішенню Україну. Деякі його заяви свідчать про те, що за певних умов він готовий застосувати й тактичну ядерну зброю, що перетворить обширні території України на радіоактивну пустелю.

Прикметне, що безнадійно хворе російське суспільство у своїй переважній більшості слухняно сприймає ідеї і виконує всі злочинні вказівки свого кривавого вождя, причому інколи це набуває характер масштабної істерії. Одним з яскравих проявів цього стало «Обращение совета ректоров вузов Санкт-Петербурга и Ленинградской области к профессорам, преподавателям, работникам и студентам высших учебных заведений», в якому висловлювалася беззастережна підтримка агресивній політиці путіна щодо України. Реагуючи на нього викладачі кількох українських університетів у свою чергу висловили у березні 2022 р. власну позицію (була опублікована онлайн: <http://pritsak-center.com/>), текст якої доцільно опублікувати ще раз (наводиться в оригіналі – російською мовою):

Мы вас услышали...:

реакция преподавателей
университетов Украины
на «Обращение совета ректоров
вузов Санкт-Петербурга
и Ленинградской области
к профессорам, преподавателям,
работникам и студентам
высших учебных заведений

Совет ректоров вузов Санкт-Петербурга и Ленинградской области счёл целесообразным обратиться к профессорам, преподавателям, работникам и студентам высших учебных заведений этого региона с тем, чтобы еще раз заявить о том, что развязанная РФ в Украине война, целью которой с самого начала было свержение её законного правительства и президента, а также ликвидация Украины как суверенного государства – всецело поддерживается упомянутым советом. Ректоры, входящие в его состав, ничтоже сумняшеся готовы разделить ответственность за это очередное военное преступление против Украины с самодержавным правителем эрефии путинным, что делает их прямыми участниками всех действий кровавого кремлевского деспота.

Несомненным позитивом есть то, что где-то глубоко – в самых сокровенных закоулках своих низменных души члены совета осознают, что это решение (как и их непреодолимое желание показать свою собачью преданность российскому фюреру) – будет иметь для москвии и её подданных фатальные и катастрофические последствия – как в политическом, так и экономическом плане. Нынешняя ерефия, ведомая нерукоподаваемым параноиком, не только уже превратилась в государство-изгой, а при благоприятном стечении обстоятельств, скорее всего, прекратит своё существование в рамках единого государства (по крайней мере, будем на это уповать!).

Однако это обстоятельство не особо заботит «велемудрых» горе-ректоров – оказывается главное всего для них – это переживаемое ими «большое моральное испытание» – ведь на другой стороне российско-украинской границы «родные люди и друзья». Вот так – не больше, и не меньше... Существуют все основания утверждать, что совет ректоров в полном составе впал в маразм (очень надеюсь, что это только начальная стадия), и не замечает того тектонического сдвига в сознании русскоязычных украинцев, которые массово отказываются от использования русского языка, хотя с младых ногтей общались на нём с родителями, со своими сверстниками, с чиновниками местного (областного и районного уровня), ну и, конечно же – с отдельными

представителями российского ректорского корпуса, приезжавшими в Украину поглотить «на экзотику»... Те же русскоязычные украинцы, которые служат в Вооруженных силах Украины, без единого сомнения готовы ежечасно уничтожать русского оккупанта в небе, на земле, и под землей (особенно там, где находятся путинские бункеры).

Неприкрытая полномасштабная агрессия рф навсегда перечеркнула «величие» русской культуры, ибо агрессор просто априори не может иметь ничего великого! Весь этот сонм русских писателей, на произведениях которых выросло старшее поколение украинцев, дезавуирован – в одночасье и навсегда, причем не только для украинцев, а и для европейцев и англосаксов. В умах украинцев разве что запечатлятся слова действительно великого русского поэта Некрасова, вложенные им в уста «папаши» «в пальто на красной подкладке» о людях труда всех национальностей. На самом деле эта фраза из стихотворения «Железная дорога» как нельзя лучше характеризует всю элиту земли расейской (за небольшим исключением, к коему следует отнести Ахеджакову, Макаревича, Невзорова и еще ну очень немногих)! А касательно всех остальных (и уж точно относительно членов совета ректоров) Некрасов был стопроцентно прав – «Не создавать – разрушать мастера, Варвары! дикое скопище пьяниц!..».

Читая «Обращение...» складывается впечатление, что оголтелость членов совета ректоров просто не имеет границ – ведь по их мысли эрефия просто таки «была вынуждена» развязать войну против Украины, которая имела смелость претендовать на то, чтобы самостоятельно расставлять свои внешнеполитические приоритеты, и в частности – стремилась стать членом Европейского союза и НАТО. Такой вектор развития Украины в глазах путина (и заодно – седовласых небожителей в ректорских мантиях) был смертельным святотатством, ударом в спину «братскому» (то бишь русскому) народу...

Между тем – ведь только рф принадлежит право распоряжаться судьбами украинцев, и она вот им и распорядилась – гатя по школам и роддомам украинских городов из крупнокалиберных орудий, запуская крылатые и баллистические ракеты, нанося бомбовые удары по объектам критической инфраструктуры и жилым домам, не давая возможности мирным жителям осажденных городов воспользоваться гуманитарными коридорами и спасти жизни своих детей...

Параллельно российские формирования начали широкомасштабное наземное наступление, сея смерть и мрак, где бы ни появились «доблестные орки-освободители». Российские ДРГ просто для устрашения (а может развлечения?) расстреливают машины с детьми и мирными жителями.

Однако расплата за эти злодеяния сродни нацистским – близка и неотвратима. И тут очень важным для путина и эрефии будет пройти свой путь до самого края своей истории, финалом-апофеозом которого будет возвращение всех оккупированных московией украинских территорий (донецкие и луганские земли, а также непременно – Крым!), выплата репараций в полном объеме – как за разрушенные города, так и за погубленные жизни украинцев. И непременно – всеобщее моральное осуждение и уничтожение агрессора в глазах всего мира, ну а сатане в людском обличье – путину – гореть в Геенне (после «Нюрнбергского» для него трибунала и публичного его повешения).

Осуществление этой программы-минимум усложняется амнезией преимущественной части россиян, сознание которых уже неисправимо отравлено путинской пропагандой, которые готовы идти не то что на конфронтацию с Европой и всем Западом, а даже на собственное заклание. А по сему расея не имеет и не может иметь будущего, и только исторические аналогии – и в частности пример денацификации Германии позволяет забрезжить слабой надежде о все же реинкарнации россии как демократического государства в рамках разве что историчной москвии (какой бы фантастической не представлялась сегодня такая возможность).

СЛАВА УКРАИНЕ!

Подписанты:

Игорь Срибняк, проф., док. ист. наук, зав. каф. всемирной истории (Киевский университет им. Бориса Гринченко)

Олег Павлышин, доц., канд. ист. наук, доц. каф. новейшей истории Украины им. М. Грушевского (Львовский национальный университет им. Ивана Франко)

Галина Саган, проф., док. ист. наук, проф. каф. всемирной истории (Киевский университет имени Бориса Гринченко)

Алла Атаманенко, проф., док. ист. наук, декан факультету международных отношений, директор науч.-исслед. центра «Институт исследований украинской диаспоры» (Национальный университет «Острожская академия»)

Игорь Лихтей, проф., док. ист. наук, зав. каф. Античности, Средневековья и домодерной истории Украины (Ужгородский национальный университет)

Татьяна Лихтей, доц., канд. филол. наук, доц. каф. словацкой филологии (Ужгородский национальный университет)

Геннадий Надтока, проф., док. ист. наук, проф. каф. всемирной истории (Киевский университет имени Бориса Гринченко)

Олег Слипецкий, ст. преп. каф. Античности, Средневековья и домодерной истории Украины (Ужгородский национальный университет)

Оксана Бабак, доц., канд. ист. наук, доц. каф. истории Украины (Центральноукраинский государственный педагогический университет им. Владимира Винниченко)

Елена Александрова, проф., док. филос. наук, декан Историко-философского факультета (Киевский университет им. Бориса Гринченко)

Виктор Гудзь, проф., док. ист. наук, проф. каф. истории и археологии (Мелитопольский государственный педагогический университет им. Богдана Хмельницкого)

Александр Ситник, проф., док. ист. наук, проф. каф. истории и археологии (Мелитопольский государственный педагогический университет им. Богдана Хмельницкого)

Элла Быстрицкая, проф., док. ист. наук, зав. каф. всемирной истории и религиоведения (Тернопольский национальный педагогический университет им. Владимира Гнатюка)

Игорь Тодоров, проф., док. ист. наук, проф. каф. международных студий и общественных коммуникаций (Ужгородский национальный университет)

Вита Титаренко, проф., док. филос. наук, проф. каф. философии (Киевский университет имени Бориса Гринченко)

Сергей Троян, проф., док. ист. наук, проф. кафедры международных отношений, информации и региональных студий (Национальный авиационный университет, Киев)

Виталий Докаш, проф., док. филос. наук, заведующий кафедры социологии (Чернивецкий национальный университет им. Ю. Федьковича)

Елена Бондарева, проф., док. филол. наук, главный научный сотрудник (Киевский университет им. Бориса Гринченко)

Ольга Котенко, доц., канд. пед. наук, директор Педагогического института (Киевский университет им. Бориса Гринченко)

Тетяна Костюк, доц., док. наук государственного управления, проф. кафедры поли-

тологии (Киевский университет им. Бориса Гринченко)

Роман Павлюк, доц., канд. пед. наук, зам. директора по учебной работе (Киевский университет имени Бориса Гринченко)

Юлия Подрез, доц., канд. ист. наук, доц. кафедры всемирной истории и международных отношений, директор учебно-научного Института истории, права и международных отношений (Сумской государственный педагогический университет им. А. С. Макаренко)

Евгений Луняк, проф., док. ист. наук, профессор Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

Татьяна Носенко, доц., канд. тех. наук, доц. кафедры компьютерных наук та математики (Киевский университет имени Бориса Гринченко)

Светлана Бульбенюк, доц., канд. полит. наук, доц. кафедры политологии (Киевский университет имени Бориса Гринченко)

Ирина Слюсаренко, доц., канд. ист. наук, доц. каф. международных отношений и международного права факультета права и международных отношений (Киевский университет имени Бориса Гринченко)

Валерий Ластовский, проф., док. ист. наук, проф. кафедры международных отношений (Киевский национальный университет культуры и искусств)

Юлия Вишницкая, доц., док. филол. наук, доц. кафедры мировой литературы Института филологии (Киевский университет имени Бориса Гринченко)

Игорь Кривошея, проф. (Уманский государственный педагогический университет им. Павла Тычины)

Алексей Жильцов, проф., канд. пед. наук, проректор (Киевский университет имени Бориса Гринченко)

Василий Орлик, проф., док. ист. наук, зав. кафедры истории, археологии, информационного и архивного дела (Центральноукраинский национальный технический университет)

Светлана Орлик, проф., док. ист. наук, проф. кафедры истории, археологии, информационного и архивного дела (Центральноукраинский национальный технический университет)

Александр Чепурко, доц., канд. ист. наук, доц. кафедры истории Украины (Днепропетровский национальный университет им. Олеся Гончара)

Владимир Пержун, доц., канд. социол. наук (Хмельницкий национальный университет)

Ольга Пугаченко, доц., канд. экон. наук (Центральноукраинский национальный технический университет)

Валерий Власенко, доц., канд. ист. наук, доц. кафедры истории (Сумской государственной университет)

Валентин Гусев, доц., канд. ист. наук, доц. кафедры философии та религиоведения (Национальный университет «Киево-Могилянская академия»)

Роман Кривонос, доц., канд. полит. наук, доц. кафедры международного регионоведения (Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко)

Александр Бонь, доц., канд. ист. наук, доц. кафедры истории Украины (Киевский университет имени Бориса Гринченко)

Це звернення було підтримано й кількома науковцями різних установ НАН України:

Вита Титаренко, проф., док. филос. наук, старший научный сотрудник (Институт философии имени Г.С.Сковороды НАН Украины)

Оксана Горкуша, канд. филос. наук, старший научный сотрудник Отделения религиоведения (Институт философии им. Г.С.Сковороды НАН Украины)

Игорь Козловский, канд. ист. наук, старший научный сотрудник Отделения религиоведения (Институт философии им. Г.С.Сковороды НАН Украины), узник совести

Дмитрий Базик, канд. филос. наук, старший научный сотрудник Отделения религиоведения (Институт философии им. Г.С.Сковороды НАН Украины)

Оксана Бондаренко, канд. биолог. наук, научный сотрудник (Институт физиологии растений и генетики НАН Украины)

Виктор Шевченко, док. биолог. наук, старший научный сотрудник (Институт физиологии растений и генетики НАН Украины)

Сім з половиною місяців російсько-української війни засвідчили, що це та багато інших

звернень до російської «інтелігенції», російського «громадянського суспільства», на жаль, не мали (і не могли мати) на них відчутного впливу з огляду на безповоротно втрачену цієї верствою росіян здатність чути і мислити. Маючи послідовно рабську психологію, російська «інтелігенція» апріорі не здатна впливати на суспільні настрої, особливо якщо врахувати те, що суспільства в росії як такого просто не існує. Є лише неструктурований конгломерат *неособистостей*, які мовчазно або відкрито толерують криваві злочини путіна, скоєні ним і його поплічниками в Україні. Навіть та обставина, що спочатку Сейм Латвії (11 серпня 2022 р.), а 13 жовтня ц.р. Парламентська асамблея Ради Європи одностайно ухвалила резолюцію, в якій російська федерація була визнана терористичним режимом (спонсором тероризму), жодним чином не порушила їх душевний спокій, так само – як і аналогічні рішення Сенату Польщі, естонського Рійгіколу та чеського парламенту.

Але мова власне не про них, а про тих росіян, які зі зброєю в руках намагаються нав'язати нам *«русскій мір»*, а їх найголовнішими «переконуючими» аргументами є катування і вбивства цивільних українців та захоплених у полон українських солдатів та офіцерів. Почерк окупанта є незмінним на всіх тимчасово окупованих – а нині вже звільнених українських землях – в Бучі, Бородянці, Балаклії, Ізюмі, Херсоні... В силу цього як ніколи актуальними звучать слова загиблого на цій війні громадського активіста і воїна ЗСУ, киянина Романа Ратушного, якими він визначив найголовніше завдання для всіх українців: *«Просто запам'ятайте: чим більше росіян ми вб'ємо зараз, тим менше росіян доведеться вбивати нашим дітям»*.

Ігор Срібняк

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА

Віталій Андреев,

Київський університет імені Бориса Грінченка

ПЕРШИЙ МІСЯЦЬ ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 2022 р. (літопис самовидця)

Не хотів писати, а тим більше оприлюднювати цей текст до кінця війни. Причин кілька: по-перше – війна ще не скінчилася, а мені, як історику хотілося б подивитися на всі ці страшні події з певної часової перспективи і не бути аж надто суб'єктивним у своїх наративах та висновках; по-друге – важко згадувати, особливо перші години, дні, тижні цієї підступної агресії, адже починає зашкалювати адреналін (підвищується тиск, частішає серцебиття, сушить в роті тощо); по-третє – соромно, «чи не герой», був у війську всього місяць (з 24 лютого по 26 березня) під час оборони Києва й жодного разу не був на «передку», а хлопці, з ким починали служити, стали справжніми воїнами й продовжують звільняти нашу землю та гинути вже на Сході країни.

Тут хотілося б додати, що мене дратують високопарні заяви, які останнім часом доволі часто доводиться чути від різних людей, переважно тих, хто у збройних силах не був, про те як ми всі наближаємо перемогу України «кожен на своєму місці, на своєму фронті» та розмовляючи вишуканою українською мовою. Нашу перемогу, на мою думку, наближають Збройні сили України, волонтери та ті, хто працює на державу, армію, фронт. А як її наближає, наприклад, такий професор як я – не знаю!

Проте, за численними наполяганнями друзів та колег-істориків, все ж таки вирішив поділитися власним досвідом участі в цій війні. Поіменно згадаю «винуватців», які мене спонукали й підштовхнули до написання цього опусу та подякувати їм за допомогу в подоланні того страху та глибокого небажання братися за цей текст – Ігор Лиман, Вікторія Константинова, Ігор Срібняк, Ігор Гирич, Ігор Кривошея, Віталій Тельвак, Владислав Грибовський, В'ячеслав Ржеутський.

Отже, пропоную скорочений варіант своїх споминів, адже, думаю, не все можна зараз писати. Колись, сподіваюся, трапиться нагода оприлюднити детальнішу оповідь. Тут не буде ані розумних міркувань, ані глибокодумних висновків про протистояння цивілізацій, а лише опис побаченого, власних дій та вражень – такий собі коротенький «літопис самовидця».

Сумніви, що розпочнеться війна у мене остаточно щезли десь за тиждень – виїзд з Києва іноземних посольств, повідомлення керівництву України від американської та британської розвідок, московські шабаші та виступи російського диктатора тощо. Пам'ятаю, як після чергової промови кремлівського карлика, особливо його злобного звернення до українців та слів: «Ви хотіли декомунізації! Буде вам справжня декомунізація!», – я

сказав дружині: «Це все! Буде війна, адже він нас ненавидить і це ірраціонально!»

Звичайно, що я намагався планувати, як буду діяти після початку вторгнення російських військ. «Тривожні чемоданчики», а точніше рюкзаки у нас із дружиною Світланою були готові. Пригадую, як жартома казав: «Цікаво, а куди ж наша влада буде евакуювати професуру та університети, як це було під час Другої світової?». А якщо серйозно, то особливого вибору в мене не було, я знав, що мій єдиний син Богдан (на той час йому було 29, програміст, інтелектуал, аспірант, учасник Революції Гідності), який не служив в армії піде на захист Батьківщини, тому й для себе я вирішив, що піду разом з ним. Міркував так: «Мені п'ятдесят п'ять, я доктор історичних наук, професор, хоч і не вмію воювати, але в 1985–1987 рр. служив у радянській армії, до речі, добре стріляв та був відмінником бойової та політичної підготовки, «пісок з мене не сиплеться» (колись виконував нормативи кандидата в майстри спорту в кількох видах та й зараз намагаюся бути «на висоті»)). Пригадую як хтось, ні – не хтось, а мій однокурсник Ю. Завгородній (нині доктор філософських наук), у далекому 1989 р. запитав мене: «А для чого ти так багато займаєшся спортом?», – тоді я не знав, що йому відповісти. Після 24.02.2022 р. я зрозумів для чого це було... Отже, треба йти воювати за Україну та намагатися зберегти сина.

23 лютого близько опівночі зробив пост у Фейсбуці з огидною пікою російського фюрера та цитатою з «Таємної історії» Прокопія Кесарійського: «...більшості володарів, з-за їхнього невігластва, властиве прагнення наслідувати погані вчинки попередників, і вони легко схиляються до пороків давніх часів. Однак надалі написати історію цих діянь мене спонукала думка, що для тих, хто в майбутні часи виявиться тираном, стане цілком очевидним, що їм самим ніяк не уникнути кари за власні гріхи подібно до того, як довелося зазнати її і цим людям, а крім того, їхні вчинки та звичаї теж виявляться навіки зображеними, унаслідок чого вони, мабуть, з великим побоюванням стануть вчиняти свої беззаконня». Опісля пішов спати, на завтра планувалися з ранку, як завжди, година спорту, а далі – заняття зі студентами, лекція з історіографії...

Вранці 24 лютого, як, мабуть, і більшість мешканців Києва, я прокинувся від вибухів та звуків сигналізації автомобілів у дво-

рі. Встав, подивився у вікно, погортав свій смартфон і зрозумів, що почалося невідворотне. Із сусідньої кімнати зайшла дружина (їй вже зателефонували родичі з-за кордону) й сказала: «Все – війна!»

Особливої розпачі не було, адже розумів, що до цього все йшло. Тоді, й це дивно, адже будучи людиною чутливою та нервовою, я сказав, що трохи посплю, бо невідомо, коли ще буде така нагода. Тепер я впевнений – то було правильне рішення. Проспав до 7.30, прийняв душ, попив каву. Зателефонував Богдану, а він вже перебував на шляху до Голосіївського територіального центру комплектування та соціальної підтримки:

– Синку, ти де?

– Іду у військомат.

– Куди збираєшся потрапити?

– У Тероборону.

– Зачекай мене! Треба щоб ми були разом і нас не розподілили по різних підрозділах!

– Добре! Чекаю!

Я негайно вирушив до військомату на Велику Васильківську, син «тримав чергу» майже дві години, бо спочатку оформлювали резервістів. Зустрілися з Богданом. Стало трохи легше, адже тепер ми були разом. Тут була величезна кількість чоловіків – хтось записувався в «охорону об'єктів», а хтось до територіальної оборони. Абсолютно різні люди за географією (бо Київ – «новий Вавилон»), за професією, соціальною приналежністю, віком. Але всіх об'єднувало одне бажання – захистити Україну та її столицю. Здивувало, що хаосу не було. Попри події, що стрімко розгорталися довкола, працівники військомату працювали доволі злагоджено й виважено, одразу відсікаючи непевний контингент.

Коли вже майже підійшла наша черга я, хвилюючись за сина, відвів його у бік і спробував переконати вертатися додому та якось рятувати маму і дружину. Аргументи були такі: якщо я ще маю досвід у військовій справі – службу в радянській армії, – то шанси не обстріляного київського програміста вижити в потенційній м'ясорубці невеликі. Нехай Андрєєви віддадуть свій борг Батьківщині у моїй особі, а ти, раптом що, піклуватимешся про матір і дружину. Та син був неблаганний...

Тоді, чесно кажучи, думав, що загину, адже не маю бойового досвіду та йдемо ми проти, як тоді здавалося, «другої армії світу»,

яка готувалася до війни, а українській армії держава в минулому приділяла надто мало уваги. Син також зараз згадує: «Йшов, усвідомлюючи, що можу загинути в першому ж зіткненні, але ж я просто й думки не міг допустити, що ці покидьки маршуватимуть парадними шеренгами по Хрещатику».

Тоді, пам'ятаю вперше побачив начальника штабу С. Соколова, офіцера, історика за освітою, автора популярної книги «Історія в моментах. Україна/Московія». Він чомусь першим звернув увагу на мене, хоч в кімнаті було кілька десятків чоловіків, підійшов, потиснув руку й сказав: «Хочете захищати Батьківщину, прислужитися Україні?», – я відповів: «Так. Але ми разом із сином і хочемо бути разом й надалі».

Після того як нас зареєстрували та ми підписали необхідні документи, С. Соколов сказав, щоб ми їхали до дому й узяли все необхідне (одяг, харчі, туристичне спорядження), щоб прожити у польових умовах протягом п'яти діб. Добре, що у мене все було наготові! Я в минулому був польовим археологом, а згодом захопився подорожами, пішохідним туризмом і, навіть, перед війною встиг отримати другу вищу освіту зі спеціальності «Туризм». На жаль сину мені так і не вдалося прищепити любов до outdoor й він є великим прихильником комфорту.

Спочатку поїхали до мене (на проспект ім. Академіка Глушкова, станція метро «Іподром») – я взяв свій рюкзак на 80 літрів та поклав до нього усе необхідне. Попрощалися – я з дружиною, Богдан з мамою. Вирішили, що вона, разом з дружиною Богдана, поїде під Київ у напрямку Василькова, у село до родичів, бо з'явилася, як згодом виявилось, хибна думка – якщо місцевий аеродром вже розбомбили, то там вже можна бути у безпеці... (але це вже зовсім інша історія). Надалі пішли до сина. Вулиці Києва були майже пустими, а на рекламних екранах вздовж доріг вже красувалися «привітання» російській армії та «російському військовому кораблю». До військомату нас відвезла на автомобілі невістка.

З Великої Васильківської нас направили до Льодової арени на столичному ВДНГ (станція метро «Іподром») де базувалася наша частина. Звідти було видно наш будинок. Так ми потрапили до 204-го батальйону 112-ї бригади Сил Територіальної Оборони Збройних Сил України.

Віталій Андрєєв, Льодова арена (Київ), 26.02.2022.

Богдан Андрєєв, Льодова арена (Київ), спортзал, 28.02.2022

Віталій Андрєєв, Льодова арена (Київ), спортзал, 28.02.2022

Розташовувалися ми у боксерському спортзалі біля недобудованої Льодової арени. Приміщення не опалювалося. Спочатку, перші дні, температура на вулиці була +6, а вже незабаром почалися морози і вночі доходило до -12. Було холодно, але допомагали волонтери – завозили теплі речі, гарячу їжу (завжди було, що поїсти та попиту). Слава волонтерам! Тут ми першим ділом отримали зброю, а через день-два засоби індивідуального бронезахисту й, звісно, свої позивні – «Професор» та «Маестро».

Народу зібралося багато, здається, що більше сотні. Обстановка була напруженою. Постійні повітряні тривоги, інформація про просування російських військ, про російський та білоруський десант тощо. Більшість добровольців, як я помітив, не служила в армії й фактично не знала, що й як робити, не вміла поводитись зі зброєю. Але всі чоловіки були «заряджені» на відсіч ворогу, було видно, що адреналін у людей аж зашкалює. Я сам, пам'ятаю, перші дві доби не міг спати (хоч і дуже хотілося) та три доби не вдавалося запхати в себе якусь їжу, лише пив (в роті постійно пересихало від хвилювання).

Пару слів про мову. Більшість (десь дві третини) добровольців, а командири майже всі, були російськомовними. Іноді чудову українську можна було почути від тих, від кого не сподівався б ніколи, наприклад – від таксиста та інкасатора.

Таксист Юра та Банкір. Хлопцям років по 40–45. Здається, Юра уродженець Криму. Довгий час жив у Чернівцях та займався бізнесом у США. А на той момент працював у Києві таксистом. Один син у нього проживав в Харкові, а другий десь в Італії. Цікава, розумна і, головне, що важливо, було в умовах того екстриму, доброзичлива, весела, з почуттям гумору людина. Рвався «валить» москалів. От він говорив прекрасною українською мовою. Напевно чоловік має вищу освіту. Чудово читав вірш «Швачка» П. Грабовського:

*Рученьки терпнуть,
зліпаються віченьки...
Боже, чи довго тягти?
З раннього ранку до пізньої ніченьки
Голкою денно верти...*

Пригадую, як під час першої перестрілки з диверсантами Юра сміявся й казав мені: «Професоре, я не розумію, що робити!». Я

тоді також не знав, що робити. Добре, що поруч були ті, хто знав та пояснив.

Разом з Юрою був його друг Банкір. Як я зрозумів – інкасатор. Він також говорив добродушно українською, мав непереборне бажання бити окупантів, був дисциплінованим та стриманим – класний хлопець. Йому друзі доволі швидко підвезли легкий бронезжилет, адже ті, що видавали нам важили 18 кг. Разом з Юрієм та Банкіром служили на Льодовій арені, а потім охороняли штаб. Згодом їх перевели в інше місце. Зараз, імовірно, десь на фронтах воюють з москалями.

Страшенно матюкалися всі, або майже всі, виключень, на жаль, не було. Всі «костерили на чому світ стоїть» «рашку» та «путлера/пуйла». У всіх були якісь зруйновані війною плани, хтось хотів здійснити подорож, хтось зробити ремонт у нещодавно купленій квартирі, хтось тільки влаштувався на кращу роботу тощо.

Виглядало наше військо доволі дивно – всі у цивільному, але зі зброєю (одностроєм нас забезпечили згодом, через два тижні). А коли похолодало, то всі почали утеплюватися за рахунок волонтерської «гуманітарки» і тут було таке розмаїття образів...

Шуба. Одному хлопцеві дісталася шикарна жіноча норкова шуба «до підлоги», так він і став Шубою (позивний), але з автоматом. Виглядало дуже кумедно. Було видно, що це хоробрий, красивий, веселий та загалом дуже позитивний молодий чоловік. З Шубою ми були в одному підрозділі протягом місяця. Згодом він, разом з іншими хлопцями, пішов на фронт. Нещодавно, вже будучи командиром відділення, він, разом з іншими бійцями, намагався закрити прорвану противником оборону під Бахмутом, й загинув. Спочивай з миром, Шуба! Героям слава!

Незважаючи на те, що особовий склад батальйону здебільшого був сформований із донедавна цивільних киян, але кістяк утворювали досвідчені бійці, що мали за плечима досвід АТО, а деякі й Афганістану. Ці люди були як наставники для новачків, і з перших днів додавали нам впевненості та рішучості. Так, я хоч і служив у радянській армії, але це було дуже давно, моя військово-облікова спеціальність (ВОС 220) – механік літака та двигуна (обслуговував Су-27) й у якості особистої зброї тоді у мене був СКС (самозарядний карабін Симонова), а тут дали АК-74 (автомат Калашникова). Ми, як і більшість, не знали як одягти на той автомат ремінь, як

правильно наповнювати патронами магазин і прилаштувати БК (боєкомплект).

Нам допоміг дядя Вова (так переважно його називали). Він усе показав та навчив. Володимир, для мене, в перші дні, відіграв роль заспокійливого – аналізував поточну ситуацію, все пояснював, підказував, що і як робити. Володимир старший за мене років на десять, учасник АТО (воював на сході вісім років), був контужений, переніс інсульт, але одразу після початку вторгнення прийшов у військомат. Там ми з ним і познайомилися та їхали разом на Льодову арену. Трохи пізніше до нього приєднався і його син, який згодом, здається, став розвідником. Незабаром Володимира перевели до іншого місця служби.

Надалі особовий склад почали розподіляти по підрозділах. Спочатку ми потрапили в роту, якою керував колишній льотчик, здається підполковник, Петро Іванович (64 роки) – людина врівноважена та спокійна, що було важливо в тій ситуації. Взводом командував учасник АТО Тихий – хлопець патріотичний та налаштований на негайне знищення всіх окупантів та диверсантів. Якось, дізнавшись, що Богдан під час перестрілки з диверсантами не мав можливості стріляти, сказав йому: «Нууу, так ти свого першого москаля не вб'єш!». Мене вразило те, що він був безстрашний та завжди, незважаючи на холод, дуже легко одягнений. Також увагу привертав тремор (у нього трусилися руки), який пропадав у екстремальних ситуаціях. «Тихий» добре стріляє!

Першу ніч ми простояли на своєму посту годин п'ять поспіль, без зміни. Охороняли наше місце дислокації зі сторони проспекту Академіка Глушкова. Цей пост став нашим основним місцем несення служби протягом двох тижнів. Тут ми зустріли й тридцятиріччя Богдана.

Пригадую, як з нами ніс службу літній азербайджанець (69 років), зараз вже не пам'ятаю його імені. Він прийшов зовсім невідповідним й тому дуже мерз – одягнений у легку коротку куртку, штани «зі стрілочками» та взутий у цивільні гостроносі туфлі. Чоловік розповідав, що колись став «першим мільйонером у Києві» та мав власний ресторан «Бахчисарай». Мій син Богдан йому дуже сподобався, думаю тому, що чорнявий, і він казав: «Ти схожий на нас, на азербайджанців та турків. Ти такий же

**Батько і син (Віталій і Богдан Андрєєви)
під час охорони штабу батальйону (Київ), 15.03.2022.**

красивий як і я в молодості!» Розповідав, що вже більше сорока років живе в Україні, одружений на українці та як обурений вторгненням росіян і як буде їх «мочить». Незабаром він захворів і більше я його не бачив.

Натомість були хлопці, що приходили дуже добре підготовленими і, навіть, зі своєю зброєю. Так, якийсь час несли службу з Василем – молодий чоловік (мабуть до сорока років), мисливець, приїхав на власному джипі, в чудовому камуфляжі та берцях, з рушницею із оптичним прицілом. У Василя аж «руки свербіли» – так він чекав москалів. Судячи з усього, він походив з Галичини. Надалі Василя перевели до іншого підрозділу. Де він зараз не знаю.

Спати доводилося по дві-три години на добу, усі були знервовані. Такий режим сну чомусь зберігався весь місяць нашої служби в ТрО. Десь через тиждень мені здалося, що мої фізичні можливості вичерпано, проте сили звідкись бралися і ми, як і всі наші хлопці, продовжували нести службу. Також спочатку, але не довго, відчувалися й певні розпач, розгубленість та неузгодженість у діях різних підрозділів ТрО. Так, здається це

була друга ніч (з чіткою хронологією – проблема, адже режим сну був порушений, знаходився у стресі й в результаті події злилися в єдиний хаотичний потік), наш підрозділ відправили на патрулювання Києва. Ми, а нас було кілька десятків, групами по чотири-п'ять осіб, на відстані одна від одної до тридцяти метрів, мусили слідувати заданим маршрутом з метою виявлення диверсійних груп та ворожих десантників.

Під час комендантської години ми отримали пароль на випадок зустрічі з поліцією, яку ми так і не зустріли. Але натрапили на бійців ТрО сусіднього району. Я першим побачив хлопця у цивільному, з АК-74, що ховався в кущах. Ми з Богданом доволі спокійно його роззброїли. Але тут налетіли наші, всі збуджені – одночасно спрацювало близько тридцяти автоматних затворів, надсилаючи патрон у патронник, нещасного поставили на коліна, наказали підняти «руки за голову». Добре, що все з'ясувалося й тоді перед хлопцем вибачилися, але ще якийсь час прийшлося домовлятися з його командиром, який прибіг з автоматом «на допомогу» і довго ще кричав, що він ніколи не здається.

Тоді ми пройшли заданим маршрутом більше п'ятнадцяти кілометрів. Син страшенно, до крові натер ноги, адже був взятий у цивільні черевики. Було важкувато, особливо тим, хто пішов у 18-кілограмовому бронежилеті. На той час нам вже видали «броніки» та шоломи, але більшість ще залишалася без засобів захисту. Син був у «броніку», а я без. Бронежилет перші два тижні я майже не одягав, адже пішов у ТрО із ущемленим нервом грудного відділу хребта, й дуже страждав від болю, весь час вживав знеболювальне. Саме тому я віддав важкий бронежилет Тому.

Том – двадцятирічний хлопець з Волині, студент НУБП (Національний університет біоресурсів і природокористування України). Він, як і всі тоді, прийшов добровольцем. Це надійний хлопець, колишній скаут, який явно хотів воювати, боронити Україну від москалів. Насправді йому було важко витримувати такий режим сну і одного разу (тижні через три) він просто «відключився» на посту, добре, що пост був у приміщенні й, як на мене, не був надважливим. Утім Том отримав якесь покарання від командира за це порушення. Весь час ми з ним служили пліч-о-пліч. Зараз Том мабуть воює на Сході чи Півдні.

Під час нічного рейду столицею також вразило й те, що кияни якось не серйозно поставилися до ситуації та вказівок влади. За кілька годин ми зустріли з десятків людей, що дефілювали нічним містом, вигулювали своїх песиків тощо. Ми їх зупиняли, перевіряли документи і надалі на розсуд командира – відправляли або до бомбосховища у метро, або до дому, або, якщо були якісь підозри, затримували.

Вранці до мене підійшов взводний Тихий і сказав, що в комендантську роту потрібно два бійці. Я відповів, що син страшенно натер ноги, на що Тихий мовив: «Там багато ходити не треба». Так ми з сином опинилися в комендантській роті під командуванням Чорного, а нашим взводним став Скорпіон.

Злет і падіння Скорпіона. Отже Скорпіон – 66-річний чоловік, худий та згорблений, кандидат сільськогосподарських наук, доцент, колись працював у НУБПі. Прийшов у старому камуфляжі «дубок». В армії він не служив, але закінчив війсьну кафедру й отримав звання лейтенанта запасу (так званий «піджак»). Безумовно Скорпіон надзвичайно патріотичний громадянин і дуже енергійний, особливо якщо зважати на його вік. Утім «влада» швидко зіпсувала командира. Йому явно приносило задоволення командувати, а особливо мною – доктором наук, професором. «Профееесоре, бери тааачку – будеш возити пісок для барикади. Профееесоре, зарядку треба зранку робить, щоб хребет не болів!». Виглядало доволі смішно. Син казав: ««Скорпіон» налаштований до тебе пасивно-агресивно». Але загалом було без особливих ексцесів. Згодом, коли ми охороняли штаб батальйону, Скорпіон так вжився в роль воєначальника, що змусив нас повісити у нього в кабінеті величезну карту України (не знаю звідки він її взяв) і відмічав на ній лінію фронту, вибудовував якісь плани, постійно телефонував своїм родичам у Сумську область, які йому розповідали про пересування ворожої техніки, живої сили тощо, а надалі передзвонував на гарячу лінію СБУ (думаю, судячи з почутого мною, він їх конкретно дістав). Загалом Скорпіон непогана людина...

Незабаром наш взвод розформува-ли й ми злилися з іншим підрозділом комендантської роти. Наш взводний став звичайним солдатом, як й усі інші. А згодом стався випадок, який зумовив

остаточне розжалування Скорпіона. Так, під час чистки зброї, я стояв перед Скорпіоном, який, сидячи на стільці, чистив свій автомат. Я тільки розпочинав цей процес. Мій автомат був на розстеленій на підлозі картонці й як тільки я присів біля свого АК-74, прогрімів постріл – це Скорпіон забув від'єднати магазин, дослав патрон у патронник й вистрелив. Якби я не присів він влучив би мені у потилицю або спину. А так куля пробила стелю й уламки бетону розлетілися та вдарили мені по руках – на правій кисті було пошкоджено вену й кров просто фонтанувала, заливаючи підлогу, лівиця, здавалося, постраждала менше (через місяць довелося виколупувати з підгнивальної рани залишки кулі). Хлопці були в шоці, а особливо син (оскільки я тримав руки перед собою, склалося враження про влучення у живіт; він, у запалі, пообіцяв Скорпіону з ним таке зробити..., про що не піднімається рука написати). Усе обійшлося – два дні ніс службу у полегшеному режимі, а далі як і раніше, як і всі. Скорпіона перевели в інше місце. Його подальша доля мені не відома. Сказалася втома – кілька тижнів по 2-3 години сну на добу. Багато хлопців, розряджаючи зброю, стріляли. Чим далі тим більше.

Також під командуванням Скорпіона, разом з нами служив Лис/Механік. Спочатку він представився як Лис. Чоловік років сорока, він також в армії не служив, але прийшов підготовлений – у власному камуфляжі, шоломі, бронежилеті й т. п. Це дисциплінована, відповідальна людина, яка, це було видно, хотіла воювати з загарбниками. З'ясувалося, що Лис є висококваліфікованим автомеханіком, який спеціалізується на елітних японських автомобілях і, за його словами, може розібрати та зібрати будь-яку модель марки «Lexus». Невдовзі він себе проявив – під час побудови оборонних укріплень, в лічені хвилини Лис зміг освоїти екскаватор та бульдозер, що були на території Льодової арени. Так було краще ніж робити це за допомогою тачки та лопати. Тоді всі сказали: «Який ти Лис? Ти ж – Механік!» Так він і став Механіком. З ним ми були в комендантській роті, а потім, «тікаючи» від Скорпіона, він, разом з Юрою та Банкіром перевівся до іншого місця. Зараз воює.

З перших днів поруч з нами знаходився Мішик. Цей п'ятдесятирічний чоловік, на

На відпочинку (Київ), 15.03.2022.

перший погляд, здався дивнуватим персонажем. Судячи з усього, він десь працював охоронцем. Прийшов у якомусь старому камуфляжі, з одним поліетиленовим пакетиком в руках, без спальника або ковдри, без каремату і взагалі без теплих речей. Спав згорнувшись «калачиком» й чомусь не брав речей, що привозили волонтери. Якось я взяв у них абсолютно новий спальник й віддав йому, щоб спав у теплі. Утім Мішик поклав спальник поруч, навіть не розпакував, й продовжував спати як бездомний сирота. Як почали видавати військовий однострій, а він у нас якісний, Мішик довгий час уникав його отримання. Крім того, він був доволі замкненим, про себе майже нічого не розповідав. Я почав його підозрювати в тому, що він ворожий диверсант. Пам'ятаю, як поділився цими думками з сином й сказав, щоб він також наглядав за ним. Утім з'ясувалося, що Мішик абсолютно нормальна людина та громадянин, має сім'ю, колись служив в армії (в розвідці!). Сьогодні він продовжує воювати з російським агресором. Мішик, вибач!

26 або 27 лютого надійшла інформація, що в Пироговому висадився «білоруський

десант» й рухається в наш бік. Один з командирів (це був Чорний) вирішив оглянути недобудовану Льодову арену з метою перетворення її на фортецю. Хлопці з бойовим досвідом казали, що зроблять з неї «Донецький аеропорт». Чорний взяв кілька бійців, серед яких опинився і я, й ми вирушили на огляд будівлі. Мені доручили контролювати три прольоти сходів та коридор, адже туди вже могли потрапити диверсанти. Після огляду офіцери та досвідчені бійці зібралися для наради поруч з моїм постом. І тут розпочалася стрілянина, по нас били з автоматів з протилежного боку проспекту Академіка Глушкова. Над моєю головою кілька куль вдарило у бетонну стіну, я впав на підлогу й запитав у командира: «Що мені робити?». Він відповів: «Знаходьтеся на посту, поки не стріляйте, очікуйте команду!». Тихий надіслав чергу у відповідь. Через кілька хвилин з'ясувалося, що це наші бійці з іншого підрозділу, очевидно маючи інформацію про горезвісний та неіснуючий «білоруський десант», коли побачили нас – озброєних чоловіків (дехто був одягнений у камуфляж), відкрили вогонь по «ворогах». На щастя ніхто не постраждав і в майбутньому це більше не повторювалося. В цілому обстановка була напруженою, майже постійно, навіть якщо тебе й змінили на посту і ти мав нагоду відпочити, доводилося бігати на підсилення інших постів. Неодноразово, виходячи на підсилення, Чорний ставив нас, як й інших, в якесь місце та віддавав наказ: «Дивись туди, якщо хтось звідти з'явиться – вали!». Коли знаходилися на постах, майже завжди був наказ тримати патрон у патроннику, але на запобіжнику. Це для мене, людини, яка служила колись в армії та знайома з уставом і правилами несення караульної служби, виглядало доволі дивним. Але ж – війна!

Ввечері того ж дня стався напад ворожої диверсійно-розвідувальної групи (ДРГ) на нашу частину. Попри те, що основні події розгорталися на північних околицях міста, існував ризик просочування ДРГ ворога з південного напрямку. Командування постійно доводило інформацію про можливу висадку тактичного десанту окупантів у районі Пирогова та Льодової арени. Наш підрозділ мусив обороняти місце дислокації зі сторони проспекту Академіка Глушкова. Близько 20:00 по нас почали стріляти два автоматники з боку Іподрому. На посту, окрім

мене, були Механік, Мішик, Малий, Банкір та Юра (якщо не забув когось). На підсилення прибігли ще хлопці – Тихий, Діма та ін. Ми стріляли у відповідь, а особливо Тихий та Діма, що мали бойовий досвід.

Двох «нападників-камікадзе» прибрав наш снайпер, який розташувався на даху Льодової арени. Але практично одразу під'їхало кілька ворожих мікроавтобусів – два зупинилися навпроти нас, а інші попрямували до контрольно-пропускного пункту нашої частини. З них вийшли озброєнні люди у цивільному. На скільки я зрозумів, вони хотіли, щоб ми склали зброю й сподівалися на нашу деморалізацію.

Диверсанти, що були навпроти нас на відстані близько ста метрів, почали розгортати міномет. Ми не стали чекати. Я перебував у секреті й за командою відкрив вогонь у бік противника. Був сконцентрований на поточному моменті, водночас хвилювався за сина, який перебував на іншому посту, тому що вороги могли заходити одночасно з різних напрямків. Бій закінчився швидко, противника було знищено. Без втрат з нашого боку. На фоні інформації, що на нас можуть йти десантники з Пирогова (в тил), цей напад не виглядав, як може здатися сьогодні, божевільним вчинком. Нервував сильно, особливо в той момент переживав за сина!

Незабаром надійшла команда, що наша частина під загрозою удару «Точки-У» й ми терміново, кинувши всі свої речі, бігом вирушили до станції метро «Іподром». Мабуть, ця доба для мене була найважчою протягом місяця війни. Коли дісталися до входу в метро, з боку Льодової арени, побачив там три вбиті людини – двоє, це точно були цивільні – чоловік та жінка з сумкою, а третьої не розгледів – здалося, що це був чоловік без голови, або з розтрощеною головою, з якої хлюпала кров. Швидко спустилися в метро, поліцейські відкрили «залізну завісу» й ми потрапили у сховище. У метро було багато цивільних людей. Всі ховалися. Хтось розташувався на підлозі, хтось у вагонах потягів. Тут був туалет, вода і це було дуже добре! Ми відпочивали просто на підлозі, я навіть з півгодини поспав. Кияни, побачивши нас, а виглядали ми як партизани (більшість було вдягнено у цивільне, але зі зброєю), дякували, літні жінки нас хрестили і т. п.

Під ранок, десь о четвертій, надійшла команда повертатися у місце розташування нашої частини. Виходили з метро зі сторони Іподрому. Спочатку командири випускали наверх, з метою розвідки, групи досвідчених бійців та хлопців з дронами. Потім вийшли ті, що влаштували усім нам безпечний коридор до Льодової арени. До речі – нас із сином поставили на виході з метро прикривати тих перших, що піднімалися наверх. Пригадую, що тоді пригощав усіх, хто повернувся звверху, горішками кешью, які прихопив із собою у чималій кількості. Тоді на виході з підземки впізнав Сергія Висоцького (журналіст, телеведучий та політик) у цивільному одязі, але з автоматом.

У першій половині березня напрута в місті почала потроху спадати, а фронт стабілізувався на півночі столиці. На Льодовій арені ми перебували близько двох тижнів. Цей час був дуже напруженим. Окрім несення служби всі переживали за сім'ї, своїх рідних та близьких, сліdkували за новинами. Спочатку новини не дуже радували – росіяни прорвалися до Києва, російська техніка вже на Оболоні, Гостомель, Буча, Ірпінь... Але всі трималися – я не побачив жодного бійця з панічними настроями. Треба віддати належне й нашим командирам Доку та Чорному, які сказали, що якщо у когось є проблеми з їхніми близькими то вони готові допомогти в будь-який спосіб, навіть поїхати, куди треба й вивезти членів родини в безпечне місце.

Пригадую також, що під час перебування на Льодовій арені, заступник комбата Степ, зовнішньо фактурний, привабливий офіцер, любив виголошувати перед нами промови. Правда, вони справляли на мене якийсь пригнічуючий ефект. Мабуть це виключно індивідуально. Коли він починав: «Хлопці, настав наш час! Ми, як герої Крут...!», – я думав: «Ну все, нам капець!» (бо дуже добре знаю історію цієї трагічної події). А взагалі, судячи з усього, він хороша, патріотична людина, здається історик за освітою.

Одного разу надійшла команда швидко зібрати речі й покинути місце нашої дислокації. Вибіралося приватними автомобілями. Ми з сином їхали на машині таксиста Юрія. Спочатку колона авто кружляла містом, а на ніч ми зупинилися в приміщенні одного з київських вишів. Ніч пройшла спокійно. Зранку почали видавати однострій. А в другій половині дня перебралися до

Під час охорони штабу батальйону (Київ), 18.03.2022.

Під час охорони штабу батальйону (Київ), 24.03.2022.

Під час охорони штабу батальйону (Київ), 25.03.2022.

будівлі, де базувався штаб батальйону. Тут ми вже стали схожими на справжніх бійців ЗСУ. Основним завданням нашої подальшої служби у комендантській роті була охорона штабу батальйону.

Тут вже бійців нашого підрозділу почали професійно навчати військової справи. З нами працювали досвідчені інструктори з вогневої підготовки, тактичні медики, психологи. Після стрільб з'ясувалося, що ми з сином показали найкращі результати зі стрільби з автомату. Богдану, який до речі має спортивний розряд з кульової стрільби, навіть пропонували стати снайпером. Цікаво те, що ніхто не «підписував» на цю справу наосліп. Док, і я йому вдячний як батько, сказав: «Богдане, ти перш ніж погодитись, подумай, адже смертність серед снайперів висока, якщо потрапиш у полон то навряд дочекаєшся обміну. Нічого страшного у відмові немає. А так ти будеш корисним для нашого підрозділу як добрий автоматник».

Док – п'ятдесятирічний бойовий офіцер – високий підтягнутий, охайний, завжди спокійний, врівноважений та тактовний. Взагалі Док викликав повагу не лише у мене, а й у всіх хлопців, він користувався заслуженим авторитетом в особового складу нашої роти. Якось командир роти Чорний на вечірньому шикуванні сказав, що потрібні добровольці «на передок». Добровольців було не багато. А от коли Док сказав, що піде сам, то бажаючих, готових йти за ним, в кілька разів побільшало.

Чорний – наш командир роти, учасник АТО, воював у Дебальцево та зоні Донецького аеропорту. Було видно, що це досвідчений та хоробрий воїн. Виглядав Чорний чомусь завжди втомленим, хоч я й бачив, наприклад, що він всю ніч спав, але здавалося, що зранку все одно йому було важко. Він також любив виступати з промовами на ранкових та вечірніх шиккуваннях. Іноді спічі тривали хвилин по тридцять-сорок – казав, що треба помститися «русні», яка лютує в Ірпіні, обіцяв, що всі ми побуваємо «на передку», де смерть дихає бійцям в обличчя (тут у формулюваннях йому допомагав наш кулеметник Спортсмен, який був вправнішим у підбиранні метафор), але він готовий за кожного з нас віддати своє життя, що дехто з нас так добре тут харчується, що набрав зайвих дватри кілограми і т. п. Він чоловік хороший, але мушу сказати, що публічні виступи це

не його фішка. Командир прагнув згуртувати наш колектив. Пам'ятаю як Чорний влаштував нам вечірку з солоною рибою та безалкогольним пивом. До речі, дружина Чорного працювала з нами як психолог.

Тоді я відчув істотну різницю з радянською армійською системою підготовки. Там ти фактично був сам по собі, а командуванню було начхати на особовий склад – його здоров'я, підвищення і вдосконалення військової кваліфікації. Для нашого ж підрозділу примітними були намагання керівництва підтримувати здоровий психологічний клімат та щире патерналістське ставлення до бійців з боку командирів. Я добре пам'ятаю, як одного разу інспектуючи пости, комбат підполковник Дмитро Бонич помітив, що Богдан перебуває на чергуванні в тонкій весняній шапці під шолом, а початок березня був доволі прохолодним. Командир тут же віддав синові свій флісовий головний убір...

Під час служби довелося познайомитися з багатьма людьми, з якими, у своєму звичайному житті, навряд чи коли не будь перетнувся. Пригадую Полоза, з яким стояв поруч в строю. Це розумний, симпатичний, двометровий чоловік, за освітою інженер-атомник. Якось розговорилися з ним про різне. І виявилось, що він переживає про те як буде воювати, адже завеликий для піхоти: «От ми з Вами неформат для піхотинця. – Звертався він до нас з Богданом. – Піхотинець має бути такий як Сварщик або Кнопа (невисокі, кремезні хлопці) – одягнув шолом, бронік, присів і все – ти броньований горбок, а ми з Вами ні – неформат!». Полозу видали маленький автомат АКСУ-74, з яким він виглядав доволі кумедно – велика людина з маленьким автоматом. Ще смішніше було, коли Полоз зі своїм автоматиком ішов поруч з дівчинкою начмедом (здається на зріст не більше 160 см), у якої був звичайний АК-74. Зараз, кажуть, Полоз став командиром роти.

Микита, всі його називали «Нікітос» – молодий, років 25-и, веселий, симпатичний хлопець, дуже фактурний. Якось я його запитав про те чим він займався до війни. Відповідь була такою: «Я актор, каскадер та кінолог. Знімався в серіалах. Зараз роботи немає, отже хочу робити кар'єру в армії. Може візьму якогось песика та й натаскаю його міні шукати чи щось таке». Він прийшов до ТрО з мачете. Нікітос продовжує службу, воює.

Італієць – мій одноліток. Після того як перевели Скорпіона, ми з ним в роті були найстаршими за віком. Я одразу звернув увагу на цього атлетичного, середнього зросту чоловіка, адже він був майже завжди спокійним, врівноваженим та доброзичливим. Вранці, незважаючи на катастрофічну нестачу сну, намагався робити якісь фізичні вправи. Згодом з'ясувалося, що він знає італійську мову, адже довгий час жив і працював в Італії на заводі та рятувальником на пляжі. Взагалі цікава в спілкуванні людина, яка прагне постійного самовдосконалення. Зараз Італієць продовжує воювати.

Художник – не дуже приємний персонаж, з яким довелося перетнутися під час війни. Доволі молодий чоловік, років під сорок, з довгим, до середини спини, волоссям, яке він укладав та заплітав у складну зачіску – щось на зразок зачісок тибетської знаті. До слова, він неодноразово бував у Непалі і може там побачив такі зачіски. Чи може передивився кіно? Одразу проявив себе як маніпулятор – спочатку він намагався створити про себе позитивне враження та потоваришувати, а після починалися чисельні прохання про якісь послуги (щось принести, постояти на посту за нього, поки він робить якусь дуже важливу справу, наприклад, п'є каву, і т. п.) і якщо ти відмовляв йому, він дуже ображався, грубіянив, намагався зробити щось погане. Так у нього вийшов конфлікт з Богданом, він почав «зриватися з котушок» і проявив себе найгіршим чином і був вигнаний за систематичні порушення дисципліни. Рішення про вигнання командир прийняв колегіально – запитав під час шикування хто й що думає про Художника. Командир нашого взводу Максим

сказав: «Стрьомний тип!». Ніхто за нього не вступився. Під час звільнення Художника досвідчений Док запропонував йому продемонструвати вміст рюкзака. В результаті з'ясувалося, що той хотів вкрати доволі велику кількість патронів. Навіщо вони йому були потрібні? Подальша доля Художника мені не відома.

Наприкінці березня я звернувся до керівництва з проханням надати нам примірки наших контрактів, які ми підписали ще 24 лютого. Утім отримали ми довідки про мобілізацію. А оскільки у нас є так звана освітянська «бронь» від мобілізації, ми змушені були повернутися до цивільного життя: я викладати історію та історіографію в Київському університеті імені Бориса Грінченка, а Богдан навчатися в аспірантурі Запорізького національного університету. Доволі тепло попрощалися з хлопцями з якими служили. Проте у разі необхідності ми без вагань готові знову взяти до рук зброю, щоб дати відсіч агресору.

Одразу після уходу ми захворіли на ангіну та синусит. Звернулися до приватного лікаря, який залишався у своїй клініці «Образцова» в спустілому Києві. Тиждень пролежали вдома на антибіотиках – відсипалися та лікувалися. За перші два тижні війни я схуд на дев'ять кілограмів, а син на п'ять-шість. Як трохи покращало, поїхали до своїх дружин, які на той час вже перебували в Коломиї.

Повертаючись думками назад, можу сказати, що вчинив би так само. Я пишаюсь своїм сином, як і тисячами чийхось синів і доньок, які сьогодні стали на захист держави. Які в нас чудові люди! Думаю, що всі ми усвідомлюємо ціну, але ми обов'язково переможемо віковичного ворога, бо інакше просто не може бути.

У ФРОНТОВОМУ ХАРКОВІ

24.02.2022.

Сьогодні після оголошень про повітряну тривогу ми двічі ходили в укриття – на станцію метро. Поїзди в Харківському метрополітені не ходять, вони стоять на коліях. Всюди багато людей: у вагонах поїздів, на платформі, на східцях та ескалаторах. Навіть біля турнікетів розкладені каремати. На платформі появився фонтанчик з питною водою.

Вдень ще всі придивлялися, як краще розміститися. А при вечірній загрозі артобстрілу уже нормально сприймалися харків'яни, які вулицями в напрямку метро несли подушки, табуреточки, каремати. І ще й домашніх улюбленців з собою вели. Дуже живописний вид зараз на станціях метро. Діти граються, собачки теж. Обстановка дружелюбна та спокійна, всі уважно одне до одного ставляться.

Захід сонця був сьогодні криваво-тривожним.

У Харкові вже ніч і всюди відключене вуличне освітлення. Мабуть, щоб з нічного неба нас ворог не бачив. Це так незвично! Я вперше за багато років побачила в нічному небі над Харковом красиві розсипи зірок. Раніше через яскраву ілюмінацію вони були непомітні.

Все буде добре! Вистоїмо!

04.03.2022.

1 березня 2022 року російською ракетою було зруйновано приміщення Харківської обласної державної адміністрації. Там загинули люди, їхні тіла досі дістають з-під завалів.

Цікава та невідповідна дата...

Бо саме 1 березня вісім років тому на цьому ж місці відбулося жахливе криваве побоїще молоді, яка захищала приміщення ОДА від проросійськи налаштованої юрби.

І тоді – 1 березня 2014 року – над цим приміщенням було вивішено російський

триколон, який, слава Богу, провисів там недовго.

05.03.2022.

«Русскій мір» прилетів у Харків. На перехресті недалеко від мого будинку вщент зруйновано базар «Казка». «Русскій мір» приніс свою казку... Зруйновано під'їзд у сусідньому будинку. У супермаркеті «Клас» повибивані вікна.

У нас проблеми з мобільним зв'язком, з інтернетом, зі світлом. Важко зарядити телефони. Неможливо купити питну воду.

Навіть продукти важко купити, бо біля супермаркету АТБ, який один працює в моєму районі, кілометрова черга. Усі маленькі магазинчики/кіоски закриті.

Світлофори ніде не працюють. Машин на дорогах мало, в основному військові їздять. Громадський транспорт не функціонує, ніякий: не працює метро, не ходять трамваї/тролейбуси/маршрутки. На вокзалі величезні черги до евакуаційних поїздів. Люди кидають свої автомобілі прямо на привокзальній площі та їдуть подалі від вибухів.

Але Харків опирається. Харків моментально проріс потужними волонтерськими ініціативами. Ми все одно вистоїмо!

05.03.2022.

Вчора ввечері, слава Богу, не було відключено електричного освітлення. Наявність світла в оселях Харківщини – це розкіш в умовах російської агресії. Тому вчорашній вечір я посвятила вивченню ворога: подивилася російське телебачення, зокрема програму Владіміра Соловйова. Давно я їх не дивилася.

Вони нас не розуміють. І це добре.

Російські пропагандисти вважають: якщо Київ розбомбити/деморалізувати і т.д., то вся Україна швидко втратить керівність. Бо центр управління буде знищено. І це буде аргументом перед світовою спіль-

нотою, що цю анархічну територію треба брати під управління. Російські пропагандисти навіть не уявляють, що в нас кожна маленька Охтирка чи Енергодар здатні відстоювати себе. І якщо у нас, не дай Бог, щось станеться з Києвом – всі маленькі та великі міста України об'єднуються, скоординуються та допоможуть відстояти столицю нашої країни. Російські пропагандисти мислять ієрархічно: думають, що знищена вершина влади автоматично веде до знищення країни. Вони не розуміють нашої «майданності», вміння самоорганізовуватися неієрархічно. І це чудово!

Російські пропагандисти журяться, що інформаційна політика в Росії недолуга, що пересічним росіянам не пояснюють цілей «асваблення» України. І пересічні росіяни не знають, як реагувати. А з боку України, на їхню думку, йде потужна інформаційна обробка населення Росії фейковими повідомленнями. Російські пропагандисти журилися, що на телефони росіянам з України йдуть телефонні розсилки про українську версію подій в Україні. І знову вони нас не розуміють: думають, що це українська влада так потужно організовує інформаційні атаки. Вони не уявляють, що це самі люди з України роблять це все з власної ініціативи. Що ж, це теж чудово.

07.03.2022.

Уночі російський снаряд влучив у студентський гуртожиток мого Сковородинівського університету в Харкові. Слава Богу, всі студенти живі!

Не розумію, як у перший день Великого посту заставить себе не злитися та не впасти у відчай... Ці гади бомблять університети! За німецької окупації в Харкові університет працював, ніхто не чіпав освітні заклади. А ця орда знищує все на своєму шляху.

Раптом подумала, що майже не робила фото своїх улюблених завулків мого милого чудового довоєнного Харкова. Тихо прогулювалася і милувалася, а фото не маю. І вже не буде.

09.03.2022.

Переглядала фото у своєму телефоні. Вишилося, що останнє фото мирного Харкова я зробила саме в ту ніч – з 23 на 24 лютого 2022 року, коли місто вперше піддалося російським бомбардуванням.

Тоді світив настільки яскравий місяць, що я вирішила сфотографувати нічне небо.

Фото було зроблене о 02.33 ночі. Пригадую: я тоді подумала, що фото зовсім не передає тієї містичної краси над Харковом, яку я споглядала. І лягла спати.

А в п'ятій ранку мене розбудив телефонний дзвінок від завідувача кафедри, на якій я працюю: «Почалося! Нас обстрілюють!». Він сказав, що над Салтівкою, де він мешкає, розриваються бомби. Я спитала, де його сім'я. Відповів, що з дружиною та дитиною біжать до станції метро, щоб сховатися. У нас теж гриміло. І це був не грім, це був гул снарядів.

У ту ніч доля Харкова розірвалася на дві частини. Відтоді ми говоритимемо: це було у довоєнному Харкові. І фото місячного нічного неба у моєму телефоні знято також у довоєнному Харкові. Бо ще біля трьох годин Харків був мирним.

10.03.2022.

Не пригадую такого тривало-засніженого березня на Харківщині.

Таке все білосніжно-ніжне та красиве.

Наче слобожанська природа щоранку рани прикриває.

Мабуть, нам Боженька сигналізує, що йде процес очищення і все буде добре.

10.03.2022.

За тиждень-два до великої війни я в душі була залізобетонно спокійна, чомусь не відчувала, що насувається щось страшне. Хоча досить часто інтуїція мене не підводить, але тут чомусь збився приціл. Ще й сні дивно-тривожні мені у грудні снилися, але я на них не реагувала. Бо розум вперто диктував спокій.

А от тіло моє розуму не слухалося. Воно раптом десь за тиждень до бомбардувань Харкова збунтувалося і стало сигналізувати несподіваним болем у різних точках. У мене чомусь одночасно розболілися всі зуби, причому кожен по-різному. Десь зуб болів, десь боліли ясна над зубом, десь ніби кістка в щелепі боліла. Паралельно різко заболіли плечі різним болем. І я вирішила, що вже досиділася за комп'ютером, що за всі набрані роками тексти тепер тілом відповідаю. Бо бумеранги повертаються.

А потім раптом у мене заболіла голова – лоб над бровами. І це мене вже шокувало. Бо є опції болю, що не приманні моєму тілу! Я, наприклад, ніколи не розуміла, що таке печія. Так само я не зовсім розуміла,

що таке головний біль. Бо майже його не відчувала зсередини. Лише ззовні відчувала, коли раптом гулю набивала лобом у дитинстві. Ці опції болю не були включені в режим існування мого тіла. Але раптом мене заболіла голова. І я усвідомила, що відчуваю не свій біль.

Боженьку, подумала я, якщо я маю все це витерпіти, то я витерплю. Прийми від мене цю жертву. Але я хочу зрозуміти, що має статися? Зі мною щось станеться? З людьми, яких я люблю, щось станеться? А сталося з усією країною...

У день вторгнення моєму тілу нібито хтось тумблер повернув назад і воно вернулося у звичний безболісний стан функціонування.

А зараз я думаю, що не тільки тварини передчувають якісь масштабні стихійні лиха, що насуваються. Думаю, що людям ці передчуття також даються. Просто треба навчитися «читати» сигнали свого тіла і не блокувати їх власним розумом.

10.03.2022.

Роздобули рибальський волок!

Непросте завдання – купити зараз рибальські сітки.

Зате риби цього року на Харківщині багато розведеться.

Бо нічим буде її ловити: з усіх рибальських сіток швидко виплітаються маскувальні сітки.

16.03.2022.

Харків сьогодні – місто без дитячого сміху. Порожні ігрові майданчики, не чути дитячого щебетання, яке завжди життєрадісною луною розносилося між будинками. На вулиці зараз сніжно, це така рідкість для березневого Харкова. У довоєнні часи дітлахи у таку погоду каталися б на санчатах та кидалися сніжками. А зараз тихо. Сьогодні зранку я раптом почула за вікном рипучий звук дитячої гойдалки на ігровому майданчику під будинком. Швидко визирнула у вікно, а там хтось з дорослих повільно розгойдується. Дітей там не видно. Бо замість дитячого сміху та гомону у Харкові майже безперервно лунають вибухи, спричинені вторгненням Росії в Україну.

Дітей у Харкові зараз мало. Вони ходять лише поряд з батьками і нагадують переляканих пташенят. Вони не бігають, не гра-

ються на ігрових майданчиках. При звуках російських бомбардувань, які періодично лунають над Харковом, ці пташенята втягують голівки в плечі і запитально дивляться на батьків. Батьки теж завмирають, притуливши діток до себе, та вирішують чи вже бігти в укриття, чи ще можна швидко вирішувати буденні справи.

Нехороший це досвід для дітей, навіть дуже негативний. Саме тому я особисто постійно рекомендую всім матерям з дітьми тимчасово виїжджати з Харкова. Бо, хоча на чужині й важко з маленькими дітьми, але для діток досвід нових несподіванок значно кращий, ніж навички постійного методичного страху. І евакуаційні потяги, яких багато рушає з Харкова на захід України, щодня вивозять маленьких діток з мамами з нашого міста.

Зараз Харків завмер і зіщулився. А зовсім скоро ми зустрічатимемо на вокзалі РЕевакуаційні поїзди! Боженьку, яке ж це буде щастя! Ці поїзди повернуть нам багато радісних дітей, наповнених новими цікавими враженнями. Діти заповнять наші вулиці веселим гомоном та сміхом, ділитимуться в школах з однолітками власними пригодами. Розкажуть про нових друзів, які в них появились в різних куточках України. Повернуться дітки – і наше місто розквітне та оживе. І це буде дуже швидко!

19.03.2022.

Майдан Свободи у Харкові зараз незвично порожній.

Не лунає дитячого гомону, якого завжди тут було багато. Бо Палац дитячої та юнацької творчості, який тут знаходиться, постраждав від російських бомбардувань.

Не лунає веселого щебету студентської молоді. Бо Каразінський університет, корпус якого тут розташований, також постраждав від ракетних російських ударів.

Але життя не зупинилося! Серце українського Харкова б'ється!

25.03.2022.

Наснилося мені сьогодні, що я зателефонувала Ангелі Меркель. Звідкись був у мене в мобільному її номер телефону.

Кажу їй, що вона жінка впливова, хай вплине на Росію. Бо ці обстріли України слід припиняти. А пані Меркель у відповідь стомленим монотонним голосом стала мені

розказувати, що ми самі винуваті, що ми надто захопилися Степаном Бандерою і т.д.

У мене почався якийсь шок від тих російських наративів у виконанні Меркель. Якби ці казочки хтось менш освічений та менш мудрий повторював, я б не зважала, а тут аж зависла від потоку монотонної маячні.

Паралельно думаю, що треба якось її перебити, бо грошей на моїй мобілці небагато, можуть закінчитися: я все ж таки в Німеччину дзвоню. Перебиваю Ангелу і кажу, що нас вбивають. А вона все одно несе маячню про якихось нациків в Україні.

На цьому якимсь чином розмова припиняється. Дивлюся на свій телефон і розумію, що або гроші закінчилися, або зв'язок пропав, що не дивно для мого Харкова, звідки я їй дзвоню. Я доволі байдуже поставилася до того, що розмова перервалася.

Натомість я стала себе у сні сильно картати за інше: за те, що моя жертва була даремна! Бо я сама зателефонувала Ангелі і сама почала розмову російською мовою, щоб вона мене розуміла. Вона також відповідала мені російською мовою.

У сні використання російської мови сприймалося на якомусь фізичному рівні: нібито забруднюєш себе цією мовою, що наразі стала мовою кривавих вбивць. Нібито споганюєш себе зсередини навіть одним словом, сказаним саме цією мовою у цей час. У сні я свідомо йшла на цю жертву: думала, що жертва для України буде даремна, що Меркель мене почує. Але жертва була даремна! Я злегковажила і не оцінила ризики. І незрозуміло, як тепер очиститися. І не варто взагалі було запускати в себе цю небезпечну субстанцію, бо завдана шкода може бути непоправною.

«Ніяка Меркель не варта такої великої жертви!» – картала я себе. Аж прокинулася з цією фразою.

За вікном ледь жевріло, до завершення комендантської години ще було багато часу. А вдалині лунали вибухи російських бомб.

25.03.2022.

Ця гостра фаза війни сформувала в мені вже стійкі ранкові навички. І це не лише навички моніторити новини щохвилини.

Щоранку пишу близьким у чітко визначеній послідовності: спочатку тим, хто захищає, потім тим, хто в окупації, потім тим, хто

під бомбардуваннями. Тоді нетерпляче очікую від усіх вісточок.

Неймовірно радію, коли від захисників на моє «Добрий ранок» приходить коротенька відповідь «Добрий». Значить, все чудово.

А коли з окупації на моє коротке «Як ви?» відповідають «Без змін», вважаю це найчудовішою вісточкою.

І, звісно, радію коротенькій відповіді «Все ок» від тих, хто, як і я, перебувають в зоні постійних бомбардувань.

Потім заглядаю в чат своєї кафедри. Там ми обмінюємося інформацією: де бомбили вночі, в кого світло відключили чи воду. Дружно радіємо, коли когось довго не було в мережі, а потім з'явився.

Після цих вісточок можна й кави вже спокійно випити. А потім, якщо все ще є інтернет, можна і у Фейсбук заглянути.

26.03.2022.

Помітила, що з початку широкомасштабного вторгнення змінилися мої каво-звички. Я завжди раніше пила зранку дуже міцну заварну каву.

А зараз п'ю лише капучіно. Раніше думала, що капучіно п'ють лише манірні панянки) А тепер не можу пити міцну каву, бо я й так у постійному тонусі.

Досить важко купити зараз капучіно в Харкові. По сусідніх супермаркетах я скупила ті пачки, які там були. Але чомусь його не завозять. Мабуть, везуть до нас лише товари першої необхідності.

27.03.2022.

Вчора та сьогодні на західноукраїнські міста падали російські бомби.

Така ситуація може бути спричиненою новими ідеями російського істеблішменту щодо ролі українських біженців у Європі. Ці ідеї насправді далекі від реальності, росіяни так і не зрозуміли української ментальності. Але, на жаль, через власні ілюзії Росія взялася бомбити ті мирні території України, куди вже переїхали наші біженці.

Минулого тижня на російському телебаченні у різних варіаціях просувалася теза, що чим більше буде в Європі українських біженців, тим краще для Росії. Бо, на думку їхніх «експертів», українські біженці неминуче почнуть конфліктувати з мусульманами – біженцями з арабських країн. Мовляв,

українці вимагатимуть кращого ставлення до себе, більше всіляких пільг, більше всіляких виплат. І нібито українцям не сподобається, що у біженців-мусульман є всякі привілеї, тому буде конфлікт. І тоді вся Європа погрязне в тих конфліктах, бо підключаться українські радикали і буде гаряче.

А все це на руку Росії, вважають російські «експерти». Тому було б добре, якби цих українських біженців було в Європі побільше.

А тепер ми бачимо бомбардування міст західної України, куди вже втекли від бомбардувань мешканці Харкова, Києва та інших міст. Саме тому з боку Росії очікується, що мами з дітьми, яких більшість серед біженців, злякавшись, поїдуть в Європу.

Так, Росія помиляється у своїх прогнозах!

Бо, по-перше, українці не тунеладці і не нероби. Вони не сидітимуть на якихось виплатах і не чекатимуть манни з неба. Вони шукатимуть способів заробити на життя самим. В українців вже всюди в Європі є сформовані діаспори і можна було б вивчити досвід інтеграції українців в європейський простір та дізнатися про їхню працьовитість.

По-друге, українці дружні до інших національностей і не порівнюватимуть себе з іншими категоріями біженців у тому, кому

скільки дали пільг. Навпаки, допомагати-муть чим зможуть нужденним людям.

По-третє, значна частина українських біженців збирається вертатися в Україну, а не «підпалювати» зсередини Європу.

Не виключаю факт, що в окремих європейських містах російськими спецслужбами вже підготовлені групи псевдоукраїнців, які й можуть створювати конфлікти...

28.03.2022.

Укутаний пам'ятник Шевченку.

Харків оберігає Тараса в буремні часи російської навали.

А Тарас оберігає всіх нас!

29.03.2022.

Російська ракета частково декомунізувала Харківську обласну державну адміністрацію.

У малій залі Харківської обласної державної адміністрації вся стеля здавна була прикрашена зірками та серпами з молотами.

На депутатські звернення щодо видалення цих радянських раритетів надходили відповіді-відписки на кшталт: «це наша історія», «це пошкодить будівлю», «на це нема коштів».

Після російського бомбардування будівлі частина серпів з молотами та зірок поспалися. І тепер ніхто не вправі при відновленні будівлі повертати цю ліпнину назад.

А зараз найцікавіше! Усі тризуби, які висять на стінах ОДА на різних поверхах, не впали!

03.04.2022.

Рідна мені людина, дякувати Богу, вибралася нарешті з окупації. Мелітополь рашисти окупували одразу, ще в кінці лютого. В останні тижні орки ходили по будинках, випитували хто старший по будинку та вимагали зібрати копії паспортів, щоб міняти на рашистські.

Вийхати на вільну територію України було дуже проблематично, ми постійно обговорювали це питання.

А потім рашисти відключили у місті зв'язок. Взагалі! Я не знала, що думати. Ця тягуча невідомість лякала. Я стрибала від щастя, коли якогось дня з невідомого номеру почула знайомий голос, який швидко знову зник.

Ці орки настільки хочуть досадити людям відключенням мобільного зв'язку. Люди просто не мають змоги викликати

швидко допомогу до хворих, не можуть викликати пожежних.

Я всякими неможливими шляхами по-записувалася у якісь дивні групи, де люди вирішують питання перевезень з Мелітополя. Начиталася там, як треба запастися сигаретами, консервами, солодощами і на кожному рашистському блокпосту мовчки віддавати цю дань оркам. Як треба чистити всі гаджети навіть від згадки про Україну, як вони зляться на саме слово «орки» і т.д.

Знайшла якогось перевізника, недорого, але я була згодна на все. Втім, не було зв'язку і про перевізника так і не вдалося повідомити.

А потім я очікувала колону гуманітарного конвою, яку українська сторона направляла в Мелітополь і яку орки вперто не пускали. Врешті, з цією колоною рідна мені людина приїхала на волю! Вони три дні ходили в місце очікування колони, їх було там дуже багато. Рашисти їздили і повідомляли, що коридору не буде, але люди чекали.

В автобусі місця не вистачило, вони їхали у рефрижераторі, який привозив гуманітарний вантаж, з багатьма іншими людьми. Десь біля Василівки раптом вийшли на зв'язок і я була безмежно щаслива, що вони в дорозі з окупації. А потім – знову жах! І знову невідомість! Їхню колону рашисти завернули, спочатку люди вирішили ночувати в полі, потім їх обстріляли, вони десь там маневрували по полях. Зв'язку не було.

І вже під вечір з'являється повідомлення у месенджері, що нарешті бачать наш блокпост, наш український! Я аж уявила той блокпост, тих хлопців, на яких всі люди з рефрижераторів і автобусів дивилися як на рятівників. Бо люди за три доби очікування коридору нарешті побачили своїх.

Вони приїхали в Запоріжжя, а потім евакуаційними поїздами поїхали далі. Ми ще толком не спілкувалися. Головне, що зараз вони на вільній території України. І я цьому безмежно рада. Дякую тобі, Боженку!

А рашисти діють дуже швидко. Сьогодні в Мелітополі вони вже вулиці перейменовують. У них все на часі, на жаль.

04.04.2022.

Буча висвітлює концентроване зло, яке метастазами розійшлося по окупованих російською територіях України.

Невинно вбиті, закатовані дітоньки, жінки, чоловіки і навіть тваринки.

Ми маємо справу з нелюдями в людських оболонках.

Для них збагачення важливіше людських життів. Але справа не лише в збагаченні шляхом грабежів. Нелюдями рухає маніакальне прагнення знищення, катувань, гвалтувань. Неможливо досягнути ці звірства щодо невинно убієнних, не вкладається в голову: нащо стільки сил та енергії спрямовувати на знищення та катування.

Сьогодні світ розділився на світло і на безпросвітну всепоглинаючу темряву. Вже немає жодних напівтонів – лише світло (добро) і темрява (зло)!

Україна на передньому фланзі боротьби за світло, за гідність, за любов, за свободу, за збереження божественних проявів на цій землі.

І це не пафосні слова. Це наша місія! Впадемо ми – впаде цивілізований світ.

Рашистська темрява хоче нас поглинути і знищити.

Але навіть маленький промінчик світла ріже темряву, вбиває її. Навіть маленьке співчуття, допомога іншому, прояв любові знищує зло.

Тому саме сьогодні маємо розуміти, що байдужість – це гріх, це потурання темряві і тотальному злу.

Ми покликані відстояти світло! Бо інакше згине все.

А ми все одно переможемо! Іншого виходу для нас уже не передбачено.

08.04.2022.

Харків вже відчуває весну, сонечко пригріває.

Біля супермаркета дівчина наливає у долоньку воду з купленої щойно пляшки та дає напиться собачці. Песик величезний, пити хоче багато, терпляче чекає, коли долонька наповниться знову.

Після того, як песик напився води, дівчина й сама напилася води з пляшки.

Обоє щасливі та задоволені. Неймовірно приємно спостерігати за такими проявами людяності.

Вдалині лунають вибухи...

А Харків живий.

08.04.2022.

Ціни на продукти у супермаркетах Харкова тримаються на довоєнному рівні.

Асортимент товарів значно менший, ніж був до початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну.

Але, у порівнянні із початком березня, забезпечення значно краще.

І це в умовах щоденних бомбардувань мегаполіса!

11.04.2022.

Харківські комунальники, наче бджілки, постійно прибирають наше місто.

Йду сьогодні зранку, побачила трьох комунальників, які наводили порядок біля під'їзду мого будинку. Підійшла до них, подякувала всім. Вони заусміхалися та якось навіть знітилися. Не дуже вони звичні до похвали.

Пішла я до дверей, вдалині пролунав вибух. І одна жіночка з комунальників раптом голосно мені каже: «Ну скажіть нам, коли вже це закінчиться?».

Хотіла я відповісти, що лише Бог знає, коли. Розвернулася, дивлюся на них. А вони всі троє завмерли і так запитально дивляться, з такою надією.

Закінчиться, відповідаю. Але до 9 травня буде наростати напруження, а потім піде на спад.

«Значить, після дев'ятого мая стане легше?» – перепитала жіночка. Тоді глянула на інших комунальників і каже: «стане легше»! Подякувала мені, я знову подякувала їм і ми розійшлися.

Розумію, що прогнози – річ нестабільна. Але також розумію, що людям, які багато роблять для того, щоб Харків вистояв, треба давати надію.

29.04.2022.

Спостерігаю під час дистанційних занять за студентами, яких безпосередньо торкнулася війна. Наскільки вони зібрані, так буденно говорять про нові навички, спричинені війною. Замість юного безтурботного життя вони занурені у досвід виживання, переховування.

У ніч на 24 лютого усі студенти прокинулися у Харкові від вибухів російських бомб. Вони дружно заспокоювали своїх батьків та рідних. У кожного з цих чудових майбутніх істориків та політологів своя власна історія виживання в умовах війни.

Студент знаходився у гуртожитку в ту ніч, коли туди втрапив снаряд (ХНПУ імені Г.С. Сковороди). Хлопець тривалий час до-

помагав гасити пожежу. Потім допомагав евакуювати наляканих дівчат з розбомбленого гуртожитку. А потім зрозумів, що залишатися йому в Харкові вже ніде, бо вся родина живе в іншому місті. Він встиг забрати лише легеньку курточку і рюкзак та подався на вокзал. А гуртожиток розташований на Олексіївці (район Харкова). Громадський транспорт у Харкові в період воєнного стану взагалі не ходить. З Олексіївки до вокзалу більше 15 кілометрів. У той день був мороз, хлопець біг на вокзал у літній курточці, йому вдалося сісти в евакуаційний поїзд.

Студентка після першого бомбардування Харкова поїхала до батьків в село на Харківщині, а в село прийшли окупанти ще на початку березня. Росіяни, коли прийшли в село, зібрали людей і сказали, що тепер всі будуть рівними і буде встановлено справедливість. Для прикладу росіяни порівняли будинки в селі. Сказали, що так не може бути, щоб у когось був дуже хороший красивий будинок, а в когось похилений та бідний дім. Мовляв, у всіх все має бути однаковим. Люди дуже здивувалися такій пропаганді. Бо знають добре в селі, що хороші будинки в тих, хто багато працює. А ті, хто випивають та побираються, за власними домівками не доглядають. Також окупанти пообіцяли, що пофарбують всім паркани. Тут люди знову здивувалися: невже росіяни не знають, що кожен собі зараз замовляє огорожу вже такого кольору, який до вподоби. Нащо паркани фарбувати, коли їх завозять вже кольоровими.

Російські вояки вигнали сім'ю студентки з їхнього будинку, пограбували там все. Родина студентки переховувалася у знайомих. Дівчині вдалося евакуюватися із села на вільну територію України в ті початкові часи окупації, коли там ще не було відключено мобільний зв'язок «асвабідателями».

Студенти вже вміють робити коктейлі Молотова. Вони знають, що рятувальникам треба допомагати, бо не завжди пожежники можуть вчасно приїхати на виклик у Харкові, який цілодобово піддається російським бомбардуванням. Діляться інформацією: якщо пожежників довго немає, а снаряд вцілів у будинок, то варто пробігтися по поверхах і зруйнувати батареї опалення. Розуміють, що це не дуже гарна ідея, але тоді вода затопить будівлю і хоча б все не вигорить. Вони дають поради, яким чином подати інформацію про зруйноване чи пошкоджене житло.

Їм по 19-20 років. На їхні долі випали важкі випробування, а вони в усьому шукають позитив та підтримують одне одного.

07.05.2022.

У Національний Музей Сковороди цієї ночі влучила російська ракета (

Знищено будинок, у якому знайшов свій останній прихисток славетний філософ. Він тут жив в останні роки, поряд його могила. У музеї була збережена кімната, в якій мешкав Григорій Сковорода, там стояло його ліжко. Це в селі Сковородинівка, на Харківщині.

Ось так дико відмітили російські агресори 300-літній ювілей всесвітньо відомого українського філософа, засновника концепції кордоцентризму, просвітителя-гуманіста, нашого славетного земляка Григорія Сковороди (

Росіяни знищують наш культурний спадок, знищують все, до чого дотягуються їхні загарбницькі руки.

31.05.2022.

Харків потихеньку оживає. Людей стало більше. Вже метро працює, безкоштовний проїзд.

Не всі світлофори працюють. Тому дуже уважно всі дивляться, коли переходять вулиці.

01.06.2022.

Побачила у Фейсбуку у друга, який зараз воює на передовій, цікаве фото. На долоні він тримає метелика. Написав, що метелика контузило від вибуху. Воїн його тримав, доки метелик не оклигав та не полетів.

Якось так мене розчулив цей контужений метелик. Наші ЗСУ оберігають від російської навали все живе!

01.06.2022.

Харківські коти змінили власну поведінку. Раніше котики обходили людей, які кудись бігли/спішили. А зараз люди обходять котів, які зайняті власними справами і вальяжно дозволяють людям пересуватися поруч.

Спостерігала сьогодні за котом, що влігся на асфальті по центру міжквартальної дороги і грівся на сонечку. Мимо котика іноді снували ще якісь його котятчі родичі. До гострої фази цієї війни я навіть уявити такого не могла, щоб коти у мега-

полісі лежали на дорозі, по якій постійно їздять автомобілі. А зараз тут тихо (звісно, коли нема російських бомбардувань), нечасто хтось їздить.

Ще звернула увагу на дуже чисте повітря в Харкові. Уночі пахне скошеною травою та п'янкими акаціями. А раніше уночі було страшно вікно відкрити, бо в останні роки таке хімічно-важке повітря проникало в дім, що дихати було нічим. Ми всі тут знали, що це пов'язано з діяльністю Коксохіму, догадувалися, що саме вночі підприємство здійснює небезпечні викиди в атмосферу. Було багато протестних акцій, багато судових процесів щодо цієї ситуації забрудненості повітря. А виправила все... війна.

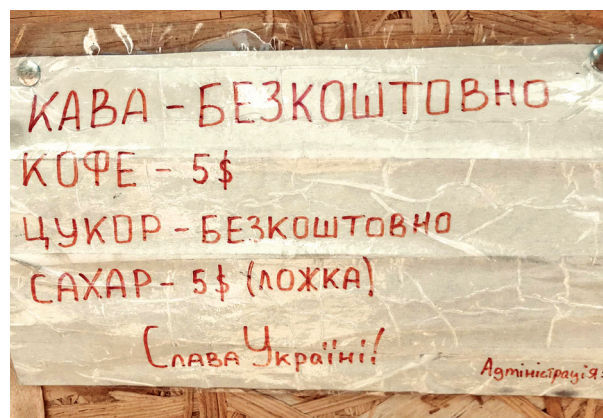
А ще у Харкові появилось багато пташок, вони усюди і так гарно та голосно співають) А ще уночі все небо усіяне зорями, їх багато, їх видно. А раніше їх видно не було: може вуличне освітлення заважало, а може якийсь смог.

Ось такі побічні ефекти воєнних дій.

10.06.2022.

Зайшла до волонтерів у шпиталь.

Харківські волонтери кавою пригощають не всіх)

16.06.2022.

Війна дуже помітна у Харкові. Багато військових. Це добре, бо відчуваєш захист.

У березні-квітні було багато зруйнованих російськими бомбами маленьких крамничок у центрі Харкова. Пригадую, коли у березні ходила центром, то бачила, що вітрини розбиті, дверей немає. А товари лежали на місцях, ніхто не чіпав. Це так було приємно!

Потім у квітні пройшлася – всі товари на місцях. Пригадую розбитий магазинчик ви-

шиванок. Там вишиванки від вітру хиталися всередині, на підвіконнях лежали. Красиві такі. І ніхто їх не чіпав.

А зараз магазинчики вже фанерою прикриті, вже прибрано. Мабуть, власники повернулися.

Харків оживає, бережне ставлення до всього. Комунальні служби та рятувальники – на висоті! Настільки оперативно працюють, що величезна їм подяка!

А війну треба просто прийняти і навчитися з нею жити. Бо ті вибухи не закінчуються.

20.06.2022.

Приймати державний іспит під звуки потужних вибухів – несподіваний досвід...

В останні тижні росіяни бомбили Харків переважно вночі. А сьогодні цілий ранок звучать канонади.

27.06.2022.

Осколки російських снарядів у центрі Харкова.

Хлібосіллям зустрічати росію тут не будуть.

06.07.2022.

Минулої ночі російською ракетою зруйновано корпус Сковородинівського університету в Харкові.

У рік 300-річчя славетного Сковороди російські ракети влучають у Сковородинівський університет, руйнуючи пам'ятник Сковороді... У найгіршому сні таке б не приснилося.

Цей корпус і раніше частково постраждав: від вибухових хвиль у минулі місяці розбилися унікальні скляні вітражі із зображеннями видатних особистостей українського державотворення. Дуже мені подобався вітраж із зображенням гетьмана Мазепи. Але наразі руйнування більш жахливі.

**У цій аудиторії я читала лекції студентам.
Мій Сковородинівський університет
після російських бомбардувань.**

У цьому корпусі був музей Університету, тут знаходилося найбільше факультетів. Тут працювала наша спецрада, в якій захистили дисертації багато політологів.

14.07.2022.

Ісус, Сковорода й Шевченко дивом вціліли після російських бомбардувань Сковородинівського університету в Харкові.

Фаянсова статуетка Ісуса Христа стоїть посеред зруйнованого Музею Університету. Пам'ятник Сковороди вцілів під завалами. А поміж руїнами зберігся бюст Шевченка.

15.07.2022.

Уночі о 2.30 знову Харків здригнувся від російських бомбардувань.

До звуків вибухів звикнути неможливо: розумом усвідомлюєш, що буде вибух, бо сирена вже проспівала, а тіло все одно наче навиворіт вивертає.

Потім заснула і наснилося мені, що слухаю чийсь розмову, якихось військових.

Один з них каже: «Дістали вже! З Харковом! З Вінницею!».

Інший радісно йому повідомляє: «Там наші Хамерсами Керченський міст підривають!».

Нарешті! – подумала я уві сні і заусміхалася.

Прокинулася. Керченський міст поки що цілий...

16.07.2022.

Отримала дзвінок на мобільний з якогось незрозумілого неукраїнського номера. А це виявилася знайома мені людина, що втрапила в окупацію на Харківщині ще в перший день повномасштабного вторгнення Росії.

Ця людина дуже патріотична. Я не знала про її долю нічого, бо зв'язку з лютого з нею не було. Хвилювалася за неї. Періодично я щось писала туди у невідомість в різних месенджерах, але ніхто це не читав. Поговорили недовго, бо зв'язок був поганий. Просили передати, що люди в окупації дуже ждуть Україну, ждуть звільнення. І ще просили передати в Харків, щоб не забували про них. Також сказали, що тихо партизаниють. Бо дуже хочуть перемоги України.

Я запевнила, що ми обов'язково до них повернемося, що їх ніхто не забув, передала усім велике вітання та подяку від харків'ян. Я так раділа цій звісточці!

А після завершення розмови я розридалася наче дитина. Я ридала і раділа одночасно. Такий чудовий подарунок отримала у цей святковий день Декларації про державний суверенітет України. Дякую, Господи!

18.07.2022.

Їхала Салтівською лінією метро. У вагон увійшла жінка з великою штучною ялинкою. Ялинка чимось обмотана для зручності. Жінка присіла і обняла ту ялинку, наче рідну істоту.

Ніхто з пасажирів навіть не подав вигляду, що дивується з появи новорічної ялинки у літній липневий день в метро Харкова.

Йди знай... Може ця ялинка – єдиний спогад, що залишився у жінки з минулого мирного життя.

19.07.2022.

Таке цікаве вікно побачила. Закладене повністю книгами. Ось такий захист від куль та осколків, і від вибухових хвиль.

21.07.2022.

Загинув Олександр Чабан – мужній, достойний, порядний. Ця клята війна підступає впритул, забираючи у провалля смерті людей з ближнього кола.

Він був старшим лейтенантом 92-ї бригади, загинув у бою 20 липня 2022 року на Харківщині, захищаючи Україну від російської навали.

Саша навчався в Каразінському університеті, політолог. Пишаюся, що викладала у нього, у цього хлопця – мудрого, системного, патріотичного.

Він родом з Краматорська. Веселий, товариський, завжди випромінював оптимізм. У студентські роки Олександра Чабана було обрано Студентським Ректором Каразінського університету. Його сміливо можна віднести до цвіту нації. У нього залишилася донечка Софійка, яку Саша безмежно любив та пишався нею.

Олександр Чабан був моїм офіційним помічником, як депутата Харківської обласної ради.

28.07.2022.

Побувала біля будинку «Слово». Там поряд впала російська ракета, пошкоджено два під'їзди. У будинку мешкали митці, письменники, актори у 1930-х, яких потім репресували. Саме їх називають митцями «Розстріляного Відродження».

Меморіальна дошка ціла. У будинку мешкали Лесь Курбас, Остап Вишня, Володимир Сосюра та багато інших відомих особистостей.

Будинок підданий руйнуванню. А поряд – у 50-ти метрах школа, біля якої стоять бюсти так званих героїв-молодогвардійців. Досі стоять, цілі. Увіковічено якихось міфологізованих героїв радянської епохи, подвиги яких в основному були надуманими.

Якось так сумно стало, що плеяда українських митців жила поряд в будинку, який спеціально був побудований для них у формі літери «С» – Слово. Але їхніх бюстів тут нема, ще й будинок пошкоджений.

13.08.2022.

Харків – це місто, де навіть не встигаєш насолодитися звуком повітряної сирени, бо вона або дуже коротка, або лунає вже під час вибухів. Бо ж клятий сусід зовсім поряд і російські ракети долітають надто швидко.

Харків – це місто, де часу бігти в якесь укриття просто немає. І ти маєш секунд 40, щоб швидко спросоння перебігти у коридор або ванну, бо ж «правило двох стін» хоч якось врятує.

Харків – це місто, де люди призвичаїлися спати одягнутими, бо ж раптом ракета влучить поряд і треба швидко втікати, не витрачаючи дорогоцінного часу на одягання.

Харків – це місто, де по запитанню «А твій будинок цілий?» розумієш, що людина немісцева. Харків'яни питають: «Як твій будинок?». Бо визначити цілість будинку не може ніхто. Візуальна цілість не означає, що все в нормі. Бо в багатьох багатоповерхівках під час вибухових хвиль квартири, як пазлики, туди-сюди посунулися і вже виникають проблеми з водопровідними трубами, які між поверхами дають тріщини. Важко уявити, що буде під зиму...

Харків – це місто, де у людей розірвані колишні сталі соціальні зв'язки. Знайти нотаріуса чи стоматолога, яким довіряєш, для вирішення невідкладних проблем значно важче, ніж було раніше. Бо в основному функціонують лише ті структури, які найнеобхідніші для виживання: продаж продуктів, необхідних побутових товарів і т.д. Все інше частково відновлюється, але не в тому обсязі, що було колись.

Харків – це місто, де люди навчилися жити в темряві і не вмикають світло під час комендантської години навіть тоді, коли втрапляють на умовно безпечну територію України.

Харків – це місто, яке бореться і яке вистає. Щоб вистояти, треба ще й себе відстоювати. Так, наші доблесні ЗСУ наближають перемогу. Але хочеться побачити над військовими частинами Белгорода, звідки запускають ракети на Харків, таку ж картинку, як над Новофедорівкою в Криму.

Сьогодні вночі під час чергового вибуху я уявляла, що мені хтось подарував ракетну установку й інструкцію до неї. А я люблю вчитися і вмію вчитися. Я наполеглива в знаннях. Я б цю інструкцію освоїла, я б знайшла таких же вмотивованих та наполегливих і ми б жахнули у відповідь по Белгороду! Бо бумеранги врешті мають повертатися.

Під ранок я заснула і подобріла. Кровожерливі настрої щодо бумерангів по Белгороду відійшли на задній план. Але якось некомільфо від того, що ми живемо начебто в дитячій казці про дракона: періодично зіщулюємося та очікуємо його приходу за жертвою. Ждемо, мабуть, Котигорошка, який прийде й могутньою булавою розчавить те чудисько...

13.08.2022.

Побувала на Майдані Свободи. Ця величезна площа порожня у такий гарний літній день. Це найбільша площа України. У минулі

часи тут було б багато дітей, було б багато різних розважальних заходів. А зараз пустка... Людей майже нема, автомобілів дуже мало.

Зараз люди в основному у спальних районах. Центр Харкова малолюдний.

Фотографувалася я на Майдані Свободи і раптом до мене підійшов чоловік поважного віку. Так мене розвеселив.

Почав знайомитися, почув українську мову і сказав: «Яка гарна українська мова! А давайте я вас запрошу на танці».

Я розсміялася. Ну які танці у місті, де постійні вибухи і нема масових заходів? А він сказав, що в парку Шевченка є танці, він туди йде. Мабуть, якісь пенсіонери там збираються.

16.08.2022.

Ніч була жахлива. Знову російські бомби покривали Харків. Вони просто зляться, зляться від безсилля. Тому так нас нищать. А ми все одно вистоїмо!

18.08.2022.

Минула ніч була надважкою для Харкова.

Замість серпневих зорепадів Харків отримав смертельний бомбопад з боку російських терористичних військ.

Вчора увечері спочатку пролунав дуже сильний вибух, а вже потім включилася повітряна сирена. Пів ночі харків'яни оговтувалися від жахливої інформації про те, що російська ракета зруйнувала гуртожиток, де мешкали люди з вадами слуху. А о 4.30 знову пролунав вибух, за ним включилася сирена. А потім знову вибух, і знову, і знову... Від тих вибухів все тіло вивертало нібито навиворіт.

Я сиділа під стінкою в кімнаті, яка відповідає «правилу двох стін». Я загорнулася з головою в ковдру на випадок, якщо влетять осколки, щоб мінімізувати поранення. І я одразу після першого вибуху стала читати коротеньку Ісусову молитву. Я сорок разів встигла прочитати цю молитву, а вибухи ще тривали.

У мене складається враження, що росія, очікуючи свято Незалежності України, буде надсилати такі смертельні «подарунки» для Харкова ще в більшій кількості. Вони просто зляться, зляться від безсилля. І тому готові все більше вбивати, знищувати, руйнувати...

І буде вам відсіч, кляті російські терористи! І повернуться бумеранги горя та розпачу у ваші Белгороди та Курськи, у ті місця, звідки ви так завзято вбиваєте інших.

19.08.2022.

Сьогодні свято Спаса, була в храмі.

А зранку о 5.50 був ракетний російський удар по одному з університетів.

Росіяни постійно тримають харків'ян в психологічній напрузі: бомблять вночі, причому в різний час. Виспатися неможливо і це дуже впливає на самопочуття людей. А людям зранку треба працювати.

Але сьогодні я помітила, що організм став пристосовуватися і відновлюється вже швидше. Тому російські технології мали тимчасову дію, вони тривалий час не працюють.

21.08.2022.

Стала біля обочини, розгорнула обгортку морозива. Не встигла його спробувати, як звідкись виринув кіт і вимогливо став нявчати. Відкусила йому шматок білої молочної серединки. А він аж накинувся і поглинув все моментально, навіть шматочки шоколаду.

«Ну що ж ти – кажу – так швидко з'їдаєш? Воно ж холодне! Захворієш».

А кіт знову став вимагати морозива. Я тільки встигала відкушувати шматки і подавати їх котові. Потім я покликала kota до трави на обочині і поклатала там половинку морозива, що залишилася. Він одразу перетворився на вельми ввічливого котика і став їсти повільно та з достоїнством. Морозиво він так і не доїв, бо ж не влізло.

«Залишилися без морозива?» – з усмішкою мене спитала якась жіночка.

«Ага» – посміхнулася я. «Але переживаю за kota. Бо так швидко все їв. Щоб не простудився, щоб горло його не розболілося».

«Тю! Ото найшли за що думати!» – відповіла жіночка. «Якщо кіт відчує, що захворів, то одразу знайде якусь рослинку і виздоровіє. У котів все просто і легко».

А кіт сидів у позі графського kota і все уважно та гордовито слухав.

Поряд люди говорили про тривалу комендантську годину, яку вводять у Харкові з 23 по 25 серпня. Вели мову про те, що слід запастися водою та продуктами.

«Все буде добре!» – сказала впевнено жіночка. І було незрозуміло про що вона каже: про kota чи про Харків. А я й не перепитувала.

Бо ось це впевнене «Все буде добре!» пролунало як відповідь Всесвіту на всі тривоги, невизначеність та очікування.

27.08.2022.

Їхала маршруткою із села на Харків. На блокпостах черги, військові перевіряють автомобілі. Зайшов до нас у маршрутку військовий, уважно просканував пасажирів поглядом і весело запитує: «Всі свої?». Тоді радісно каже: «За москаля даєм тисячу гривень! Навіть півтори!».

Усі в маршрутці дружно розсміялися. Військовий побажав нам щасливої дороги, попрощався і пішов. А хвиля хорошого настрою огорнула усіх відчуттям захищеності.

Дякуємо ЗСУ! Ви найкращі!

28.08.2022.

Насиченим був день. У храмі після Літургії на честь свята Успіння Пресвятої Богородиці відбулося ще два молебні. Оскільки в День Незалежності України усі в Харкові сиділи вдома через тривалу півторадобову комендантську годину, за Незалежність України молилися сьогодні. Тобто, війна внесла свої корективи у святкування.

А другий молебен був за успішний початок нового навчального року. У Свято-Дмитрівського храму досить цікавий склад парафіян: серед них багато науковців. Тут можна створити багато спецрад з різних наук. Тому День Знань для всіх важливий.

Завжди такі молебні відбувалися в останню неділю перед 1-м вересня. І знову війна внесла свої корективи. Бо цього року, наприклад, у моєму Сковородинівському університеті вже два тижні триває навчання. Через війну зміщено всі дати, щоб швидше навчальний процес завершився до зимових холодів. Адже великий університетський корпус, де розміщувалося багато факультетів, зруйновано російською ракетою.

А потім я йшла додому під дощем, блискавками та грозами. Раптом зрозуміла, наскільки приємним є звук грому, він зростає поступово, не лякає своєю агресивністю. І зрозуміла, що вже навчилася відрізняти звуки ракетних ударів від звуків ствольної артилерії та від звуків грому. Останні звуки найбажаніші для нашого чудового міста.

28.08.2022.

Грім, вибухи, блискавки, повітряна сирена. Це все одночасно і зараз.

Давно такої синхронічної какофонії в Харкові не було.

Тримайся, рідненький!

29.08.2022.

Яке ж натхнення виконання «Червоної калини» я сьогодні почула у Харківському трамваї! Двоє хлопців та дівчина так гарно співали. Приємно.

30.08.2022.

Сьогодні я виступала опонентом на захисті дисертаційного дослідження доктора філософії PhD з політології.

На жаль, процедура дисертаційного захисту виявилася для мене трохи екстремальною, бо російський агресор не дає про себе забути. Під час захисту за вікном пролунала серія вибухів, а вже потім включилася сирена повітряної тривоги. Саме в цей час російські нелюди бомбили центр Харкова.

Тому я набула нових швидкісних навичок: зміна дислокації при включеній відеокартинці, на якій я серйозна та незворушна. Адже дисертаційний захист передбачає запис у реальному часі, коли відеокартинку відключати не можна. Такого опонування в мене ще не було.

30.08.2022.

Вирішили під вечір зайти у півний паб і посидіти, як колись у мирний час. Ще й підтримати треба фінансово заклад, бо ж війна.

Там так гарно і патріотично. Навіть на вхідному килимку надпис «Ану, скажи «паланиця»!».

А коли верталися додому, то вирішили, що більше у вечірній час нікуди не ходитимемо. Бо повна відсутність вуличного освітлення взагалі не дозволяє дійти додому і на щось не наткнутися. А коли йшли, то пригадали: у попередні дні нас попереджали, що в нашому районі було розкидано російські касетні бомби. Так що розслабленість швидко зникла, настрій швидко став насторожено-бойовим.

08.09.2022.

Настрій зранку був неймовірно чудовим!

Понад дві доби у закритих чатах ми тихенько раділи та молилися за наші доблесні ЗСУ, які звільняли території Харківщини. А сьогодні вже можна відкрито радіти.

Зранку я готувалася до онлайн-занять. Одягнулася в діловому стилі, підключила ноутбук. А потім від переповнення чудовим настроєм напахнючилася улюбленими парфумами і

розпочала пару. Якось раніше мені й на думку не спадало парфумитися для онлайн-занять) А сьогодні захотілося повноти свята.

А заняття я розпочала з гарних новин про повернення додому зраних окупацією сіл та містечок Харківщини. Студенти, які зараз розкидані в усьому «позагеттю», раділи разом зі мною.

Дякуємо, наші рідненькі ЗСУ! Ви найкращі!

11.09.2022.

Світла нема, води нема. І це по всій Харківщині.

Масштабна диверсія не лише в нашій області. Після російських ракетних ударів почалися пожежі на ТЕЦ.

А Боженька щойно нам дав рясний дощ! Щоб швидше пожежі затушилися.

25.09.2022.

Сіла в маршрутку і потрапила в царство стихійної демократії.

Шляхом підняття рук виявилось, що у село під Харковом, куди, власне направлялася маршрутка, їду лише я одна. А маршруток зараз мало, до багатьох сіл їх взагалі нема: люди виходять по трасі і далі добираються різними способами.

У маршрутці відбулося щось на кшталт швидкої Козацької ради. Швидко вияснили, хто куди хоче їхати, проголосували, який маршрут краще обрати. Ми з водієм ошелешено мовчали і, врешті, на все погодилися.

Мене розпитали, чи спочатку мене завезти в моє село, чи пізніше. Я відповіла, що нікуди не спішу, можу поїхати подивитися на їхнє село. Після того самоорганізована спільнота швидко дала завдання водію, як оптимальніше скоригувати маршрут, пообіцявши за все заплатити.

Потім всі стали дзвонити рідним та повідомляти, щоб не зустрічали їх біля траси на велосипедах/мопедях, бо додому їх довезуть. Позаду мене жіночка радісно говорила у трубку: «Я ото в окно рота роззявила, а тут все так гарно вийшло. Сиди з мопедом дома, мене довезуть».

А мені так сподобалося занурення в оцю стихійну народну демократію: із голосуваннями, із врахуванням думки меншості, із самоорганізацією, із коригуванням дій владних органів (водія).

Це ж незнищЕНна риса ментальності! І ніякий «руський мір» з його ідеєю ієрархічності

влади, коли народ по-рабськи має підкорюватися керівним органам, тут не приживеться.

На жаль, внаслідок Голодоморів тут ще живучий постгеноцидний синдром, коли накладається табу на оці ініціативи самоорганізації саме в політичному полі. Тому й маємо такі електоральні результати на теренах Слобідчини... Але все ще попереду!

Коли ми приїхали новим маршрутом у потрібне більшості село, водій попросив усіх швидше виходити. Йому відповіли: «Зараз все винесемо і вийдемо». Водій з посмішкою сказав: «Ото тільки все виносити не треба. Хай кожен виносить своє». Всі дружно розсміялися, повиходили. А ми з гарним настроєм поїхали у кінцеву точку офіційного маршруту.

Офіційний маршрут також було виконано. Просто водій відхилився в бік від траси, щоб довести людей, а потім повертався на те ж саме місце. Тому інтереси всіх було враховано.

28.09.2022.

Вечірній Харків знову здригався від вибухів. Небо розрізали яскраві спалахи ракетних ударів, місто стемніло. Одразу зникла електроенергія і стало зрозуміло, що російськими ракетами тепер прицільно знищуються саме об'єкти життєзабезпечення. Хочуть нас вижити з міста уже усякими підступними способами.

Зникнув Інтернет, майже зникнув мобільний зв'язок. Доступу до новин, звісно, не стало. Це таке було дивне відчуття – знаходитися в епіцентрі подій і взагалі не знати, що відбувається.

Але ця невідомість зовсім не тривожила. Мабуть, уже виробилася звичка жити в умовах невизначеності.

Пригадую, як постійні кількомісячні нічні бомбардування Харкова спочатку вибивали із сил, не даючи людям можливості виспатися. І час бомбардувань постійно змінювався. А потім теж з'явилася звичка: організм переналаштувався. Це було схоже на ситуацію з новонародженим немовлям, яке часто уночі прокидається, плаче, вимагаючи уваги. А мама адаптується до цього режиму сну і організм відновлюється швидко. Так само із Харковом. Я сприймала Харків у ці нічні часи російських обстрілів наче немовля, що по-новому народжується і вимагає дуже посиленої уваги.

Я запалила Стрітенську свічку. Якось так склалося, що багато я свічок насвятила

на цьогогорічному Стрітенні у нашому Свято-Дмитрівському храмі. Наче відчувала, що знадобляться. Потім пішла набирати воду у різні ємності. Бо ж всякий ресурс, доки він ще доступний, треба поповнювати. Вода в крані була, хоча напір був слабенький.

Зранку ситуація не змінилася: не було ні світла, ні зв'язку, ні Інтернету.

Я побігла до метро, щоб спіймати хоч якийсь зв'язок. Написала студентам, що обов'язково знайду спосіб провести з ними заняття. А у відповідь студенти мені написали: «Бережіть себе, нам ще перемогу разом святкувати». Так стало тепло на душі.

02.10.2022.

Шість років тому відійшов у вічність Мирослав Мисла – Воїн, Герой. Він загинув у бою 2 жовтня 2016 р. на фронті російсько-української війни, захищаючи Україну. Я вдячна Богу, що була добре знайома з Мирославом: викладала йому політологічні дисципліни під час його студентських років на історичному факультеті Каразінського університету.

Під час окупації було сплюндровано надмогильний пам'ятник Мирославу Мислі у його рідному селі Волохів Яр на Харківщині. Це село було окуповане росіянами в кінці лютого 2022 року, зараз вже звільнене.

Ці російські покидьки глумляться над пам'яттю справжніх героїв України. А паралельно в тилу нас переконують, що пам'ятники чи назви вулиць та театрів не мають значення, що позбавлятися російських маркерів «не на часі». Але для росіян символічний простір чомусь має значення! Вони знищують справжню історію, підмінюючи нашу пам'ять всілякими ерзацами.

Чомусь росіянам на часі швидко знищувати українські пам'ятники, книги, перейменовувати вулиці і т.д. У них на часі воювати і паралельно вводити жорстку російську навчальну програму в школах на окупованих територіях. І за вісім років через таку політику вони швидко підготували полчища яничар на окупованій території Донбасу, які вже проти України воюють.

А у нас чомусь все «не на часі». Але насправді оця фраза «не на часі» чи фраза «давайте вже після війни» означає: давайте хай вернуться воїни і почнуть виконувати нашу роботу по вичищенню російських маркерів у тилу. А це ми маємо в тилу цей фронт вичищати, а не чекати, коли війна закінчиться.

Бо з такою індіферентною позицією війна ніколи не закінчиться. Або просто не хочеться тут нікому нічого робити, тому інших зупиняють і розказують, що «не на часі».

Мирослав тримає небо над Україною. Світла пам'ять Герою!

05.10.2022.

Відсвяткували ми свято освітян у нашому Сковородинівському університеті. Зібралися разом ті працівники, що зараз знаходяться у Харкові. Обіймалися всі, наче рідні. Бо живе спілкування у прифронтовому місті стало сьогодні розкішшю.

Ректор усіх привітав, сказав, що зруйнований російською ракетною корпус університету обов'язково буде відновленим. Також сказав, що ця наша тепла спонтанна зустріч зі святкування Дня освітян є маленькою репетицією майбутнього святкування Перемоги. Усі згадували про 300-річчя ювілею Сковороди, іменем якого названо наш університет.

Був маленький чудовий концерт, після якого я підійшла подякувати дівчині, що дуже натхненно виконувала пісні про незламність України. А організаторка заходу, почувши мене, сказала: «Галино Михайлівно, якщо раптом будете дотичними до святкування Великої Перемоги на нашому Майдані Свободи, передайте, будь ласка, що репертуар ми вже готуємо!».

Так тепло на душі тепер.

07.10.2022.

Приємно оглядати знищений ворожий російський танк.

На деокупованій території Харківщини.

На фото позаду мене знищений українською армією російський танк. А за танком поле, куди ходити не можна, бо там можуть бути міни. У нас родюча та багата земля. Але Росія засіяла нашу землю мінами.

07.10.2022.

Побували ми сьогодні у селищі Шевченкове на Харківщині, яке пів року було під російською окупацією. Відвозили туди у шпиталь волонтерську допомогу. Я встала і сказала усім лікарям, що ми їм дуже дякуємо, бо вони були віч-на-віч з тим російським мороком. Сказала, що ми їх цінуємо, що вони й нас захищали, тих, хто не був під окупацією. Потім до мене підійшла лікарка і стала дякувати, в неї аж сльози на очах виступили. Вона мене обняла і каже, що їм зараз багато привозять різних матеріальних речей. Це все потрібно. Але вперше їм подякували і вперше хтось сказав, що цінує їх. Я теж ледь не розплакалася.

Також ми відвезли у селище Шевченкове багато дитячих українських книжок.

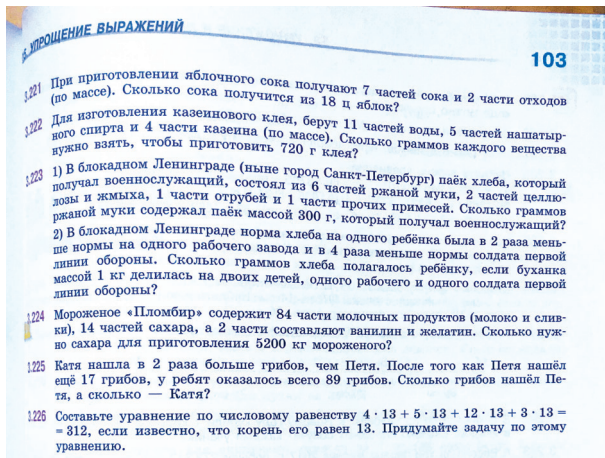
Пішла я глянути на школу. Там зірвано надпис «Ласкаво просимо», знищено меморіальну дошку Герою АТО.

Потрапили мені до рук російські підручники, які швидко були завезені росією до українських шкіл. Новенькі, 2022 року випуску.

Відкрила навмання підручник з математики для учнів 5-го класу, а там концентрація заполітизованості!

Задача про блокадний Ленінград і про пайок хліба для «воєннослужащего». Наступна задача знову про блокадний Ленінград і про пайки хліба для дітей, солдатів та робочих. Наступна задача про морозиво... Пломбір!

Ось така пломбірна термінологія спільного совецького минулого через математику гвіздками вбивається в голову дітей. Тепер українським дітям не промиватимуть мізки такою математикою.

На фото ідеологізовані та мілітаризовані задачі з математики для дітей 5-го класу у російських підручниках, які було завезено в школи окупованих територій Харківщини.

А, відкривши навмання підручник «История России», я одразу наштотувнула на возвеличення постаті Сталіна... Слава Богу, ЗСУ звільнило українських дітей від вивчення цієї викривленої історії.

Фото з підручника «История России». Ці підручники було завезено в школи окупованих територій Харківщини.

14.10.2022.

Зранку бігла до церкви. Харків – тихо-осінній, людей на вулицях мало. А настрої у мене – радісний та святковий. Раптом побачила військового біля сусіднього будинку. «Треба привітати його зі святом» – подумала. Свято ж велике – День захисників України. Ще й Свято Покрови. Рухаючись, я періодично поглядала на військового, щоб нікуди не подівся. А він, мабуть, спіймав моє стеження: якимось напружився, почав відходити в інший бік. Я теж звернула в той бік, пішла за ним: бо – думаю – треба людину привітати, треба подякувати.

Військовий з якимсь напруженим нерозумінням кидав насторожені погляди в мій бік. А я ж не зупинялася.

Наблизившись, голосно йому кажу: «Зі святом!».

«Фух!» – аж якимось полегшено видихнув військовий. Потім подякував.

Врешті, я зрозуміла, що незнайомим особам вітати військових у прифронтовому місті краще не треба. Бо йди знай, які загрози несуть такі особи. Більше я цього сьогодні не робила. Але ж хотілося. Бо, дорогі Харківські воїни, ви тримаєте тут Україну. Зі святом вас!

14.10.2022.

Верталася я сьогодні з храму: свято Покрови, на душі радісно.

Вийшла з метро, купую у продавщиці помідори. І раптом ба-бах!!! Потужний вибух се-

ред білого дня. Людей біля метро багато, всі призупинилися. Продавщиця з надією каже: «Може то наші?». «Було б добре» – відповідаю.

І тут знову – ба-бах!!! Другий вибух. Продавщиця вже якось безнадійно запитує: «А може все-таки наші?». «Ох, не знаю» – відповідаю їй.

А після третього вибуху залунала повітряна сирена. Продавщиця гірко констатувала: «Не наші!». Усі стали розбігатися. Пролунало ще декілька вибухів.

Ось так росія вирішила покрити ракетами Харків у Свято Покрови.

Я теж пішла. Подумалося, що у харків'ян вже виробилися власні народні прикмети щодо російських прильотів. Адже ми надто близько до російського кордону, тому у нас повітряна тривога часто включається уже після перших вибухів. І ось цей момент: час між першими вибухами і повітряною сиреною – найцікавіший! Люди, дійсно, завмирають з надією: «А може то наші ЗСУ щось російське збили?». А коли включається сирена, стає зрозуміло, що це знову російські бомбардування.

Але вже скоро прийде такий час, коли після вибухів не будуть лунати повітряні сирени. Бо ми всі знатимемо, що то наші щось розмінують, чи щось чуже збили.

Ми все одно вистоїмо! І коли прийде довгоочікувана перемога, ми взагалі забудемо про ці звуки вибухів. Пам'ятати будемо лише про оцей момент надії. Бо надія тримає на плаву.

18.10.2022.

Ранковий харківський діалог під їздом.

– Доброго ранку!

– Та який же він добрий? Он шість разів як бахнуло!

– Але вже ж ті кляті відстрілялися! Ото й ранок буде добрий.

– Ну тоді й вам доброго ранку!

На цій оптимістичній ноті всі з гарним настроєм розійшлися.

Харків не зламати!

25.10.2022.

От бувають такі ситуації, що читаєш студентам лекцію із захопленням, на одному диханні. І раптом посеред лекції міждисциплінарні пазлики інформації складаються несподівано новим чином, висвітлюючи проблему в новому ракурсі!

А в цей час поряд у телефоні чогось розсигналізував Телеграм. Але ж мої ідеї ллються рікою і онлайн-лекція продовжується. А Телеграм не замовкає... І тут виявляється, що то мої студенти мені дружно пишуть в Телеграмі, що я їх покинула і кудись зникла. А вони мене вже довго чекають.

Ось такі побічні ефекти енергоколлапсів. Вдома зникнув інтернет і прийшлося швидко перепідключатися з телефону.

А я ж *тааааааааа* цікаву лекцію читала. Як виявилось: сама собі.

25.10.2022.

Зайшла в кіоск за покупками. Продавщиця про щось спілкувалася зі своєю знайомою, яка стояла біля прилавка. Побачивши мене, продавщиця перейшла на українську мову і щебетала радісно, як пташечка. Я трохи отетеріла від радості, бо це вперше весь діалог між нами відбувався лише українською мовою.

Вийшовши з кіоску, я стала перекладати в сумку покупки.

Чую, як продавщиця питає свою співрозмовницю: «Ну как, нормально я на украинском говорила? Хорошо получилось?».

Співрозмовниця похвалила її, сказала, що все було дуже гарно. Продавщиця дуже зраділа.

А потім раптом продавщиця стала говорити про мене: «Вот эта женщина все время, сколько ее помню, говорит со мной на украинском. И я теперь с ней тоже так говорю. А еще эта женщина всегда, когда прощается, говорит мне «Гарного дня!». И я тоже стала так иногда пробовать. Слушай, людям так нравится вот это «Гарного дня!»».

Потім продавщиця сказала, що їй ще треба вчити українську мову. Співрозмовниця погодилася: «Конечно надо, мы ж Украина!».

А я пригадала, як два-три роки тому вже мала розмову з цією продавщицею. У відповідь на моє «Гарного дня!» я вислухала від неї довгу тираду про те, що у її віці вже неможливо вивчити українську мову. Щось на кшталт того, що чути українську мову їй приємно, але не всі здатні вивчити цю мову. Тому все має залишатися так, як є. Пригадую, що я порадила їй не знецінювати себе. І тоді все вийде. Десь рік тому вона стала мені говорити «До побачення» замість «До свиданія».

А зараз вже такий прогрес!

Ось так російські бомбардування Харкова пришвидшили процес занурення людей в україномовний простір.

28.10.2022.

Афіші незіграних спектаклів висять досі на театрі Шевченка. З лютого місяця. Так сумно це спостерігати. Нібито досі чекають свого глядача.

Саме в цьому театрі творив Лесь Курбас і Микола Куліш.

На фото афіша спектаклю, прем'єра якого мала відбутися 25–26 лютого 2022 року «Маклена Граса» Миколи Куліша.

09.11.2022.

Коли мене запитують, які побутові проблеми у Харкові турбують мене найбільше у час російського енерготерору, я зосереджено замовкаю і думаю, що ж відповісти. Бо якось незручно непідготовленим співрозмовникам вивалити свої найрейтинговіші проблеми.

Звісно, є проблеми відсутності світла / опалення / інтернету / води / зв'язку etc. Є й проблеми неможливості зняти готівку з банкоматів у час відсутності електрики в районі. А через відсутність готівки неможливо скупитися в магазинчиках. Але ці всі проблеми незначні!

Бо, як показала практика двох останніх днів, найбільше я переймалася двома проблемами: борщ і синички.

Я ж наварила величезну каструляку борщу, а тут годинами світла нема! І я весь час той борщ транспортувала з місця на місце,

щоб не скис). Бо в холодильнику тепло, а балкон сонечко нагріває.

А біля балкона на дереві дружно всілися синички і з німим докором заглядають мені у вічі. Бо не подобається їм відсутність соняшникового насіння, яким я завжди годувала їх у попередні роки. Я їм пояснюю, що не продається зараз соняшникове насіння у Харкові, бо ж війна і логістика порушена. Насипаю їм різні крупи. А вони дзьобики відвертають. А сушені яблука швидко їдять, вже майже мішок з'їли. Якись «балувані Галі», а не синички.

Синички якось так хижо стали поглядати на мою каструлю борщу. Кажу їм, що борщ не для них. Треба потерпіти і їсти те, що дають. Обіцяю, що після перемоги асортимент відновиться.

Тепер харківські синички разом зі мною ждуть перемогу.

09.11.2022.

Вже другий день майже без світла та інтернету. Мобільний зв'язок теж періодично зникає. Усі інформаційно-комп'ютерні справи перенесені або поставлені на паузу. Спілкування зводиться до коротких фраз, щоб не розряджати гаджети.

Але енергетичний терор з боку росії цілей не досягне! Люди спокійно переплановують власні дії. Хоча вечірнє місто темне, серця харків'ян наповнені світлом.

А вчора був Дмитрів день, свято Димитрія Солунського, ім'я якого пов'язане з подвигом воїнів, із захистом своєї землі. Побувала я на храмовому святі у Свято-Дмитрівській церкві. І раптом подумала, що зараз, у час війни, саме церква стала тим місцем, де наживо спілкуєшся зі своїми, з однодумцями.

Адже війна унеможливила відвідування різних подій та акцій (мистецьких, історичних, культурних тощо). Спілкування переважно відбувається в онлайн-форматах. А людина – істота соціальна, тривала ізоляція – явище нехороше. Навіть під час пандемії комунікацій було більше: в масках зустрічалися, обмінювалися ідеями/думками.

А зараз храм став наразі тим єдиним місцем, де спілкуєшся з вірянами з різних спільнот: волонтерських, наукових, військових. І всіх об'єднує віра в нашу перемогу.

ВІДЛУННЯ ВІЙНИ...: ІСТОРІЯ ОДНОГО АПЕЛЮ (ПРО УСУНЕННЯ РОСІЙСЬКИХ НАУКОВЦІВ ЗІ СКЛАДУ НАУКОВИХ РАД ПОЛЬСЬКИХ АКАДЕМІЧНИХ ЖУРНАЛІВ У СВІТЛІ ЕПІСТОЛЯРНОГО ДІАЛОГУ З ЇХ ГОЛОВНИМИ РЕДАКТОРАМИ)

У березні 2022 р. автор цього допису звернув увагу на те, що до складу наукових рад багатьох польських наукових журналів, засновниками яких виступали провідні польські університети, продовжують входити російські науковці, і зокрема ті, які фактично підтримали розв'язання агресивної війни росії проти України. І це при тому, що ще 2 березня ц.р. президія Конференції ректорів польських вищих шкіл (Prezydium Konferencji Rektorów Akademickich Szkół Polskich) звернулася з апелем до польських науковців, університетів і установ Польської академії наук, в якому пропонувала припинити співпрацю з будь-якими урядовими організаціями російської федерації або іншої держави, які підтримують російську агресію в Україні.

Слід відзначити, що станом на березень-квітень значна кількість головних редакторів багатьох польських видань просто не зважили на цей заклик, фактично «умивши руки» та самоусунувшись від необхідності обговорення з членами редколегій журналів питання про доцільність перебування у складі наукових ради російських науковців, не кажучи вже про потребу їх усунення із займаних в наукових радах позицій. З метою привернення уваги до такого стану справ автором цього допису був підготовлений апель наступного змісту:

Szanowni Państwo!

Z wielkim zdziwieniem dla siebie zauważył, że w Radzie Naukowej i wśród członków redakcji czasopisma «...» ([https:// ...](https://...)) jest obecny do teraz taki członekowie:

(... nazwiska rosyjskich naukowców – członków Rady Naukowej...).

W czasach, gdy cały cywilizowany świat próbuje powstrzymać rosyjską agresję na Ukrainie

wszelkiego rodzaju sankcjami, w Radzie Naukowej журналу «...» obok szanowanych naukowców wielu krajów są rosjanie, którzy faktycznie wspierają agresywną wojnę rosyjskiej z Ukrainą.

Możliwe, że niektórzy z moich kolegów będą mi się sprzeciwiać wspólnym stwierdzeniem rosyjskiej propagandy «Nauka jest poza polityką». Ale czy można mówić o «neutralności» wspomnianych przeze mnie rosyjan, jeśli nie zadeklarowali oni swojej pozycji, a ich nazwiska nie znajdują się na liście prawdziwych rosyjskich naukowców:

Открытое письмо российских ученых и научных журналистов против войны с Украиной <https://t-invariant.org/2022/02/we-are-against-war/>

Każdy, kto choć trochę śledzi światowe trendy w rozwoju nauki, rozumie, że rosyjscy naukowcy w swojej masie są kluczowym elementem propagandy agresywnej polityki rosyjskiej (jak również «wielka» rosyjska kultura i literatura). Mówiąc o rosyjskiej i jej nauce, nie można w żaden sposób twierdzić, że «nauka jest poza polityką». Milczenie zdecydowanej większości rosyjskich naukowców i wykładowców toleruje zbrodnicze działania mordercy i degenerata – putina.

Ponadto niektóre dokumenty – (zob.: *Обращение Совета ректоров вузов Санкт-Петербурга и Ленинградской области*, 02.03.2022 <https://www.sut.ru/bonchnews/different/01-03-2022-obraschenie-soveta-rektorov-vuzov-sankt-peterburga-i-leningradskoy-oblasti>)

świadczą o tym, że prawie wszyscy «generałowie» od rosyjskiej edukacji przyjmują wojnę, podczas której zginęły już dziesiątki tysięcy obywateli Ukrainy, a setki tysięcy zostało deportowanych do rosyjskiej.

Przypominam moim kolegom, że 11 sierpnia Sejm Łotwy zatwierdził oświadczenie w sprawie ukierunkowanych ataków wojskowych rosyjskiej na ludność cywilną na Ukrainie, uznanie rosyjskiej przemocy wobec ludności cywilnej za terroryzm, a rosyjskiej za państwowego sponsora terroryzmu. Jeśli przykład

Łotwy nie jest przekonujący, to jeszcze raz przypominę, że Wicemarszałek Senatu Polski Michał Kamiński, po wizycie w Buczy w Ukrainie, gdzie obejrzał skutki rosyjskich zbrodni wojennych, stwierdził, że odtąd nie będzie pisał wyrazów rosja i rosjanie wielkimi literami (zob.: «Rzeczpospolita», 16.04.2022:

<https://www.rp.pl/konflikty-zbrojne/art-36095731-michal-kaminski-nie-bede-pisalrosja-i-rosjanie-z-duzej-liter>

Tylko te dwa fakty pozwala mi zaapelować do członków redakcji czasopisma z propozycją natychmiastowego wykluczenia z redakcji wspomnianych przez mnie rosjan!

Tylko te dwa fakty pozwala mi zwracać się do członków redakcji z Ukrainy –

(...)

z propozycją poparcia mojego apelu, a jeśli zostanie on zignorowany – wycofać się z redakcji czasopisma na znak protestu.

*Z wyrazami szacunku –
prof. Ihor Sribnyak*

Текст процитованого вище апелю у перекладі на українську мову:

Шановні панове,

З великим здивуванням для себе зауважив, що в склад Наукової (Програмової) ради журналу «...» до сьогодні присутні такі члени:

(...прізвища росіян – членів Наукової ради журналу...)

У той час, коли весь цивілізований світ усілякими санкціями намагається зупинити російську агресію в Україні, в Науковій раді журналу «...» поряд з шановними науковцями багатьох країн мирно сусідять росіяни, які фактично підтримують агресивну війну росії проти України.

Можливо, що хтось з колег заперечить мені заявленою фразою «Наука поза політикою». Але чи можна говорити про «нейтральність» згаданих мною російських науковців, якщо вони досі не заявили про свою громадянську позицію, а їх прізвища відсутні у списку справжніх російських вчених:

«Открытое письмо российских ученых и научных журналистов против войны с Украиной» <https://t-invariant.org/2022/02/we-are-against-war/>

Усі, хто хоч трохи стежить світовими тенденціями розвитку науки, розуміють, що російські вчені у своїй масі є ключовою частиною пропаганди агресивної політики цієї країни. Говорячи про росію та її науку жодним чином не можна

стверджувати, що «наука знаходиться поза політикою». Мовчання переважної більшості російських науковців та викладачів толерує злочинні дії знавціслого вбивці й дегенерата – путіна.

Більше того – деякі документи (див. зокрема: Обращение Совета ректоров вузов Санкт-Петербурга и Ленинградской области, 02.03.2022; <https://www.sut.ru/bonchnews/different/01-03-2022-obraschenie-soveta-rektorov-vuzov-sankt-peterburga-i-leningradskoy-oblasti>) свідчать про те більшість росіян вітає війну, під час якої загинули вже тисячі українських громадян.

Нагадаю, що 11 серпня, сейм Латвії затвердив заяву щодо цілеспрямованих військових атак росії проти мирного населення в Україні, визнавши насильство росії проти цивільних тероризмом, а росію державою-спонсором тероризму. Якщо приклад Латвії не є переконливим, то знов таки нагадаю, що заступник голови Сенату Польщі Міхал Камінські, після візиту до Бучі в Україні, де він оглянув наслідки російських військових злочинів, заявив, що з цього моменту він писатиме слів росія і росіяни з великої літери («Rzeczpospolita», 16.04.2022; <https://www.rp.pl/konflikty-zbrojne/art36095731-michal-kaminski-nie-bede-pisalrosja-i-rosjanie-z-duzej-liter>).

Все це дозволяє мені звернутися до всіх членів редколегії журналу з наполегливою пропозицією виключити згаданих мною росіян зі складу Редакційної ради!

Все це дозволяє мені звернутися до членів редколегії з України –

(...)

з наполегливою пропозицією підтримати моє звернення, а якщо воно не буде зігноровано – вийти на знак протесту зі складу Редакційної ради журналу.

*З висловами поваги –
проф. Ігор Срібняк*

Апель такого змісту був розісланий на електронні адреси головних редакторів та членів редколегій тих журналів, в наукових радах яких продовжували залишатися російські науковці. У переважній більшості вимога виключення зі складу наукових рад була сприйнята головними редакторами з повним розуміння, у чому їх підтримали і члени редколегій. Тим більше, що до цього деякого з редакторів зобов'язували й відповідні ухвали ректорів (зокрема Університету імені Адама Міцкевича, Університету Миколая Коперніка та деяких інших).

Росіяни були майже блискучо виведені зі складу наукових (програмових) рад цілої низки науково-історичних журналів, що стало істотним внеском польської університетської та академічної науки у справу маргіналізації росії та її представників від цивілізованого світу. Дехто з польських колег пішов ще далі – заповнивши вакантні (після усунення росіян) місця в наукових радах українськими дослідниками. Так, зокрема, до складу наукової ради познанського філологічного журналу «Glottodidactica» була уведена професор Київського університету імені Бориса Грінченка Русудан Махачашвілі.

Але так було далеко не в усіх випадках, інколи головні редактори тримали паузу, зумовлену їх довголітніми – часом дуже тісними – науковими зв'язками з російськими науковцями. Ця обставина «в'язала» їм руки, і змушувала шукати контраргументи аби дорікнути автору апелю хоч би навіть в уявних «гріхах» (як то: згадка в апелі про Латвію як така, що принижує заслуги Польщі у справі допомоги Україні). Це було висловлено у листі (від 22 вересня 2022 р.) головного редактора журналу «Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku» проф. Ярослава Кіти (Jarosław Kita):

Szanowny Panie Profesorze,
tytułem wyjaśnienia, z ostatniego tomu czasopisma, który ukazał się zanim jeszcze doszło do rosyjskiej agresji, nie możemy już usunąć nazwiska wieloletniego (blisko od 20 lat) wspomnianego członka Rady Naukowej, gdyż jego treść jest już od roku na różnych platformach internetowych. W przygotowywanym do wydania kolejnym tomie czasopisma zgodnie z wytycznymi najważniejszych stowarzyszeń naukowych skupiających polskich badaczy (PAN, PTH) ten członek Redakcji zostaje zawieszony na czas nieokreślony.

Z drugiej strony jestem niemiło zaskoczony wskazywaniem Łotwy jako przykładowego kraju, który tak bardzo wspiera naród ukraiński w walce z agresorem. Dotąd wydawało mi się, że to właśnie Polska i Polacy są najbardziej zaangażowani we wszelką pomoc i wsparcie. Nie zamierzam wskazywać na przejawy tej pomocy, gdyż udzielamy jej z dobroci serca. Jedynie chciałbym odesłać Szanownego Pana Profesora do stron Polskiej Akademii Nauk i jej Komitetu Nauk Historycznych czy też Polskiego Towarzystwa Historycznego, które już dawno przyjęły odpowiednie uchwały, zawieszające czy wręcz wzywające do zerwania

wszelkich kontaktów z instytucjami naukowymi w kraju agresora.

Z własnego uczelnianiego «podwórka», czyli Uniwersytetu Łódzkiego, mogę konkludować, że rosyjscy i białoruscy badacze nie są przyjmowani na organizowane przez nas konferencje naukowe i nie drukujemy napisanych przez nich tekstów. Dotyczy to także czasopisma «Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX Wieku», w którym otwieramy bezkosztowo łamy dla badaczy z Ukrainy i do współpracy z którym zapraszam Szanownego Pana Profesora.

*Z wyrazami szacunku
prof. dr hab. Jarosław Kita
Redaktor Naczelny czasopisma*

У даному випадку «списи схрещувалися» навколо члена Наукової ради журналу проф. Геннадія Матвєєва (Геннадій Филлипович Матвєєв), завідувача кафедри історії південних і західних слов'ян Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова, який на момент звернення був членом ще чотирьох польських науково-історичних журналів («Polish Biographical Studies», «Zeszyty Wiejskie», «Rocznik Łódzki», «Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku» i «Piotrkowskie Zeszyty Historyczne»). Слід принагідно зауважити, що наразі цей росіянин виключений зі складу усіх згаданих журналів, чому посприяла й виразна антипольська спрямованість деяких його статей, присвячених різним сюжетам польсько-російських міждержавних і міжнаціональних відносин.

Його присутність у наукових радах була для автора апелю абсолютно незбагненою, особливо в світлі тих заяв, які від кількох років робив цей російський науковець. Ще у 2015 р. він у своєму обширному інтерв'ю російському пропагандистському виданню «Lenta.ru», зокрема заявив, що «на обыденном уровне поляки и русские ничем друг от друга не отличаются, и нормальному развитию российско-польских отношений мешает только антироссийская риторика польских политиков, обычно обостряющаяся накануне выборов. Более того, Матвеев отметил, что полякам присуще точно такое же имперское мышление, какое свойственно русским, и в этом смысле поляки могут служить русским «зеркалом и примером того, что и через семьдесят, и через двести лет имперские инстинкты никуда не пропадают» (див.: Мозжухин А. «У поляков такое же имперское мышление, что и у рус-

ских». Историк Геннадий Матвеев о том, когда улучшатся российско-польские отношения. Лента.ру, 2 марта 2015).

Але в листі (від 22 вересня 2022 р.) у відповідь автор апелю не наважився травмувати свого співбесідника (проф. Ярослава Кіту) наведенням такого пасажу у виконанні Г. Матвєєва, зрештою – антипольська риторика не була таємницею і для польського колеги. Натомість лист містив ледь не цілковиті вибачення (і як часто це буває, не удостоївся відповіді з боку Я. Кіти):

Шановний Пане Професоре,

дякую за лист і швидке залагодження порушеного мною питання (щодо присутності в складі редколегії журналу проф. Матвєєва).

Згадуючи про позицію Латвії – апріорі навіть не мав на думці применшити величезні заслуги Польщі в протистоянні російській агресії в Україні. Польща посідає в цьому лідерську позицію, і мені трохи ніяково, що Пан Професор саме в такому ракурсі сприйняв мою згадку про приклад Латвії.

Фіналізуючи цей аспект – хочу ще раз наголосити, що персонально вдячний Пану Професору, членам редколегії, всім полякам і цілій Польщі – за неоціненну допомогу, яка уможливило успішну боротьбу України проти російського загарбника! Тільки нашими спільними зусиллями – України, Польщі, балтійських країн та цілої Європи – путінський режим буде знищено, а саму російську федерацію – дефрагментовано. Додам, що саме наші країни в найбільшій мірі пізнали усі «принади» царсько-більшовицько-російсько-путінського монстра протягом нової і новітньої історії, відтак є закономірним що Україна (за всебічної військово-технічної, харитативно-гуманітарної та емоційної підтримки Польщі) виступить могильщиком путіна та тієї росії, яка не втомлюється його підтримувати!

Ще і ще раз – уклінний респект і безмежна вдячність Польщі за її внесок у боротьбу з расизмом!

Сподіваюся, що цим листом я хоча би частково розвіяв відчуття «неприємного здивування», яке викликав у Пана Професора мій апель...

Додам також, що мені відомі рішення РАН і РТН щодо російських науковців – членів редколегій польських журналів, проте з досить вже багатого свого досвіду можу сказати, що справа усунення росіян з наукових рад – не є простою і легкою, особливо коли йдеться про

польські русістичні журнали, головні редактори яких не зважають на ці рекомендації.

З щирою повагою –
Ігор Срібняк

Набагато складнішим виявилось спілкування з головними редакторами деяких польських мовознавчих журналів, які з самого початку зайняли дещо іншу позицію. Дехто з них, погодившись з аргументами, викладеними в цитованому апелі, вважав за доцільне тимчасово припинити їх членство у наукових радах журналів до кінця війни, пояснюючи таке рішення своєю доброю поінформованістю про дійсні погляди російських мовознавців, які не підтримують війни і подумки можливо навіть солідарні з Україною.

Зокрема таке рішення – щодо професора Санкт-Петербурзького університету Світлани Адоньєвої (Светлана Адоньева) – було ухвалено головним редактором журналу «Quaestiones Oralitatis» проф. Каролем Зелінським (Karol Zieliński), про що йшлося у його листі від 2 вересня 2022 р.:

Szanowny Panie Profesorze,

Napisał Pan do nas w języku polskim, dlatego też w takim języku odpisuję. Przyjąłem ze zrozumieniem Pański apel. Proszę mi wierzyć, że zarówno ja, jak i pozostałe osoby z grona redakcji «Quaestiones Oralitatis» mają pełen obraz bieżących wydarzeń i nie mają problemu z właściwą ich oceną. Całym sercem wspieramy naród ukraiński.

Jeżeli Prof. Adonyeva pozostawała dalej członkiem Rady Naukowej czasopisma to dlatego, że znam ją dobrze i wiem, jaką jest osobą i jaki ma stosunek do tej wojny oraz polityki imperialnej agresora. Uznając jednak przedstawione przez Pana racje, zdecydowałem zawiesić członkostwo w Radzie Prof. Adonyevej do końca wojny – mam nadzieję, że pomyślnego dla Ukrainy.

Poinformowałem ją o swojej decyzji a ona wyraziła dla niej pełne zrozumienie. Prowadzone przeze mnie Centrum od lat współpracowało z Centrum im. Proppa w Petersburgu, ale po wybuchu wojny zawiesiliśmy z nimi działalność naukową. Dziś zawieszamy również ich udział w pracy «QO». Mam nadzieję, że ta odpowiedź Pana satysfakcjonuje. Jest mi przykro, że wywołał mi Pana oburzenie.

Z wyrazami szacunku
Karol Zieliński
Redaktor naczelny
«Quaestiones Oralitatis»

Вважаючи, що таке рішення у великій мірі є паліативом, автор апеля – у відповідь на цей лист польського колеги – представив свої аргументи, викладені у листі від 3 вересня 2022 р.

Шановний Пане Професоре,

З першої фрази Вашого листа зрозумів, що Ви вільно володієте і українською, і російською – відтак даю Вам відповідь своєю рідною... Насамперед є дуже вдячний за швидкість прийняття Вами рішення про тимчасове припинення повноважень пані Адоньєвої, бо зазвичай головним редакторам деяких інших польських наукових видань потрібні місяці та мої повторні апелі про конечну потребу усунення зі складу редколегій тих російських науковців, які уникли висловлення своєї громадянської позиції та не наважилися засудити цю ганебну для росії війну через свою апіорі рабську психологію та екзистенційний страх перед своїм злочинним вождем – путіним. Зрештою, їх навіть можна в цьому зрозуміти (але не виправдати).

Так само – у мене немає підстав не вірити й Вашим рекомендаціям, що були виказані Вами п. Адоньєвій. Можливо, що у приватному листуванні з Вами вона виступає з цілком прогресивних позицій та не підтримує (або навіть засуджує) неспровоковану війну росії проти України. Можливо...

Тому я – вслід за кількома Вашими колегами – вітаю Ваше рішення, але вважаю його паліативним, таким, що залишає для росії та її науковців шпаринку до повернення в Європу після закінчення війни, причому – без їх внутрішнього очищення та переосмислення того, що відбулося в російсько-українських відносинах 2022 р., і що відбувалося протягом століть перед цим...

Я мав вже кілька дискусій з польськими колегами, які вважають, що моя позиція щодо російських науковців змагає до візії про їх колективну відповідальність, а цього, на їх думку, допускати не можна. Що колективна відповідальність німців після поразки нацизму в Другій світовій – то нормальна річ, але цього «лекала» не можна застосовувати до росіян, бо Україні та її союзникам забракне сил аби поставити росію на коліна (я то було з III-м Рейхом). Що росія незнищенна – як незнищенне абсолютне зло в цьому світі...

Дехто навіть – вслід за росіянами – звинувачує мене у «мові ненависті», прочитавши нашу відповідь *«Мы вас услышали: реакция преподавателей университетов Украины...»*

(див.: <http://pritsak-center.com/>) на вже відоме Вам *Обращение Совета ректоров вузов Санкт-Петербурга и Ленинградской области*, 02.03.2022.

Але ми – українці – говоримо тією ж мовою, якою промовляли поляки до москалів під час двох своїх повстань у XIX ст., до більшовиків під час Варшавської битви 1920 р., до нацистів – в часі Варшавського повстання 1944 р., до радянських вождів – в часі ПНР. Якою може бути мова, коли у 2022 р. загинули і продовжують гинути сотні й тисячі українців – від рук російських вбивць, які прийшли на нашу землю знищити все? Якою ще мовою треба говорити з насильниками і вбивцями на полі бою, або навіть й з тими, хто у своєму мирному житті в російських столицях вспирає цю війну, аплодуючи путіну (75% населення росії)?

Росіяни нині (за невеликим винятком) є нині може вже безнадійними зомбі, які розуміють тільки мову зброї, і кращим аргументом для них є (на жаль!) «похоронки», які напливають і напливатимуть батькам російських солдатів. Отже, на моє глибоке переконання, наразі та ще дуже довго не існуватиме жодних підстав для повернення росіян в лоно цивілізованого (європейського) світу, бо це би означало його самознищення. Відповідно й спілкуватися з цими 75% росіян слід зрозумілими їм простими реченнями на кшталт *«Русский военный корабль – ...»*.

Насамкінець, хотів би подякувати Вам особисто, всім колегам з числа членів редколегії, які підтримали Ваше рішення, цілій Польщі – за неоціненну допомогу, яка дозволяє українцям стати на *прю* з нашим спільним віковичним ворогом – росією у всіх її іпостасях (імперія – ссср – рф) та вести збройну боротьбу і задля перемоги над нею, і задля знищення самої першооснови зла.

*Прийміть мої запевнення
у щирій та глибокій повазі –
Срібняк*

На цьому листування припинилося, проте як виявилось пізніше – жодних змін до сайту журналу *«Quaestiones Oralitatis»* не було проведено, наслідком чого С.Адоньєва як і раніше продовжує фігурувати на першій позиції наукової ради цього шанованого польського наукового видання (останній перегляд сайту – 19.11.2022 р.: <https://www.ejournals.eu/QO/menu/1323/>). Можна лише гадати, чому слова і діла головного редактора різняться аж настільки...

Але найгарячішу реакцію викликав мій апель у членів наукової ради русистичного мовознавчого журналу «Język i Metoda», в який перебуває троє росіян (Оксана С. Иссерс, Михаил Ю. Федосюк, Максим А. Кронгауз). Спочатку у відповідь на апель блискавично (1 вересня 2022 р.) надійшов лист головного редактора видання проф. Дороти Шумської (Dorota Szumska), в якому йшлося про наступне:

Wielce Szanowny Panie Profesorze,

Doceniam Pana zaangażowanie i znajomość najnowszych publikacji językoznawczych w Polsce. Pozwolę sobie jednak sprostować, że publikacja Język i metoda jest serią, a nie czasopismem wydawaną cyklicznie z okazji organizowania przeze mnie i moich kolegów z Zakładu Językoznawstwa Rosyjskiego jednej z największych konferencji rusycystycznych w Europie. A zatem skład Rady Naukowej ukształtował się, jeśli Pan Profesor będzie uprzejmy zauważyć na długo przed 24 lutego 2022 i na długo przed tym ukazał się tom z obecnym składem Rady Naukowej. Po Drugie, pozwolę sobie zauważyć, że tom pierwszy serii był pokłosiem konferencji, która akurat odbywała się podczas aneksji Krymu i wszyscy uczestnicy dali dowód, że Nauka jest tylko wtedy Nauką, kiedy skupiamy się na tym, by obiektywnie badać wybrany przedmiot rozważań. To właśnie m.in. my językoznawcy wiemy, jaka jest moc słowa i dlatego nie włączamy się w mowę nienawiści i przeciwko niej protestujemy. Redaktorzy serii, czyli pisząca te słowa i pan doktor Krzysztof Ozga nigdy nie publikowali żadnych materiałów, które miałyby ją propagować i tego robić nie będziemy. Na marginesie dodam, iż z powodów obiektywnych nie wiadomo, kiedy wyjdzie kolejny tom. Państwo Profesorowie, których usunięcia się Pan domaga, są świetnymi specjalistami w swoich dziedzinach i dlatego są w Radzie Naukowej i w niej pozostaną, bo działania, do których Pan w sposób notabene nieuprawniony Pana obecnością w badaniach serii, uznałabym za włączenie się w niebezpieczny, bo rwący nurt niszczenia kontaktów naukowych.

Z wyrazami szacunku
Dorota Szumska

Відповіддю став мій лист (від 3.11.2022) – дещо полемічного змісту, але зрештою суголосний тональності листа проф. Д.Шумської:

Wielce Szanowna Pani Profesor,

Przede wszystkim dziękuję za cenny list od Pani Profesor (z 1 września br.), który był odpowiedzią

na mój apel i przepraszam za tak długie milczenie w tej sprawie. Takie opóźnienie w żaden sposób nie oznacza mojego braku zaangażowania, jest raczej odzwierciedleniem realiów życia w Kijowie – dość częste są naloty rosyjskich pocisków i dronów, które czasem zadają dotkliwe ciosy miejskiej infrastrukturze. W rezultacie ja i reszta mieszkańców miasta siedzimy bez prądu w schronach lub w podziemnych stacjach metra. Niestety kolejną konsekwencją tych lotów jest śmierć ludzi... Ale mam nadzieję, że ten mój szkic «z natury» nie obciąży Pani Profesor...

Dziękuję Pani, że na początku swojego listu wspomniała o mojej *znajomości najnowszych publikacji językoznawczych w Polsce*. Tymczasem nie jestem językoznawcą i nie śledzę tego, co dzieje się w tej dziedzinie nauki, jestem historykiem... Ale doceniam sarkazm Pani Profesor i odczułem ten negatywizm, jaki wywołał w Pani mój list... Wyjaśnienie Pani Profesor czym tak naprawdę jest «Język i Metoda» (wydanie seryjne – czasopismo – periodyk) było dla mnie niezwykle cenne. Uważam te wyjaśnienia Pani za bardzo ważne, szczególnie w świetle treści mojego apelu.

Bardzo się cieszę, że Pani Profesor jako kierownik Zakładu Językoznawstwa Rosyjskiego była organizatorką *jednej z największych konferencji rusycystycznych w Europie*. Jestem pewien, że kolejna taka konferencja będzie teraz bardzo na czasie, a zwłaszcza z zaproszeniem «na żywo» do Krakowa rosyjskich językoznawców... Ale podjęcie takiej decyzji jest wyłączną prerogatywą Pani Profesor.

Uwagę moją przyciągnęły między innymi słowa Pani Profesor o mowie nienawiści – *my językoznawcy wiemy, jaka jest moc słowa i dlatego nie włączamy się w mowę nienawiści i przeciwko niej protestujemy*, przez co Pani pośrednio daje do zrozumienia, że domagając się usunięcia rosyjan z Rady Naukowej czasopisma, to ja się nią posługuję. Ale gdzie dokładnie usłyszała Pani mowę nienawiści w moim liście? Podałem tylko kilka faktów znanych Pani Profesor, ale ogólnie nieznanym rosyjskim językoznawcom (m.in. masowe mordy Ukraińców przez żołnierzy rosyjskich w Buczy), jak również reakcje na te wydarzenia litewskich i polskich polityków... Może coś takiego jak mowa nienawiści jest w reakcji wicemarszałka Senatu Rzeczypospolitej Polskiej Michała Kamińskiego?

A może Pani Profesor usłyszała mowę nienawiści w decyzji Senatu RP (z 26 października 2022 r.)? Cytuję fragment uchwały Senatu: «*Rosyjscy najeżdżcy terroryzują mieszkańców ukraińskich miast, bombardując cywilne cele: przedszkola, szkoły, teatry i osiedla mieszkaniowe. Bandyci*

w rosyjskich mundurach torturują i mordują jeńców wojennych oraz cywilów na okupowanych terytoriach. Uprawdają ukraińskie dzieci, by wychować je na reżimowych janczarów. Wywożą, przesiedlają i zsyłają ukraińskich obywateli na dalekie peryferia Rosji».

W końcu mowy nienawiści nie ma nawet w odpowiedzi wykładowców akademickich *«Мы вас услышали: реакция преподавателей университетов Украины...»* (patrz: <http://pritsak-center.com/>) na już Pani znane *«Обращение Совета ректоров вузов Санкт-Петербурга и Ленинградской области...»*.

Ale jeśli Pani Profesor zechce ją usłyszeć, oczywiście w wyrafinowanej formie, wtedy nie trzeba długo szukać – wystarczy obejrzeć wideo rosyjskiego propagandzisty Antona Krasowskiego

Украинских детей нужно либо топить, либо сжигать! <https://www.youtube.com/watch?v=vDbLgbFxm8c>

To jest naprawdę *мощь* rosyjskiego słowa!!!

Ale najbardziej zaskoczył mnie upór Pani Profesor w tym, że rosjanie *są w Radzie Naukowej i w niej pozostaną*, pomimo wszystkich moich argumentów. Nie jestem pewien, czy Pani Profesor będzie nadal tak konsekwentna w tym przekonaniu. Wierzę, że opinia Pani może się zmienić – i to w najbliższej przyszłości. Już samo to, że wymienieni przeze mnie rosjanie są przedstawieni na stronie «Język i Metoda» bez określenia afiliacji państwowej oraz instytucjonalnej, i aktualnie występują jako osoby prywatne – to już na wiele wskazuje.

Na koniec pozwolę sobie przypomnieć Pani Profesor, że Prezydium Konferencji Rektorów Akademickich Szkół Polskich wystosowało 2 marca 2022 r. apel do polskiego środowiska naukowego, polskich uczelni i jednostek Polskiej Akademii Nauk o zaprzestanie współpracy z jakąkolwiek organizacją rządową federacji rosyjskiej lub innego kraju, który wspiera rosyjską inwazję na Ukrainę, nawet wówczas jeżeli reprezentujące je osoby *są świetnymi specjalistami w swoich dziedzinach*. Choć możliwe, że Pani Profesor nie uważa siebie za część *polskiego środowiska naukowego*, a zatem ten apel jej do niczego nie zobowiązuje...

Oczywiście to Pani Profesor ma możliwość samodzielnego decydowania czy, powiedzmy, prof. Krongauz jest przedstawicielem *organizacji rządowej Federacji Rosyjskiej* (Informacje z rosyjskiej Wikipedii): **Максим Анисимович Кронгауз** – первый заместитель председателя Комиссии по развитию высшего образования и науки Общественной палаты российской федерации, профессор российского государ-

ственного гуманитарного университета и национального исследовательского университета «Высшая школа экономики»;

i jeszcze «wisienka na torcie»: руководитель Центра социолингвистики Школы актуальных гуманитарных исследований российской академии народного хозяйства и государственной службы при президенте российской федерации!

Ale, mimo całego niepodzielnego przeze mnie szacunku Pani Profesor do rosyjskich językoznawców, nie mogę nie podziękować jej, wszystkim członkom Redakcji, wszystkim Polakom i całej Polsce – za nieocenioną pomoc, która umożliwia zwycięską walkę Ukrainy z rosyjskim najeźdźcą! Tylko dzięki naszym wspólnym wysiłkom – Ukrainy, Polski, krajów bałtyckich i całej Europy, Wielkiej Brytanii i USA – reżim putina zostanie zniszczony, a sama federacja rosyjska zostanie nieodwołalnie zdefragmentowana i skazana na mroki historii. Dodam, że to nasze kraje w historii najnowszej, w największym stopniu poznały wszystkie «uroki» carsko-bolszewicko-rosyjsko-putinowskiego potwora, więc to naturalne, że Ukraina (przy wszechstronnym wsparciu wojskowo-technicznym, charytatywnym, humanitarnym i emocjonalnym Polski) będzie grabarzem putina i tej rosj, która niestrudzenie go wspiera!

I jeszcze raz – mój szacunek i bezgraniczna wdzięczność dla Polski za jej wkład w walkę z *rasyzmem*!

*Łączę ukłony,
Ihor Sribniak*

На мій апель також надійшла відповідь і від одного з росіян – проф. Максима Кронгауза, що була адресована для всіх членів наукової ради та редколегії (лист від 1 вересня 2022 р.). Це без перебільшення стало чимось безпрецедентним – бо ані до цього, ані після цього – жоден з росіян не забирав голос у дискусії:

Уважаемые коллеги!

С пониманием отношусь к письму профессора Срибняка и его чувствам, хотя и не считаю справедливым исключение всех российских ученых из мирового научного сообщества. Ни в коем случае не хочу вступать в дискуссию по этому поводу, но считаю себя обязанным объяснить членам Научного совета журнала «Язык и метод» свою позицию. Я никогда не поддерживал войну и не высказывался в ее поддержку. Публичное же выражение антивоен-

ной позиции с недавних пор считается в России нарушением закона и влечет судебное преследование. Говорю это не для оправдания, а для более полного представления общей картины сегодняшней российской ситуации.

Возможно, вы примете решение в духе упомянутых в письме профессора Срибняка тенденций. И к этому я тоже отнесусь с пониманием, поскольку сопротивляться давлению политики на науку чрезвычайно трудно, но также и с большой грустью, потому что всегда ценил наши личные и профессиональные отношения. По этой причине не стану выходить из Научного совета самостоятельно, чтобы самому не обрывать научные связи, если есть хоть какая-то надежда их сохранить.

*С уважением,
МКронгауз*

Також наспіли відповіді від Laura A. Janda (Professor of Russian UiT The Arctic University of Norway) і Prof. dr. Károly Bibok (Doctor of the Hungarian Academy of Sciences Head of the Institute of Slavic Studies and Head of the Dept. of Russian Philology University of Szeged, Hungary), які виступили на захист російських мовознавців, наполягаючи на їх залишенні у складі наукової ради журналу:

1.09.2022

Уважаемые коллеги,

Я хочу поддержать позицию Максима Кронгауза и прошу его и русских коллег не исключать из научного совета журнала Язык и метод и вообще не исключать наших русских коллег из мирового научного сообщества. Максим Кронгауз правильно пишет, что это несправедливо.

Научные связи крайне важные, особенно во время политических затруднений. Я, как гражданка Норвегии и Соединенных Штатов могу сделать то, что Максиму Кронгаузу нельзя, могу свободно выразиться об этой страшной войне. Эту войну не вызвал наши дорогие коллеги ученые в России, ее вызвал душевнобольной человек, который ценит себя и свою власть больше жизней тысяч украинцев и русских, больше безопасности всего мира.

Этот тиранический человек старается убедить своих соотечественников, что весь (западный) мир ненавидит Россию и русских. Если мы на западе станем выгонять наших русских коллег из мирового научного сообщества, будем содействовать пропаганде Кремля. Лучше будем с нашими коллегами как можно

больше сотрудничать, чтобы сопротивляться лжи путинской пропаганды.

Я тоже помню долгую холодную войну, в течение которой мы старались поддерживать связи с коллегами не только в Советском Союзе, но тоже во всем Советском блоке, включая Польшу. К сожалению наступила не только страшная война но и новая холодная война. Науке нужно сотрудничество. Прошу Вас не исключить наших русских коллег.

Laura A. Janda

Лаконічний лист від проф. Кароля Бібок:

3.09.2022

Уважаемые коллеги!

Позвольте мне кратко изложить свою позицию. С учеными, которые не являются официальными представителями Российской Федерации или ее учреждений, можно и надо поддержать связи (в отличие от спортсменов РФ). Как гражданин Венгрии я также не считаю себя ответственным за словами и поступками премьер-министра Венгрии.

*С уважением,
Prof. dr. Károly Bibok*

Зрозуміло, що автору апеля просто належалося відповісти на ці – в чомусь слушні судження, що були висловлені знаними вченими-мовознавцями. Їм було відіслано листа (від 3.11.2022) наступного змісту:

Уважаемая Prof. Laura A. Janda,

прежде всего, хотел поблагодарить Вас за слова в защиту российских ученых, которые побудили меня дать своё видение нынешней ситуации, а также «заслуг» российской интеллигенции в этой, как правильно Вы пишете, *страшной войне*.

По большому счету – не имел и не имею лично ничего против трёх россиян (членов Научного совета журнала), я просто не знал об их существовании до тех пор, пока не заглянул на сайт такого авторитетного польского серийного издания, коим является *Język i metoda*. Склонен думать, что все они – достойные люди, которые *никогда не поддерживали войну и не высказывались в ее поддержку*. Более того, готов предположить, что сидя у себя на кухне – в кругу своих близких – они могли провозглашать весьма прогрессивные лозунги, как то: «Мы за все хорошее и против всего плохого» или «Мы за мир во всем мире», но

обязательно после нашего победоносного завершения войны с Украиной (т.к. российский патриотизм ведь никто не отменял)...

Из Вашего письма я сделал вывод о том, что всю вину в развязывании этой войны Вы возлагаете на *душевнобольного и тиранического человека* (возьму на себя смелость и предположу, что им, вне всякого сомнения, является нынешний президент рф путин). Таким образом – нынешний украинско-российский «конфликт» – это не война россии, а исключительно война путина, который и несет личную ответственность как за этот акт агрессии против Украины, так и за санкционированный им геноцид украинского народа. Следуя такой Вашей логике можно провести следующую параллель и утверждать, что российский народ никоим образом не повинен в этом злодеянии, и украинцев на их же земле убивает не российская армия, а пришельцы из космоса... И в силу этого санкции западных стран должны были быть наложены исключительно на путина, а не весь российский народ, который безвинно страдает под их тяжестью.

Смею Вас уверить, что это глубоко ошибочное восприятие нынешней ситуации, которое, тем не менее, весьма распространено в Европе и Америке. В этой связи я хотел бы откровенно высказаться о месте и роли российской интеллигенции, которая все это время выступала транслятором путинской пропаганды, заполнившей все академические и научные каналы в россии, которые с постоянством достойным лучшего применения, ежедневно и ежечасно отравляли сознание украинцев всем нам опротивевшими жупелами: «братские народы», «общая история», «всемирная миссия России», «Россия – освободитель славянских народов», «Россия – великая держава, гарант мирового порядка» и тому подобными *бздурками*. Ни на йоту не сомневаюсь в том, что именно такие заклинания звучали и звучат в стенах Центра социолнгвистики Школы актуальных гуманитарных исследований российской академии народного хозяйства и *государственной службы* при *президенте российской федерации*, равно как и всех иных российских университетов.

[...]

Прошу понять меня правильно – я не призываю запретить изучение русского языка в Украине, наоборот он должен стать частью академической жизни в Украине – хотя бы с целью подготовки украинских разведчиков-нелегалов и сотрудников украинских спецслужб, проводящих оперативную разра-

ботку коллаборантов и попавших в плен военнослужащих армии рф. Хотя и вижу в этом и потенциальную опасность для Украины, т.к. «в прицепе» за «великим и могучим русским языком» идет «великая русская культура», балет, Чайковский, космос, советский (пардон – российский) спорт (он же вне политики?), и вот мы – совсем незаметно для себе – уже готовы к восприятию «русского мира»...

Хотя, скорее всего, мои «страхи» преувеличены, т.к. «русский мир» соткан из эфемерной паутины предрассудков и заблуждений, а сам его носитель – русский народ есть в известной степени мифом (я уже, кажется, упоминал об этом?)... Если внимательно присмотреться, то в россии вообще нет ничего национального, и «русский мир» и «скрепы» были выдуманы только лишь потому, что на самом деле целостной объединительной русской идеи просто не существует, так же как и единого культурного наследия, общих ценностей и идеалов, морали... И только сила, неприкрытая и бесчеловечная сила, пытающаяся удержать от рассыпания целый конгломерат абсолютно различных народов, склепанный на быструю руку войнами и захватами чужих территорий.

История предоставила Украине уникальный исторический шанс – стать могильщиком россии в современном её облики. Эта империя просто не в состоянии изменить свою природу, а следовательно ей не место на карте мира.

[...]

Теперь касательно аргументов, которые прозвучали в письме проф. Кронгауза, и о которых Вы упоминаете в своём письме. Вначале о справедливости и чисто риторически – насколько есть «справедливым» решение путина развязать войну против Украины? И насколько есть ответственно за это решение российская интеллигенция, и в частности наши *русские «коллеги»*, которые занимаются исключительно русским же языкознанием? Почему свыше 8 тысяч настоящих россиян нашли в себе смелость и подписали известное Вам воззвание против войны, а остальные посчитали для себя приемлемым не выходить из зоны собственного комфорта и ограничиться провозглашением антивоенных лозунгов у себя на кухне?

Возможно, что кое-кому может показаться убедительным аргумент об уголовном преследовании в россии за *публичное выражение антивоенной позиции*, но давайте соотнесём его с тем, что сейчас происходит в Украине – массовые убийства гражданских людей, в т.ч. и детей, тотальное разрушение прифронтовых

украинских городов, принудительная депортация сотен тысяч украинцев в российскую глубинку, пытки над украинским военнопленными и гражданскими лицами, заподозренными в нелояльности к оккупационной власти, постоянные удары ракетами и дронами по критической инфраструктуре украинских городов с целью тотального их обесточивания, угрозы применить тактическое ядерное оружие для устрашения Украины и её союзников.

Но Украина в силах разорвать эту нескончаемую цепь злодеяний России – не считывая при этом гласную гражданскую позицию тех лояльных путину российских интеллигентов, которые *никогда не поддерживали войну и не высказывались в её поддержку*.

Обращаю Ваше внимание на то, что эти наши жертвы не напрасны – т.к. благодаря им Россия наконец то предстала «во все своей красе» и показала миру своё настоящее обличье государства-изгоя, которое отправило на войну против Украины стаю своих диких орков, которые уничтожают всё, что видят, и при этом избегают биться в честном бою с воинами, а отыгрываются на женщинах и детях. А по сему – «*Carthnaginem delendam esse!*»!

*С уважением,
Игорь Срибняк*

Уважаемый Prof. dr. Károly Bibok,

Благодарю за Ваше письмо, не знаю – были ли убедительными для Вас аргументы, изложенные мною в письме к Prof. Laura A. Janda. Являются ли российские ученые *представителями российской федерации или её учреждений* – как мне представляется, на этот вопрос следует ответить утвердительно.

Но то, что нас точно объединяет – так это отношение к российским спортсменам, которые в погоне за наградами и, идя на поводу у своего спортивного руководства, предали олимпийские идеалы, принимая запрещенные допинг-препараты. Отдельное спасибо за то, что Вы не разделяете слова и поступки премьер-министра Венгрии, политика которого разрушает единство Европы и существенно ослабляет антироссийские санкции.

*С уважением,
Игорь Срибняк*

Отже, автор апелю на власному досвіді переконався, наскільки непростими, а часом травматичними і навіть драматичними можуть бути спроби усунення росіян зі складу наукових

(програмових) рад польських академічних журналів. Дуже важливим є врахування особливих обставин, бо кожне правило, як відомо, має свої винятки. Серед російських науковців є без сумніву достойні та шляхетні особистості, прізвища яких в силу різних причин відсутні у відомому переліку вчених і журналістів, які виступили проти війни з Україною (див.: «*Открытое письмо российских ученых и научных журналистов против войны с Украиной*»). До їх числа зокрема належить провідний науковий співробітник Інституту загальної історії Російської академії наук, д-р габл. (отримала цей ступінь в 1996 р. у Лодзінському університеті, Uniwersytet Łódzki), кандидат історичних наук Наталія Лебедева (Наталія Сергеевна Лебедева), яка зробила великий внесок у дослідження катинського злочину і в свій час була нагороджена «Орденом заслуг перед Республикою Польша».

За більш ніж півроку війни польські наукові журнали очистилися від присутності росіян, але вважати цю роботу завершеною – немає жодних підстав. Якщо переважну більшість редколегій польських академічних журналів зобов'язують відповідні рішення колегіальних органів та ухвали ректорів польських університетів (щодо необхідності усунення росіян зі складу наукових рад), то головні редактори деяких польських періодичних видань, засновниками і видавцями яких є наукові товариства, «почуваються» цілком вільно, не вважаючи доцільним позбавити росіян та тій підставі, що такий крок означав би застосування принципу колективної відповідальності для росіян.

Українцям тяжко (якщо взагалі можливо) погодитися з такою логікою. Бо для переможених німців у перші повоєнні роки така колективна відповідальність існувала, але для росіян, які вчиняють злочини як у свій час гітлерівці, такої відповідальності бути не може. Логічного пояснення такої розбіжності у покаранні двох злочинних режимів – нацистського і рашистського, а також тих їх послідовників, які обстоюють постулати своїх вождів – Гітлера і путіна – як не було, так і немає. Тому Україна боротиметься за покарання як вищої кремлівської кліки, так і тих, хто слухняно виконує її криваві накази – російських вояків, пропагандистів, чиновників середньої ланки, завдяки яким сучасний Аттіла й зумів організувати нинішню криваву вакханалію в Україні.

ВІЙСЬКОВА СПРАВА ЗА ЧАСІВ АНТИЧНОСТІ

Сергій Голованов,

Київський університет імені Бориса Грінченка

ЗБРОЙНІ СИЛИ АФІНСЬКОГО ПОЛІСУ НАПЕРЕДНОДНІ ПЕЛОПОННЕСЬКОЇ ВІЙНИ

Проблема, обрана нами як предмет аналізу, привернула увагу численних дослідників від часів античності до сьогодення. Значний внесок в її дослідження було свого часу зроблено Фукідідом, сучасником та активним учасником Пелопоннеської війни. Свою думку з теми дослідження залишили Аристотель, Ксенофонт, Плутарх.

Серед дослідників історії воєнного мистецтва нового та модерного часу не можна не вказати Г. Дельбрюка, Дж. Веррі, П. Коннолі, А. Свечіна, дослідників феномену античного полісу Г. А. Кошеленко, Є. Д. Фролова, В. В. Ставнюка. Їх дослідження не лише сприяли значному поглибленню інформованості науковців, але й стали основою для подальших розвідок в напрямі античної воєнної історії.

Дана стаття пропонує аналіз загального стану збройних сил афінського полісу напередодні Пелопоннеської війни. Ми пропонуємо, на основі сучасного стану проблеми в історичній науці, дослідити характер взаємної обумовленості характеру збройних сил держави, рівня розвитку прийомів їх використання, характером суспільного розвитку, економічними та політичними чинниками.

Об'єкт дослідження – воєнне мистецтво античного полісу. *Предмет дослідження* – збройні сили Афінської держави в перед-

день збройного зіткнення з потужним ворогом – Спартою.

Пелопоннеська війна стала найбільшим внутрішнім воєнним конфліктом за всю історію Стародавньої Греції. Вона була результатом невпинного загострення відносин між Афінами та її найбільшими торговими суперниками Коринфом та Мегарою. На думку Фукідіда, дійсною причиною цієї війни стала могутність, якої досягли афіняни та тривога, яку викликала вона в лакедемонян¹. Торгово-ремісничий характер економіки Афін і аграрний характер економіки Спарти, спричиняли прагнення з її боку взяти під свій контроль все більшу територію Еллади. Невпинне поширення поля інтересів правителів Лакедемону виводило сферу конкуренції з Афінами за межі Балканського півострова. Ареною змагання ставали ринки не лише Егейського басейну, Фракійського узбережжя, Македонії та Північного Причорномор'я на північному сході. Інтереси конкурентів стикалися також на Апеннінському півострові та Сицилії на заході. Через поширення зони торгових інтересів, до орбіти протистояння неминуче були залучені великі торгові пункти, розкидані по численних островах. Серед них особливе місце посідали Керкіра, Халкідика, Епідамн.

¹ Фукідід. Історія Пелопоннеської війни. I, 23.

Здобуття панування в окресленому регіоні виводило переможця на панівні позиції не лише в самій Елладі, але й по всьому Східному та, і напевно, Західному Середземномор'ю. При цьому таке, від початку суто економічне протистояння, могло й не набути характеру воєнного протиборства, якби воно не доповнювалося політичним чинником.

Афіни впроваджували практику виведення клерухій (поселень афінських колоністів) за межами території держави. Як справедливо зазначає В.І. Кузищин, це стало потужним засобом поширення та зміцнення не лише політичного, а й економічного впливу Афін по всьому басейну Егейського моря. Афінські клерухи (селяни-колоністи) отримували ділянки родючої землі на островах Кікладського архіпелагу та в гирлі Геллеспонту¹. Це також викликало занепокоєння з боку лакедемонян та їхніх союзників, спричиняло загострення напруження у відносинах між обома союзами. Ставало очевидним, що поширення клерухій загрожувало порушенням політичної та воєнної рівноваги в усій Елладі.

Трансформація політичного протистояння Афін і Спарти у відкриту, збройну форму відіграло роль стресу для всієї Еллади. Стресу, який мав катастрофічні наслідки не лише для його безпосередніх учасників, але також для всього еллінського суспільства. Та війна між двома найсильнішими полісами Еллади стала також унаочненням протиборства двох систем побудови збройних сил античних держав. Систем, внутрішня побудова яких визначалися суспільним, економічним та політичним ладом Афін і Спарти. Отже. Пелопоннеська війна унаочнює цінний історичний досвід формування збройних сил античної держави, способів ведення бойових дій та висвітлює для дослідників зміст процесу трансформації військового мистецтва під впливом економічних та суспільних чинників. Дійсність нагадує нам про те, що досвід воєнного мистецтва, що його накопичило людство протягом тисячоліть, на жаль, не втрачає свого значення та актуальності.

Для більш повного розуміння змісту й характеру такого величезного внутрішнього воєнного конфлікту за всю історію полісної Еллади, варто уважно розглянути побудову збройних сил Афінського полісу, як одного з найбільш потужних його учасників.

¹ История Древней Греции. Под ред. В. И. Кузищина. М.: Высшая школа, 2005. С.192.

При формуванні оцінки військової могутності Афінської держави, слід врахувати демографічні умови Аттики останньої третини V ст. до н.е., оскільки вони виявляють кількісні показники воєнного потенціалу афінської держави напередодні війни. Так, за Фукідідом, Афіни у 431 р. до н.е. мали у збройних силах 13 тис. гоплітів та, крім того, ще 16 тис. гарнізонних військ. Останні склалися з громадян (літніх чоловіків, молоді, віком до 20 років) та метеків(метойків), які несли гоплітську службу. Легка піхота налічувала 1600 лучників. Кіннота була числом 1200 вершників. Афінський флот налічував близько 300 трієр. [Фуکیدід. II, 13] Фуکیدід посиляється при цьому на промову Перикла. Дослідники цієї проблеми в різні часи по різному оцінювали точність цих показників. Так, Ефор, а за ним Діодор, змінювали пропорції між гоплітами та гарнізонними військами, проте, їхні показники лише незначною мірою відрізнялися від Фуکیدіда. За більш пізніх часів Ю. Белох та Г. Дельбрюк знов переглядали це питання і змінювали показники, як загальної чисельності військ, так і співвідношення між родами військ. Найбільшою ретельністю відзначаються пошуки Г. Дельбрюка, який, шляхом порівняльного аналізу джерел та багаторазовими перевірками, дійшов висновку, що афінський флот на початок війни налічував 250 трієр у бойовій готовності та 50 кораблів у резерві. Крім того, загальна чисельність боєздатних громадян становила у 428 р. до н.е. від 24 тис. до 32 тис. чоловік². Цінність інформації, яку надає Дельбрюк, визначається також тим, що ним враховані відомості про втрати від чуми, які зазнала армія, які становили 4400 гоплітів та 300 вершників.

Отже, якщо брати до уваги вказану чисельність військ на 428 р. до н.е., то на початку війни, в 431 р. до н.е., загальну чисельність громадян та метойків Г. Дельбрюк визначає, як 36 000 чоловік. Відповідно, придатних до служби налічувалося 22 500-30 000. Ця кількість співпадає з думкою П.Коноллі, тому ми не бачимо причин заперечувати її. Вказана чисельність цілком вкладається в цифри, які згадуються Фукідідом при посиленні на промову Перикла – 28 800. До цього числа входили не лише вищі розряди громадян, які забезпечували себе зброєю на влас-

² Див. про це детально: Г. Дельбрюк История военного искусства в рамках политической истории. М., 1936. С.44 -47.

ні кошти, але також фети, які отримували гоплітські обладунки за державний кошт. Крім того, місце Афін, як лідера морського союзу, забезпечувало їх припливом значних коштів від союзницької скарбниці. Це відкривало можливості для широкого вербування найманців¹. Нижче аналізу питання відносно місця найманців у полісному війську буде приділено окрему увагу.

Афіни залишалися найбільш потужною державою за рівнем розвитку та потужністю флоту протягом майже всього V ст. до н.е. Початок зростання лідерства Афін на морському театрі було закладено ще під час греко-перських війн. Після Марафонської битви Фемістокл переконав громадян спрямувати державні кошти, в першу чергу, на розбудову флоту. При цьому головна увага приділялася не пентеконтерам, а більш досконалим тріерам². Трієри являли собою трипалубний корабель, в екіпажі якого перебувало 170 гребців (62 на верхній палубі та по 54 гребця на двох нижніх). Разом із матросами, що управляли вітрилом та абордажною командою гоплітів, екіпаж трієри налічував 200 чоловік. Протягом V та майже всього IV ст. до н.е. гребцями на кораблях були громадяни з нижчого майнового розряду – фети та метеки. Але після поразки Сицилійської експедиції 414 р. до н.е. гребцями стали зараховувати також рабів. Якщо за попередніх часів кожна з 48 навкрарій (морських округів) мала утримувати в бойовій готовності по одному кораблю, то тепер флот став створюватися централізовано, під наглядом Буле – Ради П'ятисот. Рада ухвалювала рішення про побудову корабля, контролювала роботи по його створенню та оснащенню. Під контролем держави постійно перебували корабельні парки – елінги, подібні до сухих доків, де кораблі зберігалися на зимових стоянках. Народні збори, як відомо, призначали будівельників кораблів. Цей громадський обов'язок, літургія, під назвою трієрархія, накладался на заможних та багатих громадян, які мали власним коштом забезпечувати будівництво кораблів та командування ними.

Стану морських справ приділялася настільки пильна увага, що за найменшого розладу в цій галузі, Рада після звіту та складан-

ня своїх повноважень, позбавлялася нагороди у вигляді традиційного золотого вінка. Для контролю за корабельними справами з числа Ради обиралися 10 чоловік. За пропозицією народних зборів призначався флотоводець. Так, з часів Фемістокла кожний склад Ради залишав державі по 20 нових кораблів. На початок Пелопоннеської війни афінський флот, як вже згадувалося, налічував близько трьохсот трієр³. Для порівняння, Хіос тоді володів шістдесятьма кораблями, Мегари мали сорок трієр, а Керкіра – сто двадцять.

Відомо, що трієри, як тип бойового корабля, побудовані в різних грецьких державах, відрізнялися між собою за конструктивними особливостями. Так, дослідники відзначають існування коринфських, карфагенських, афінських, фінікійських різновидів трієр, а також самоських та мілетських. Вони різнилися між собою за конструкцією та бойовими якостями подібно до того, як відрізняються сучасні бойові кораблі, збудовані різними державами.

З метою збереження конструкційних переваг, в таємниці від можливого ворога, греки засекречували будівництво бойових кораблів. Їхні конструкційні особливості ретельно приховувалися від стороннього погляду. На корабельні верфі не допускалися навіть союзники. Афінські верфі постійно охоронялися вартою, кількість яких становила не менше п'ятисот охоронців. Причали для кораблів були сховані від поглядів навісами. Взимку кораблі тримали в сухих доках, під дахом. Кораблі зтягували з води під дах канатами по циліндричним каткам, змащеним олією, що підкладали під корпус. Як відомо, залишки такого ангару знайдені під час розкопок в акарнанському порту в Еніадах. Його розміри складають 9 X 2.3 м. Доступ у ці приміщення було суворо обмежено. Напевно, інформація про корабельні ангари охоронялася, як особлива державна таємниця. Через це ми сьогодні не маємо скільки-небудь надійних свідчень, як про конструкції самих кораблів, так і про місця їх утримування. Однак, інформація, яку нам надають джерела, свідчить про те, що конструкції кораблів, також бойова тактика розвивалася дуже повільно.

Далекоглядна політика Фемістокла сприяла посиленню афінської морської могутності настільки, що в 480 р. до н.е. в битві у Саламінській протоці, афіняни, разом із со-

¹ Відносно питання про місце найманців у полісному ополченні див. нижче.

² Детальніше про це: Ставнюк В.В. Фемістокл і Афіни. К.: «Пройм-М» 2004. С.66-74, Снисаренко А.Б. Эвпатриды удачи. Л., 1990. С.184.

³ Снисаренко А.Б. Эвпатриды удачи. Ленинград, 1990. С.184.

юзниками, флотом чисельністю 271 трієра та 9 пентеконтер, розгромили перський флот чисельністю 1207 трієр¹. В державі, за ініціативою Перикла, було налагоджене щорічне навчання громадян морській справі. На весь період навігації, який тривав вісім місяців, шістдесят кораблів виходили в море для навчання. Одночасно, вони брали участь в боротьбі з піратством та захисті торгових комунікацій. Через це, в Афінах ніколи не було нестачі у досвідчених моряках. За численними відомостями, які ми знаходимо в античних авторів, гребцями на бойових кораблях після 414 р. до н.е. стають переважно раби. На це вказує, зокрема, повідомлення Фукидіда². Між усім іншим, він зазначає, що на державному кораблі «Парал» гребцями були виключно вільні люди. Акцентування уваги на цій обставині, як на чомусь незвичайному, опосередковано свідчить про те, що на інших кораблях такого не траплялося.

Ксенофонт згадує, що для комплектування свого флоту в 406 р. до н.е., афіняни набрали гребцями вільних та рабів. Ісократ у своїй промові про мир (Ісократ. О мире. VIII. 48) згадує, що афіняни допускали на свої кораблі вільних та рабів у якості матросів, а громадян – гоплітами.³

Морська могутність афінян тривати-ме до 414 р. до н.е., до катастрофи під час Сицилійської експедиції. Остаточо її буде втрачено під час розгрому афінського флоту спартанцями в битві біля р. Егоспотами (405). Під час цієї битви було потоплено 171 афінський корабель. Лише в 394 р. до н.е. афінянам вдалося помститися лакедемонцям. Біля берегів Кніду спартанський флот буде розгромлено перським флотом, який очолював афінянин Конон.

Головну частину сухопутного полісного війська в V ст. до н.е. складало ополчення громадян. На думку П.Коннолли, в армії мусили служити всі громадяни від 17 до 59 років. Складно визначити, чому наймолодший призовний вік цей автор відрховує від 17 років, адже загально відомий факт, що для афінян ефебія починалася від 18 років. За свідченням того ж автора, з посиланням на Геродота, в період Пелопоннеської війни, Афіни могли виставити військо близько 30 тис. гоплітів. З них до участі в битві були придатні лише,

приблизно, половина. Решта були або молодше 19 років, або ветерани, старші за 45 років⁴. Ці, занадто молоді воїни та ветерани призначалися для гарнізонної та сторожової служби. Зевгіти (середнє селянство, що переважало своєю чисельністю у громадянському суспільстві Афін) складали левину долю армії. Саме зевгіти призначалися для служби в якості гоплітів. Піхота афінської армії перебувала під командою десяти *таксиархів*. Їм були підпорядковані *лохаги*, які очолювали окремі підрозділи – лохоси. Комплектування піхоти та кінноти афінської армії відбувалося по філах, які виконували, в цьому випадку, роль призовних округів. Таким чином, зевгіти, які були вихідцями з однієї територіальної філи, утворювали один підрозділ. На полі бою вони стояли поряд в строю. Це посилювало згуртованість та стійкість війська. Дж.Веррі зазначає, що спартанські гопліти перевершували афінських у стійкості та бойовому вишкілі, оскільки для спартанців війна була професійним заняттям⁵. Проте афіняни завжди відчували в бою плече родича або сусіди. Разом вони усвідомлювали, що б'ються за рідну землю, свою домівку, вулицю. Це певним чином додавало їм впевненості та стійкості.

Традиційним різновидом бойового порядку гоплітів була фаланга. (масив, моноліт). Вона втілювала колективну волю всієї сукупності важко озброєних гоплітів. В цьому моноліті не було волі окремих людей. Фаланга являла собою тактичний організм, який мав задачу – *перемелювати на порошок людей, що протистояли йому*.⁶ Крім того, побудова фаланги не дозволяла окремим бійцям ухилятися від бою, залишати своє місце в строю. Вона примушувала кожного рухатися у складі всієї сукупності бійців назустріч ворогові. Формування фаланги, як різновиду бойового порядку, відбувалося під впливом суспільних та економічних перетворень в процесі становлення та розвитку античного полісу. Розвиток суспільного життя, торгових відносин, грошовий обмін, культ держави в очах окремого громадянина, підкорення інтересів однієї окремої особистості інтересам полісного колективу, обумовлювала розвиток на полі бою об'єднаної так-

¹ Геродот. Історія. VII, 184, VIII 1-2.

² Фукидід VIII, 73, 5.

³ Ксенофонт. Історія Еллади. I, 6, 24.

⁴ Коннолли П. Греция и Рим. Энциклопедия военной истории М. Эксмо-Пресс 2000. С. 38.

⁵ Верри Дж. Войны античности. М., 2003. С. 45.

⁶ Свечин А. Эволюция военного искусства. Т.1. М.-Л., 1927. С. 23.

тичної сукупності важко озброєних воїнів¹. Безумовні переваги регулярного бойового порядку відзначав також Аристотель «Без тактичного порядку важка піхота ні на що не придатна» [Аристотель. Політика, IV,13].

Становленню фаланги, як бойового порядку полісного ополчення, сприяло формування та розвиток полісного суспільства, розвиток міста та товарно-грошових відносин, пов'язаних із містом. Становлення полісного суспільства відбувалося в умовах майнового та соціального розшарування. Разом із складанням станової структури полісного суспільства, централізації управління, відбувалося висунення на передній план культу держави та громадянського обов'язку, відсування окремої особистості на другий план. Це сприяло формуванню згуртованого громадянського колективу, складанню майнової та правової однорідності в межах кожного окремого стану. Вказані умови та чинники сприяли виникненню тактичного бойового порядку фаланги, який дозволяв та спонукав головну більшість громадян середніх верств діяти в озброєнні гоплітів спільною масою важкої піхоти у щільних зімкнутих шеренгах.

Становлення фаланги, як типу бойового порядку відбувалося протягом VIII ст. до н.е. Від сукупності двобоїв, коли кожен бився «сам за себе», створилася система шикунання в кілька шеренг у глибину, одна за одною.² Г.Дельбрюк, посилаючись на Павсанія, відзначає перші ознаки появи фаланги в періоді Месенських війн³. Павсаній стверджує, що першими винайшли такий бойовий порядок лакедемонці⁴. Він пише, що лакедемоняни не переслідували неприятеля, який тікав, оскільки зберегти бойовий порядок для них було важливіше, ніж вбити ще кількох ворогів. Найбільш давнє згадування про фалангу можна знайти в легенді, яку наводить Полієн⁵. Так, під час війни Гераклідів зі Спартою вони зненацька атакували лакедемонців під час, коли ті здійснювали жертвоприношення. Але спартанці не розгубилися. Вперед виступили флейтисти, які заграли бойову мелодію. Натхнені такою музикою, спартанці почали ставати щільним бойовим порядком, потім рушили на ворога та перемогли.

Цей досвід підказав лакедемонцям – було би краще, щоби до бою їх завжди вели флейтисти. А за віщуванням оракула, вони завжди лишатимуться непереможними, доки битимуться разом із флейтистами, а не проти них. Саме флейтисти є ознакою бойового порядку: коли вояки б'ються безладно, кожен сам по собі, вони не марширують в такт музиці, а створюють гамір та заглушують флейти⁶. Тож, за свідченням джерел, лакедемоняни йшли в атаку під ритмічну музику. Але це не виключає того, що перед ударом фаланга могла перейти з форсованого маршу на біг⁷. Афіняни, скоріш за все, дотримувалися схожої тактики. Не випадково громадянська присяга афінян містила слова: «Хай не полишу я товариша, з яким ітиму поряд у строю». Майже такими ж словами висловився Софокл у своїй Атигоні: «Він не залишить свого поста під час битви – звитяжний та справедливий бойовий товариш»⁸. Через необхідність заступати загиблого воїнами, що стояли позаду, фаланга являла собою не кілька шеренг, поставлених одна за одною, а декілька колон, де воїни кожної колони стояли позаду один в одного. Тож, кожна колона ставала окремою бойовою одиницею.⁹ Але така точка зору Фукідіда не видається безсумнівною, бо вона не пояснює надто малої глибини бойового порядку афінян в Марафонській битві. Як відомо тоді фаланга афінян в центральній ділянці мала глибину всього на три-чотири щити, тобто три – чотири шеренги¹⁰. Отже, ми можемо припустити альтернативну точку зору, за якої афінська фаланга була організована, не як щільно згуртовані колони, а як шеренги, вишикувані одна за одною. Слід врахувати, що спартанська фаланга була дуже потужною, і тому небезпечною, саме під час лобової атаки з короткої дистанції. Водночас, вона була мало придатною до атаки з розбігу. Частіше спартанці, при лобовому зіткненні, не розганялися назустріч противнику, а стояли на місці до

⁶ Плутарх. (Лікурґ. 22,), Фукідід. V, 70.

⁷ На підтримку цієї точки зору див. також: Шауб І., Андерсен В. Греко-персидские войны. М., 2009. С.44.

⁸ Софокл. Антигона. 670.

⁹ Там само. С. 37.

¹⁰ Геродот вказує, що фаланга афінян складала «лише кілька рядів у глибину» VI, 111. П. Коноллі взагалі не вдається в аналіз цієї битви, посилаючись на те, що відомості про неї «надто заплутані» (с. 12). Е. А. Разін також не уточнює глибину бойового порядку афінян у цій битві (151).

¹ Там само. С.24.

² Там само. С. 36.

³ Там само, С.56.

⁴ Павсаній. Опис Еллади. VI, 8, 11.

⁵ Арист. Політика. I, 10.

останньої можливості, очікуючи, поки ворог наблизиться до найкоротшої дистанції. Афіньська фаланга ж навпаки, зазвичай здалеку переходила в атаку. Гопліти, співаючи пеан, рушали вперед спочатку кроком, а при наближенні до противника, переходили на біг. Вони прагнули набрати найбільшої швидкості на момент зіткнення з противником.

Стоячі у щільному строю, гопліт відчував незручність при зміні бойової позиції. Зокрема йому було занадто тісно при занесенні спису для удару згори. Цю позу приймали перед атакою. Для цього необхідно було нахилити спис вістрям уперед, потім підняти його над правим плечем та поміняти захват рукою. Для вправного виконання такої маніпуляції необхідним було довге тренування. Тому досвідченим оком можна було відразу визначити якість підготовки армії, судячи по тому, як гопліти виконали цей захват. Тренуванню армії афіняни приділяли значну увагу. Розуміючи, як важливо навчати молодь бойовому мистецтву, афіняни починали підготовку хлопчиків до воєнної служби, починаючи від семирічного віку¹. В цій підготовці рівну увагу приділяли як фізичному, так і інтелектуальному вихованню. В афінському суспільстві, як відомо, однаково ганебним вважалося, як невміння читати, так і невміння плавати². Проте, подібне ставлення до виховання молоді, особливо юнаків, було притаманне не лише афінянам. За виключенням лакедемонців, які створили свою особливу систему виховання, традиціям гармонійного розвитку людини залишалися вірними всі грецькі поліси. Тому, як цілком природний, сприймається факт, згідно з яким в олімпійських іграх в Елладі всі види спорту мали воєнно-прикладний характер. На нашу думку, високий рівень фізичного виховання в грецьких полісах відіграв не останню роль у створенні такого бойового порядку, як фаланга важко озброєних гоплітів.

Перевагою такого бойового порядку була здатність фаланги завдавати сильний лобовий удар. Цим відзначалися, як афінська, так і спартанська фаланга. Проте фаланга була доволі уразлива з флангів, особливо з правого. Крайнього праворуч гопліта ніхто не прикривав своїм щитом, тож він залишався відкритим з правого боку. Усві-

домлюючи це, стратеги прагнули ставити на правий фланг відбірних, найсильніших та найбільш досвідчених бійців. Тому фаланга була більш сильною саме на правому фланзі. На думку Г. Дельбрюка, при зустрічному бої між двома фалангами, кожна з атакуючих сторін перед зіткненням подавалася праворуч із наміром охопити своїм правим флангом ворожий лівий фланг, з метою компенсувати вразливість свого правого флангу.[Дельбрюк Г, 100]³ З цієї причини, кожна фаланга посувала ворожу фалангу на її лівому флангу але й сама посувалася лівою стороною під натиском ворожого війська. Тож, під час битви між собою обидві фаланги здійснювали повільний оберт проти годинникової стрілки. Думку Дельбрюка підтримує Дж. Веррі. На підтвердження цієї думки, він згадує про битву при Мантиней 418 р. до н.е., яка являє собою рідкий для цієї війни, приклад великих битв сухопутних армій. Під час бою обидві армії: спартанці та афіняни, прагнули обійти одні одних з правого флангу та захистити свій лівий фланг. Спартанцям вдалося це зробити першими, тому вони виграли цю битву⁴. Думка Дельбрюка видається нам добре аргументованою. Проте це не робить її переконливою. Зазначимо, що Г. Дельбрюк не наводить посилань на джерело, з якого він дізнався про таке звичайне, на його думку посування праворуч правого флангу перед зіткненням.

Посування правого флангу праворуч в обхід лівого ворожого флангу дійсно може створити певну позиційну перевагу в битві. Але, на нашу думку ця тактична перевага буде тимчасовою і не гарантує розгрому ворожого лівого флангу, який з лівої сторони щільно закритий щитами. Разом із тим, цей обхідний маневр примушує витягнути в довжину весь фронт фаланги, що не тільки послаблює його ударну силу. Він загрожує розривом бойового порядку та може скінчитися катастрофою. Непрямим підтвердженням цього міркування править той факт, що в битві при Левктрах (371 р. до н.е.), майже через 35 років після Пелопоннеської війни, фіванський стратег Епамінонд застосував свій славнозвісний «косий бойовий порядок» проти спартанської фаланги. Він поставив елітний «священний загін» на лівому флангу, що дозволило фіванцям вистояти

¹ Разин Е. А. История военного искусства. М. Военная литература. С.147.

² Там само.

³ Дельбрюк Г. Военная история... С. 100.

⁴ Верри Дж. Войны античности. М., 2003. С.43.

та не посунутися на цій ділянці, в той час, коли на правому флангу вони, як зазвичай траплялося, самі посунули лакедемонців. Виникає питання: чим же насправді пояснити силу правого флангу, якщо маневр, змальований Дельбрюком, здається нам неможливим? Цьому, на перший погляд, суперечливому судженню Дельбрюка, можна знайти пояснення. На нашу думку, непокоєння стратегів за свій правий фланг спричиняло прагнення його підсилити. Сюди ставили найсильніших та досвідчених воїнів. Тому фаланга зазвичай ставала більш сильною та стійкою саме на правому флангу. Підтвердженням такого судження є звичай, за яким місце воєначальника в бою було саме на правому флангу¹. Стратег часто ставав на цю ділянку, щоби контролювати все, що тут відбувається під час битви.

Фуکیدід віддає належне системі управління спартанської армії, завдяки якій команди полководця швидко доправляють за призначенням. Накази в спартанській армії передавали між собою командири підрозділів: старші молодшим. Фуکیدід вважав таку систему управління достатньо ефективною. Щоправда, Веррі визнає, що управляти гоплітами в бою було важко, оскільки шоломи воїнів, які цілком закривали голови бійців, заважали почути команду. Хотілося би наголосити, що таку перешкоду знали командири не лише античних, але всіх армій стародавнього світу. В колотнечі рукопашного бою, всі голоси тонуть в брязканні зброї, криках бійців. Будь хто, коли він б'ється з ворогом, піддаючись смертельній небезпеці, взагалі мало звертає увагу на що стороннє. Тож, віддавати команди голосом – це марна справа. Тому, під час битви, арміями управляли за допомогою сигналів сурми.

В колотнечі бою одночасно могли діяти лише дві шеренги фаланги. Причому бійці другої шеренги виконували в цей час допоміжну роль – вони мали заповнювати інтервали, які утворювалися в першій лінії та створювали моральну підтримку для бійців, що були попереду. Якщо воїн передньої шеренги вибував з ладу, його заступав той, хто стояв позаду. Так відбувалося протягом усього бою. Тому при лобовому зіткненні більше шансів мала фаланга, яка мала більше щитів у глибину, незважаючи на те, що по фронту з обох боків у цей час

в битві брала участь однакова кількість бійців. Під час зустрічного бою обидві фаланги втрачали бійців, але билися, поки мали резерв у тилу². Тому стратеги в битві ніколи не збільшували ширину фронту з метою оточення ворога з флангів, бо для цього, за рівної чисельності обох сторін, доводилося би зменшувати глибину бойового порядку. Цю думку Г. Дельбрюка можна підтримати. Численні приклади з воєнної історії свідчать про те, що стратеги за того періоду, прагнули завдати поразки противникові переважно засобом лобової атаки. На нашу думку, розвиток цієї концепції фалангової тактики не мав перспективи. Він нікуди не приводив. Для кожного стратега вирішальним було правильне визначення співвідношення глибини та довжини бойового порядку в залежності від місцевості, обраної для битви. І переважним чином, вибір робився на користь глибини. Тим більше, що занадто довгий по фронту бойовий порядок ставав неповоротким та мало піддавався управлінню під час битви. З огляду на все, що було сказано, слід зауважити, що останні шеренги, як і правий фланг, будувалися з сильних та добре озброєних бійців. Як це не видається дивним на перший погляд, посилення тилівих шеренг робило фалангу більш стійкою в обороні. Проте, під час атаки для фаланги важливо було мати кращих бійців у перших шеренгах. Не випадково Тіртеї у своїх гімнах прославляє бійців, що стоять у перших лавах «εἰν προμάχοισι». Це дозволяло утримати цілість перших шеренг.

Дельбрюк звертає увагу на те, що в спартанській армії спартіати та періеки служили гоплітами, але у перші шеренги ставили саме спартіатів, більш якісних та стійких бійців.³

Серед недоліків фаланги слід визнати також її обмежену маневреність та неможливість застосування на нерівній місцевості. Крім того, шикування фалангою не дозволяло перегруповувати сили під час бою, зосереджувати їх на ділянках фронту, де виникла загроза прориву, обходу тощо. Отже, єдине, що дозволяв бойовий порядок фаланги, це лобова атака. При цьому фаланга була майже безпомічною проти атаки кінноти з флангу. Взагалі атака з флангу одразу ж зводила нанівець силу її натиску. А фаланга, яка втрачає

¹ Див. Геродот. Історія. VI, 111.

² Див про це детальніше. Дельбрюк Г. Военная история... С.53.

³ Дельбрюк Г. Военная история... С.54.

ударну силу та припиняє натиск на ворога, перетворюється на зручну мішень для лучників та всієї легкої піхоти. Тому вона завжди потребувала прикриття з флангів кіннотою або легкою піхотою. Використання такого бойового порядку вимагало ретельного навчання та тренування гоплітів. Справа ця була не такою простою, як здається на перший погляд. Так, під час атаки бійці мали обов'язково рухатися суто вперед, під прямим кутом до лінії фронту. За іншого напрямку виникала загроза розірвати лінію бійців, або навпаки, затиснути її на певній ділянці фронту.

Використання фаланги, як бойового порядку, є несумісним із застосуванням метальної зброї. Гопліти використовують спис тепер лише, як зброю ближнього бою. Довжина спису складала 2-3 м. Він призначався для нанесення удару, або згори в обличчя або шию, чи знизу – в живіт. Дослідники припускають, що на ранньому етапі формування фаланги, гопліти мали ще один, легкий спис для метання. Після остаточного формування бойового порядку фаланги, метання спису під час атаки, або контратаки стало неможливим. Для кидання спису на велику відстань гопліту потрібне вільне місце для розбігу та замаху. А це вимагає розсіювання воїнів та зменшення щільності бойових лав, що руйнує перші ряди фаланги, а разом з тим всі переваги бойового порядку. Навпаки, відмова від метання спису гоплітами, дозволила ущільнити бойові шеренги фаланги та зробити її більш стійкою та боєздатною.

Ще одним недоліком фаланги була її несумісність із легкою піхотою, як атакуючою силою. Дж.Веррі зазначає, що на полі бою легка піхота була погано організована, важко піддавалася управлінню¹. Застосування лучників для обстрілу ворожого бойового порядку перед початком атаки було малоефективним. Лучники не могли розсипатися по всій ширині фронту. Їм доводилося дбати про те, щоби встигнути під час атаки важкої піхоти ухилитися від удару ворожої та своєї фаланги, відійшовши в обидві сторони. Тому легка піхота вже перед початком бою зосереджувалася лише напроти флангів ворожих бойових порядків та піддавала їх обстрілу, тоді як центр ворожого війська залишався неушкодженим. Якщо лучників мали обидві сторони, то спроба поставити їх перед фалангою призводила до того, що лучники

прагнули обстрілювати один одного, залишаючи ворожих гоплітів по за увагою. Спроби поставити лучників позаду своєї фаланги також виявилися неефективними, оскільки це дозволяло обстрілювати ворожу армію тільки не прицільно, залпом по дуже високій траєкторії, це значно послаблювало пробивну силу пострілу. Обстріл ворожої фаланги навскіс міг би мати ефект, проте, ми не маємо свідчень такої тактики в жодній битві. Отже, одночасно з фалангою використання лучників було майже зовсім марним. Разом із тим, як вважає Дельбрюк, підготовка лучника вимагала значно більших зусиль, ніж підготовка гоплітів. Крім того, на його думку, лук являв собою доволі коштовну зброю. Від гопліта вимагалось головним чином володіння списом. Навчивши його цьому, гопліта можна було ставити до строю². Цю думку не можна поділити цілковито. За свідченням Ксенофонта спартанці ретельно навчали своїх гоплітів, переважним чином тренуючи їх у перебудові бойових порядків. Напевно, афіняни менше від спартанців приділяли увагу навчанню гоплітів у складі бойового порядку та зосередилися на розвитку середньої та легкої піхоти. Тож, головним різновидом бою при побудові фалангою була фронтальна атака. Ця тактика протягом довгого часу залишалася незмінною, незважаючи на її відчутні недоліки. Судження, щодо великої коштовності луку, як різновиду зброї, також викликає сумнів. Як відомо, легка піхота набиралася з найнижчого майнового розряду афінських громадян – фетів. Велика коштовність стрілецького луку зробила б його недоступним для мало заможних громадян. Напевно, відчуваючи суперечливість власного судження, Дельбрюк стверджує, що лучниками ставали переважно, вихідці з майнового розряду зевгітів.

Причина такої сталості в часі, якого набула тактика бою фалангою, на нашу думку є її історично визначений характер. Фаланга була породженням не лише певного рівня суспільного розвитку, якого було досягнуто полісним державним устроєм, але також особливостями економічного та суспільного розвитку полісної держави. Ми маємо підстави стверджувати, що сама природа поліс-

¹ Веррі Дж. С.45.

² Детальніше про це: Дельбрюк Г. згад. твір. С. 101. В цьому з ним погоджується А.Свечін (див: Свежин А. Эволюция военного искусства. Гос. Изд. Отдел военной литературы. М. 1926. Т. 1. С. 28).

ного колективу породжувала фалангу, як бойового порядку рівноправних громадян-землевласників, що билися у щільно зімкнутих шеренгах, маючи при цьому приблизно однакову захисну та атакуючу зброю. Це створювало підстави для спільної взаємодії на полі бою, для спільного виконання бойової задачі. Громадяни полісу під час воєнних дій разом виступали на захист своєї власності. Добре усвідомлюючи, що лише спільними зусиллями можна захистити свою землю та державу, вони неодмінно мали створити бойовий порядок, добре прилаштований для масованого удару чи спільного захисту.¹

За виразом Г.А.Кошеленко фаланга являла собою проекцію у військову сферу соціальної структури полісу.²

Незважаючи на зниження, протягом війни, ролі важкої піхоти у бойових діях, на першому етапі війни ця роль була ще вагомою. Ми маємо відомості про те, що у вирішальних боях військо завжди прагнуло спиратися на підтримку гоплітів, уникаючи ближнього бою [Фукідід. II, 81]. На це варто звернути увагу, бо під час атаки гопліти мали більшу ударну потужність. Середня та легка піхота були більш ефективними при обороні. Своїм маневруванням та униканням зустрічного бою, вони виснажували важко озброєних ворожих гоплітів. Геродот відзначає, що вже в битві при Платеях у 479 р. до н.е. у війську афінян налічувалося 800 лучників.

Ще однією особливістю афінського війська була незначна роль, яка відводилася кінноті, під час бойових дій. Можна сказати, що кіннота так і не набула вагомого значення у військовій справі більшості грецьких держав.³ Веррі Дж. звертає увагу на те, що під час битви при Мантинеї 418 р.

¹ Ми, звісно, далекі від ствердження, згідно з яким, будь-які зміни в структурі суспільного організму спричиняють зміни в бойовій тактиці війська. Далеко не завжди нові запровадження в тактиці були винаходом найбільш передових суспільств. Таке нововведення, як фаланга, було винайдено не афінянами, а спартанцями які не були прикладом найбільш прогресивного політичного ладу. Але, винайдений новий спосіб ведення війни, одразу ж підхоплювався та засвоювався всіма синхронними суспільствами. Головною умовою при цьому є лише відповідність бойової тактики певному типу та рівню суспільного та економічного розвитку.

² Див. Кошеленко Г. А. История развития полиса. Т. 1 Введение С. 15.

³ Винятком з цього правила є кіннота фессалійців, яка відзначалася чудовими бойовими якостями.

до н.е., яка вже згадувалася вище, спартанський полководець Агіс прикривав кіннотою обидва фланги своєї армії. Проте, кіннота не вважалася надійним прикриттям, судячи з того, як спартанський командувач непокоївся за свої фланги. Під час бойових дій Пелопоннеської війни, кіннота афінян дещо переважала над кіннотою своїх супротивників – держав Пелопоннеського союзу, але й вона мала обмежені можливості, являючи собою, на думку Г. Дельбрюка, лише гоплітів, яких посадили верхи. Афіняни, як і спартанці, так і не навчилися ефективно використовувати свою кінноту під час цієї війни. Приналежність громадянина Афін до майнового розряду вершників було ознакою, скоріше соціального статусу, а не певного роду війська. Хоча, варто зазначити, що представники вершницького розряду з'являлися під час призову разом із конем. Протягом VI-V ст. до н.е., незважаючи на численні зображення вершників на грецькій кераміці, ми не зустрічаємо прикладів активного бойового застосування кінноти. Це пояснювалося, напевно тим, що кіннота, навіть добре навчена, майже безпомічна у протидії з важкою піхотою. Вона не здатна була, за того рівня розвитку бойового мистецтва, виконувати самостійні тактичні задачі. В битвах їй відводилася допоміжна роль. Тому, для афінян, на період середини V ст. до н.е. утримування кінноти вважалось неприпустимою розкішшю. На початковому етапі війни (Архідамова війна) Перикл доручав загонам кінноти переслідувати спартанські загоны гоплітів які грабували маєтки та селянські господарства Аттики. Але афіняни вдавалися до таких переслідувань лише за умови впевненої чисельної переваги. Ми маємо лише окремі приклади битви між кіннотами ворожих армій. Так, під час Архідамової війни мало місце бойовище між кіннотою афінян та їхніх союзників фесалійців та беотійською кіннотою. Під час битви при Мантинеї афінська кіннота прикривала відступ своєї важкої піхоти та врятувала життя багатьом своїм гоплітам. В битві при Делії у 424 р. до н.е. фіванці здобули перемогу завдяки своїй кінноті. Тоді афінська кіннота також прикривала відступ своїх гоплітів. Доречі, в цій битві тоді ще молодий Алківіад, який був вершником, допоміг врятуватися своєму вчителю Сократу, що бився в якості гопліта.⁴

⁴ Веррі Дж. С. 45.

Усвідомлення недоліків фаланги з огляду на використання легкої піхоти, зумовило те, що афіняни значно раніше від усіх еллінів зрозуміли значення середньої піхоти, а саме пельгастів, як роду військ і запровадили його у своїй армії. Про те, яке значення мало сполучення та взаємодія різних видів військ, згадує також і Фулідід в епізоді, де розповідається про те, як афіняни переслідували коринфян від Мегари у 459 р. до н.е. «Тим часом, коли переможені коринфяни відступали, доволі велика частина їхнього війська... не знаючи дороги, потрапила за огорожу якогось маєтку, яке було все ж оточено ровом, так що іншого виходу не було. Побачивши це, афіняни перекрили головний вихід, та, оточивши маєток легкими військами, на смерть забили камінням усіх, хто там знаходився» [Фулідід. I. 106] Легка піхота була більш здатною до маневрування. Вона могла успішно діяти на нерівній та гірській місцевості, в хащах, лісах, уникати бою у невідгідній позиції та нав'язувати ворогові бій у зручних для себе умовах. Але до кінця V ст. кіннота та легка піхота по відношенню до фаланги важко озброєних гоплітів залишаються тільки допоміжною силою. За зручних обставин, вони можуть суттєво вплинути на перебіг подій на полі бою, але протягом усієї Пелопоннеської війни так і не виростуть у самостійні роди військ, тим більше не складуть питомої ваги в полісному ополченні. В Греції протягом усього класичного періоду не існувало, не тільки регулярної кінноти, але і кавалерії як такої. Вершники являли собою гоплітів, яких було посаджено на коней. Хоча, слід визнати, під час Сицилійської експедиції 411 р. до н.е. кіннота афінян відіграла значну роль.

Спартанська армія, за свідченнями джерел, також не мала своєї регулярної кінноти. За даними Фулідіда, кінноту для лакедемонців поставляли беотійці, фокідяни та локри. [Фулідід. II, 9] На думку Г.Дельбрюка, навпаки, кіннота та легкоозброєні лучники в армії афінян, за цього періоду відіграють роль елітних підрозділів¹. Лучники, на його думку, формувалися з вихідців середніх верств а не з числа фетів. Його підтримує в цьому також А.Свечін² Громадянам, які належали до розряду зевгітів, бракувало коштів для

придбання коня, але купування лука було для них доступним. Крім того, юнаки в селянських родинах мали можливість та час для тренування у стрільбі з лука та інших бойових якостей. В цьому з Дельбрюком можна погодитися лише, якщо визнати високу кошовність лука як виду зброї. Проте це ствердження також видається нам дещо не обгрунтованим. Залучення зевгітів до легкої піхоти неминуче зменшує контингент для набору в гопліти. Дозволити собі цю «розкіш» на той час афіняни не могли. Тому, ми вважаємо, що легка піхота протягом війни, все ж таки, формувалася переважно з числа фетів. Можна визнати, що збільшення питомої ваги легкої та середньої піхоти буде характерним для наступного століття. Веррі вносить уточнення до цього питання. Він наголошує, що афіняни визнали важливість та ефективність легкої піхоти лише на завершальному етапі війни. На його думку, слабка ефективність грецьких лучників пояснювалася невдалим способом утримувати тятиву перед пострілом. Грецькі стрільці, на думку Веррі натягували тятиву, затискуючи стрілу між вказівним та великим пальцем. Це не дозволяє сильно натягувати лук. Наприкінці війни, афінські лучники перейняли у скіфів спосіб натягувати лук, тримаючи саму тятиву в кільці пальців.³

До складу ополчення входили також списоносці. Вони не носили важких обладунків, проте мали легкі панцирі з пресованої шкіри або стьобаного полотна. На полі бою їм спершу відводилася допоміжна роль. Маючи відносно полегшене озброєння, вони були більш рухливими. Тому на полі бою списоносцям доручалося прикривати фланги своєї фаланги або намагатися заходити в тил ворога. З часом цим легким списоносцям було надано на озброєння легкого круглого щита й вони перетворилися на пельгастів⁴. На полях битв Пелопоннеської війни пельгаста блискуче показали себе. Звісно у відкритий двобій з гоплітами вони вступати не наважувалися. Але висока маневреність дозволяла їм вдало діяти проти гоплітів там, де нерівна місцевість заважала останнім застосувати свої якості у повну

³ Веррі Дж. Войны античности от Греко-персидских войн до падения Рима. М., 2003. С.39.

⁴ Пельгаста – назва цього виду збройних сил походить від назви легкого щита – пельти, який був частиною захисного озброєння середньої піхоти.

¹ Дельбрюк Г. Военная история... С.101.

² Свечин А. Эволюция военного искусства. Гос. Изд. Отдел военной литературы. М., 1926. Т.1. С.28.

силу. Загальновідомим прикладом цього став бій на о. Сфактерія в 425 р. до н.е., де пельтасти завдали поразки спартанським гоплітам, знищивши частину з них та полонивши решту. Зазвичай пельтасти діяли проти флангів та в тилу ворожого строю.

З першої половини V ст. до н.е., за твердженням Є.О.Разіна, афіняни починають застосовувати облогову техніку¹. Але Дельбрюк вважає, що засоби ведення облоги залишалися під час Пелопоннеської війни доволі примітивними. Частково це пояснює катастрофу Сицилійської експедиції афінян під час невдалої облоги Сиракуз. В період, який ми досліджуємо, греки так і не навчилися брати в облогу та штурмувати укріплення та фортеці. Зазвичай воліли брати міста змором. Більш детально ми звернемося до цього питання нижче.

Серед родів військ в розповіді про битву при Делії, Фукидід згадує *ψιλοί* [Thuc. IV,94] як легкоозброєну піхоту. «Легкого війська, регулярно озброєного (*ψιλοί*), тоді не було, та його і взагалі ще не було в Афінах». Під словом *ψιλοί* Фукидід розуміє озброєних обозних воїнів. Трохи пізніше, в розповіді про відступ, він говорить вже про легкі війська, що мали регулярне озброєння.

Особливим явищем, яке починає привертати увагу дослідників у цей період, стає поява найманців на військовій службі. Якщо за півстоліття до цього, під час греко-перських війн полісне ополчення складалося суто з громадян, то в подіях Пелопоннеської війни в лавах воюючих армій ми зустрічаємо також найманців. Поява найманих воїнів була обумовлена зміною, точніше розширенням масштабів воєнних дій, особливо під час Пелопоннеської війни. Часті та тривалі заморські експедиції з метою підкорення та контролювання віддалених островів, походи на територію противника, надовго відволікали чоловіків-громадян від домашнього господарства. Це ускладнювало життя не лише окремим громадянам, а також завдавало шкоди економіці всього полісу. Крім того, в попередні часи короткі експедиції оплачувалися громадянами з власних коштів, тоді як за участь у тривалих походах доводилося виплачувати жалувannya у суттєвих розмірах. Кошти для цього стали постачати союзники, за що вони звільнялися від безпосередньої участі в експедиці-

ях. Така участь покладалася на афінян, що сприяло піднесенню їхніх бойових якостей. Такі війни залишалися громадянами, але при цьому змінювався їхній статус. Поступово постійна служба за жалувannya перетворювала їх на професійних вояків – тренуваних та добре навчених. Так, Нікій під час експедиції під Сиракузи, перед першим боєм нагадував афінянам, що вони зовсім інші вояки порівняно з громадянським ополченням супротивника². Поряд із переліком громадян, які самі несли *гоплітську* повинність, значна кількість громадян знаходила для себе тих, хто йшов замість них на службу за платню. Навряд чи держава заперечувала проти такої заміни. Вона навпаки вигравала від цього, оскільки бойові якості війська ніяк не знижувалися, громадяни мали можливість залишатися при своєму господарстві, а військо могло безболісно на тривалий термін виступати за межі власної території, та навіть за межі Еллади, як ми бачимо на численних прикладах. Гопліти виставлялися конкретно від кожного дому. При цьому неважливо було, хто саме кожного разу піде на службу: батько, чи його сини, чи далекий родич чи навіть сусіда. Знайти охочих йти на службу чи заміну собі було неважко. За твердженням А. Свечіна, добове утримання найманого вояка дорівнювало 2 драхми – що складало, на той час, шестиразовий прожитковий мінімум.³ З метою посилення контингенту гоплітів держава перед початком Пелопоннеської війни зачасно заготовила тисячі гоплітських обладунків, у які обряджались фети. Як відомо, в експедицію на Сицилію відбуло 1500 гоплітів-громадян та 700 гоплітів з числа фетів. Це означало, що держава здійснила призов по 150 громадян від кожної філи, і спорядило ще 700 фетів обладунками (70 фетів від кожної філи), які було заготовлено на такий випадок. Отже, ми зазначимо, що окрім надзвичайних випадків, за яких обов'язковому призову підлягали всі громадяни, за період Пелопоннеської війни звичайним стає наби-

² Фукидід, V, 68. Нікій у промові перед воїнами, проголосив: «Проти людей, які вийшли битися з нами всією масою, без розбору, не так, як ми, і до того ж проти сицилійців, котрі нас зневажають, але не встоять проти нас, оскільки вони більшою мірою зухвалі, аніж майстерні».

³ Свечин А. Эволюция военного искусства М.-Л. 1927 с. 29

рання до війська найманців. Звісно, найманці, як особливий контингент, існували також у попередні часи. Історії відомі приклади набору найманців до війська фараонів з числа лівійців та греків, особливо часів XVIII династії¹. Це робили також лідійські царі. Грецькі тирані: Полікрат, Пейсістрат мали при собі тіло охоронців. Але це були поодинокі явища. Поява найманців, як суспільного явища, притаманного полісній державі, відповідає періоду Пелопоннеської війни. Цьому сприяли такі афінські стратеги, як Демосфен і Ламах. З боку спартанців в контексті цього питання слід назвати Лісандра, Гіліппа, Брасида. Від цього часу воєнне мистецтво мусить брати до уваги не лише сукупну масу рядових полісних ополченців, відтепер на сцену виступають професійні наймані вояки. Разом з тим у суспільстві формується особливий стан – наймані професійні офіцери, яким судилося відігравати в майбутньому суттєву роль, як у громадському житті полісу, так і в історії в цілому. Особливістю періоду цієї війни було те, що, поряд із найманцями, громадяни полісного ополчення все частіше залучаються у військо за принципом платної служби². Особливо поширеним це явище було серед корабельних гребців. Це була ознака формування професійної армії. Протягом війни склад армії змінився суттєво. Якщо в перший період вона складалася з міліційного ополчення, то наприкінці бойових дій питому вагу її складала наймана професійна, постійна армія. Експедиція афінян проти Сиракуз стала можливою, між іншим, через те, що вона надавала можливості для заробітку значній кількості найманих воїнів. Перед першою битвою під Сиракузами афінський стратег Нікій нагадав своїм воїнам, наскільки вони краще від мобілізованого міліційного ополчення сиракузян [Фуکیدід, VI, 68.] Таким чином, в межах цієї війни стався перехід до нового етапу розвитку воєнного мистецтва, всієї військової справи та зміна, багато в чому, самої природи античного мистецтва війни.

Варто взяти до уваги також і те, що Пелопоннеська війна відкриває собою чергу

війн, в яких ставилося за мету досягнення гегемонії над усією Грецією³. А.Е. Мішулін вважає, що сама природа полісу врешті починає схиляти його до зовнішньої експансії⁴. В період, який ми розглядаємо, зібрати кошти для залучення найманців до свого війська, могли собі дозволити далеко не всі міста⁵. Саме Афіни, як один з найбільш розвинених полісів, могли поставити перед собою таку мету. Але можливості Афін, як і будь-якого іншого полісу були не безмежними в економічному аспекті. Полісна держава, як соціальний організм, має обмежені масштаби. Вихід за межі цього масштабу, як в територіальному, так і в економічному сенсі, неминуче призводив до руйнації полісного організму та його природи.⁶ На думку Л.П. Маринович, обмеженість людських ресурсів полісу, у сполученні з прагненням до зовнішньої експансії, спричиняє звернення по допомогу до загонів найманців.⁷ Саме цим, на нашу думку, пояснюється те, що на час Пелопоннеської війни, лише окремі поліси – а саме Спарта, Афіни та Коринф, могли змагатися за гегемонію над усією Елладою. Але обмежені можливості полісної економіки заважали таким прагненням. Тому, зрештою, жоден з грецьких полісів так і не зміг встановити її на тривалий час. Таким чином, кожен поліс змушений був доповнити нестачу власних людських ресурсів за рахунок набирання додаткових військових найманих контингентів. Прагнення доповнити нестачу власних збройних сил за рахунок додаткових загонів і обумовлювало появу найманців. Останні використовуються в цій війні, як додаткові контингенти до громадянського ополчення. Лише з часом,

³ Детальніше про це : Маринович Л.П. Греческое наемничество IVв. до н.э. и кризис полиса. С. 21-22.

⁴ Мишулин А.В. К изучению роли войны и военного производства в древности. – ВДИ. 1940, №1, с.220.

⁵ На думку Бюттена з часів Перикла на утримання громадян, що призвано на військову службу, виділялося в день по 1 драхмі. Вказ. твір. С. 107

⁶ Утченко С.Л. Кризис и падение Римской республики. М., 1965, с.13.

⁷ Маринович Л.П. Греческое наемничество IV в. до н.э. и кризис полиса. М.: Наука, 1975. 273 с. На його думку, найманство було засобом впливу надлишкового населення з областей, в яких набиралися контингенти найманих військ. Існування надлишкового населення зазвичай пов'язується з економічною відсталістю цих районів. Природні ж особливості їх обумовлювали спеціалізацію цих районів на певних видах збройних сил.

¹ Так, у пророка Ісаї ми знаходимо згадування про професійних воїнів у складі асирійського війська « він легко та швидко прийде, не буде в нього ані стомленого ані виснажено, жоден не задрімає та не засне...» (гл. 5, вірш 26-29)

² Про введення оплати для громадян детальніше: Л. П. Маринович. Наемники в период Пелопоннесской войны // Вестник Древней Истории, 1968. №4. С.70-90.

протягом наступного століття, найманці поступово складуть питому вагу полісних збройних сил.

Отже, в лавах полісного війська з'являється нова і незвичайна постать – найманець, який не є громадянином воюючої держави, з полісом його пов'язують лише меркантильні інтереси. Для характеру воєнного мистецтва це мало глибокі та своєрідні наслідки. Разом із появою найманців, формується постать найманого професійного командира. Його статус та відношення зі стороною, що його найняла, змушують та дозволяють йому часто діяти на власний розсуд. Саме таким прикладом правлять дії Брасида у Фракії. Брасид являє собою командира, який вже звик діяти на власний розсуд та відчуває себе вільним від влади держави, на боці якої він воює. Дисципліна у полісному війську трималася, переважно, на усвідомленні громадянського обов'язку. Дисциплінарна влада, якщо й була в грецьких полководців, то, за свідченням Аристотеля, не застосовувалася. З переходом до найманого війська стан справ з дисципліною покращився. Найманці відчували себе в залежності від отримання жалування та харчового пайка, вони були позбавлені тієї політичної опори, яку відчував громадянин – ополченець. Однак дух демократизму, який укорінився в кожному громадянині, перешкоджав налагодженню дисципліни. Грецькі стратеги прагнули встановлювати дисципліну, яка б спиралася на їхній авторитет в очах війська. Командири найманого війська прагнули виховувати своїх воїнів на тому переконанні, що лише командир постійно дбає про них і здатен забезпечити їм велику здобич та винагороди.

Разом зі змінами, які відбулися в особовому складі та в сутності полісної армії, разом із зростанням питомої ваги найманих бійців, значно зростає й рівень грецького воєнного мистецтва. Професійні воїни переймають для використання систему тренування спартанських бійців. Створюється певна наука стройової підготовки. Тепер вони щільно згуртовуються невеликими підрозділами (по 32–36 чоловік) які тренуються вмінно за будь-яких обставин слідувати за командиром. Такі згуртовані підрозділи здатні виступати самостійно навіть проти кінноти. Поява середньої піхоти – пельтастів, давала змогу протидіяти гоплітам, виконувати самостійні тактичні

задачі. Проте, слід мати на увазі, що під час Пелопоннеської війни пельтасти лише почали формуватися, як різновид піхоти. Дійсне вдосконалення цього різновиду бійців розгорнеться лише за наступного століття. Така еволюція тактики неминуче вела до згасання значення фаланги. Підрозділи важкої піхоти тепер шикувалися не суцільним фронтом, а робили невеликі проміжки між підрозділами. Це робило фалангу більш рухливою і менш уразливою на нерівній місцевості. За рахунок невеликих інтервалів фаланга могла компенсувати порушення в строю, які неминуче виникали під час руху на пересіченій місцевості.

Отже, на завершальному етапі війни в складі армій обох сторін зростає питома вага найманих контингентів. Такі зміни в організації військової справи спричиняють висунення на перший план фінансових питань в стратегічному плануванні. Для того, щоби залучати численні контингенти найманих військ, необхідно мати значні кошти для оплачування їхньої служби. А залучення потужних фінансових ресурсів було під силу тільки великим, економічно розвиненим полісам. Фулідід, серед іншого згадує у промові Перикла, небезпеку перекуповування Спартою афінських найманців: «Якби зі скарбами Олімпійськими та Дельфійськими вони (тобто спартанці – С.Г.) стали би перекуповувати наших матросів, пропонуючи їм більше жалування, – цього в такому разі ми боялися би, коли б ми не були у змозі протистояти ним з нашими мтеками. Але ми будемо же здатними боротися з ними; а що іще важливіше, ми знайдемо між нашими громадянами і кормчих і матросів кращих і численніших, ніж вся Еллада разом могла би нам протиставити». [Фулідід. I, 143] Отже, для тривалої війни були необхідні, в першу чергу великі кошти. Проте, достатніх можливостей, в цьому відношенні, не мав жоден з противників. Тільки наявність союзницьких коштів дозволяла залучати найманців. Тому, за період Пелопоннеської війни, ми бачимо наявність загонів найманців лише у військах двох ворогуючих союзів і не зустрічаємо в ополченні окремих союзних полісів.

Найманці формувалися з точно визначених регіонів Балканського півострова. Певні області Еллади спеціалізувалися на постачанні певних видів збройних сил. Так, гопліти, переважним чином, набиралися з

Пелопоннеського півострова (головним чином, з Аркадії). Лучники походили з Криту, пращники – з Родосу. Пельтасти високих бойових якостей набиралися з Фракії.¹

Поява нових ознак у воєнному мистецтві афінського полісу, які були зазначені вище, на нашу думку є не лише проявом еволюційного розвитку військової справи. Вони свідчать про ті глибокі зміни соціального, економічного та політичного характеру, які відбувалися в полісному суспільстві афінської держави протягом V ст. до н.е. Афінська держава, перебуваючи на межі виходу з масштабів полісного суспільства, переживала еволюційні зміни, які спричиняли трансформацію самої природи та структури цього суспільства. Такі обставини викликали деструкцію полісного характеру громадянського колективу та позначалися змінами в організації військової справи. На нашу думку, саме цим пояснюється зменшення ролі гоплітів на полі бою, зростання значення середньої піхоти, пельтастів, та легкої піхоти – (ψιλοί), якій судилося висунутися на перший план в битвах Пелопоннеської війни. Разом з еволюційними змінами, що набирали силу в афінському суспільстві, наближалися часи загальної кризи полісної системи. Наслідки цієї кризи зведуть нанівець панування грецької фаланги на полі бою, як особливого бойового порядку, що утворювався сукупністю рівноправних вільних громадян-землевласників. Сто років згодом це знайде прояв під час боротьби Еллади проти македонської гегемонії на Балканах. Як відомо, битва при Херонеї красномовно засвідчить безпорадність грецької фаланги проти нового типу бойового порядку – македонської фаланги. Поразка об'єднаного грецького війська на полі поблизу Херонеї не лише символізуватиме поховання свободи Еллади. Вона стане символом остаточної історичної поразки своєрідного суспільного ладу – полісного державного устрою.

Список використаних

джерел та літератури.

1. Аристотель. Политика. Афинская полития, пер. С. И. Радцига. М., Мысль 1997, с.271– 343.
2. Геродот История в девяти книгах. Пер. Г.А. Стра- тановского. Л., 1972 (репринт. переизд.: М., 1993)

¹ Детально про це див: R.F.Willets. Ancient Crete. London-Toronto, 1965, p. 145.

3. Гомер. Илиада. Пер. Н.И. Гнедича. Изд. подгот. А.И. Зайцев. Л., 1990.
4. Диодор Сицилийский. Историческая библио- тека. Пер. И.Алексеева. Ч.1-6. СПб., 1774-1775.
5. Ксенофонт Греческая история.// Ксенофонт. М. 2009 А.С.Т.
6. Ксенофонт. Лакедемонское государство. – Со- чинения Ксенофонта. Пер. Г.А. Янчевицкого Вып. 5. Изд. 2. Ревель, 1895
7. Павсаний. Описание Эллады. Пер. С.П. Кон- дратьев. Отв. Ред. Э.Д. Фролов. Т.1-2. СПб., 1996
8. Плутарх. Порівняльні життєписи. Дніпро. 1991.
9. Фукидид. История. Пер. Ф.Г. Мищенко. Т.1-2. СПб., 1994.
10. Вэрри Дж. Войны античности. М. Эксмо. 2003.
11. Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. Пер. с немец. Л. Гринкруг. Т.1. М. 1936 (2-е изд. СПб., 1994.)
12. Исократ. Речи. Письма. Пер. под ред. К.М. Ко- лобовой. – ВДИ. 1965. № 3-4; 1966-1968, № 1-4; 1969, № 1-2
13. Коннолли П. Греция и Рим. Энциклопедия воен- ной истории. М. Эксмо-Пресс 2000. 320с.
14. Кошеленко Г.А. О некоторых проблемах ста- новления и развития государственности в древней Греции. – От доклассовых обществ к раннеклассовым. М., 1987, с. 38-73.
15. История Древней Греции. Под ред. В. И. Кузи- щина. М.: Высшая школа, 2005.
16. Маринович Л. П. Греческое наемничество IV в. до н.э. и кризис полиса. М., 1975.
17. Маринович Л. П. Наемники в период Пелопон- несской войны // Вестник Древней Истории, 1968, №4, с. 70–90.
18. Меринг Ф. Очерки по истории войны и военного искусства. М. Красанд 2011. пер. Н. Попова. 392 с.
19. Мишулин А. В. К изучению роли войны и воен- ного производства в древности. // Вестник Древней Истории, 1940, №1 с. 215– 230.
20. Разин Е.А. История военного искусства. Т. 1. М., Воениздат 1955. (2-е изд.) 393 с.
21. Свечин А. Эволюция военного искусства с древ- нейших времен до наших дней. Т. 1. М.:Л., 1927. Гос. изд-во воен. л-ры. 383 с.
22. Ставнюк В.В. Становлення афінського поліса. К. «Аквілон Плюс» 2005. 215 с.
23. Ставнюк В.В. Фемістокл і Афіни. К.: «Пройм-М», 2004.
24. Снисаренко А.Б. Евпатриды удаи. Ленинград, 1990. 414 с.
25. Утченко С.Л. Кризис и падение Римской респу- блики. М., 1965.
26. Фролов Э.Д. Рождение греческого полиса. СПбГУ., 2004. 269 с.
27. Шауб I., Андерсен В. Греко-персидские войны. М., 2009.
28. M.C. Gregor M.F. The Athenians and their Empire. Vancouver, 1987.
29. J. Pecirka, The Crisis of the Athenian Polis in the Fourth Century B.C. XIV International of Historical Sciences, San Francisco, 1975.
30. R. F. Willets. Ancient Crete. London-Toronto, 1965, p. 145

PATRIA EST UBICUMQUE EST BENE⁵¹:
НОВІЛІТЕТ У СОЮЗНИЦЬКІЙ ВІЙНІ (90–87 р. до Р. Х.).
ІНТЕГРАЦІЯ ІТАЛІКІВ
У РИМСЬКУ ГРОМАДЯНСЬКУ ОБЩИНУ

Станом на I ст. до Р. Х. Римська держава займала провідну позицію в Середземноморському басейні. Досягти такого положення римляни змогли завдяки ефективному та дисциплінованому війську. Його наповнення відбувалось не лише за рахунок римських громадян, а й завдяки долученню допоміжних військ міст-союзників. Проте римська політична система з розширенням її території залишалась консервативною по відношенню до покорених народів. Всі вони відрізнялись за своїм правовим статусом. Територія могла бути оголошена, як контрольована безпосередньо Римом (провінція чи муніципія), або під самоуправлінням у статусі «foederati»², або «socii»³.

Метою і завданням розвідки є дослідження причин інтеграції общин італіків у римську громадянську общину під час Союзницької війни (90–87 р. до Р. Х.), а також чинників, що вплинули на входження італійських народів до складу Риму. Об'єктом дослідження стало політичне життя Риму I ст. до Р. Х. Предметом дослідження є інтеграція італіків у римську громадянську общину.

¹ «Patria est ubicumque est bene» – (лат. Батьківщина там, де добре); латинська сентенція вжита Цицероном на позначення тих, хто вимірює патріотизм рівнем задоволеності своїх потреб – *авт.*
M. Tullius Cicero. Tusculanae Disputationes. Pohlenz, Leipzig: Teubner. 1918. V. 108

² «Civitates foederatae» – (лат. федеративні міста) поселення, що звільнялись від податків та у рідких випадках могли отримати римське громадянство. У Італії лише кілька міст мали такий статус: Гадес, Масілія та Сагунт.

³ «Socii» – (лат. союзник.) поселення, що мали почесний статус «союзника Риму». Вони зберігали самоуправління, проте були зобов'язані надавати військову допомогу (в якості допоміжних військ) та данину за визначеним договором.

Джерельна база обраної проблеми представлена значною кількістю римських та давньогрецьких авторів таких як: Аппіан, Діодор Сицилійський, Веллей Патеркул, Тіт Лівій, Цицерон та Плутарх. На жаль, значна доля окремих праць втрачена і творить у розповіді білі плями. Проте відома частина доробку дає змогу краще усвідомити політичне життя Риму того часу.

Особливість взаємозв'язків народів Італії та Риму ставала об'єктом досліджень багатьох світових науковців: Пітера Бранта, Теодора Моммзена, Умберто Еко, Едварда Того Саломона, Вілла Дюранта, Марка Гріффіна та Едаварда Мейера.

Існування римської держави було б неможливим без використання ресурсів підкорених народів. Допоміжне військо з не громадян ставало потужним підґрунтям для римських легіонів. Цей внесок був настільки вагомий, що дослідник П.Брант вказує, на реальний розмір допоміжного війська, який був набагато більший, ніж самі римські легіони⁴. Тому не дивно, що італіки, почали вимагати поширення римського громадянства на терени усього Апеннінського півострова. Чому римське громадянство було настільки бажаним для італіків? Відповідь розкривається у перевагах, які отримували саме громадяни: 1) долучення до перерозподілу *ager publicus*⁵; 2) право отримати ветеранський земельний наділ (натомість *ауксилії*⁶ могли стати лише громадянами); 3) мати право голосу та впливати на політику республіки.

⁴ Peter Brunt. Italian manpower, 225 B.C. - A.D. 14. London: Oxford University Press. 1971. p.424.

⁵ «Ager publicus» – (лат. общинні землі) земельний фонд, що складали землі підкорених общин які держава розподіляла між громадянами.

⁶ «auxilium» – (лат. підмога) допоміжне військо з не громадян у римській армії.

Земельне питання один з ключових економічних чинників, що призвів до початку конфлікту між італіками та римлянами. Полягав він у використанні *ager publicus* на захоплених територіях. Усе це було пов'язано з тим, що землі роздавались поспіхом, що спричиняло правову плутанину, на яку вказує Аппіан¹. Процес перерозподілу був ускладнений давнім общинним звичаєм, за яким громадянин міг займати таку кількість землі, яку був у змозі обробити. Через це відбулось змішання державної та приватної власності.

Аграрна проблема завжди боляче відбивалась на розвитку римської громадянської общини. Загалом можна прослідкувати спроби реформувати римське земельне законодавство від спроби Спурія Кассія у V ст. до Р. Х. та аж до самого падіння республіки. Головна особливість, цих законів полягала у тому, що стосувались вони лише римських громадян. Італіки у такому випадку залишались беззахисними. Відстояти свої інтереси перед сенатом вони могли через інститут клієнти, делегуючи захист своїх прав римському патрицію. Загалом становище італіків не надто відрізнялось від становища римських плебеїв ще у V-III ст. до Р. Х.

Проведені земельні реформи ніколи не втілювались у життя, оскільки не було впровадженого чіткого механізму покарання за його порушення. Невдоволення общин зростало. Це відобразилось у протистояннях між народом і сенатом Риму. У вирі політичної боротьби вирізнілась постать Тиберій Симпроній Гракх. Саме він розпочне широку кампанію земельних перетворень у римській общині². На думку Т.Моммзена можна знайти помітну схожість між аграрним законом Гракха та Ліцінія-Секстія 367 р. до Р. Х.³. Можна припустити, що таким повторенням Тиберій прагнув змусити великих

землевласників дотримуватись уже раніше прийнятих законів.

Інструментом реалізації та своєрідним гарантом реформ став прецедент з усунення з трибунської посади Марка Октавія з передаванням імперіуму до народних коміцій. Зроблений виклик сенату привернув увагу до нагальних проблем і надав шанс врешті-решт розв'язати їх. Проте у цьому протистоянні інтереси італіків не були почуті.

Реформи Гая Гракха у своїй спрямованості були набагато ширші, ніж у його старшого брата. Як і до цього, аграрне питання залишається головним. Вирішити проблему безземелення селян планувалось за рахунок створення нової колонії – Юнонії на місці зруйнованого Карфагену. Землі Таренту та Капуї розподіляли для безземельних селян. Шукаючи підтримки у римському плебсі, молодший Гракх розгортає широку соціальну політику, для залучення більшої кількості прихильників свого руху буде запропоновано ввести і римське громадянство для усіх союзників Риму⁴. Проте проведення цього закону було відкинуто у сенаті. Натомість, проведено інший закон, що забороняв фізичні покарання латинцям-ветеранам.

«Союзнницьке» питання було використано трибуном Марком Лівієм Друзом Молодшим, що вкотре подав законопроект, за яким громадянські права мали бути поширені на території усієї Італії⁵. Проте надання громадянства італікам не носило у собі наміри полегшити їх становище. Це була спроба здобути прихильність ще більшої кількості громадян, для підтримки законопроектів трибуна. Це створить необхідний прецедент. Смерть Друза сколихне італіків, що сподівались на нього. Піділле масла у вогонь проведений закон Квінта Варія⁶, що передбачав переслідування тих, хто підтримував італіків у їх прагненні отримати громадянство⁷.

Детально означити, хто ж виступав проти Риму є проблематичним, адже автори

¹ Appian. The civil wars. Cambridge: Loeb Classical library, 1913. p.37.

² Lex agraria – (з лат. аграрний закон) який просував Тиберій, маючи на меті експропріацію великого землеволодіння в законний спосіб та розділ *ager publicus* серед безземельних селян. Розподіл мав відбутись за принципом: по 500 югерів землі на голову родини та по 250 югерів на кожного дорослого сина, але щоб їх загальна сума не перевищувала 1000 югерів. Надлишки землі викупувались та роздавались селянам ділянками у 30 югерів з правом спадковості, але без права продажу.

³ Theodor Mommsen. The history of Rome / translation William Purdie Dickson. Cambridge: Cambridge university press, 2010. Vol. II. p.72.

⁴ Плутарх. Порівняльні життєписи. Київ: вид-во. «Дніпро», 1991. с. 302.

⁵ Velleius Paterculus. The Roman History Loeb Classical Library, 1924. p. 78.

⁶ Valerii Maximi. Dictorum et factorum memorabilium libri novem / translation S. Speed. Lyon: Impressi Lugduni. 1678. VI. 6.4

Appian. The civil wars. Cambridge: Loeb Classical library, 1913. p.75.

⁷ Appian. The civil wars. Cambridge: Loeb Classical library, 1913. p.75.

вказують на різну кількість повсталих. Дослідник Салмон називає 12 племен, які можна чітко ідентифікувати за вступом у війну та їх очільниками.¹ У античних авторів знаходимо різні згадки про склад повстанців: у праці Флавія Євтропія говориться, про лише 3 народи: марсів, пелінців, піценів². У Діодора – 5 та окремі міста Корфіній та Нола (інколи їх згадують як нолійців через їх запеклий опір, хоча були частиною самнітів)³. Тіт Лівій⁴, Луцій Анней Флор⁵ та Орозій⁶ називають 7 народів. Хоча їх свідчення щодо того, які саме це народи різняться. Зокрема у Флора вказано лише про придушення 4 з них. Аппіан цей перелік розширює до 12⁷. Окремо з цим можемо зустріти спільну назву «італіки», що могло означати усіх неримських та нелатинських повстанців.

Пояснення таким розрізненням даним можна знайти у законах Юлія (90 р. до Р.Х.) та Папірія Плавція (89 р. до. Р.Х.) про надання союзникам та латинянам прав римського громадянства⁸. Щоправда, останній закон обмежив термін отримання громадянства для італіків у два місяці. Згідно Цицерону сенат пропонував містам право отримати громадянство. У свою чергу це означало б їх перетворення у римську муніципію.

¹ Edward Togo Salmon. Notes on the Social War /TAPA. 1958. № 89. p.159

² Eutropii. Historiae Romanae Breviarium / translation Mr. Thomas. Exeter: Revaluation Books. 2020. V. III.

³ Diodorus Siculus. Historical library. Cambridge: Harvard University Press, 1933. 37. III.

⁴ Titus Livius. History of Rome since the Foundation / translation Rev. Canon Roberts. New York: E. P. Dutton and Co. 1912. LXXII. 1.

А саме: піцени, вестиніани, марсіани, паелігіні, марручіни, самніти та луканці.

⁵ Florus. Epitome of Roman History / translation E. S. Forster, Cambridge: Loeb Classical Library. 1929. p.235. А саме: марсіанці, пелінці, латиняни, умбрійці, етрусски, самніти та луканці.

⁶ Orosius. Seven Books of History Against the Pagans. Liverpool: Liverpool University Press. 2010. V 18.

⁷ Appian. The civil wars. Cambridge: Loeb Classical library, 1913. p. 77.

А саме: марси, пелінці, вестіни, марручіни, піцени, френтанці, гірпіни, помпеянці, венесіни, апулійці, луканці та самніти,

⁸ Marcus Tullius Cicero. The Orations of Marcus Tullius Cicero / translation C.D. Yonge, B.A. London. Henry G. Bohn. York: Covent Garden, 2008. Vol. I. p.21.

Appian. The civil wars. Cambridge: Loeb Classical library, 1913. p.93.

Titus Livius. History of Rome since the Foundation / translation Rev. Canon Roberts. New York: E. P. Dutton and Co. 1912. LXXX. 1

Але не всі італійські общини мали право на це. Головною умовою було не приймати участі у повстанні на стороні італіків, або добровільно відмовитись від повстання у короткі терміни. Ключовим тут є фактор саме добровільної здачі, за прикладом облоги міста Геркулануму, де здача міста була вимушеною, а тому місто було знищене з частиною його мешканців⁹. Тому племена італіків, що не пристали на бік повстанців (і в подальшому отримали громадянство) не вказувались істориками, як такі, що отримали бажане. Відміченими історією залишилися племена, що вели запеклу боротьбу з Римом – марсії та самніти. Акцент у кожній розповіді зазвичай зводився до спільного висновку: жорстокості та безглуздості війни між колишніми союзниками. Величезним втратам та проблемам, що у подальшому призведуть до громадянської війни.

На думку автора, Союзницька війна стала виявом ще однієї сецессії¹⁰ у римській державі. Підкорені народи були інтегровані у військову і економічну сферу Риму. Проте через неефективні способи управління не визнавали цього *de jure*. Підняте повстання мало на меті повернути увагу сенату до становища покорених народів, що теж приймали участь у розширенні меж держави¹¹. Італіки спільно виступивши проти сенату підірвали військову міць римської держави. Хоча переломити ситуацію на свою користь їм так і не вдалося. Римська республіка під собою мала достатній запас міцності, щоб протистояти розрізненням італікам.

Розростання повстання на територію Умбрії та Етрурії поставило Рим у скрутне становище. Загроза, що нависла була критичною. Тому в цей момент сенат іде на поступки надаючи громадянство етрускам, що не почали активних військових дій. Чому сенат одразу не пішов на розширення громадянства? Це полягало у закритості римського нобілітету. Збільшення чисельності громадян, як свідчить Аппіан, могло призвести

⁹ Appian. The civil wars. Cambridge: Loeb Classical library, 1913. p. 96.

¹⁰ «Secessio» – (з лат. відхід) термін пов'язаний з подіями раннього періоду республіки у час відокремлення плебей від общини Риму в якості протесту проти патрициїв та їх привілейованого становища.

¹¹ Appian. The civil wars. Cambridge: Loeb Classical library, 1913. p. 78.

до втрати нобілями свого привілейованого становища серед народних коміцій¹.

Свою найбільшу перемогу Рим здобуде не зброєю, а компромісом. Сенат пішов на поступки повсталим надавши громадянство італікам. До попередніх 35 триб було додано ще 10 нових які у наповнювались новими громадянами. Фактична сторона цього питання полягала у тому, що це не змінило існуючу ситуацію на голосуваннях. Проте змінило саму природу общини. Війна стала виявом того, що Рим, як община, як центр держави, досягнув своєї вершини і потребував нагальної трансформації. Держава, що уже була імперією чекала на свого імператора. А община з невеликого поселення стане першим містом серед рівних йому в Італії, що через століття трансформується у повноцінну столицю імперії.

Власна ідентичність виявилась нічим порівняно з бажанням бути рівним з Вічним містом. Проте чи повноцінно італіки будуть інтегровані у Рим? Як показали події, після виконання їх вимог, повстанський рух піде на спад (хоч виконані вони були лише юридично). Долучення до римського війська та економічної сфери сприяло зміцненню стосунків та створення відповідної взаємозалежності. Інтеграція стане проблемою не для італіків, а для самого Риму. Він буде вимушений наповнитися представниками інших народів від річки По на півночі до Сицилії на півдні. Це спричиниться і необхідність зміни політичного устрою держави. Нобілітет буде опиратись проведенню змін і перетворюватись на замкнений стан. Історичний розвиток підвів римську общину до нагальної необхідності змін. Контролювати усі завойовані території ставало все важче, тому Рим втрачав свою первісну економічну, політичну, військову та моральну природу. Союзницька війна змусила римських нобілів інакше поглянути на становище їх держави. Тому Рим опинився у вирі громадянської війни і розпочався відлік до неминучого падіння республіки.

Список джерел та літератури

1. Altamira Rafael. A History of Spain From the Beginnings to Present Day. New York: Van Nostrand Company, 1966. 748 p.
2. Appian. Roman history. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1912. 676 p.

¹ Appian. The civil wars. Cambridge: Loeb Classical library, 1913. p. 93

3. Appian. The civil wars. Cambridge: Loeb Classical library, 1913. URL: https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Appian/Civil_Wars/1*.html
4. Peter Brunt. Italian manpower, 225 B.C.-A.D. 14. London: Oxford University Press. 1971. 750 p.
5. Diodorus Siculus. Historical library. Cambridge: Harvard University Press, 1933. URL: http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Diodorus_Siculus/home.html
6. Edward Togo Salmon. Notes on the Social War / TAPA. 1958. № 89. p. 159-184;
7. Eutropii. Historiae Romanae Breviarium / translation Mr. Thomas. Exeter: Revaluation Books. 2020. 53 p.
8. Florus. Epitome of Roman History / translation E. S. Forster, Cambridge: Loeb Classical Library. 1929 URL: http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Florus/Epitome/2B*.html#VI
9. Gino Luzzatto. Storia economica d'italia. L'antichita e il medioevo. Roma: Ed. Leonardo, 1949. Vol. I. 461 p.
10. Marcus Tullius Cicero. The Orations of Marcus Tullius Cicero / translation C.D. Yonge, B.A. London. Henry G. Bohn. York: Covent Garden, 2008. Vol. I. 606 p.
11. Orosius. Seven Books of History Against the Pagans. Liverpool: Liverpool University Press. 2010. 456 p.
12. Theodor Mommsen. The history of Rome / translation William Purdie Dickson. Cambridge: Cambridge university press, 2010. Vol. II. 568 p.
13. Theodor Mommsen. The history of Rome / translation William Purdie Dickson. Cambridge: Cambridge university press, 2010. Vol. III. 573 p.
14. Titus Livius. History of Rome since the Foundation / translation Rev. Canon Roberts. New York: E. P. Dutton and Co. 1912. 496 p.
15. Valerii Maximi. Dictorum et factorum memorabilium libri novem / translation S. Speed. Lyon: Impressi Lugduni. 1678. 422 p.
16. Velleius Paterculus. The Roman History. Cambridge: Loeb Classical Library. 1924. URL: https://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Velleius_Paterculus/2B*.html#57
17. Will Durant. Caesar and Christ. New York: Simon and Schuster, 1944. Vol 3. 814 p.
18. Історія європейської цивілізації. Рим / за ред. У. Еко. Харків: вид-во «Фоліо». 2015. 1024 с.
19. Плутарх. Порівняльні життєписи. Київ: вид-во. «Дніпро», 1991. 440 с.
20. Цицерон. Про закони. Про державу. Про природу Богів. Львів: вид-во «Апріорі». 2019. 392 с.
21. Griffin M. Of Clients and Patrons. Andrew Wallace-Hadrill (ed.): Patronage in Ancient Society. Leicester–Nottingham Studies in Ancient Society. London and New York: Routledge, 1989. p.399-403.
22. Eduard Meyer. Caesars Monarchie und das Principat des Pompejus. Cambridge: Cambridge University Press. 1919. 656 p.
23. M. Tullius Cicero. Tusculanae Disputationes. Pohlenz, Leipzig: Teubner. 1918. 217 p.

BELLUM OMNIUM CONTRA OMNES⁷⁶: МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПРОСТОРІ В КОНТЕКСТІ ВІЙСЬКОВОГО ПРОТИСТОЯННЯ ВАРВАРСЬКОГО ТА РИМСЬКОГО СВІТІВ

Античний світ, без перебільшення є фізичною та духовною колискою сучасної європейської цивілізації. Саме тому історія взаємодії варварського та римського населення завжди викликала сильний науковий інтерес безлічі дослідників. І це ані скільки не дивує, адже процес формування сучасних європейських народів, їхньої державності та культури безпосередньо, збігався у часі з існуванням античної Римської держави.

Територіальна експансія, як невід'ємний чинник існування будь-якої імперії, спонукала Рим до проведення рішучих воєнних кампаній, мета яких полягала в захопленні нових ресурсів, які були конче необхідні для подальшої суспільно-економічної та політичної еволюції держави.

Натомість унікальні особливості розвитку варварських суспільств та їх двостороння взаємодія з більш розвинутим римським соціумом, часто призводили до масштабних війн. Війн, в яких давні предки європейських народів кров'ю та залізом здобували своє право на вільне життя.

Метою та завданням дослідження є всебічне розкриття характеру та змісту процесу розселення варварських народів Європи в межах III ст. по Р. Х., а також детальний аналіз військового чинника, як одного з ключових аспектів взаємодії варварського та римського суспільств.

¹ *Bellum omnium contra omnes* – латинський вираз, який дослівно перекладається, як «війна всіх проти всіх», введений до наукового вжитку Томасом Гоббсом в працях «De cive» (1642 р.) та «Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної» (1651 р.). Даний вислів застосовується як пояснення природного стану суспільства в період до формування державності та утворення «суспільного договору».

Об'єкт дослідження – варварські суспільства Європи.

Предмет дослідження – міграційні процеси в європейському регіоні в межах III ст. по Р. Х.

Джерельна база обраної проблеми дослідження представлена широкою спадщиною античних авторів хроністів. Серед них слід виділити: Амміана Марцелліна, Йордана, Петра Патриція, Дексіппа, Зосима, Павла Оросія та низку авторів праці «*Scriptores Historiae Augustae*» – Еллія Спартіата, Требеллія Полліона і Флавія Воппіска.

Історіографія обраної проблеми дослідження представлена науковим доробком: Т. Моммзена², К. Кріста³, Л. Шмідта⁴, Д. Гайоніша⁵, В. Д. Брюса⁶, М. Мончинської⁷ та збірниками колективних праць під керівництвом У. Екко – «Історія стародавньої цивілізації. Рим»⁸ та М. Ю. Відейка – «Історія

² Theodor Mommsen. The history of rome, volume III / trans. by W. P. Dickson. London : Richard Bentley & Son, New Burlington Street, published in Ordinary to Her Majesty the Queen, 1867. 478 p; Theodor Mommsen. The provinces of the roman empire from caesar to diocletian, volume I / trans. by W. P. Dickson. London : Macmillan Co, ST Martin's Street, 1909. 408 p.

³ Christ K. Geschichte der römischen kaiserzeit: von augustus bis zu konstantin. München : C.H. Beck, 1988. 869 S.

⁴ Schmidt L. Die ostgermanen: geschichte der deutschen stämme bis zum ausgang der völkerwanderung. München : C. H. Beck, 1969. 670 S.

⁵ Geuenich D. Geschichte der alemannen. Stuttgart; Berlin; Köln : Kohlhammer, 1997. 168 S.

⁶ Bryce V. J. The holy roman empire. CreateSpace Independent Publishing Platform, 2014. 228 p.

⁷ Мончинська М. Велике переселення народів. Історія неспокійної епохи IV та V століть: курс лекцій / пер. з польської І. Тризна, М. Левада. Київ : Софія-А, 2009. 400 с.

⁸ Екко У. Історія європейської цивілізації. Рим / ред. У. Екко; пер. з італ.: Л. Д. Ципоренко, Г. В. Рудницької, О. С. Гавенко та ін; худож.-оформлювач Г. В. Кісель. Харків : Фоліо, 2017. 1031 с.: іл.

Цивілізації. Україна. Том 1. Від кіммерійців до Русі (X ст. до н. е. – IX ст. н. е.)»¹ та ін.

Результативні та розважливі військово-політичні кроки, які приймав імператор Марк Аврелій в ході *bellum Germanicum et Sarmaticum*², станом на 180 р. привели до майже повної поразки варварів. Ця перемога далася Імперії занадто великою ціною. Війська Риму були надто виснажені затяжними війнами. Рейнсько-Дунайський лімес³ тепер став їх постійним місцем дислокації аби запобігати повторним вторгненням варварів. Надто, державна система Римської імперії вже не могла повноцінно функціонувати окремо від варварського населення. Маркоманські війни спричинили утворення величезної варварської «буферної зони» – Барбарікуму⁴, яка простягалася уздовж всього північного та північно-східного кордону Римської імперії.

На початку III ст. до взаємовідносин з Римом долучилися ще одні, не менш важливі варвари – германські племена готів⁵. Військовий тиск нових переселенців відбувався одночасно у трьох напрямках: на теренах балкано-малоазійських провінцій; у межах рейнсько-дунайського лімеса; в межах центральноєвропейського регіону, загрозу якому становили племена сарматського походження.

За переказом Йордана в межах IV-II ст. до Р.Х. готи переселилися до Європейського континенту⁶. За свідченнями сучасних археологічних досліджень, ця подія відбулася

на узбережжі Балтики, поблизу гирла річки Vistula (Вісли)⁷. Детальний аналіз наявної з цього приводу інформації, наштовхує на висновки про те, що міграційна хвиля готів рухалася у двох головних напрямках: 1) Східному – до римських провінцій на Балканах; 2) Західному – до Причорноморського узбережжя та Меотиди (Азовського моря). В процесі цієї поступової міграції племена готів утворили два великі племінні союзи: візиготів та остготів. Остготи, ймовірно пройшли шляхом через Північне Причорномор'я та осіли біля Меотиди⁸. Візиготи своєю чергою мігрували в напрямку Балкан.

Північно-східна частина Балканського регіону має вільний географічний шлях до Причорномор'я, фактично, вони утворюють єдиний неподільний комплекс. Тому саме ця територія з легкістю могла стати місцем масового скупчення германських племен, умовним плацдармом для подальшого вторгнення на територію Римської імперії.

На користь цієї гіпотези також свідчить розповідь Юлія Капітоліна в якій він чітко зазначає, що імператор Максимін (235-238 рр.) мав алано-готське походження⁹. Ця інформація є прямим свідченням того, що в кінці II ст. на території Фракії існували поселення нових варварських племен. Капітолін також зазначає, що Максимін після припинення військової служби придбав собі земельні володіння у Фракії, саме в тому готському поселенні звідки був родом¹⁰. Йордан своєю чергою вказує, що за часів правління Марка Юлія Філіпа (244-249 рр.) у готів була відібрана стипендія¹¹. Беручи до уваги всі вище зазначені свідчення можна стверджувати, що в кінці II ст. візиготи вже знаходилися поблизу прикордонних територій Фракії. А вже на початку III ст. незначній частині цього племінного союзу вдалося переселитися до меж провінцій й стати складовою частиною Барбарікуму.

¹ Історія цивілізації. Україна / упоряд. М. Ю. Відейко; Н. С. Абашина, М. Ю. Відейко, О. В. Гопкало та ін.; художник-оформлювач Г. С. Проніна. Харків: Фоліо, 2020. Т. 1 : Від кіммерійців до Русі (X ст. до н. е. – IX ст. н. е.). 586 с.: іл.

² Маркоманські війни (лат. *bellum Germanicum et Sarmaticum* – «германсько-сарматська війна») – серія воєн, що тривала приблизно зі 166 до 180 по Р.Х. В цих війнах Римська імперія протистояла германським племенам маркоманів, квадів та сарматському племені язигів.

³ Лімес (лат. *Limes* – «кордон») – укріплений фортифікаційними спорудами рубіж, що знаходився на кордонах Римської імперії. Він виконував не тільки захисну функцію, а й слугував засобом митного контролю та торгівлі зі «зовнішнім світом»

⁴ Барбарікум (лат. *Barbaricum*) – термін-топонім, що вживався античними римлянами для позначення прикордонних земель на яких жили племена варварів.

⁵ Jordanes. The gothic history / trans. by C. C. Mierow. Princeton University Press : Princeton; London : Humphrey Milford Oxford University Press, 1915. 25-28.

⁶ Jordanes. The gothic history... 94.

⁷ Історія цивілізації. Україна / упоряд. М. Ю. Відейко; Н. С. Абашина, М. Ю. Відейко, О. В. Гопкало та ін.; художник-оформлювач Г. С. Проніна. Харків: Фоліо, 2020. Т. 1 : Від кіммерійців до Русі (X ст. до н. е. – IX ст. н. е.). 314 с.

⁸ Historia Augusta. Volume III / trans. by D. Magie; rev. by D. Rohrbacher. Loeb Classical Library, 2022. Aurel. 16. 4. Історія цивілізації. Україна... 314-315 с.

⁹ Цитата за: Historia Augusta. Volume II / trans. by D. Magie; rev. by D. Rohrbacher. Loeb Classical Library, 2022. Maximin. 1. 5-7.

¹⁰ Цитата за: Historia Augusta. Volume II... Maximin. 4. 4-5.

¹¹ Jordanes. The gothic history... 89.

Перші сутички готів з Римом на правому березі Дунаю могли розпочатися в ході останніх років Скіфської війни (бл. 238-271 pp.), про що свідчить уривок з роботи Петра Патрикія: «...карпи, заздриячи, що готи щорічно отримували від римлян данину, відправили посланців до Туллія Мінофіла і з гордістю вимагали грошей»¹. Подібну інформацію подає і Дексіпп².

Відомо, що вже у 248 р. візиготи на чолі з конунгом Остроготою силою приєднали до свого союзу племена вандалів³, карпів, певкінів⁴ та тайфалів⁵, після чого вчинили серію нападів на провінції Мезія та Фракія⁶.

У 251 р. сталося ще одне вторгнення на територію Балкан, але вже під керівництвом готського конунга Книви. Цього разу готам вдалося безперешкодно перетнути *Haemus Mons* (Балканські гори) та впритул наблизитися до македонського міста Берові. У ще одній битві, але вже поблизу Абрітусу, римляни зазнали нищівної поразки – в ході запеклої битви разом зі своїм старшим сином загинув імператор Децій⁷.

Схожа ситуація почала спостерігатися й в іншій частині Барбарікуму, біля Рейну активізувався процес формування ще одного західногерманського племінного союзу – франків⁸. До складу цього союзу входили вже добре знайомі Римській імперії герман-

ські племена – трубатів, тенктерів⁹, бруктерів¹⁰, узипетів¹¹ та хаттуаріїв¹². Головний шлях їх міграцій проходив вздовж римського лімесу між річками Рейн та Лан, а головним напрямком удару стала територія *Agri Decumates*¹³.

Згодом, після часткового переселення на територію *Agri Decumates*, племінний союз франків розпочав низку руйнівних походів у напрямку провінцій Галлія та Італія. Під час них, низку великих римських міст було вщент розграбовано та спалено¹⁴. Велику кількість громадян Імперії франки захопили у рабство, а рогату худобу викрали до Барбарікуму¹⁵. Рухаючись на з Нарбонської Галії в напрямку південного заходу, вони потрапили до узбережжя Іспанії, де розграбували вілли римського нобілітету¹⁶. А у 261 р. окремим групам франків, навіть, вдалося вдертися до меж Равенни та Риму¹⁷. На

¹ Цитата за: Byzantine historians dexippus, eunapius, olympiodorus, malchus, peter the patrician, menander, candide, nonnos and theophan the byzantine / trans. by S. Destynis, 1860. Peter the Patrician. 7.

² Цитата за Byzantine historians dexippus, eunapius, olympiodorus, malchus, peter the patrician, menander, candide, nonnos and theophan the byzantine... Dexipus. 13.

³ Вандали (лат. Vandali, Wandali) – союз германських племен, що початково мешкав на узбережжі Балтійського моря, згодом за середньою течією річки Одер. З II ст. вандалі почали мігрувати на південь.

⁴ Певкіни (лат. *Peucini*) – одна з племінних гілок Бастарнів, мешкали поблизу гирла річки Дунай.

⁵ Тайфали (лат. *Taifali, Thiaifali*) – племена давньогерманського походження, більшість з яких проживало у межах середньої течії Дунаю.

⁶ Jordanes. The gothic history... 90-93.

⁷ Jordanes. The gothic history... 101-103; Zosimus. The history of count zosimus, sometime advocate and chancellor of the roman empire: complete in one volume. London: Printed for J. Davis by W. Green and T. Chaplin, 1814. 23.

⁸ Франки (лат. *Franci, gens Francorum* «франкський народ») – загальна назва групи германських племен, що у межах II ст. мешкала на правому березі Рейну та на узбережжі Північного моря. У другій чверті IV ст. існувало дві великі племінні гілки франків – салічні («морські») та ріпуарські («берегові»).

⁹ Тенктери (лат. Tencteri; Tenchteri; Tenctheri;) – давньогерманське плем'я, що проживали на правому березі річки Рейн, між річищем річок Лан і Вуппер.

¹⁰ Бруктери (лат. Borogstra, Bructeri) – давньогерманське плем'я, що жило між річкою Ліппе та верхньою частиною басейну річки Емс, на території сучасної німецької землі Північного Рейну – Вестфалії.

¹¹ Узипети (лат. Usipetes) – плем'я давньогерманського походження, яке проживало на територіях між річищем річки Ліппе та нижнім Рейном.

¹² Хаттуарії (дав. грец. *Χαττωάριοι*) – давньогерманські племена, що жили у верхів'ях Лани (притока Рейну), Едри (притока Фульди) та Верри.

¹³ Декуматські поля (лат. *Agri Decumates*) – неправильно трактована фраза з праці Публія Корнелія Тацита – «*De origine et situ Germanorum*», яку надалі почали вживати для позначення географічного регіону на схід від Рейну та на північ від Дунаю, між верхньою течією Рейну та Дунаю. За правління імператора Тіта Флавія Доміціана ці території були приєднані до складу провінції Реція. Надалі, ці землі почали видавати у користування римським ветеранам та галльським переселенцям в обмін на сплату 1/10 частини від усього урожаю.

¹⁴ Marcellinus A. Ammianus marcellinus: roman history, volume I, books 14-19. / trans. by J. C. Rolfe. Loeb Classical Library, 1985. XVI. 11. 4; Marcellinus A. Ammianus marcellinus: roman history, volume III, books 27-31. excerpta valesiana / trans. by J. C. Rolfe. Loeb Classical Library, 1940. XXVII. 2. 2.

¹⁵ Marcellinus A. Ammianus marcellinus: roman history, volume III, books 27-31. excerpta valesiana... XXIX. 6. 6.

¹⁶ Orosius P. Seven books of history against the pagans / trans. by A. T. Fear. Liverpool : Liverpool University Press, 2010. VII. 22. 8; XL. 1. 2.

¹⁷ Zosimus. The history of count zosimus, sometime advocate and chancellor of the roman empire: complete in one volume... I. 32-33.

просторах балканських та малоазійських провінціях в цей самий час також відбувалися масштабні вторгнення багатоетнічних союзів германських племен, до числа яких входили готи.

У 256 р. варвари спромоглися захопити кораблі Боспорського царства, які використали для походу на Пітіунту¹. Наступний похід, який відбувся у 257 р. закінчився успішною облогою Трапезунду, Фасиса та Пітіунту². Роком пізніше – у 258 р. було вщент розграбовано Нікею, Апамею, Нікомедію, Халкедон та Кіус³. Згодом, у 263 р. три готських конунги – Турвір, Ведук і Респа разом із військом пройшли Гелеспонт, після чого пограбували Трою, Анхіал і Халкедон та знищили храм Діани, який знаходився в Ефесі⁴. А вже наступного року ціллю варварів стали східні провінції – Віфінія, Галлатія та Каппадокія.

Після досить короткого періоду затишшя, наприкінці 267 р. племена герулів⁵ та готів ініціювали грандіозний морський похід. Велика армія варварів зробила спробу висадитися на узбережжі поблизу Боспору Фракійського, але римські війська вдало дали їм бій⁶. Після втечі з поля бою, розлючені племена повернулися на свої кораблі та рушили далі через Пропонтиду, спочатку до Кізіку, а далі до островів Скірос та Лемнос⁷. Після втрати майже всіх кораблів, частина вцілілого варварського війська реалізувала висадку на територію Ахаї, маючи на меті потрапити через Македонію до Фракії⁸.

Західні провінції Римської імперії також відчували постійний тиск Барбарікуму.

Племена алеманнів⁹ регулярно розграбовували прикордонні території Галлії та постійно здійснювали напади на римський лімес¹⁰. У 268 р. варварам вдалося ініціювати низку грабіжницьких набігів, які дісталися міста Медіолан¹¹.

У 268 р. готи взяли участь у новому варварському поході, який за своїм розміром і характером значно відрізнявся від усіх попередніх. За різними свідченнями, загальна кількість армії могла сягати від 60 до 100 тисяч воїнів та 2000-6000 кораблів¹². Об'єднана варварська армія, яка складалася з племен: певкінів, гревтунгів¹³, тервінгів¹⁴, візів¹⁵, герулів та інших мешканців степів Причорномор'я, мала за мету здійснити масштабне переселення до внутрішніх територій Римської імперії¹⁶. Піша армія вирушила з Нижньої Мезії в напрямку Томів та Маркіанополя. Проте, облога цих міст закінчилася повним провалом¹⁷. В цей самий час, морська частина війська пройшла Боспор Фракійський, взяла в облогу Візантію та Кізік, після чого весь флот вийшов у Егейське море та дістався Афону, звідки вже по суходолу до Фессалоніків та Кассандрії¹⁸. Звідси частина війська вирушила на зустріч сухопутній армії, яка вже перебувала у Фракії. Саме тут імператор Клавдій (268-270 рр.) спромігся розгромити варварське військо.

⁹ Алеманни (лат. *Alamanni*) – племена германців, які мешкали на землях між річкою Дунай та верхньою течією Майну і Рейну.

¹⁰ *Historia Augusta*. Volume III... Gallien. 18; Prob. 13.

¹¹ *Historia Augusta*. Volume III... Aurel. 17. 3.

¹² Історія цивілізації. Україна ... 322 с.

¹³ Гревтунги (лат. *Greutungi*; *Greuthungi*) – племена давньогерманського походження, що входили у загальний готський племенний союз. Стародавні автори вперше згадують гревтунгів у подіях другої половини III ст., коли ці племена у союзі з іншими варварами вдерлися в малоазійські та придунайські провінції Римської імперії.

¹⁴ Тервінги (лат. *Tervingi*, *Thervingi*) – одна з племенних гілок готів.

¹⁵ Візи (лат. *Visi*) – одна з найдавніших назв племенної гілки готів.

¹⁶ *Historia Augusta*. Volume II... Caracal. 6. 2; 8. 4; 9. 4.

¹⁷ *Historia Augusta*. Volume III... Claud. 8. 4; 9. 3; Zosimus. The history of count zosimus, sometime advocate and chancellor of the roman empire: complete in one volume... I. 42. 1; Marcellinus A. Ammianus marcellinus: roman history, volume III, books 27-31. excerpta valesiana ... XXXI. 5. 15.

¹⁸ Zosimus. The history of count zosimus, sometime advocate and chancellor of the roman empire: complete in one volume... I. 43. 1; *Historia Augusta*. Volume III... Claud. 9. 7, 8.

¹ Zosimus. The history of count zosimus, sometime advocate and chancellor of the roman empire: complete in one volume... I. 31-32.

² Zosimus. The history of count zosimus, sometime advocate and chancellor of the roman empire: complete in one volume... I. 32-33.

³ Zosimus. The history of count zosimus, sometime advocate and chancellor of the roman empire: complete in one volume... I. 34-35.

⁴ *Historia Augusta*. Volume III... Gallien. 6. 2.

⁵ Герули (лат. *Heruli*) – племена давньогерманського походження. Відомо, що до II ст. вони проживали в межах Ютландського півострову. Більш точної інформації, що до їх шляху міграції жодне історичне джерело не зберегло.

⁶ *Historia Augusta*. Volume III... Gallien. 13. 6-7.

⁷ *Historia Augusta*. Volume III... Gallien. 18. 8.

⁸ *Historia Augusta*. Volume III... Gallien. 8; Zosimus. The history of count zosimus, sometime advocate and chancellor of the roman empire: complete in one volume... I. 39.

Після розгрому готів під Наїссом їх відносини з імперією зазнали нового, кардинального повороту. На зміну постійним військовим конфронтаціям прийшло мирне прикордонне співіснування¹. Проте, вже наступнику імператора Клавдія – Авреліану (270-275 рр.), довелося заплатити за цей мир втратою римської провінції.

У 271 р. провінція Дакія не витримала постійного тиску Барбарікуму і фактично припинила своє існування. Розгалужена система фортифікаційних споруд та доріг, які були побудовані імператором Траяном, тепер були або знищені, або перестали виконувати своє пряме призначення². Більшість римських військ, які перебували у заставках і таборах, були вимушені відступити з місця своєї постійної дислокації. Надзвичайно багата на природні ресурси Дакія, поступово перетворилася на величезний плацдарм, який варвари охоче використовували для нових рейдів на територію Імперії. Окрім того, саме в цей період на території Дакії почали спалахувати значні міжплемінні конфлікти, мета яких полягала в захопленні найбільш родючих та багатих на ресурси земель.

У межах 271 р. непроста ситуація почала складатися вздовж римського лімесу біля верхів'я Дунаю. Племена ютунгів³, які довгий час мали дружні відносини з Імперією, скористалися нагодою та ініціювали набіги на провінцію Реція⁴. Низка варварських походів, навіть дісталася півночі Італії. Така ситуація створювала серйозну загрозу для всієї Імперії, адже ютунги з легкістю захоплювали та руйнували римські міста. У цей самий час імператор Авреліан провів успішну військову кампанію проти вандало-сарматського племінного союзу в межах Паннонії⁵.

¹ Historia Augusta. Volume II... Caracal. 9. 4.

² Історія цивілізації. Україна... 307-308 с.

³ Ютунги (лат. *Jutungi, Iuthungi*) – племена невідомого походження, які часто ототожнюють з германцями. В межах III ст. мешкали на лівому березі Дунаю.

⁴ Byzantine historians dexippus, eunapius, olympiodorus, malchus, peter the patrician, menander, candida, nonnos and theophan the byzantine... Dexippus. 22, 23.

⁵ Byzantine historians dexippus, eunapius, olympiodorus, malchus, peter the patrician, menander, candida, nonnos and theophan the byzantine... Dexippus. 23; Zosimus. The history of count zosimus, sometime advocate and chancellor of the roman empire: complete in one volume... I. 48. 1-2.

Попри присутність великої кількості вандало-скіфських найманців у війську Авреліана, племенам ютунгів все ж вдалося завдати кілька значних поразок Риму. Ці перемоги дозволили варварам форсувати річку По та увійти в межі Середньої Італії⁶. Зі значними втратами ютунги дісталися до Адріатичного узбережжя та навіть спромоглися взяти в облогу місто Фанум-Фортуна. Але через високу інтенсивність бойових дій та відсутність часу на перепочинок, ютунги стали неспроможні протистояти натиску навченого римського війська: «*Варвари були повернуті назад і їх усіх, що блукали, Авреліан знищив частинами*»⁷.

У останній чверті III ст. провінції Реція та Галлія знову опинилися у вирі подій – розпочалася ще одна хвиля грабіжницьких набігів. У 274 р. поблизу Рейну, імператор Авреліан був вимушений військом зупинити ще одне просування племен ютунгів та франків. Але в межах 275-276 рр., племена франків разом з алеманнами знову ініціювали похід вглиб Галлії. Джерела також згадують і військовий похід імператора Проба (276-282 рр.) проти племен бургундів⁸, вандалів та сарматів⁹, які намагалися потрапити до Імперії в межах верхнього та північного Дунаю¹⁰. Крім того, у 281-282 рр. Проб особистим наказом розселив на території Фракії близько 100 тисяч варварів, серед яких перебували племена бастарнів, гепідів, грейтунгов та вандалів¹¹.

Постійні політичні негаразди, нестача економічних ресурсів та затяжні військові кампанії, поступово виснажували військовий потенціал римської держави. Варварська навала не давала змоги Імперії відновити свою експансію у північно-східному напрямку. Натомість Барбарікум постійно продовжував наступати на прикордонні території Риму з кожним разом завдаючи їм все більшої шкоди. Так у 282 р. територія *Agri*

⁶ Historia Augusta. Volume III... Aurel. 18. 3.

⁷ Цитата за: Historia Augusta. Volume III... Aurel. 18. 6.

⁸ Бургунди (лат. *Burgundes, Burgundiones*) – племена давньогерманського походження, які первісно мешкали між Одером та Віслою.

⁹ Сармати (грец. *Σαρμάται*, лат. *Sarmatae*) – племена іраномовного походження, які на межі нашої ери мешкали на території сучасної України та суміжних з нею країн. В межах III ст. були частково витіснені з території Північного Причорномор'я новоприбулим племінним союзом остготів.

¹⁰ Historia Augusta. Volume III... Prob. 16. 1.

¹¹ Historia Augusta. Volume III... Prob. 18. 1-3.

Decumates, яка на цей час, ще перебувала у складі провінції Реція, теж була захоплена германськими переселенцями¹. Це створювало ще більш загрозливу ситуацію для Риму, ніж під час втрати Дакії, адже саме через провінцію Реція варвари могли з легкістю дістатися меж Північної Італії та Медіолану.

Однак, наприкінці III ст. ситуація в Барбарікумі кардинально змінилася. Відомі нам античні джерела чітко фіксують зміни у міжплемінних стосунках варварів: «[Прим. авт. – конунг гепідів] розорує бургундів майже до повного винищення»². Нестача земельних ресурсів у густонаселеній «буферній зоні», спричинила хвилю воєнних протистоянь між германськими племенами: готів, бургундів, тервінгів, алеманнів, тайфалів та ін. Це ще більше пришвидшило їхній соціально-економічний розвиток, який на даний відтинок часу вже характеризувався виникненням міцних варварських об'єднань, що були спрямовані на ведення міжплемінних конфліктів.

Висновки. З огляду на вищевикладену інформацію можна з впевненістю стверджувати, що в межах III ст. на території всього Барбарікуму відбувався активний процес перегруповання сил. Племена готів, гепідів, алеманів, ютунгів, франків, вандалів, бургундів та інші у досить короткий проміжок часу успішно інтегрувались в систему соціально-економічних, політичних та культурних відносин з Римською імперією. Завдяки цьому, чисельні угруповання германських племен почали утворювати міцні воєнно-політичні союзи. А нові міжплемінні контакти, які виникали в умовах постійної зовнішньої загрози, активно стимулювали формування сталих релігійних, культурних та кланових традицій.

В III ст. більшість варварських вторгнень, які відбувалися в вздовж східного та північно-східного кордону Римської імперії, мали суто грабіжницький характер. Такий стан речей можна пояснити динамічними змінами в соціальній структурі варварських племен, які свідчать про активну фазу розвитку «військової демократії»³. Дана форма

суспільної організації визначає війну головним засобом для отримання та накопичення надлишкового продукту, а «військовий промисел» – провідним видом життєдіяльності.

Використані джерела та література:

1. Byzantine historians dexippus, eunapius, olympiodorus, malchus, peter the patrician, menander, candide, nonnos and theophan the byzantine / trans. by S. Destynis, 1860. 526 p.
2. Historia Augusta. Volume II / trans. by D. Magie; rev. by D. Rohrbacher. Loeb Classical Library, 2022. 480 p.
3. Historia Augusta. Volume III / trans. by D. Magie; rev. by D. Rohrbacher. Loeb Classical Library, 2022. 576 p.
4. Jordanes. The gothic history / trans. by C. C. Mierow. Princeton University Press : Princeton; London : Humphrey Milford Oxford University Press, 1915. 188 p.
5. Marcellinus A. Ammianus marcellinus: roman history, volume I, books 14-19. / trans. by J. C. Rolfe. Loeb Classical Library, 1985. 640 p.
6. Marcellinus A. Ammianus marcellinus: roman history, volume III, books 27-31. excerpta valesiana / trans. by J. C. Rolfe. Loeb Classical Library, 1940. 612 p.
7. Orosius P. Seven books of history against the pagans / trans. by A. T. Fear. Liverpool : Liverpool University Press, 2010. 456 p.
8. Zosimus. The history of count zosimus, sometime advocate and chancellor of the roman empire: complete in one volume. London: Printed for J. Davis by W. Green and T. Chaplin, 1814. 241 p.
9. Bryce V. J. The holy roman empire. CreateSpace Independent Publishing Platform, 2014. 228 p.
10. Christ K. Geschichte der römischen kaiserzeit: von augustus bis zu konstantin. München : C. H. Beck, 1988. 869 s.
11. Geuenich D. Geschichte der alemannen. Stuttgart; Berlin; Köln : Kohlhammer, 1997. 168 s.
12. Schmidt L. Die ostgermanen: geschichte der deutschen stämme bis zum ausgang der völkerwanderung. München: C. H. Beck, 1969. 670 s.
13. Theodor Mommsen. The history of rome, volume III / trans. by W. P. Dickson. London : Richard Bentley & Son, New Burlington Street, published in Ordinary to Her Majesty the Queen, 1867. 478 p.
14. Theodor Mommsen. The provinces of the roman empire from caesar to diocletian, volume I / trans. by W. P. Dickson. London : Macmillan Co, ST Martin's Street, 1909. 408 p.
15. Екко У. Історія європейської цивілізації. Рим / ред. У. Екко; пер. з італ.: Л. Д. Ципоренко, Г. В. Рудницької, О. С. Гавенко та ін; худож.-оформлювач Г. В. Кісель. Харків: Фоліо, 2017. 1031 с.: іл.
16. Історія цивілізації. Україна / упоряд. М. Ю. Відейко; Н. С. Абашина, М. Ю. Відейко, О. В. Гопкало та ін.; художник-оформлювач Г. С. Проніна. Харків: Фоліо, 2020. Т. 1: Від киммерійців до Русі (X ст. до н. е. – IX ст. н. е.). 586 с.: іл.
17. Мончинська М. Велике переселення народів. Історія неспокої епохи IV та V століть: курс лекцій / пер. з польської І. Тризна, М. Левада. Київ: Софія-А, 2009. 400 с.

¹ Geuenich D. Geschichte der alemannen. Stuttgart; Berlin; Köln : Kohlhammer, 1997. 23 S.

² Цитата за: Jordanes. The gothic history... 97.

³ Військова демократія – одна з форм суспільної організації при становленні класогенезу та політогенезу в добу розпаду родоплемінних відносин. Її головною ознакою є виокремлення війни у провідний спосіб отримання надлишкового продукту в суспільстві.

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Ірина Братко,

Київський університет імені Бориса Грінченка

ДИПЛОМАТІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ (1946–1956 РР.)

Результати європейської інтеграції визнаються найкращими результатами об'єднання держав у єдину наднаціональну регіональну організацію з потужним економічним та політичним потенціалом. З огляду на європейську інтеграцію України досягнення та виклики при формуванні такої форми об'єднання держав вимагає детального вивчення та комплексного аналізу в історичній, політичній та економічній площині. Особливий інтерес викликає початок європейської інтеграції у період 1945-1956 рр., що заклав основу процесу відновлення повоєнної Європи на формування нового економічного правопорядку у світі.

Історичний досвід становлення Європейського союзу після Другої світової війни, коли половина Європи лежала у руїнах і перспективи стабільного миру викликали сумніви, має особливе значення у теперішній час для глибокого розуміння інтеграційних процесів та підходів, що визначили політико-соціальну структуру Європейського співтовариства. Відмова від конфронтації, пошук компромісу на основі збалансованої економіки країн-членів та дотримання традицій загальної злагоди дозволило політичним діячам та провідним дипломатам повоєнної Європи знайти порозуміння та намітити шляхи об'єднання Європи заради миру та процвітання.

Становлення європейської єдності та утворення загальноєвропейських структур у 1946-1956 рр. досліджується вітчизняними і зарубіжними дослідниками різних галузей науки. Серед праць європейських істориків варто відзначити роботи польського дослідника З. Клепацького, що приділив увагу євроінтеграційні процесам з позиції дипломатичних зносин європейських держав та проаналізував етапи формування спільних інституцій об'єднаної Європи[1]. Французькі дослідники процесів європейської інтеграції у 60-70 рр. XX ст. Х. Брюгманс[2] та Р. Герберт[3] аналізували політичні події становлення Європейського співтовариства. Сучасний французький історик Дж.-М. Гійо зосередив свою увагу на діяльності Європейського конгресу у період з 1948 по 2008 рр.[4]. Вагомий вклад у вивчені історичних процесів євроінтеграції внесли британські вчені, серед яких можемо відзначити історика і політолога А. Робертсона[5], який досліджував історичні та політичні аспекти пан'європейського руху в Європі та інтеграційні процеси у міжнародних відносинах між країнами Західної Європи. Німецький історик Г.Шульце у своїй праці «Історія Німеччини» аналізував політичні події, що мали вирішальне значення для європейської інтеграції з огляду на труднощі входження ФРН у європейську сім'ю[6].

Українські історики та політологи також активно висвітлюють питання початкового етапу європейської інтеграції. Зокрема, український історик Д. Ченчик[7] досліджує шляхи об'єднання Європи в 1945-1947 рр. У роботах А. Грубінко[8] розглянуто особливості формування політики в рамках європейської інтеграції після Другої світової війни. Питання взаємодії ФРН та європейських держав у післявоєнний період у центрі уваги українських істориків А. Кудряченко та В. Солошенко[9].

Після закінчення Другої світової війни невизначеність майбутнього Європи спонукали уряди провідних країн світу шукати моделі подальшого розвитку країн Західної Європи у нових політичних та економічних умовах, серед яких можна виділити наступні:

- необхідність спільного співіснування та основи співробітництва та взаєморозуміння між колишніми супротивниками;
- потреба миру та безпеки на континенті, протидія виникненню військових конфліктів при наявній небезпеці з боку СРСР;
- розуміння необхідності стабільного та ефективного економічного розвитку, відновлення взаємозв'язків між країнами та забезпечення добробуту населення;
- кооперація та співробітництво в науковій та соціальній сферах;
- створення спільного економічного ринку як основи для вільного руху капіталів та людських ресурсів.

Уряд США був занепокоєний руйнуваннями, що залишила війна по всій Європі, побоювався поширення ідей комунізму на європейському континенті та впливу СРСР на політичну карту Європи. Враховуючи ці фактори, держсекретар США Дж. Маршалл 5 червня 1947 р. запропонував всім європейським народам програму допомоги, що включала пільгові кредити, надання продовольства і сировини[6, с. 219]. Радянський Союз відмовився від американської допомоги практично відразу, розуміючи політичний контекст цієї допомоги та небажання співробітничати з союзниками після закінчення війни. Пропозиція допомоги від Уряду США спрямовувалась у першу чергу на розвиток країн Західної Європи. Саме ці країни проявляли найбільшу зацікав-

леність у розбудові стабільного суспільства, мали намір протидіяти загрозам з боку країн прокомуністичного табору і бачили вирішення своїх проблем в економічному співробітництві. У результаті складних переговорів щодо створення наднаціональної організації, завданням якої було відновлення повоєнної Європи на основі плану Маршалла, 16 квітня 1948 р. 16 країн Західної Європи підписали угоду про створення Організації європейського економічного співробітництва, яке вступило у силу 28 липня цього ж року[10].

На думку А. Грубінка наростання блокового протистояння та американська допомога в рамках «плану Маршалла» активізували інтеграційний процес в Західній Європі[8, с. 8].

Слід звернути увагу й на інші події цього історичного періоду, зокрема, пов'язані з бомбардуванням ядерними бомбами міст Хіросіма та Нагасакі у серпні 1945 р., а також на успішне випробування першої радянської атомної бомби у серпні 1949 р., які змінили політичний ландшафт, виявили проблеми безпеки держав та підняли питання суверенітету держави на новий рівень. На думку німецького історика Г.Шульце у цій ситуації змінився зміст поняття державного суверенітету. На його думку з моменту володіння ядерною зброєю свободу дій повною мірою мали саме ядерні держави, а суверенітет держав Європи у кожному разі мав співвідноситись зі становищем відповідної держави-лідера[6, с.223]. У якості ілюстрації німецький дослідник Г. Шульц наводить цікаву цитату Й. Сталіна з його спілкування з югославськими комуністами, що характеризує зміни, які відбулись у міжнародних відносинах та напругу, що існувала між країнами з різними політичними системами, Зокрема, на цій зустрічі Й. Сталін казав: «У цій війні не так як у минулій; хто займає територію, той встановлює там свою політичну систему. Кожен нав'яже свою систему там, куди йде його армія. Інакше не може бути»[6, с.223].

Участь Німеччини у розбудові майбутньої Європи, її статус та політична роль у повоєнній Європі мала вирішальна значення для процесів політичної та економічної інтеграції. Країни-переможці проголосили, що для збереження миру у всьому світі, Німеччина підлягала повному роззброєнню й демілітаризації. При цьому обговорення економічних питань щодо подальшої долі

Німеччини були винесені окремо, зважаючи на необхідність відновити економічні зв'язки та кооперацію між країнами Європи, що без Німеччини було неможливим[9, с.70].

Практично всі дослідники вказують на те, що значний вклад в активізацію початку процесів європейської інтеграції внесли політичні діячі країн післявоєнної Європи та дипломати. Іншою рушійною силою стали недержавні організації та громадські об'єднання, що наполегливо співпрацювали над створенням умов для сприйняття суспільством ідеї об'єднання Європи та суспільного діалогу між країнами регіону.

У грудні 1947 р. громадські об'єднання та асоціації Європи, що підтримували ідею федералізму, виступили з ініціативою про створення Міжнародного комітету з координації руху за об'єднання Європи. До Міжнародного комітету входило значна кількість впливових суспільних організацій, налаштованих на вирішення проблем європейського розвитку шляхом об'єднання європейських держав, зокрема, Європейський союз федералістів (Union Européenne des Fédéralistes), Рух за об'єднання Європи (United Europe Movement), Європейська ліга економічного співробітництва (Ligue Européenne de Coopération Économique) тощо[5, с.4]. В рамках діяльності Міжнародного комітету було прийнято рішення про проведення Європейський конгресу.

Європейський конгрес відбувався 7–11 травня 1948 р. в Гаазі, і визнається однією з найважливіших подій в історії європейської інтеграції. Разом з громадськими організаціями у роботі Європейського конгресу (далі – ЄК) прийняли участь делегації з усієї Європи, включаючи політиків та державних діячів, профспілкових лідерів, керівників підприємств, журналістів та літературних діячів. Делегації Франції та Великобританії були найбільшими за чисельністю, були також представники Бельгії, Італії, Іспанії та Німеччини. Сполучені Штати Америки та Канада займали позицію спостерігачів. Загалом в роботі Європейського конгресу прийняли участь 663 делегати, у тому числі 12 прем'єр-міністрів, 40 екс-міністрів, 20 діючих міністрів та біля 100 парламентаріїв, були також присутні провідні представники бізнесу, науки та культури. Делегати представляли різноманітні асоціації з 16 країн, які підтримували ідею об'єд-

нання Європи. Серед учасників також були 50 спостерігачів з десяти держав. ЄК мав явно виражене антикомуністичне спрямування, про що свідчить участь у ньому представників емігрантської спільноти країн, що знаходились під контролем Радянського Союзу. Загальна атмосфера ЄК сприяла активній й гарячій дискусії щодо подальшої долі Європи, та пошуку політичної та ідеологічної основи для об'єднання європейських країн. За спогадами Деніса де Ружмона учасники ЄК зібрались для того щоб розбудити совість Європи та створити Європейський Союз на основі свідомого волевиявлення соціальних груп та ентузіазмі окремих людей і вважали це своєю історичною місією[11, с.131].

Серед найбільш відомих учасників ЄК слід відмітити Гарольда Макмілана, Конрада Аденауера, Франсуа Міттерана, Річарда Куденхів-Калерджи, Олександра Марка, Бертрана Рассела, Альтеро Спінеллі, а також Уїнстона Черчилля, якій зайняв почесне місце голови ЄК[1, с.4].

Для обговорення на засіданнях ЄК були представлені проекти європейської інтеграції, що містили різні концепції об'єднання та бачення майбутнього Європи. Особливо гарячі дискусії проходили між прихильниками утворення європейської на основі федерації та конфедерації європейських країн. Прихильники європейського федеративного устрою об'єднаної Європи пропонували створити систему органів з наднаціональними повноваженнями та наднаціональним парламентом. Наднаціональний парламент пропонувалось утворити на основі всеохоплюючих і прямих виборів. Такий проект вносили представники французьких, бельгійських, нідерландських та західнонімецьких асоціацій, пропонуючи своє бачення наднаціонального федералізму. Інша група учасників пропонували створити європейську організацію, що мала виконувати виключно координаційні дії без утворення загальноєвропейської парламентської асамблеї або взагалі парламентську організацію консультативного характеру. Таку ідею пропонували британські та скандинавські представники асоціацій, що виступали за європейську конфедерацію[7, с. 305].

Окремо обговорювалось питання відмови від частини суверенітету держав-учас-

ниць та передача владних повноважень до новоствореного політико-економічного союзу європейських держав. Не зважаючи на те, що у документах конгресу була зафіксована політична воля держав укласти політико-економічний союз, питання обмеження суверенітету залишалось дискусійним.

Труднощі і розбіжності позицій учасників ЄК та жваві дискусії про шляхи й процедури європейської інтеграції не завадили одностайно висловились за продовження роботи у цьому напрямку після завершення конгресу. Під впливом рішень ЄК у червні 1948 р. делегація Франції на засіданні Ради Брюсельського пакту¹ (Великобританія, Франція, країни Бенілюксу) запропонувала країнам-учасникам провести нараду з питань створення Європейської асамблеї. Уряд Великобританії до цієї пропозиції віднісся негативно, проте, після повторної пропозиції у жовтні того ж р. було запропоновано утворити постійно діючий Комітет єднання Європи, що мав на меті вивчення проблем європейської федералізації на основі матеріалів ЄК та рекомендацій щодо створення Європейської парламентської асамблеї.

На платформі Комітету єднання Європи оновились дискусія між федералістами та прихильниками конфедерації у новому ракурсі. Прихильники франко-бельгійської точки зору наполягали на створенні Європейської парламентської асамблеї на засадах міждержавного парламенту, а прихильники позиції Великобританії пропонували створити спільний консультативний орган – Раду міністрів Європи у складі окремих представників урядів.

Компроміс між різними точками зору було досягнуто у січні 1949 р. завдяки рішення про утворення Європейської ради у якості координаційної організації, до якої мають входити два органи – урядового та парламентського характеру. Для розробки більш детальних документів та постанов, що мали визначати функції та структури організацій, було скликано нараду послів, до яких входили не лише послы країн Брюссельського пакту, а також дипломати

¹ Договір про спільну діяльність в економічній, соціальній та культурній сферах та колективній самообороні, відомий як Брюссельський пакт було укладено 17 березня 1948 р (першими учасниками стали Великобританія, Бенілюкс та Франція.) Договір спирався на створення колективної самооборони проти можливого агресора (насамперед СРСР).

Данії, Італії, Ірландії Норвегії та Швеції. Дуже швидко, протягом березня-квітня, нарада розробила Статут Європейської ради, що був підписаний у Лондоні міністрами іноземних справ 4 травня 1949 р. і вже 3 серпня 1949 р. документ вступив у силу [6, с. 27].

Подальші історичні події, що розвивались стрімкими темпами та вимагала концентрації зусиль дипломатів, стосувались розбудови системи європейської безпеки і мали безпосередній вплив на прийняття важливих рішень євроінтеграції. Так, після створення НАТО у квітні 1949 р. гостро постало питання співробітництва ФРН з країнами цього угруповання. Включення ФРН у систему безпеки західноєвропейських країн розглядалось як політичний та економічний фактор подальшого розвитку відносин на європейському континенті. США підтримували членство ФРН у НАТО задля забезпечення достатньої військової присутності на території Європи та наявного економічного потенціалу цієї країни у сфері виробництва зброї та загалом у військовій сфері, не зважаючи на негативно ставлення до ФРН у повоєнний період. Це активно обговорювалось на сесії Ради НАТО в рамках наради міністрів іноземних справ США, Великобританії та Франції. На цьому фоні США та Великобританія намагались змінити систему контролю над видобутком вугілля і відмінити обмеження у сфері виробництва сталі, які були застосовані після Другої світової війни по відношенні до ФРН. Проти цього виступала Франція, що звертала увагу на військовий потенціал ФРН як на загрозу безпеці на континенті, але постала перед складним рішенням, оскільки була зацікавлена у налагодженій системі постачання німецького вугілля з Лотарингії й не бажала відмовлятися від цього джерела енергоресурсів, і крім того, її цікавили й інші сирцеві ресурси Рурського басейну.

Захищаючи свої економічні інтереси, Франція пропонувала різні проекти, в тому числі утворення митних союзів з Італією, країнами Бенілюксу і ФРН в різних комбінаціях. При цьому французькі дипломати розуміли, що військова структура західних країн неможлива без потужної металургійної промисловості та машинобудування, якими володіла ФРН.

Доленосна подія відбулась 9 травня 1950 р., коли міністр закордонних справ Франції Роберт Шуман запропонував створити спільний ринок вугільної і сталеливарної продукції Франції, ФРН та інших західноєвропейських країн. Однією з головних цілей цього амбітного проекту стало примирення Франції та Німеччини та недопущення між ними війни у майбутньому. 18 квітня 1951 р. «план Шумана» було реалізовано через підписання Паризького договору про створення Європейського співтовариства вугілля та сталі (ЄСВС). До складу цієї організації увійшло шість країн: Франція, ФРН, Італія, Бельгія, Нідерланди та Люксембург. Так звана «європейська шістка» стала у подальшому своєрідним локомотивом європейської інтеграції, а підписання Паризького договору про створення ЄСВС загально-визнано вважається початком реальної економічної та політичної інтеграції Європи.

Отже, запропонований Р. Шуманом план про створення Європейського об'єднання вугілля та сталі виявився вельми вчасним, оскільки враховував інтереси Франції та заклав основу економічної інтеграції нової Європи. Фактично Договір про заснування ЄОВС знімав економічні протиріччя між учасниками євро-інтеграційних процесів та відкривав шляхи для подальшого зближення держав на політичному рівні.

Важливим компонентом виконання цього договору стало утворення системи керівних органів та сприймалась як прототип прийняття рішень у майбутніх інституціях об'єднаної Європи. ЄОВС стала першою організацією, що створила та реалізувала наднаціональний механізм співробітництва, потенціал якого розвивався та зміцнювався по мірі розширення західноєвропейської економічної інтеграції [12, с.80]. Договір про заснування ЄОВС вирішив проблеми колективного управління вугільною та сталеплавильною галузями промисловості, окреслював перспективи спільного вирішення питань економічного розвитку, торкався питань мирного співіснування країн Європи у складних повоєнних умовах, а також зростання зайнятості населення країн Європи і підвищення його добробуту.

Цілком зрозуміло, що в рамках реалізації Договору про заснування ЄОВС особлива увага урядів та дипломатів європейських

країн приділялась відновленню промисловості, розвитку ринкової економіки та вирішенню соціальних проблем. При цьому країни не залишали спроб створення європейського політичного альянсу, як наступного етапу євроінтеграції. Проте, намагання прискорити процес створення єдиного інтеграційного об'єднання на основі спільної політики не отримало схвалення «першої шістки» європейських держав (Франція, ФРН, Італія, Бельгія, Нідерланди та Люксембург). Франція не ратифікувала договір про застосування Європейської оборонної спільноти, підписаний «першою шісткою» у травні 1952 р., що викликало негативний резонанс серед інших країн Договору про заснування ЄОВС. Це виявило те, що держави не готові створювати єдиний військово-політичний блок, і їх більше цікавлять питання багатостороннього співробітництва в економічній сфері. Фактично євро-інтеграційні процеси були призупинені, а уряди країн зайняли позицію очікування. У цих умовах невизначеності видатні дипломати країн Бенілюксу – Йохан Віллем Бейен (Нідерланди), Поль-Анрі Спаак (Бельгія) та Джозеф Бех (Люксембург) спромоглись надати поштовху процесам європейської інтеграції та знайти оптимальне рішення.

Міністр закордонних справ Нідерландів Й. В. Бейен запропонував модель спільного економічного ринку та основі Європейського економічного співтовариства, і саме цей проект, поданий у формі меморандуму дозволив поєднати ідею економічної інтеграції з ідеями політичного співтовариства. Відповідно до плану Й.В.Бейена, який він представив членам ЄОВС у грудні 1952 р., політичне об'єднання не було пріоритетним, а роботу над процесами європейської інтеграції за його пропозицією необхідно було починати з митного співробітництва на основі скасування між країнами Європи митних тарифів, подолання інших бар'єрів у торгівлі, а також прийняття спільних зовнішніх тарифів [13].

4 квітня 1955 р. Й.В.Бейен направив проект меморандум своїм колегам з країн Бенілюксу – П. А. Спааку та Й. Беху, запропонувавши свою ідею побудови митного союзу між країнами Західної Європи. Вже 23 квітня 1955 р. у Гаазі відбулась зустріч трьох міністрів іноземних справ країн Бенілюксу,

а 18 травня 1955 р. проект меморандуму за результатами цієї зустрічі було представлено урядам Франції, Німеччини та Італії. Через два дні, після ознайомлення з меморандумом, уряди цих країн запропонували обговорити способи інтеграції європейської економіки на наступній конференції шести країн-учасниць Європейського об'єднання вугілля та сталі. На цій конференції, що проходила 1-3 червня 1955 р. в італійському місті Мессіна, Й.В.Бейен очолював делегацію Нідерландів та представляв спільне бачення країн Бенілюксу щодо інтеграційних процесів у Європі. Конференція європейських лідерів обрала П. А. Спаака головою комітету (Комітету Спаака), відповідальним за підготовку звіту про створення спільного європейського ринку. У подальшому Звіт Спаака став ключовим документом для обговорення на Міжурядовій конференції щодо спільного ринку та Євратому в 1956 р., а зважена та ефективна діяльність учасників конференції створила умови для розробки та підписання Римської угоди 1957 р.[14].

Спогади учасників цих подій 1955-1957 рр., що були свідками складних процесів початку європейської інтеграції, вражають захоплюючим ентузіазмом та наповнені деяким здивуванням через самоусвідомлення, що їм вдалось знайти компроміси там, де навіть вони не очікували дійти згоди. Французький дипломат Жак Доннедєс де Вабреш, колишній генеральний секретар Міжвідомчого комітету з питань європейського економічного співробітництва, описує свої враження від переговорів у замку Val Duchesse¹ щодо підписання Римського договору 1957 р.: «У переговорів немає ні неділі, ні ночі, тому виникають численні запитання, після суперечок виявляються різні важливі аспекти. Боротьба іноді настільки ж жорстка всередині національних делегацій, як і між ними, та іноді трапляється публічне обговорення цих розбіжностей між ними. Французи ведуть боротьбу на два фронти, в Брюсселі проти ексцесів ліберального дог-

матизму, в Парижі проти підтримки протекціоністських традицій. Німці коливаються між загальними інтересами ринкової економіки, прагненням до політичної інтеграції, захистом своєї транспортної галузі та своїм сільським господарством. Голландці та бельгійці борються між логікою глобального ринку та специфічними вимогами щодо спеціалізованої економіки. Італійці по черзі підтримують різні позиції переговорників відповідно до характеру власних проблем та прагнуть отримати якомога більше допомоги для їх промислового розвитку»[15].

Висновки. Процеси європейської інтеграції після закінчення Другої світової війни відбувалися у складних політико-економічних умовах на основі пошуку спільної економічної платформи; взаємних компромісів заради спільного наднаціонального інтересу, навіть за рахунок обмеження суверенітету у вирішенні економічних питань на рівні держав та виваженого економічного розрахунку наслідків від європейської інтеграції.

Значний вклад у процеси європейської інтеграції внесли дипломати та політичні діячі країн післявоєнної Європи. За своїм характером дискусії в рамках євро інтеграційних процесів повоєнної Європи стали більш відкритими і сприяли пошуку спільної позиції держав заради однієї мети – побудови нового європейського суспільства. Невід'ємним компонентом цих переговорів було і залишається мистецтво дипломатів та юристів-міжнародників, які у відносно короткий термін знайшли прийнятні шляхи досягнення мети, заклали правову основу європейської інтеграції та визначили міжнародно-правові механізми діяльності в рамках майбутніх європейських інституцій. При цьому країни Бенілюксу, хоча і не мали потужної економіки, зіграли важливу роль у створенні перших загальноєвропейських структур завдяки зваженій політичній позиції урядів цих країн та професійності їх дипломатів.

Визначальним є те, що ЄОВС став моделлю формування міждержавних економічних відносин та узгодження багатоконпонентних питань взаємопов'язаних галузей економіки, які складали національний інтерес для країн договору та значною мірою впливали на економічно-соціальний розвиток регіону. Пріоритет економічного

¹ У 1956 та 1957 рр. Королівський траст надав замок Val Duchesse у користування переговорників для проведення Міжурядової конференції про спільний ринок та Євратом, яка об'єднала дипломатів з Франції, Німеччини, Італії, Люксембургу, Нідерландів та Бельгії. Джерело: A short history of the Val Duchesse URL: <https://www.hertoginnedal.be/en/short-history-val-duchesse>

співробітництва у переговорному процесі дозволив державам Західної Європи розпочати об'єднання країн з різними політичними поглядами та враховував національні інтереси учасників цих процесів.

Список використаних джерел та літератури

1. Клепацький З.М. Западноевропейские международные организации / Пер. з пол. В.Кона, редакція Д.Алексеева. М.: Издательство «Прогрес», 1973. 486 с.
2. Brugmans H. L'idée européenne. 1920-1970 / H. Brugmans. Bruges: De Tempel, 1970. 412 p.
3. Gerbet P. La construction de l'Europe / P. Gerbet. Paris: IN, 1994. 560 p.
4. Guieu Jean-Michel. Le 'Congres de l'Europe' a La Haye (1948-2008). Wien, 2009. 427 p.
5. Robertson A. The Council of Europe. Its structure, functions and achievements / A. Robertson. London: Stevens, 1961. 252 p.
6. Шульце Гаген. *Історія Німеччини* / Пер. з нім. О. Насика. К.: Наука, 2010. 280 с.
7. Ченчик Д. В. Становление европейских федералистских движений в 1945-1947 гг., Вісник ХНУ ім. В.Н.Каразіна. № 816. Серія: Історія. Вип. 40. Харків, 2008. С.303-307.
8. Грубінко А. Формування зовнішньополітичного виміру європейської інтеграції у 40 - 80-х роках XX ст. / Грубінко А. // Європейські історичні студії. – 2020. – № 15. – С. 6–24.
9. Кудряченко А., Солошенко В. Німеччина і Австрія повоєнних десятиліть та захист ними національних культурних цінностей *Człowiek, etnos, naród w historii świata – procesy państwowotwórcze na obszarze europejskim (od starożytności po współczesność)* Monografia zbiorowa przygotowana z okazji 30-lecia działalności Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego – Warszawa-Paryż 2020. – С.70-81.
10. Le plan Marshall et la création de l'OECE. URL: http://www.cvce.eu/obj/le_plan_marshall_et_la_creation_de_l_oece-fr-7cbc25dd-0c8d-49b1-924c-53edb2a59248.html
11. Denis de Rougemond. L'Europe en jeu, Neuchâtel, Editions de la Baconnière, 1948.
12. Международная экономическая интеграция. Под ред. д-ра экон. наук, проф. Н.Н.Ливенцева. М.: Издательство «Экономистъ», 2006. 430 с.
13. Beijen, Johan Willem (1897-1976) URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/bwn2/bwn2/beijen>
14. Paul-Henri Spaak: a European visionary and talented persuade. URL: https://europa.eu/european-union/sites/europaeu/files/docs/body/paul-henri_spaak_en.pdf
15. Revue du Marché commun. dir. de publ. Epstein, Geneviève; Réd. Chef Vignes, Daniel. Janvier 1967, n° 98. Paris: Éditions techniques et économiques. «Souvenirs de négociation», auteur: Donnedieu de Vabres, Jacques, p. 118-126.

Олександр Казаков,

Університетський коледж

Київського університету імені Бориса Грінченка

АНГЛО-ШОТЛАНДСЬКІ ВІДНОСИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XX СТ.: ІСТОРІЯ ДВОХ РЕФЕРЕНДУМІВ

15 жовтня 2012 р. прем'єр-міністр Великої Британії Девід Кемерон і перший міністр Шотландії Алекс Салмонд підписали договір, що визначає умови проведення референдуму про відокремлення Шотландії від Сполученого Королівства.

Документ, що отримав назву «Единбургська угода», має на увазі проведення 18 вересня 2014 р. голосування, в ході якого

шотландцям пропонують відповісти «так» або «ні» на питання про те, чи хочуть вони незалежності [2; 6].

Англо-шотландська унія (союз) існує більше 300 років. Це начебто свідчить про непорушність Великої Британії як єдиної держави. Але по тому, як йдуть політичні процеси в Шотландії, очевидно, що ідея відокремлення від Англії стає реальністю. За

підсумками виборів до шотландського парламенту 2007 р. найбільшою фракцією в ньому стала Шотландська національна партія (ШНП), чия програмна мета – незалежна держава. Але чи захочуть шотландці розлучення з Англією – неясно. Серед них лише близько третини підтримують таку ідею, хоча 80% вважає за краще не називати себе британцями.

Проблема англо-шотландських стосунків знайшла своє відображення в історичній і політичній літературі. Варіантів розгляду її досить багато. Здебільшого автори досліджують історичні форми стосунків, починаючи від середньовічної історії до сьогодення. Серед фахівців, які розглядають в цілому історію Шотландії в контексті історії Англії, можна назвати Єрофеева Н. А., Штокмара В. В., Єрміну Н. В., зарубіжних дослідників М. Атча, М. Фрая, М. Піттока, Р. Горінга, Дж. Вормалда. Англо-шотландським відносинам присвячені дослідження істориків Априщенко В. Ю., Звереві Г. І., Бурової І. І., Гроздової І. Н., Дж. Мортон, Л. Врокліса, С. В. Білоножко та ін. Значна кількість публікацій, особливо що стосуються перебігу подій останніх десяти років, належить політичним оглядачам М. Куровець, О. Кустарьовій та ін. [1]

Шотландія вже двічі вдавалася до голосування з питання про передачу обмежених владних повноважень виборній асамблеї. У Шотландії проект передачі влади був політичною ініціативою самого центрального уряду, а не спробою частини території відділитися від Сполученого Королівства. Але зокрема у випадку Шотландії прагнення уряду у Вестмінстері знайти нову схему самоврядування підштовхувалося підйомом націоналістичних партій. Хоча ініціатива могла виходити з центру, політичний контекст референдумів 1979 і 1997 рр. був нібито відповіддю на підйом націоналістичних сил у Шотландії протягом 1970–90-х рр. На лютневих виборах 1974 р., що привели до влади уряд лейбористської меншості Гарольда Вільсона, Шотландська націоналістична партія набрала 22% загального числа голосів у Шотландії та 7 із 71 шотландських місць у парламенті у Вестмінстері. На жовтневих виборах того ж року ШНП набрала 31% голосів у Шотландії та 11 місць у Вестмінстері [4, с. 109]. Лейбористи, що займали більшість парламентських місць в Шотландії вбачали у зростанні націоналістичних партій загрозу своїй традиційній політич-

ній основі. Політична відповідь, яка могла б пригальмувати заклик націоналістів, набула для них політичного інтересу.

У 1973 р. королівська комісія видала доповідь на користь передачі влади. Проте, цим питанням уряд зайнявся не відразу, бо лейбористи, думки яких із цього приводу розділилися, а самі вони втратили переважну більшість у парламенті. В середині 1970-х вони були більше зайняті економічними проблемами. Однак, у 1978 р. уряд уже був готовий дати хід законам про передачу влади. Шотландський акт був призначений для обраного парламенту в Единбурзі, що мав би обмежені повноваження у стягненні податків і був би взагалі відповідальним за політичні справи, які колись покладалися на Міністерство у справах Шотландії (департамент центрального уряду, що адміністрував шотландські справи). Референдуми не становлять частини британської політичної традиції. Однак, північно-ірландське голосування про кордони в 1973 р. та референдум про членство в Європейській Спільноті 1975 р. стали важливими новими прецедентами громадського консультування в конституційних справах у Великій Британії. Проведення референдуму також дозволило лейбористам уникнути внутрішнього партійного розколу у питанні про передачу влади, як це було з успіхом зроблено у питанні про Європейську Спільноту. Голосування з цих питань було призначено у Шотландії на 1 березня 1979 р.

Політичний контекст, у якому проводився референдум, містить у собі головне пояснення його провалу. Загальних парламентських виборів широкі верстви населення чекали восени 1978 р., але ймовірність того, що лейбористи програють на виборах, якщо вони проводитимуться у цей час, примусила перенести їх на пізніший термін. На зміну лейбористському уряду Гарольда Вільсона прийшов прем'єр-міністр Джеймс Каллаган. «Зима невдоволення», протягом якої уряд зіткнувся із серйозними хвилюваннями у робочому середовищі, додала Каллагену ще більше політичних труднощів. Референдум проводився непопулярною правлячою партією в останні дні її правління. Внутрішній розкол партії у питанні про передачу влади при тому, що провідні лейбористи проводили кампанію на користь сторони «ні», створив для багатьох виборців атмосферу невпевності. Чимало ви-

борців із числа націоналістів вважали обмежені повноваження нового законодавчого органу неадекватними, а традиціоналісти побоювались, що будь-яка форма передачі влади може стати першим кроком до розпаду країни. У кампанії, в якій самі партії були розколоти, опонентам було дуже легко посіяти сумніви щодо суті запропонованого.

У Шотландії стратегічна ситуація ускладнювалася положенням, відомим під назвою поправки Канінгхема. Під час парламентських дебатів щодо Шотландського акту ди-

сидентські лейбористи за підтримки опозиційних партій провели поправку, згідно якої законодавчий орган може бути відкликаний у разі, коли він дістане підтримку менш ніж 40% усього електорату, що має право голосу на референдумі. Поправка Канінгхема приречена на провал пропозицію передачі влади у Шотландії. Хоча на користь Шотландського акту була подана незначна більшість голосів, вони становили менше третини загального складу електорату (табл. 1).

Таблиця 1

Результати референдуму 1979 р. про передачу влади у Шотландії [7; 8]

Дата проведення	Зміст запитання	Варіанти відповіді	Відсоток поданих голосів	Відсоток електорату
01.03.1979	Чи погоджуєтеся ви, щоб положення Шотландського акту 1978 р. були приведені у дію?	«Так»	51,6	32,9
		«Ні»	48,4	30,8
		«Утрималось»	–	36,3
	Усього	–	100,0	100,0

Оскільки участь у голосуванні дорівнювала лише 64%, тобто на 11% менше, ніж у попередніх загальних виборах у Шотландії, референдум був приреченим на провал за умовами поправки, навіть якщо б голос «так» був поданий ширшим колом виборців [7; 8].

Після приходу до влади уряду Тоні Блера події почали розвиватися швидше. Новий державний секретар із питань Шотландії Дональд Дьюар, який тривалий час відстоював передачу влади, склав у 1987 р. новий план для шотландського парламенту. Закон про референдум був першою частиною законодавства, прийнятого у новому парламенті. Переважна більшість лейбористської парламентської опозиції забезпечила його проходження без жодних компромісів, як це повинно було статися у 1979 р. Перед шотландськими виборцями на референдумі ставилося два питання: про принцип устрою шотландського парламенту та про те, чи матиме парламент право регулювати ставки прибуткового податку в Шотландії.

Днем проведення референдуму про Шотландію було встановлено 11 вересня, лише через три місяці після обрання нового лейбористського уряду 5 травня 1997 р. [3]

Шотландська кампанія 1997 р. за стилем і за способом проведення, у який харак-

теризувалися ключові питання, мала ряд особливостей. Двома партійними групами прикриття було організовано дві зустрічні кампанії – «Шотландіє, вперед» і «Подумай двічі», які відстоювали відповідно те, що пізніше стало відомим як «дубль-так» та «дубль-ні» при відповіді на два питання, поставлені у бюлетені. Проте, в референдумі брали участь також інші групи та особи, які, підтримуючи засади шотландського парламенту, захищали позицію «ні» у пропозиціях щодо податкової влади. На відміну від 1979 р., лейбористи зберегли істотну згуртованість з двох пропозицій, втративши дуже небагато зі своїх видатних членів із боку «ні». Але важливою була сама природа кампанії партійної протидії, яка полегшила виборцям із числа ліберальних демократів та Шотландської націоналістичної партії підтримати відповідь «дубль-так». Шотландські газети, за дуже нечисленними винятками, агітували за сторону «так», подібно до багатьох постатей зі світу спорту та розважального бізнесу [3; 4]. Якщо взяти до уваги широкий спектр різноманітних груп, що підтримували «дубль-так», та відносну ізольованість консерваторів, які недавно зазнали поразки на загальних виборах, загальний результат шотландського референдуму 1997 р. не викликав жодного сумніву (таблиця 2).

Результати референдуму 1997 р. про передачу влади у Шотландії [3; 4]

11.09.1997	Я згоден із тим, щоб Шотландія мала свій парламент	«Так»	74,3	44,7
	Я не згоден із тим, щоб Шотландія мала свій парламент	«Ні»	25,7	15,5
	Я згоден із тим, щоб шотландський парламент мав повноваження щодо зміни податків	«Так»	63,5	38,2
	Я не згоден із тим, щоб шотландський парламент мав повноваження щодо зміни податків	«Ні»	36,5	22,0
		«Утрималось»	–	39,8
	Усього	–	100,0	100,0

На користь парламенту голосували три з чотирьох шотландських виборці, і навіть більш непевна пропозиція зміни податкової політики одержала підтримку двох третин виборців. Участь виборців, хоча й не досить висока, – ледь вище 60 %, – не була таким чинником, як у 1979 р.

Результати двох референдумів дають можливість дійти лише тимчасового висновку щодо «домашнього правління» у різних частинах Сполученого Королівства. Парламент, що засідає нині в Единбурзі, може сприйматися частиною шотландців як здійснення трьохсотрічної мрії про повернення самоврядування. Та для багатьох націоналістів нові інституції є лише першим кроком до реставрації повного політичного суверенітету Шотландії. Також сприяти зростанню патріотичних настроїв повинно і те, що референдум проведений в 2014 році, знову не дав Шотландії бажаного результату. Для переходу до наступної фази можуть знадобитися подальші референдуми [5]. Референдум 2016 року щодо членства Великої Британії в Європейському Союзі (т. зв. BREXIT) та наступний вихід з ЄС 31 січня 2020 року знову сприятимуть шотландським націоналістам. Смерть королеви Єлизавети II у вересні 2022 року, також посилить сепаратистські настрої. Реструктуризація урядових інституцій в Сполученому Королівстві триває. Зараз Шотландія має шанси стати незалежною державою.

Список використаних джерел

1. Білоножко С. В. Англо-шотландські відносини : деволюція замість федерації / С. В. Білоножко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. 35. – С. 286-288.
2. Бочарова С. Шотландия выходит из себя / С. Бочарова. – [Електронний ресурс] : web-сайт інтернет-газети «Газета.ру». – Режим доступу: http://www.gazeta.ru/politics/2012/10/16_a_4813305.shtml.
3. Еремина Н. В. Проблема статуса Шотландии в 90-е годы XX века / Н. В. Еремина. – СПб. : «Спектр». – 2005. – 234 с.
4. ЛеДюк Лоуренс. Учасницька демократія : референдуми у теорії та на практиці / Перекл. з англ. Р. Ткачук. – Харків : Центр Освітніх Ініціатив, 2002. – 160 с.
5. Шотландии разрешили отделиться. – [Електронний ресурс] : web-сайт інтернет-газети «Дни.ру». – Режим доступу: <http://www.dni.ru/polit/2012/10/15/242062.html>.
6. Шотландия объявила об отделении от Великобритании. – [Електронний ресурс] : web-сайт Інформаційно-аналітичного порталу «Центр Лева Гумільова». – Режим доступу: <http://www.gumilev-center.ru/shotlandiya-obyavila-ob-otdelenii-ot-velikobritanii>
7. Bochel J. Referendum Experience: Scotland, 1979 / John Bochel, David Denver, Allan MacCartney. – The Aberdeen University Press. – 1981.
8. The 1979 Referendums. – [Електронний ресурс] : web-сайт Британської широкомовної корпорації «BBC». – Режим доступу: <http://www.bbc.co.uk/news/special/politics97/devolution/scotland/briefing/79referendums.shtml>

СТВОРЕННЯ ФОРМАТІВ ТА МЕХАНІЗМІВ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ СПІВРОБІТНИЦТВА ТУРЕЧЧИНИ З КРАЇНАМИ БАЛКАНСЬКОГО РЕГІОНУ (2002–2009)

Балканський регіон впродовж тривалого часу новітньої історії відігравав стратегічно важливу роль у системі міжнародних відносин. Глобальні геополітичні актори Європи та Азії прагнули встановити свій контроль над регіоном. Протягом досить довгого періоду Балкани перебували під владою Османської імперії – політичної попередниці сучасної Турецької республіки. Після її проголошення у 1923 р. й фактично до початку 2000-х рр. балканський напрям зовнішньої політики сучасної Туреччини не був серед її пріоритетів. Ситуація кардинально змінилася з 2002 р. після приходу до влади Партії справедливості і розвитку (далі – ПСР) на чолі з чинним президентом Р. Т. Ердоганом. Нова політична сила, яка керує країною вже понад двадцять років, повернула Балканський регіон до числа найбільш важливих стратегічних напрямів своєї зовнішньої політики.

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що її розробка допомагає глибше осмислити сутність нинішньої геополітичної концепції Туреччини, яка нині претендує на роль активного геостратегічного актора у широкому ареалі, що охоплює Близький Схід, Південну Європу, Чорноморсько-Каспійський регіон та значну територію Центральної Азії. Таке розуміння особливостей сучасного зовнішньополітичного курсу Туреччини дозволить українській дипломатії опрацьовувати оптимальну лінію своїх відносин із нею як із одним з ключових стратегічних партнерів України, особливо під час російської агресії та її наслідків.

Метою статті є всебічний аналіз форматів та механізмів реалізації політики співробітництва Туреччини та Балканського регіо-

ну в період з 2002 по 2009 рр., а саме – двосторонніх договорів, чинних організацій, що регулюють стосунки між регіонами в певній сфері, взаємного експорту й імпорту та інвестицій турецьких компаній або приватних осіб у країни Балканського регіону.

Слід відзначити, серед **вітчизняних досліджень** немає комплексної праці на вищезазначену тематику. В основному всі роботи щодо Туреччини періоду 2002–2009 рр. стосуються ідеологічних засад ПСР, характеристики епохальної праці А. Давутоглу «Стратегічна глибина» та опису політичних перипетій. Певним чином цю тему зачіпає Р. Рукомеда¹, проте і в нього основні акценти робляться саме на політичних і соціально-культурних тенденціях.

У **зарубіжній історіографії** цьому питанню приділено достатньо уваги. Серед найбільш ключових праць – роботи М. Мітрович², А. Врачич³, С. Бейлура⁴, Й. Бугарські⁵, Й. Німеца⁶ та інші. Автори всебічно характеризують різноманітні формати та

¹ Рукомеда Р. М. Реалізація основних положень концепції Ахмета Давутоглу у зовнішній політиці Туреччини. *Стратегічні пріоритети*. 2014. № 1. С. 187–192.

² Mitrovic M. Turkish foreign policy towards the Balkans: the influence of traditional determinants on Davutoğlu's conception of Turkey – Balkan relations. Berlin: GeT MA Working Paper Series. 69 s.

³ Vračić A. Turkey's Role in the Western Balkans. Berlin: SWP, 2016. 34 s.

⁴ Beylur S. Turkey's Balkan Policy under AK Party and claims for neo-ottomanism: master's thesis. Ankara, 2013. 139 s.

⁵ Bugajski J. Turkey's impact in the Western Balkans. *Atlantic Council*. Washington, 2012. 5 s.

⁶ Niemiec J. Regaining the influence: Turkish cooperation initiatives in the Balkans. *ANNALES UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA LUBLIN – POLONIA*, vol. V. 2020. S. 41–63.

механізми реалізації політики співробітництва між Туреччиною та державами Балканського регіону, а саме: двосторонні договори, експорт та імпорту, інвестиції та діяльність організацій економічного, політичного та соціально-культурного характеру.

Методи. У цій статті був застосований метод дедукції, коли аналізуючи вплив Туреччини на Балканський регіон у загальному, ми давали характеристику політиці співробітництва з окремими державами. Статистичний метод дозволив співставити обсяги взаємного експорту й імпорту Туреччини та балканських держав. Також був використаний спеціально історичний метод – історико-порівняльний (порівняли формати та механізми реалізації політики співробітництва в різних країнах Балканського регіону), а саме – синхронне порівняння. Методологічні принципи: історизму, об'єктивності, систематичності.

На початку зазначеного періоду завдяки активній дипломатії та значній фінансовій підтримці Анкарі вдалося розвинути позитивні відносини з країнами, населеними як мусульманами (Албанія, Боснія і Герцеговина), так і християнами (Сербія, Македонія). А. Давутоглу, який на цьому етапі був спеціальним радником прем'єр-міністра Р. Т. Ердогана, був частим гостем у балканських країнах. Під час своїх дипломатичних візитів він представив план багатосторонньої співпраці, який включав інтенсивні контакти на урядовому, діловому та громадському рівнях. Метою цього було підвищення рівня життя в регіоні та забезпечення стабільного економічного зростання для всіх балканських країн¹.

Основним показником посилення турецької політики на Балканах, починаючи з приходу ПСР до влади, є глибокі і всебічні економічні, торговельні відносини. Перевагами, які дозволяють Анкарі встановити тісні економічні зв'язки є географічна близькість, що знижує витрати на транспорт, а також схожі споживацькі звички. Туреччина підписала двосторонні економічні угоди з Македонією (1992), Хорватією (2002), Боснією та Герцеговиною (2003), Албанією (2008),

¹ Niemiec J. Regaining the influence: Turkish cooperation initiatives in the Balkans. *ANNALES UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA LUBLIN – POLONIA*, vol. V. 2020. S. 50–51.

Сербією (2009), Чорногорією (2010) та Косово (2013)².

Як зазначає М. У. Екінджі, після падіння комуністичних режимів турецькі бізнесмени зацікавилися Балканами, оскільки країни швидко взяли курс на лібералізацію, відкривши свої ринки для іноземного капіталу та приватизувавши державні підприємства. У 2002 р. 87,4% торгівлі Туреччини з регіоном припадало лише на Румунію, Болгарію та Грецію. Експорт Туреччини до цих трьох країн становив 80% усього її експорту на Балкани, тоді як її імпорту із цих країн досягав 97%. Однак у наступні роки коло економічних партнерів значно урізноманітнися. З 2004 р. турецькі інвестиції почали надходити до інших країн Балкан завдяки прискоренню лібералізації в цих країнах, а також двостороннім угодам з Туреччиною³.

Інвестиції Туреччини зосереджені переважно на телекомунікації, транспортній інфраструктурі та банківському секторі. Також сюди входять енергетичний сектор, виробництво зброї, охорона здоров'я, харчова промисловість і сфера освіти. Ще з початку 1990-х рр. Туреччина постійно надавала допомогу балканським країнам в питаннях інфраструктури та підвищення рівня життя. Із середини 2000-х рр. розмір фінансової допомоги перевищив загальну суму в один мільярд доларів⁴.

Однією з найбільших організацій, що надає фінансову підтримку на Балканах, є Турецька агенція співробітництва та розвитку (TİKA), утворена ще в 1992 р. Заснована за наказом Тургуту Озала, 8-го президента Туреччини, TİKA почала реалізацію проєктів, зокрема, на Близькому Сході, Кавказі та Балканах після розпаду Радянського Союзу. Основна мета полягала в тому, щоб допомогти дружнім і союзним націям у згаданих регіонах розвиватися в політичному та економічному плані шляхом формування їхньої організаційної структури після комуністичної системи та допомогти їм бути рівноправним учасником міжнародних відносин. Сьогодні ця установа на Балканах надає послуги з охорони здоров'я, культурної співпраці

² Hake M., Radzyner A. Western Balkans: Growing economic ties with Turkey, Russia and China. *BOFIT Policy Brief*, No. 1. S. 6.

³ Ekinci M. U. Turkey's «zero problems» era in the Balkans. Washington D.C.: SETA, 2013. S. 20.

⁴ Ekinci M. U. Turkey's Balkan Policy and Its Skeptics. *Insight Turkey*. Vol. 21 / No. 2 / 2019, p. 38.

адміністративну допомогу, освітню підтримку та відновлення історичної спадщини¹.

Щороку приблизно 2% загального бюджету агентства виділяється на відновлення османської спадщини в балканських державах. Загалом діяльність ТІКА у пост-югославських країнах включає інвестиції в такі сфери: 45,5% у сфері охорони здоров'я, 20,49% у сфері управління, 15,81% у сфері освіти, 14,78% у сфері культури та 3,45% у сфері водної інфраструктури².

Реконструкція історичних пам'яток здійснюється за згодою з місцевою владою. Турецька влада підкреслює, що ТІКА відбудовує не лише мусульманські, а і християнські пам'ятки (наприклад, римо-католицький собор Пресвятого Серця Ісуса в Сараєво (Сербія) та православна церква Св. Георгія в Куманово (Північна Македонія))³.

Як зауважує Й. Бугарські, турецький бізнес не надто виграє на Балканах. Проте турецька продукція є доступною і тому популярною серед бідних верств місцевого суспільства. Тому незважаючи на довгострокове зростання, у 2009 р. торгівля з регіоном становила лише 6,7 % від загального експорту Туреччини та 3,4 % від загального імпорту⁴.

У період 2002–2009 рр. імпорт із балканських країн зростав, але експорт дуже нерівномірний й не досягав показників товарообміну Туреччини, наприклад, із країнами ЄС. Найбільше держава імпортувала з Хорватії (товарообіг більше 200 тис. USD за даними 2009 р.), найменше – з Чорногорії (показник майже на нулі). Щодо експорту, то найбільше Туреччина постачала до Боснії та Герцеговини (товарообіг близько 600 тис. USD), найменше – до Чорногорії. На цю країну, очевидно, економічний вплив Анкари є найменшим⁵. Диспропорцію з

експортом й імпортом бачимо на прикладі Албанії: у 2002 р. турецький експорт становив 79,76 млн. USD, а імпорт – 3,97 млн. У 2008 р. імпорт досяг 305,74 млн, а експорт – 36,7 млн. Серед провідних категорій турецького експорту залізо та сталь, текстильна пряжа, зернові культури та препарати із зернових, електричні машини, одяг та аксесуари; а імпорту з Албанії – шкури, хутряні шкури, сировина, транспортне обладнання і пластмаса⁶. Співпраця з Албанією також стосується військової інфраструктури. Уже тоді Туреччина мала власні війська у Влері, а групи, призначені сухопутними, військово-морськими та повітряними силами Туреччини, тренували збройні сили Албанії та надавали їм підтримку в аспектах логістики та модернізації⁷.

Водночас активно розвивалася торгівля із Сербією. У Белграді було підписано «Угоду про співпрацю в інфраструктурних проектах між Туреччиною та Сербією» 26 жовтня 2009 р. під час офіційного візиту Президента Туреччини А. Гюля. Економічні відносини отримали правове закріплення Угодою про запобігання подвійного оподаткування (2003), Угодою про взаємну допомогу між митними адміністраціями (2003), Угодою про науково-технічне співробітництво (2003), Угодою про співробітництво в галузі туризму (2004) та Угодою про вільну торгівлю (2010). Серед турецьких інвестиційних проектів у Сербії назовемо таку: компанія Efes Pilsen купила пивоварний завод у Панчево за 6 млн євро в 2003 р. та пивоварний завод у Засчарі за 12 млн євро в 2004 р.⁸

Досить розвинене співробітництво Туреччини і з такою відносно молодою державою, як Косово. Анкара однією із перших визнала його у 2008 р. Тоді ж почала свою роботу косово-турецька Торгова Палата.

⁶ Bieniek K. The return of the empire? The foreign policy of Turkey in the Justice and Development Party (AKP) era and its influence of the modern Albanian state. *POLSKA AKADEMIA UMIEJĘTNOŚCI. STUDIA ŚRODKOWOEUROPEJSKIE I BAŁKANISTYCZNE*. TOM XXVII. 2018. S. 169.

⁷ Mitrovic M. Turkish foreign policy towards the Balkans: the influence of traditional determinants on Davutoğlu's conception of Turkey – Balkan relations. Berlin: GeT MA Working Paper Series. S. 51.

⁸ Sarier D. E. Evolving Turkish-Serbian Relations: Political and Economic Opportunities and Prospects. URL: <http://www.jstor.com/stable/resrep05094.6> (дата звернення: 30.07.2022)

¹ Beylur S. Turkey's Balkan Policy under AK Party and claims for neo-ottomanism: master's thesis. Ankara, 2013. 139 s.

² Gibas-Krzak D. The politic, economic and cultural influences of neo-ottomanism in post-Yugoslavian countries. An analysis illustrated with selected examples. *Polska Akademia Umiejętności. Studia środkowoeuropejskie i bałkanistyczne*. T.XXVI. 2017. S. 93.

³ Niemiec J. Regaining the influence: Turkish cooperation initiatives in the Balkans. *ANNALES UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA LUBLIN – POLONIA*, vol. V. 2020. S. 52–53.

⁴ Bugajski J. Turkey's impact in the Western Balkans. *Atlantic Council*. Washington, 2012. S. 4.

⁵ Petrović Ž., Reljić D. Turkish interests and involvement in the Western Balkans: a score-card. *Insight Turkey*, vol. 13. 2011. S. 164–165.

У 2009 р. Сили безпеки Косово підписали угоду зі збройними силами Туреччини про широку співпрацю, що включала б навчання косовських сил у турецьких військових академіях. Також були підписані контракти та налаштована співпраця в інших сферах, таких як культура, спорт, мистецтво та архівна справа¹.

Однією з перших Туреччина визнала й Чорногорію в 2006 р. Тут турецькі інвестиції стосувалися в першу чергу харчового та туристичного секторів. Проводилися різноманітні ознайомчі заходи та ярмарки через Турецько-Чорногорську Ділову Раду з метою розширення двосторонніх комерційних відносин та інвестицій².

Туреччина була першою країною, що визнала Македонію та направила посла до Скоп'є. Можливості для співпраці покращилися в період ПСР. Туреччина та Македонія уклали багато угод, які закріпили правову основу відносин між двома країнами. Крім того, між ними відбулася велика кількість взаємних візитів президентів і прем'єр-міністрів. У 2008 р. було підписано «Документ про зміцнення двосторонніх відносин» з метою розширення наявних можливостей співпраці. Македонія була другою після Боснії та Герцеговини країною, куди Туреччина найчастіше здійснювала візити на високому рівні³.

Анкара бере участь у різних регіональних інфраструктурних проектах, включаючи будівництво магістралі між Сербією та Боснією, будівництво нового аеропорту в Приштині, Косовську електророзподільну компанію тощо⁴. Турецький консорціум придбав частку в албанській телекомунікаційній компанії після її приватизації в 2007 р., а авіакомпанія Turkish Airlines придбала 49 % боснійської авіакомпанії B&H Airlines. На Балканах працюють також

турецькі компанії та банки (наприклад, Halkbank і Ziraat bank)⁵.

Щодо телекомунікації, то консорціум Çalık-Türk Telekom придбав албанський Albtelecom у 2007 р., а у 2008 р. запустив свою дочірню компанію Eagle Mobile. Турецькі компанії змагалися за ключові пакети акцій у приватизації двох найбільших державних компаній Приштини: Косівської енергетичної корпорації та Пошти та телекомунікацій Косова⁶.

Туреччина бере активну участь у таких мультинаціональних балканських організаціях та установах. Однією з подібних платформ співробітництва є «Процес співробітництва у Південно-Східній Європі (SEECP)» – єдиний форум балканської співпраці в регіоні для обговорення питань, що викликають занепокоєння, «автентичний голос регіону» (утворено в 1996 р.). Як зазначається на сайті Міністерства закордонних справ Туреччини (MFA), ця організація відображає спільну волю балканських держав. Членами-учасниками SEECP є Туреччина, Албанія, Боснія і Герцеговина, Болгарія, Хорватія, Греція, Косово, Македонія, Молдова, Чорногорія, Румунія, Сербія, Словенія. Під егідою SEECP знаходиться Рада регіонального співробітництва (PPC) (утворена в 2008 р.), що відповідає безпосередньо за реалізацію його рішень. У 2007 р. було підписано Меморандум про взаєморозуміння. Мета – вдосконалення парламентської співпраці між учасниками. У рамках цього в Софії було створено «Регіональний секретаріат з питань парламентського співробітництва в Південно-Східній Європі» (RSPC SEE)⁷.

Вагому роль відіграє на Балканах Діянет – Управління у справах релігій. У період правління ПСР збільшилися кількість відвідувань Туреччини релігійними діячами. З 2007 р. визнані мусульманські лідери всіх балканських країн збираються щорічно на самітах. Найбільш популярними питаннями для обговорення були: співпраця в релігійних справах, повернення майна релігійних фондів (вакіф) та ісламофобія на Балканах. Діянет також надав стипендії для релігійної освіти студентам із Балкан, відкрив коледжі

¹ The influence of external actors in the Western Balkans. Konrad-Adenauer-Stiftung e.V. 2018, Sankt Augustin/Berlin. S. 18–19.

² Beylur S. Turkey's Balkan Policy under AK Party and claims for neo-ottomanism: master's thesis. Ankara, 2013. S. 79–80.

³ Beylur S. Turkey's Balkan Policy under AK Party and claims for neo-ottomanism: master's thesis. Ankara, 2013. S. 84–85.

⁴ Mitrovic M. Turkish foreign policy towards the Balkans: the influence of traditional determinants on Davutoğlu's conception of Turkey – Balkan relations. Berlin: GeT MA Working Paper Series. S. 55.

⁵ Aydıntaşbaş, A. From myth to reality: How to understand Turkey's role in the Western Balkans. URL: https://ecfr.eu/publication/from_myth_to_reality_how_to_understand_turkeys_role_in_the_western_balkans/ (дата звернення: 25.07.2022)

⁶ Bugajski J. Turkey's impact in the Western Balkans. *Atlantic Council*. Washington, 2012. S. 5.

⁷ <https://www.mfa.gov.tr/questions.en.mfa>

та проповідницькі школи в Болгарії та Румунії та брав активну участь у будівництві та реставрації мечетей¹.

Організаціями, які активно діють на Балканах, є Рада із зовнішньоекономічних зв'язків (dEİK), Союз торгово-промислових палат, морської торгівлі та фондових бірж Туреччини (toBB), Асамблея експортерів Туреччини (tİM), Турецька конфедерація бізнесменів і промисловців (tuKSoN), Ісламсько орієнтована незалежна асоціація промисловців і бізнесменів (MÜSİAd) і Турецька асоціація промисловців і бізнесменів (tÜSİAd)².

Функціонує Рада з виконання мирної угоди (PIC), до складу якої входять Міжнародний орган, відповідальний за спонсорство та керівництво виконанням Дейтонської мирної угоди (1995) в Боснії та Герцеговині; Місія Тимчасової адміністрації Організації Об'єднаних Націй у Косово (UNMIK) тощо³.

Досить частими, особливо починаючи з 2009 р., стали двосторонні офіційні візити глав Туреччини та держав Балканського регіону з подальшим обговоренням питань економічного, культурного, освітнього характеру та укладенням угод⁴.

Ще однією концептуальною засадою політики Туреччини на Балканах є транснаціоналізація зв'язків між регіонами. Транснаціоналізація – це процес посилення світової інтеграції в результаті глобальних операцій ТНК (транснаціональні компанії). Стосовно Туреччини, то тут основний акцент робиться на економічні взаємовідносини. На перших етапах щорічний відтік прямих іноземних інвестицій (ПІІ) на Балкани здійснювався майже винятково до Болгарії та Румунії. Нові канали відкрилися лише в 2009 р. Так, в 2007 р. Албанія отримала 42,2% усіх прямих ПІІ з Туреччини; у 2010 р. Боснія і Герцеговина стала найбільшою країною-реципієнтом ПІІ в регіоні; а в 2015 р. Косово поставило Туреччину на 2 місце серед країн-інвесторів⁵.

¹ Ekinci M. U. Turkey's «zero problems» era in the Balkans. Washington D.C. : SETA, 2013. S. 18.

² Piqueres S. L. Turkey in Bosnia and Herzegovina: by fits and starts. Soft power and public diplomacy alla turca. Poland : College of Europe Natolin Campus, 2014. S. 29.

³ https://www.mfa.gov.tr/south-east-european-countries-cooperation-process_seecp_en.mfa (дата звернення: 01.08.2022).

⁴ Ekinci M. U. Turkey's «zero problems» era in the Balkans. Washington D.C. : SETA, 2013. S. 19.

⁵ Vračić A. Turkey's Role in the Western Balkans. Berlin: SWP, 2016. S. 12.

Обсяг торгівлі Туреччини з балканськими країнами склав лише 2,9 млрд. доларів США у 2000 р., збільшившись до 18,4 млрд. доларів США у 2011 р., зі зростанням у шість разів. Спостерігалось зростання прямих інвестицій Туреччини: у 2002 р. вони склали майже 30 млн. доларів США, а вже в 2011 р. – 189 млн. доларів США. Окрім того, турецькі банки також належать до найбільших банків Албанії, Косово та Македонії.

Ще одним прикладом транснаціоналізації є діяльність муніципалітетів, у яких проживає значна кількість людей балканського походження. Наприклад, муніципалітет Байрампаши в Стамбулі, 50% жителів якого походить з Балкан, з 2005 р. проводить різні соціальні та культурні заходи в рамках Проекту Рамадан на Балканах (Balkanlar'da Ramazan). Муніципалітет Ізміт також бере участь у різних проектах: наприклад, будівництво центру соціальної та культурної діяльності в Момчилграді (Местанлі) в Болгарії, будівництво дитячого парку в Травнику в Боснії і Герцеговині тощо⁶.

Р. Рукомеда виділяє т.зв. концептуальну засаду «безпрограшної стратегії», що найповніше виразилася в стосунках з Грецією. Згідно з нею, головним є те, аби від домовленостей, до яких прийдуть різні сторони, виграли всі, оскільки це набагато вигідніше для співробітництва⁷. Зокрема, з Грецією Туреччина намагається врегулювати давні проблеми (питання з Кіпром) за допомогою механізмів двостороннього діалогу та реалізації тих проектів, що принесуть благо обом країнам. У 2010 р. з ініціативи Анкари була створена Рада високого рівня співробітництва між Туреччиною та Грецією. Вона має на меті вирішення різних питань грецько-турецьких відносин, сприяючи таким чином прогресу в наявних та перспективних сферах співпраці⁸.

Отже, формати та механізми реалізації політики співробітництва Туреччини та Балканського регіону в 2002–2009 рр. були різноманітними. По-перше, це були двосто-

⁶ Demirtaş B. Turkey and the Balkans: Overcoming Prejudices, Building Bridges and Constructing a Common Future. *PERCEPTIONS*, Summer 2013, Volume XVIII, Number 2, pp. 178.

⁷ Рукомеда Р. М. Реалізація основних положень коноцепції Ахмета Давутоглу у зовнішній політиці Туреччини. *Стратегічні пріоритети*. 2014. № 1. С. 190.

⁸ https://www.mfa.gov.tr/relations-between-turkey-and-greece_en.mfa (дата звернення: 02.08.2022).

ронні договори (в основному економічного характеру) між Анкарою й балканськими державами. По-друге, інвестиції турецьких бізнесменів і приватних осіб в економіку Балканського регіону, взаємний експорт та імпорт. Третє і, мабуть, найголовніше – утворення організацій, що вирішують питання в різних сферах (економічній, політичній, со-

ціально-культурній): наприклад, ТІКА, яка ще з 1992 р. надає послуги і з охорони здоров'я, і з освіти, і з охорони культурної спадщини тощо. Усі ці способи налагодження зв'язків між регіонами створили потужний фундамент для багаторічної співпраці, що, зокрема, поглибилася з приходом до політичної влади у 2009 р. Ахмета Давутоглу.

Anton Protsiuk,

*Institute of World History
of the National Academy of Sciences of Ukraine*

GERMAN-AMERICAN CULTURAL CONNECTIONS DURING DONALD TRUMP'S PRESIDENCY: LITERATURE REVIEW

The United States of America and Germany are two of the major world powers, playing a key role in the Western pro-democracy alliance. Since the end of the Second World War, they have had deep political, economic, and cultural connections. The relations between the two countries, and particularly their cultural dimension, were particularly salient during the presidency of Donald Trump in the United States (2017 to 2021).

The arrival of Trump as president of the United States marked a certain departure from the traditional bipartisan pro-NATO consensus in America, and as a result Trump's relations with major European allies frayed to some degree. Therefore, Germany's then-leader, Chancellor Angela Merkel, emerged more saliently as one of the key leaders of the Western alliance, having often been described as the de facto leader of the European Union.

As Larres & Wittlinger (2018, p.152) note, «Trump's difficult personal relationship with German Chancellor Angela Merkel and his denigration of everything the western world, including the US itself, have stood for since 1949 have given a new significance to German-American relations in practice and theory».

Because of the importance of this topic, it was covered by news media at the time, as well as, more recently, by academic sources analyzing German-American relations and connections. The aim of this article, therefore, is to conduct a literature review on the topic of the German-American cultural connections during Donald Trump's presidency, particularly looking at the topic's coverage in academic literature and in news media.

Key themes in academic and news coverage of the German-American cultural connections during Donald Trump's presidency

Even despite the temporal proximity of the events analyzed, which means they are not yet sufficiently analyzed by researchers, the question of German-American connections during the period of Donald Trump's presidency, particularly their cultural dimension at the time, has received coverage in academic literature.

In the article co-authored by Klaus W. Larres and Ruth Wittlinger, introducing a special issue of the *German Politics* journal titled «A Fragile

Friendship: German–American Relations in the Twenty-First Century», the two researchers analyze the connections between the two countries in the first two decades of the present century. Writing in 2018, in the middle of Donald Trump's presidency, the authors argue that Trump's arrival led to the increase in saliency of the German–American relations, as opposed to broader transatlantic relations.

According to Larres and Wittlinger (2018, p. 153), «Germany and the US entered the new millennium in the glow of success regarding the intensified alliance between the two countries that had resulted from strong US support for German unification» – but the relations became more fraught with Trump's ascendance. As a result, «[s]ince Donald Trump's inauguration and the implementation of some of his domestic and foreign policies that amount to undermining established western values, Germany's Chancellor Angela Merkel has become the spokesperson for defending and upholding the value system of the enlightenment» (Larres and Wittlinger, 2018, p. 153).

Larres is also diving deeper into the cultural and value-related dimensions in his article titled «Angela Merkel and Donald Trump – Values, Interests, and the Future of the West». The author charts the worsening of relations between the two countries during Donald Trump's presidency across multiple dimensions, from politics and economics to culture. Again, the dominant theme is Donald Trump's visible skepticism of the United States' long standing relations with European allies, as well as of American involvement in the North Atlantic Treaty Organization.

In the meanwhile, Wittlinger with co-author Eric Langenbacher looks into the recent dynamics of collective memory in German–American relations in the article named «The End of Memory? German-American Relations under Donald Trump». The authors argue that «we might be witnessing the end of memory, in particular the end of memory's direct impact on political discourse and policy» because of «the way Donald Trump has taken the subjective nature of collective memories to an extreme by largely disconnecting these memories from their historical context at the same time as extensively referencing his own history and experience» (Langenbacher and Wittlinger, 2018, p.174).

Apart from their primary focus on the question of memory, Langenbacher and Wittlinger (2018) analyze the broader background German–American cultural connections in the 20th century and today. They note a strong German impact on the American higher education sector, particularly through academic exchanges and research opportunities, such as the DAAD (Deutscher Akademischer Austauschdienst) program. The authors believe that this helped build «a reservoir of intercultural understanding» between the countries, especially within the US elites. Langenbacher and Wittlinger (2018) also note the importance of the broader cultural infrastructure, such as various German institutions in Washington, DC, as well as the presence of Goethe Institutes in six US cities.

The topic analyzed was also covered in news media – which, as is widely said, offer a first draft of history. Despite the somewhat negative impact of the Trump administration on German-American political relations, extensively analyzed in the academic sources detailed above, as well as in multiple news outlets (Karnitschnig, 2019; Schultheis and Friedman, 2019), media reports at the time also sought to highlight the broader cultural ties between the two countries.

A case in point is a report by Deutsche Welle from the 60th annual German-American Fair organized by the US Army at Grafenwöhr, Bavaria. The article focuses on the power of cultural ties to help straighten political disagreements. As the author notes, although «US-German relations have become strained lately, especially when it comes to military issues», with Donald Trump singling out Germany among the NATO countries failing to meet their stated military spending target, ordinary Germans and American are embracing the similarities between the two countries and their cultural connections (Knight, 2018).

Some of the coverage focused on Donald Trump's German roots – his ancestors emigrated from Germany to the United States in the late 19th century. Reporters have noted that Trump's German ancestry, however, hardly played an important role in his political and ideological views. A report by American cable network CNN is devoted to the Trump family's denial of their German heritage – pointing out that Donald Trump's father «denied knowing German and did not teach it to his children» (Hansler, 2017).

Conclusion

The analysis conducted for this article shows that the question of German–American relations and particularly their cultural dimensions, has received notable coverage both in academic sources and in the news media.

The key themes that emerge in the literature review, on the one hand, include the longstanding cultural connections between Germany and the United States stemming from the 20th century and before, particularly strong educational and scientific cooperation.

On the other hand, however, analysis shows that the arrival of Donald Trump as leader of the United States caused a clearer delineation between the United States and Germany, with Donald Trump's foreign policy views leaning away from the all-encompassing transatlantic links embraced by the US political establishment for decades before.

With Trump's presidency having ended in early 2021 and the United States having re-emerged as the leader of the Western alliance under the Biden administration, particularly in the wake of Russia's invasion of Ukraine, the topic of contemporary cultural connections between Germany and the United States calls for additional analysis, which could be subject for further research.

References

1. Hansler, J. (2017, November 28). *The Trump family claimed false heritage for years*. CNN. Retrieved November 6, 2022, from <https://edition.cnn.com/2017/11/28/politics/trump-family-heritage/index.html>
2. Karnitschnig, M. (2019, September 24). *The End of the German-American Affair*. Politico. Retrieved November 6, 2022, from <https://www.politico.com/magazine/story/2019/09/24/germany-united-states-trump-merkel-228168/>
3. Knight, B. (2018, August 5). Celebrating US-German ties – despite Trump – DW – 08/05/2018. DW. <https://www.dw.com/en/military-celebrates-us-german-friendship-despite-donald-trump/a-44957336>
4. Langenbacher, E., & Wittlinger, R. (2018). The End of Memory? German-American Relations under Donald Trump. *German Politics*, 27(2), 174-192. Taylor & Francis Online. 10.1080/09644008.2018.1429410
5. Larres, K. (2018). Angela Merkel and Donald Trump – Values, Interests, and the Future of the West. *German Politics*, 27(2), 193-213. Taylor & Francis Online. 10.1080/09644008.2018.1428309
6. Larres, K., & Wittlinger, R. (2018). A Fragile Friendship: German–American Relations in the Twenty-First Century. *German Politics*, 27(2), 152-157. Taylor & Francis Online. 10.1080/09644008.2018.1429412
7. Schultheis, E., & Friedman, U. (2019, February 14). *Germany Preps Plan B For Uncertain American Foreign Policy*. The Atlantic. Retrieved November 6, 2022, from <https://www.theatlantic.com/international/archive/2019/02/germany-preps-plan-b-uncertain-america-foreign-policy/582715/>

ПОЛЬЩА-УКРАЇНА

Ольга Гончарова, Ігор Кривошея,

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКОГО ТОВАРИСТВА ДОПОМОГИ ЖЕРТВАМ ВІЙНИ НА КИЇВЩИНІ

Початок Першої світової війни активізував міграційні процеси населення на теренах Центральної та Східної Європи. Початок міграції поклали перші дні вторгнення німецької армії до Царства Польського, але масовий характер цього явища – події 1915 р.

Військові невдачі російської армії призвели до небувалих масштабів та вимушеного відтоку населення з Царства Польського*, Литви, Білорусі та України. Цивільних осіб, які постраждали від війни та вимушені були покинути своє місце проживання, почали називати біженцями. Відтак закономірним бажанням стало прагнення надати допомогу та підтримку своїм співвітчизникам, які відчули на собі трагедію біженської долі. Місцеві громади національних меншин, які проживали на українських землях Російської імперії, почали створювати для цього мережу спеціальних комітетів.

Аспекти діяльності громадських організацій та рятувальних комітетів в

Україні в роки Першої світової війни досліджували українські та польські науковці. У працях О. Доніка¹, Н. Загребельної², Л. Жванко³ звертається увага на процес становлення, структуризацію та діяльність основних гуманітарних організацій під час Першої світової війни. Польська історіографія представлена працями М. Коженювського⁴,

¹ Донік О. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Вип. IV. К., 2002. С.155–182; Донік О. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Вип. IX. К., 2005. С.61–86.

² Загребельна Н. Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Вип. VI. К., 2003. С. 255–269; Загребельна Н. Громадські гуманітарні організації в Україні у роки Першої світової війни: Дис. ... канд. іст. наук. К., 2004. 244 с.

³ Жванко Л.М. Процес формування етнічних комітетів допомоги біженцям на українських землях у роки Першої світової війни. *Український історичний журнал*. 2014. №3. С. 38–55.

⁴ Коженювський М. За Золотими ворітьми. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 роках. К. : Дух і літера, 2015. 664 с.

* Вживаються також назви Королівство Польське, Конгресівка, Конгресове Королівство, Привіслянський край. Детальніше див.: Ясь О. Царство Польське. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21CLOLORTERMS=0&S21STR=Tsarstvo_Polske

М. Мондзіка¹, Д. Тарасюка², а також їх спільною публікацією з К. Лятавцем³ та монографією С. Сроковського⁴, в яких висвітлюються питання діяльності регіональних відділень Польського товариства допомоги жертвам війни в Російській імперії. У деяких розвідках виокремлено питання становлення та розвитку Київського відділення Польського товариства допомоги жертвам війни.

Ще на самому початку Першої світової війни депутат Віктор Яронський на урочистому засіданні Державної думи 8 (21) серпня 1914 р. у промові висловив настрої об'єднання польських депутатів «Koło Polskie», в якій наголосив на «тотожності інтересів Польщі та Росії «у розпочатій війні між слов'янським і німецьким світом»⁵. Аналогічну позицію у своєму виступі озвучив також інший польський депутат Александр Мейштович. Лояльність поляків, які мешкали в українських губерніях, підкріплювалася заявами губернських і повітових з'їздів, земських зібрань Волинської, Київської та Подільської губернії, проте це не заважало імперським спецслужбам затримувати, заарештовувати та висилати в глиб Росії усіх підозрілих поляків⁶.

Проблема надання матеріальної допомоги цим численним жертвам війни поставила невдовзі після початку воєнних дій, ще до масової міграції та евакуації з Царства Польського та Галичини в 1915 р. У вересні 1914 р. у Варшаві було створено заклад ве-

ликої опіки – Центральний громадський комітет Царства Польського. На початку війни, у серпні 1914 р., представники великої польської колонії в Петрограді виступили з ініціативою діяти на користь організації, відомої як Польське товариство допомоги жертвам війни. Спочатку організація мала носити назву – Товариство допомоги родинам польських резервістів та польському бідному населенню на окупованих територіях. Остаточо в статуті, зареєстрованому 29⁷ (26⁸) серпня 1914 р. в Петрограді, назву змінено на Товариство допомоги бідним польським родинам, які брали участь у війні, та польському населенню, збіднілому внаслідок війни. В повсякденності найчастіше вживалася назва Польське товариство допомоги жертвам війни (ПТДЖВ)⁹.

Інтернування** австрійських та німецьких поляків-підданих, сконцентрованих у Києві дало привід до створення «рятувального комітету», аби врятувати людей від холоду й голоду. Польський комітет планував організувати т.зв. «польську в'язницю», яка була покликана запобігти поневірянням цивільних полонених у російських в'язницях. Київське відділення ПТДЖВ облаштувало для них будиночок на Печерську з садом, встановило на вікнах ґрати, в'язні мали можливість пересуватися в межах маєтності, опікуватися кухнею та пральнею. Перед дверима чергувало двоє поліцейських, яким платили з каси Товариства. Завдяки поручкам Петроградського товариства допомоги жертвам війни, в'язні поступово виходили

¹ Mądzik M. Polskie Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny w Rosji w latach I wojny światowej. Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2011. 239 s.; Mądzik M. Z działalności Kijowskiej Rady Okręgowej Polskich Towarzystw Pomocy Ofiarom Wojny w latach I wojny światowej. Pamiętnik Kijowski. T. 6. Polacy w Kijowie / pod red. nauk. Henryka Strońskiego; Stowarzyszenie Uczonych Polskich Ukrainy. Kijów : SUPU, 2002. S. 177–195.

² Korzeniowski M., Mądzik M., Tarasiuk D. Tulaczycy. Los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej. Lublin : Wydawnictwo UMCS. 2007. 229 s.

³ Мондзік М. Поляки в Центральній та Східній Україні 1832–1921 роках / Марек Мондзік, Маріуш Коженювський, Кшиштоф Лятовец, Даріуш Тарасюк. Київ: Ніка-Центр, 2017. 288 с.

⁴ Srokowski S. Z dni zawieruchy dziejowej : 1914 – 1918. Kraków : Nakładem Księgarni Geograficznej «Orbis». 1932. 331 s.

⁵ Лісевич І. Т. У затінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.). Київ: Інститут історії України АН України, 1993. С. 73.

⁶ Там само, С. 73.

⁷ Mądzik M. Z działalności Kijowskiej Rady Okręgowej Polskich Towarzystw Pomocy Ofiarom Wojny w latach I wojny światowej. Pamiętnik Kijowski. T. 6. Polacy w Kijowie / pod red. nauk. Henryka Strońskiego ; Stowarzyszenie Uczonych Polskich Ukrainy. Kijów : SUPU, 2002. S. 178.

⁸ Мондзік М. Поляки в Центральній та Східній Україні 1832–1921 роках / Марек Мондзік, Маріуш Коженювський, Кшиштоф Лятовец, Даріуш Тарасюк. Київ: Ніка-Центр, 2017. С. 150.

⁹ Mądzik M. Z działalności Kijowskiej Rady Okręgowej Polskich Towarzystw Pomocy Ofiarom Wojny w latach I wojny światowej. Pamiętnik Kijowski. T. 6. Polacy w Kijowie / pod red. nauk. Henryka Strońskiego ; Stowarzyszenie Uczonych Polskich Ukrainy. Kijów : SUPU, 2002. S. 177–178.

**Інтернування (франц. *internier* – оселяти, від лат. *internus* – внутрішній) – прийняття та примусове оселення під час збройного конфлікту нейтральною або іншою державою, що не є стороною конфлікту, осіб, які належать до збройних сил воюючих держав, що вимушено вступили на її територію.

на свободу, звільняючи «в'язницю» для нових прибульців¹.

За статутом Польське товариство допомоги жертвам війни було громадською інституцією, у роботі якої активну участь брали представники так званої старої польської еміграції в Росії, а також ті, хто прибув у 1914–1915 рр. Натомість Центральний громадський комітет (ЦГК), на думку М. Мондзика, був офіційною урядовою інстанцією, котра отримувала кошти від російського уряду. Українська дослідниця Т. Лихачова встановила, що з осені 1915 р. ПТДЖВ також почало отримувати урядові дотації на допомогу біженцям. Важливим аспектом у діяльності ЦГК і ПТДЖВ стало розмежування сфер впливу на біженців, котре ґрунтувалося на принципі їх розселення. Так, ЦГК опікувався тими, хто знайшов тимчасовий притулок у сільській місцевості, а ПТДЖВ – містянами².

В Україні перші відділення Товариства були створені восени 1914 р. Від самого початку Київське відділення вийшло на перше місце серед українських відділень і мало 10 секцій, а число членів товариства перевищувало 800 осіб. Не потрібно дивуватися, адже перед Першою світовою війною чисельність поляків у Києві була значною, в 1909 р. у місті мешкало 45 000 осіб польської національності. До найбільш відомих діячів відділення належали: Йоахім Бартошевич, Антоній Червінський, Казімеж Хоецький, Станіслав Єзерський, Зигмунд Венцковський, Юзеф Фриш³.

Перші офіційні збори Київського відділення відбулися 26 жовтня 1914 р. в польському клубі «Ланка». Організатори закликали польську громаду до більш активної представницької участі у зборах, наголошуючи на важливості Товариства для порятунку знищеної Польщі⁴. В день початку зборів в газеті «Київський щоденник» («Dziennik Kijowski»)

була опублікована стаття Й. Бартошевича, в якій наголошувалося про серйозність допомоги польському населенню, яке постраждало внаслідок війни⁵.

Учасники зборів сформували комітет Київського відділення ПТДЖВ, яке 2 жовтня 1914 р. обрало президію з-поміж 23 членів. Першим головою Товариства було обрано Олександра Тишкевича, його заступниками – Йоахіма Бартошевича і Казімежа Хоецького. Членами президії стали Антоній Червінський (скарбник), Казімеж Жоншницький (заступник скарбника), Станіслав Єзерський (секретар) і Тадеуш Мостовський (секретар)⁶.

У Київській губернії легалізовані відділення Польського товариства допомоги жертвам війни працювали у Бердичеві (президент – ксьондз А. Зусневський), Білій Церкві (президент – Казімеж Александрович, секретар – Ф. Роговський), Умані (президент – Август Іванський), Києві (президент – Олександр Тишкевич, секретар – С. Єзранський), Богуславі Калиновського повіту (Казімеж Гуляницький), Рижавці Уманського повіту (Юзеф Пжачинський з Городниці), Ситківцях Липовецького повіту (Казімеж Буковський), Смілі (Казімеж Берчовський) та Сквирі Черкаського повіту (Адам Мрувчинський)⁷. Також діяли відділення товариства у Ставищах Таращанського повіту (Казімеж Замжицький), Володарці Сквирського повіту, Звенигородці (Магдалена Орліковська), Хабні Радомиського повіту (ксьондз Броніслав Шиманський), Фастові Васильківського повіту, Кошоватій Таращанського повіту (ксьондз Пьотр Качоровський), Козятині Бердичівського повіту (Ян Журавський), Погребищах Бердичівського повіту, Радомишлі (Ян Билина). В Рокитні існував сенявсько-рокитнянський відділ, що очолювався Казімежом Дембровським, директором «Сенявського цукрового заводу»⁸.

¹ Srokowski S. Z dni zawieruchy dziejowej : 1914 – 1918. Kraków : Nakładem Księgarni Geograficznej «Orbis». 1932. S. 204.

² Жванко Л.М. Процес формування етнічних комітетів допомоги біженцям на українських землях у роки Першої світової війни. *Український історичний журнал*. 2014. №3. С. 43.

³ Mądzik M. Polskie Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny w Rosji w latach I wojny światowej. Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2011. S. 42–43.

⁴ Oddział Kijowski Towarzystwa Pomocy Polakom ofiarom wojny. *Dziennik Kijowski*. №279. 19 października 1914. S. 2.

⁵ Bartoszewicz J. Pomoc Polakom. *Dziennik Kijowski*. №286. 26 października 1914. S. 1.

⁶ Leliwa T. Polacy w Kijowie. *Głos Polski*. №21. 22 moze 1916. S. 10.

⁷ Archiwum Akt Nowych w Warszawie. 2/53/0 Polskie Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny. 1915-1919. 2/53/11 Rada Zjazdów Polskich Organizacji Pomocy Ofiarom Wojny. 1915-1918. 2/53/44 Sprawozdanie z objazdu w terenie, spis oddziałów terenowych Towarzystwa. 1915-1916. Ark. 1–3.

⁸ Kalendarz Polski. Rocznik Wychodźstwa Polskiego w Rosji na rok 1917. S. 223.

Дозволимо коротку цитату зі спогадів Августа Іванського (1881–1939): «Товариство це доклало багато праці та енергії, створили ми притулки, відкрили початкову школу, пізніше середню школу, зібрали допомогу постраждалим натуральну (тобто, продуктами й речами – *автори*) і в готівці. У 1916 р. разом з гр. Влодзімежем Дзідушинським, делегованим з київської філії Товариства, об'їхали ми автомобілем значну кількість місцевих дворів і зібрали круглу суму 75 000 рублів, яку поділили з Києвом. На початку війни зібрали декілька вагонів жита, пшениці, ячменю і гороху і вислали землянським організаціям Конгресувки...»¹.

У 1914 – 1916 рр. в Київській губернії існувало 77 (часто зустрічається 76) відділень Польського товариства допомоги жертвам війни. У п'ятьох повітах Київської губернії восени 1915 р. налічувалося понад 80 000 польських біженців. Більшість осіли в сільській місцевості, де ними опікувався Центральний громадський комітет, але значний відсоток біженців знайшов притулок у містах, і їхніми справами займалися відділи ПТДЖВ. Станом на 1 вересня 1916 р. в зоні діяльності Товариства перебувало 318 тис. вигнанців, в т. ч. 34 314 осіб в 61 містечку Київської губернії. Саме з ініціативи київських діячів на початку 1915 р., тобто ще до масового напливу біженців, відбулися перші збори представників відділень. Збори відбулися 8-9 січня 1915 р., і на них були присутні делегати лише з 11 осередків, крім київського – з Білої Церкви, Бердичева, Умані, Могилів-Подільського, Нової Ушиці, Вінниці, Пłosкирова, Білків, Старокостянтинова та Житомира. На других зборах, що відбулися 29-30 квітня 1915 р. були присутні 35 делегатів, які представляли 25 відділень з 43. Увагу концентрували на потребі створення відділень на місцях тих повітів, де організації ще не створені, і збори поклали обов'язок створення нових відділень на організацію в Києві².

На потреби жертв війни в Королівстві Польському київське відділення разом з одеським відділенням ПТДЖВ до кінця квіт-

ня 1915 р. зібрали 218 492 руб. 75 коп. Найбільше було зібрано в Києві – 101 000 руб., Умані – 33 000 руб., Житомирі – 27 500 руб. В натурі було зібрано збіжжя, одяг, і навіть худобу: 95 262 пуди збіжжя, понад 30 000 одиниць одягу та 70 голів великої рогатої худоби. Крім того, Польським комітетом у Києві був організований триденний збір речей та коштів в рамках акції «Київ – Польща»³.

Налагодження співпраці між різними підрозділами Товариства дало поштовх до створення в Києві Київської окружної ради. Вирішальним для створення Київської окружної ради Товариства допомоги жертвам війни стали треті збори представників відділень, які відбулися 17 вересня 1915 р. Початковим кроком було створення Районного бюро для відділень, а його організацією мали займатися київські активісти. У жовтні 1915 р. був підготовлений проект статуту нового органу, який отримав назву окружна рада. У статуті зазначалося, що Київська окружна рада є виконавчим органом Зборів представників польських товариств, що надають допомогу жертвам війни в Київській губернії і водночас допоміжний орган ради з'їздів в Москві. До її складу входили представники осередків ПТДЖВ, які також входили до Ради з'їздів від київського округу та представники від інших рятувальних організацій. Метою ради була координація роботи всіх осередків в окрузі, співпраця з іншими польськими організаціями, які були представлені в московській раді з'їздів та зв'язок, у разі потреби, з організаціями інших національностей. Це вимагало збір інформації про діяльність, ресурси та потреби відділень. Рада мала право засновувати нові осередки та скликати представницькі збори, а також підтримувати зв'язок з радою з'їзду, бути посередником в контактах з філіями. Виконавчим органом окружної ради була президія: 9 листопада 1915 р. президентом ради став Йоакім Бартошевич, а віце-президентами – Станіслав Грабський і Станіслав Горват. Створення Київської окружної ради поживило роботу відділень задля постраждалих внаслідок війни, осо-

¹ Iwański August (senior). Pamiętniki, 1832-1876. Iwański August (junior). Wspomnienia 1881-1939. Warszawa, 1968. S. 372.

² Mądzik M. Polskie Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny w Rosji w latach I wojny światowej. Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2011. S. 47.

³ Mądzik M. Z działalności Kijowskiej Rady Okręgowej Polskich Towarzystw Pomocy Ofiarom Wojny w Latach I wojny światowej. Pamiętnik Kijowski. T. 6. Polacy w Kijowie / pod red. nauk. Henryka Strońskiego ; Stowarzyszenie Uczonych Polskich Ukrainy. Kijów : SUPU, 2002. S. 180–181.

бливо організації в Києві, яка перетворилася на величезну установу на базі відділень¹. В результаті, «на нараді було створено 5 секцій: організаційна (очільник – Мар'ян Баранецький), освітня (Леонард Стахл – з Львівського рятувального комітету), компенсаційна – її головою був Пьотр Гурський з ЦГК, секція опіки над іноземними підданими поляками (Станіслав Бега) та скарбова на чолі з Венцковським»².

Згідно з положенням від 22 листопада 1915 р. метою з'їздів представників польських громадських організацій допомоги жертвам війни є розробка і об'єднання заходів цих організацій по наданню допомоги особам і установам, які постраждали від воєнних дій. Участь у з'їздах брали: 1) Товариство взаємодопомоги бідним сім'ям поляків, що брали участь у війні, та бідному польському населенню, постраждалому від воєнних дій; 2) всі місцеві відділи названого товариства; 3) Польський комітет допомоги жертвам війни в Москві; 4) Центральний обивательський комітет губерній Царства Польського; 5) Польський Львівський комітет; 6) Польський комітет санітарної допомоги; 7) діючі в межах імперії польські римо-католицькі благодійні товариства. В кожній організації був свій устав. До складу ради з'їздів входили: 3 представники товариства взаємодопомоги бідним сім'ям поляків, що брали участь у війні, та бідному польському населенню, постраждалому від воєнних дій; по 3 представники від Петроградських, Московських, Віленських, Київських, Мінських і Одеських польських громадських організацій допомоги жертвам війни тощо³.

На звітні 2-засідання ради з'їздів, яке відбулося 20, 21 і 22 вересня 1915 р. в Мо-

скві від Київського відділу був присутній А. Іванський⁴. На звітні засідання ради з'їздів польських організацій, що відбувся 8, 9, 10 січня 1916 р. взяли участь члени Ради: від Київської окружної ради – Й. Бартошевич; від відділу Польського товариства постраждалим від війни в Києві – М. Баранецький, С. Горват, М. Савіцький; від Польського комітету санітарної допомоги – В. Собанський; серед запрошених гостей був лікар Леонард Стахл з Києва⁵.

Громадські комітети кожному біженцю призначали по 6 рублів на місяць, і ці кошти виплачувало товариство допомоги жертвам війни, пропорційно до кількості людей, які перебували під їхньою опікою. Утворення такого комітету в Російській імперії було створено з ініціативи членів Національної Ліги: Станіслава Зелінського, Йоахіма Бартошевича, Тадеуша Мостовського, Станіслава Єзерського та Вінсентія Матерніцького. За короткий час подібні комітети були створені в провінціях, а після 19 листопада 1915 р. їх приєднали до окружної ради Польського товариства допомоги жертвам війни. Перший час допомагали фінансово, згодом були включені культурні потреби. Спочатку уряд забороняв польську школу, однак, в міру невдач на фронті, ставав дедалі поступливішим, і врешті погодився на початкову освіту за умови, що вона не включатиме місцеве населення і поляки не витрачатимуть на освіту державні кошти. На практиці ці застереження носили формальний характер. В 1916 р. окружна рада мала в розпорядженні сотні притулків, дитячих ясел, майстерень і сотні шкіл. Керівники ради об'їздили всю країну, а тисячі вихідців з інтелігенції, які втікали від німців та австрійців, знайшли роботу в школах та інших установах ради⁶. Велику увагу від-

¹ Korzeniowski M. Madzik M. Tarasiuk D. Tulaczy Los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej. Lublin: Wydawnictwo UMCS. 2007. S. 95–96.

² Mądzik M. Z działalności Kijowskiej Rady Okręgowej Polskich Towarzystw Pomocy Ofiarom Wojny w Latach I wojny światowej. Pamiętnik Kijowski. T. 6. Polacy w Kijowie / pod red. nauk. Henryka Strońskiego ; Stowarzyszenie Uczonych Polskich Ukrainy. Kijów : SUPU, 2002. S. 185–186.

³ Archiwum Akt Nowych w Warszawie. 2/53/0 Polskie Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny. 1915-1919. 2/53/11 Rada Zjazdów Polskich Organizacji Pomocy Ofiarom Wojny. 1915-1918. 2/53/48 Statut regulaminu, instrukcje, komunikaty, odezwy Komitetu Wykonawczego Rady. 1915-1918. Ark. 9–10.

⁴ Archiwum Akt Nowych w Warszawie. 2/53/0 Polskie Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny. 1915-1919. 2/53/11 Rada Zjazdów Polskich Organizacji Pomocy Ofiarom Wojny. 1915-1918. 2/53/50 Sprawozdania Rady Zjazdów i jej Wydziałów. Preliminarze wydatków. 1915-1916, 1918. Ark. 1.

⁵ Archiwum Akt Nowych w Warszawie. 2/53/0 Polskie Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny. 1915-1919. 2/53/11 Rada Zjazdów Polskich Organizacji Pomocy Ofiarom Wojny. 1915-1918. 2/53/50 Sprawozdania Rady Zjazdów i jej Wydziałów. Preliminarze wydatków. 1915-1916, 1918. Ark. 26.

⁶ Liga Narodowa na Rusi 1890-1920 : fragment historii pracy polskiej na kresach południowo-wschodnich /

ділення Товариства приділяли успішному проведенню рятувальної операції. Серед джерел допомоги для Київського комітету були приватні кураторства та патронати для різних установ Товариства¹. Опікунська діяльність відділення відзначалась ще й тим, що її провадили видатні особистості з місцевої польської громади за підтримки представників з інтелігенції, які осіли в Києві та активно займалися громадським життям. Розвиток рятувальної акції у сфері освіти був кроком у боротьбі за зміцнення польської позиції та збереження національної ідентичності польської меншини².

У 1915 р. в Києві було влаштовано чергування на залізничних станціях, де зустрічали біженців, надавали їм притулки та гуртожитки. Організацією роботи керували С. Горват, М. Собанський та Р. Бнінський³. Перші тижні вимушеної евакуації підштовхнули до відкриття Залізничної секції. На залізничному вокзалі постійно надавалася невідкладна допомога, інформація, що скеровувала біженців до інших структур Комітету. Місто Київ було важливим пунктом переміщення біженців, оскільки мало суходільну, водну та залізничну розв'язку. Водночас, Київ через який пролягав зворотній шлях на Волинь, Поділля та Галичину зазнав нового припливу біженців у 1916 р. Чергування на вокзалах були щоденними з 10 по 18 год. Секція займалася придбанням квитків для осіб, які не мали змоги самостійно оплатити проїзд. Роботою Залізничної секції керувала Б. Круліковська⁴.

Інформація про бюджет відділень Товариства київського осередку з осені 1915 р. вказує, що фінансові потреби були реалізовані радою в залежності від кошторису. З 270 000 руб., асигнованих в формі над-

бавки через раду з'їздів, окружна рада у вересні і жовтні 1915 р. перерахувала для відділень ПТДЖВ в Київській губернії бл. 100 000 руб. (Київ отримав 80 000 руб.), Полтавській губернії – 21 830 руб., Чернігівській – 8 970 руб., Волинській – 8 855 руб. та Подільській – 2 375 руб. Для відділень, які не представили кошторис, сума асигнування становила 41 500 руб. Видатки заплановані на листопад були вищими за попередні на 25% і коливалися в районі 307 600 руб., з яких більшу частину мало отримати відділення Київського Польського товариства допомоги жертвам війни та Польського Львівського комітету допомоги. У своїх спогадах Станіслав Сроковський звернув увагу на зусилля Київської окружної ради щодо отримання компенсації від російської влади та перешкоджання торгам польськими маєтками, залучення військовополонених для польових робіт, але тільки на схід від лінії Овруч-Житомир-Бердичів-Умань. Рада вживала санітарних заходів для запобігання поширенню небезпечних епідемій, проводила акції порятунку польських пам'яток від знищення та займалась видавництвом переважно шкільних підручників. Об'єм завдань, які виконувала Київська окружна рада, також поглинав значні фінансові кошти в 1917–1918 рр. Можна припустити, що вони розподілялись на потреби відділень ПТДЖВ, інших рятувальних організацій та для деяких цілей рятувальних операцій, проведених самостійно (наприклад, освітня кампанія)⁵.

До кінця жовтня 1916 р. Центральний громадський комітет (ЦГК) мав 10 шпиталів, надавав консультації в амбулаторіях, як і поза ними 19 179 особам, зробив щеплення проти віспи 4 635 особам, в шпиталях разом знаходились 1045 хворих, які перебували в них 20 874 ліжкодні. Одночасно виникли 2 пересувних стоматологічних відділення, для дітей хворих на туберкульоз відчинено в Микільській Слобідці під Києвом інфекційний шпиталь. Медичну допомогу надавали 11 лікарів, 2 дантисти, 12 фельдшерів і 25 медсестер⁶.

Stanisław Zieliński ; wstęp i opracowanie Adam Wątor. Szczecin : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2016. S. 32–33.

¹ Z polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny. Kuratoria i Patronaty. *Dziennik Kijowski*. №245. 5 wześsznia 1916. S. 1.

² Beauvois D. Walka o ziemię. Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim 1963 – 1914. Sejny, 1996. S. 235–259.

³ Z Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny. *Dziennik Kijowski*. №335. 4 lipca 1916. S. 1.

⁴ Szumlakowski M. Listy z Kijowa. VII. *Głos Polski*. 48. 27 października 1916. S. 16.

⁵ Srokowski S. Z dni zawieruchy dziejowej : 1914 – 1918. Kraków : Nakładem Księgarni Geograficznej «Orbis». 1932. S. 195–196.

⁶ Łaskarzewska H. Tam, gdzie przeszła burza... Losy polskiego dziedzictwa kulturowego w latach 1914 – 1920. Warszawa: SBP. S. 168.

Польський комітет санітарної допомоги (ПКСД), відчувачи брак чисельності медичного персоналу, а особливо серед сестринської справи, запровадив спеціальні курси. У Києві санітарні курси для сестер милосердя були організовані між 1 вересня і 12 грудня 1916 р. Слухачкам викладали анатомію, гігієну, акушерство, бактеріологію, догляд за хворими, надання невідкладної допомоги, хірургію та відомості про інфекційні, шкірно-венеричні, жіночі та психічні захворювання¹. Відповідальність за курси в Києві була покладена на Л. Пенкославського. Зі 105 слухачок, які розпочали навчання у вересні, курс завершили 65, а до іспиту були допущені 40. Святкова церемонія закінчення курсів відбулась 12 грудня 1916 р. Подія відбулась в актовій залі Маріїнського осередку сестер милосердя, куди прибули Київський губернатор Олексій Ігнат'єв, генерал-майор Владімір Гадон, який представляв імператрицю Росії, голова Правління Червоного Хреста Ільїн, головний представник на Південно-Західному фронті Б. Іваницький та представниці польського світського товариства – дружина Юзефа Потоцького та княгиня Марія Любомирська².

Прикладом турботи про медичне обслуговування біженців є діяльність Лікарської секції Київського відділення ПТДЖВ, яка тривала лише кілька місяців, починаючи від дня заснування, тобто від 12 грудня 1915 р. Її діяльності передувала діяльність т.зв. медичної бригади, що надавала допомогу прибулим до Києва біженцям. Секція надавала медичні консультації, вела аптеку, взяла на себе медичний нагляд за школами, інтернатами, дитячими яслами, притулками, що підпорядковувались ПТДЖВ³. Головою секції був М. Петкевич, який залучив до співпраці декілька десятків лікарів, частина з яких надавала допомогу безкоштовно. Медичні консультації секція спочатку надавала за адресою: вул. Меринговська, згодом – по вул. Марино-Бла-

говіщенській. Аптека, що належала секції, надавала ліки і перев'язувальні засоби за зниженими цінами зі складів Червоного Хреста, Союзу Земств і Південно-російського товариства торгівлі аптекарськими товарами (ЮРОТАТ)⁴.

У 1916 р. виникла Студентська секція за ініціативи членів організації «Полонія», яка відповідала за допомогу молоді в пошуках роботи, допомагала сплачувати за навчання бідним студентам. В Києві мешкало 500 з 800 зареєстрованих студентів вищих навчальних закладів, оскільки решта трохи згодом виїхали в інші міста, або ж перебували транзитом у місті, а декого забрали на війну. Становище студентів-біженців було складним, найбільше допомагали тим студентам, яким залишилось навчатися останні два курси. Студенти самотужки збирали кошти, щоб поліпшити своє становище і допомогти біднішим. Секція сплачувала реєстраційні внески у сумі 5 250 руб., і на суму 1 600 руб. надавала допомогу студентам. Водночас вона утримувала їдальню, де студенти мали обід та вечерю вартістю 45 – 50 коп. Частина коштів на їдальню покривалася Київським комітетом (350 руб.), решту покривали благодійні внески приватних осіб. Окремо утримувалися гуртожитки для студентів-біженців⁵.

Однією з перших Київським відділенням ПТДЖВ була створена Секція по догляду за дітьми на чолі з Г. Можджинським. Робота секції розпочалась з прийому, реєстрації та розселення дітей меншого та старшого віку у інші місцевості. До 19 жовтня 1915 р. Секції вдалося створити 3 садочки, які призначалися для 170 дітей. Київське відділення утримувало садочок для 60 дітей і ясла для 30. Водночас у Києві вдалося розселити 700 дітей у приватних будинках. З 800 дітей, якими опікувалася Секція, 200 – перебували у київських садочках, 600 – в притулках Правобережжя⁶. Діяльність Секції вимагала багато коштів на адміністративні питання. На думку С. Сроковського, непотрібним та затратним було вивезення дітей з дитя-

¹ Pol W. Kartki z dziejów studentów Uniwersytetu Kijowskiego z lat 1911–1919. Archiwum Historii Medycyny. T. 36. 1973. Z. 1-2. S. 88.

² Кожен'ювський М. За Золотими ворітьми. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 роках. К. : Дух і літера, 2015. С. 110.

³ Z Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny. Sekcja doraźnej pomocy. *Dziennik Kijowski*. №278. 9 października 1916. S. 2.

⁴ Z Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny. *Dziennik Kijowski*. №279. 10 października 1915. S. 3.

⁵ Szumlakowski M. Listy z Kijowa. III. *Głos Polski*. №43. 23 października 1916. S. 10.

⁶ Z Polskiego Towarzystwa Pomocy. Sekcja Opieki nad Dziećmi. *Dziennik Kijowski*. №288. 19 października 1915. S. 1.

чих будинків на відпочинок влітку 1916 р. на море під Одесу та у Пущу-Водицю під Києвом, а ці кошти можна було використати на потреби Секції¹.

Проблему з житлом для польських біженців вирішувала Квартирна секція. Влітку та восени 1915 р. комітет у Києві надав 1000 будинків на Солом'янці, де розмістилися мешканці з Холмщини, Седлеччини та Люблінщини. Для оплати житла 316 сім'ям було витрачено 2 704 руб. 10 коп.².

Юридична допомога полягала у вирішенні таких питань: надання юридичних консультацій; відсутність документів, що посвідчують особу; підтвердження документів про освіту; видача документів про слов'янське походження біженців; підготовка листувань біженців з російськими органами влади та армійським командуванням. З кінця жовтня 1914 р. до початку листопада 1915 р. було видано 4 292 свідоцтва про слов'янське походження біженців³.

Поранені військові через окупацію Царства Польського німецькою та австро-угорською армією після лікування у шпиталі залишалися у Києві для відпочинку. З цією метою була створена Секція евакуації поранених, яка, у свою чергу, створила притулок для воїнів-поляків, військових з інвалідністю та одужуючих. У хуторах і маєтках Правобережжя було розміщено близько 700 військових⁴.

Для біженців стояла потреба знайти роботу, і це створило передумови для виникнення Польського бюро зайнятості, що постало з секції пошуку праці київського відділення ПТДЖВ, Римо-Католицького благодійного товариства, Польського львівського рятувального комітету і гурту жінок-польок⁵. До обов'язків бюро входили: пошук пристойної роботи для безробітних поляків; скерування їх на роботу в

промисловості, сільському господарстві, торгівлі та освіті; надання допомоги в разі самостійного створення робочих місць, спілок і асоціацій та отримання відповідного фінансування від їхньої діяльності; придбання необхідного інвентаря, створення власних майстерень, а також організація продажу продукції⁶.

Київський комітет в рамках рятувальної акції на користь біженців виділяв значні кошти, про що свідчить розширення бюджету київського ПТДЖВ у 1916 р. У квітні витрати сягали 6 730 руб., у травні – 9 300 руб., у червні – 13 410 руб., у липні – 21 400 руб., а у серпні – вже 36 275 руб. На вересень виділили бюджет у сумі 50 750 руб., на грудень 1916 р. кошторис передбачав видатки у сумі 112 362 руб. і був на 332 руб. вищий, ніж у листопаді. В січні 1917 р. бюджет Комітету склав 114 023 руб., незважаючи на обмеження державних субсидій. Внутрішня його структура також дає певне уявлення про видатки «Польського комітету», який виділив кошти на: утримання Центрального бюро – 1 045 руб., на потреби Студентської секції – 2 000 руб., Секції тимчасової допомоги (сплата за житло, позика, обіди тощо) – 39 000 руб., Секції реєстрації та статистики – 700 руб., Фінансової секції – 515 руб., Квартирної секції – 2 035 руб., Секції одягу – 650 руб., Секції догляду за дітьми – 25 818 руб., Секції опіки над цивільними бранцями – 2 402 руб., Залізничної секції – 1 402 руб., Секції праці – 1 200 руб., Юридичної секції – 390 руб., Секції притулків – 2 780 руб., Шкільної секції – 27 795 руб., Секції евакуації поранених – 4 910 руб. і на інтернати для дітей – 240 руб. У наступні роки держава не скоротила фінансування лише для Секції догляду за дітьми та Шкільної секції. У зв'язку зі зменшенням державних субсидій було ухвалено рішення призупинити діяльність і скоротити до мінімуму бюджет деяких секцій⁷.

Рятівничі організації займалися не лише матеріальними потребами біженців, а й намагалися надати можливість відвідувати католицькі храми. Проблему надання релігійної допомоги біженцям,

¹ Srokowski S. Z dni zawieruchy dziejowej : 1914 – 1918. Kraków : Nakładem Księgarni Geograficznej «Orbis». 1932. S. 197.

² Z Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny. *Dziennik Kijowski*. №279. 10 października 1915. S. 3.

³ Z Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny. Sekcja Prawna. *Dziennik Kijowski*. №334. 4 grudnia 1915. S. 1.

⁴ Z Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny. Sekcja ewakuacji rannych. *Dziennik Kijowski*. №298. 29 października 1915. S. 1.

⁵ Z Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny. Biuro Pracy. *Dziennik Kijowski*. № 66. 29 marca 1916. S. 3.

⁶ O pracę dla wygnańców... *Dziennik Kijowski*. 1 września 1917. S. 2.

⁷ Коженювський М. За Золотими ворітьми. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 роках. К.: Дух і літера, 2015. С. 89–90.

особливо тим, хто не мав доступу до релігійних практик, було вирішено шляхом направлення 150 капеланів для душпастирської праці. Повільність державної влади, незважаючи на надання дозволів на діяльність священників-капеланів, спонукала ЦГК зібрати групу священників, відданих справі польського народу. Обґрунтовуючи запропонований план, ЦГК вказав на необхідність вербування священників, які б взяли на себе турботу про надання релігійної допомоги шляхом переїзду до місць поселень біженців. ЦГК мав би повністю забезпечувати матеріальну сторону діяльності капеланів, тобто зарплату, витрати на відрядження, придбання літургійних речей тощо. Проект викликав невдоволення влади через великі затрати. Однак, у 1915 – 1917 рр. відправка капеланів для роботи з біженцями була систематичною¹.

У Росії проблема евакуйованих польських культурних цінностей як з установ, так і привезених разом з переміщенням населенням, була величезною. Росіяни змусили майже мільйон поляків покинути свої домівки разом з речами. Отже, головним завданням для місцевої польської громади було вжити заходів для збереження майна, вивезеного з польських земель під час евакуації 1914–1915 рр. Такі дії, крім Польського комітету у Москві, Польського товариства допомоги жертвам війни, вжили відділи та місцеві гуртки Товариства охорони пам'яток минулого. До кінця 1917 р. вони були створені в Бердичеві, Харкові, Києві, Умані, Кам'янці-Подільському, Одесі, Житомирі, Казані, Петрограді, Воронежі та ін. В березні 1917 р. секція охорони пам'яток минулого, що діяла при Київській окружній управі, перетворилася на окреме Товариство охорони пам'яток минулого на Русі. Його головою був Францішек Потоцький, а секретарем Людгард Грохольський. Сюди привозили найбільше польських сувенірів і культурних цінностей².

¹ Korzeniowski M., Madzik M., Tarasiuk D. Tulaczy Los. Uchodzcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny swiatowej. Lublin: Wydawnictwo UMCS. 2007. S. 171.

² Łaskarzewska H. Tam, gdzie przeszła burza... Losy polskiego dziedzictwa kulturowego w latach 1914–1920. Warszawa: SBP. S. 73–74.

У 1916 р. в Києві та Умані було організовано добровільні концерти для фонду Товариства допомоги жертвам війни. На одному з таких виступів перед уманцями Кароль Шимановський разом з Павлом Коханським вперше виконав свої знамениті «Міфи»³.

Ліквідація Польського товариства допомоги жертвам війни відбулась в кінці серпня 1918 р. 29 серпня Головний Комітет отримав повідомлення, за яким на підставі постанови Народного комісаріату у справах національностей Товариство підлягає ліквідації. Останнє засідання Комітету відбулося 10 вересня 1918 р. на якому було повідомлено про закриття Товариства та його відділів в Росії, а наступне засідання провів ксьондз Костянтин Будкевич, закривши засідання Головного Комітету з заявою, що діяльність ПТДЖВ закривається. Однак, деякі відділи ПТДЖВ певний час продовжували існувати. Зокрема, в Україні права та обов'язки Головного Комітету щодо підрозділів мали перейти до Київської окружної ради, в Литві планувалося призначити Центральний комітет ПТДЖВ. У Варшаві мав постати – з членів Головного комітету, повернутих до Польщі – виконавчий відділ Головного Комітету, завданням якого було скликання загальних зборів членів товариства. Він мав вирішити долю товариства. Ліквідація центральної влади в кінці серпня закінчила чотирирічну діяльність ПТДЖВ в Росії⁴.

Таким чином, Перша світова війна принесла чи не найбільші страждання і біди населенню прикордонних територій. Неодноразово в ході війни ці землі переходили під владу протиборчих воюючих держав, піддавались руйнації, а населення примусово евакуйовувалось. Війна принесла матеріальні руйнування, людські втрати, примусову евакуацію з постійного місця проживання значну кількість населення. Територіями українських земель, найперше Правобережної України, проходив емігрантський шлях біженців з Царства Поль-

³ Лісевич І. Т. Родом з України... (Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянщині у другій половині XIX – на початку XX ст.). К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. С. 84.

⁴ Korzeniowski M., Madzik M., Tarasiuk D. Tulaczy Los. Uchodzcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny swiatowej. Lublin : Wydawnictwo UMCS. 2007. S. 108–109.

ського і Литви. Незважаючи на обмежені можливості, польське населення краю надавало допомогу постраждалим від війни через діючі тут відділення Польського товариства допомоги жертвам війни. Створення цих відділень відбувалося у всіх українських губерніях і часто залежало від активності етнічних громад. Особливе місце у справі формування етнічних комітетів посідали українські інституції допомоги біженцям, відкриття яких супроводжувалося значними ускладненнями, але водночас свідчило про зростання національної самоідентифікації суспільства. Такі відділення були створені майже в усіх повітових містах Київської губернії (Київ, Біла Церква, Умань, Бердичів, Фастів, Ставище, Сквир, Козятин, Рокитня тощо). Їхні місцеві представництва не лише забезпечували матеріальні потреби, а й відіграли

у середовищі евакуйованих консолідуючу роль. Кожна секція, яка була відкрита при Київському відділенні ПТДЖВ покривала потреби та витрати біженців. Велике значення в існуванні секцій відігравали державні субсидії, приватні пожертвування та збирання коштів на потреби секцій їхніми членами. Незважаючи на обмежені можливості, польське населення краю збирало кошти, організовувало притулки, пункти харчування, надавали невідкладну допомогу та проводили безкоштовне лікування, допомагали студентам з навчанням та гуртожитками, навчали дітей грамоті. Після Лютневої революції 1917 р. суспільно-політичне життя краю активізувалось. Польські організації почали створювати Польські доми і польські школи для відродження національного життя.

Ігор Срібняк,

Київський університет імені Бориса Грінченка

Марина Палієнко,

Київський національний університет

імені Тараса Шевченка

АМЕРИКАНСЬКА ГУМАНІТАРНА АКЦІЯ У ТАБОРАХ ІНТЕРНОВАНИХ ВІЙСЬК УНР В ПОЛЬЩІ (1921 р.)

У листопаді 1920 р. під тиском більшовицьких військ Армія УНР була змушена відступити на польську територію, після чого її особовий склад був інтернований у кількох таборах: Пікуличі, Ланцут, Вадовиці, Ченстохова, Александрів, Піотроків, Каліш (а вже станом на кінець 1921 р. вояки-українці перебували тільки у Стшалкові, Щепіорно і Каліші). За домовленістю з польською владою українські частини та з'єднання мали зберігати прибуттєву їм структуру, а їх особовий склад – підлягати владі своїх командирів і начальників. Уряд УНР, який залишив українські

терени разом з армією, тимчасово розмістився у м. Тарнів (Польща), провадячи діяльність з організації збройної боротьби проти радянської Росії. В складних умовах інтернування вкрай важливим було створення умов для оздоровлення морального стану українського вояцтва, наповнення його побуту в таборах конструктивним змістом.

Проте організація проведення культурно-освітньої роботи з таборянами, налагодження їх дозвілля та забезпечення гуманітарної опіки над хворими, інвалідами, жінками і дітьми (які також перебували у

таборах) являло з себе надзвичайно складне завдання. Уряд УНР не диспонував достатніми для цього коштами, крім того – бракувало й досвідчених організаторів для проведення такого роду роботи. Наслідком нещодавніх військових поразок частина інтернованого українського вояцтва була деморалізована, а складна продовольчо-побутова ситуація в таборах тільки посилювала відчуття відчаю та приреченості.

Тому з самого початку інтернування вояцтва командування Армії та державно-політичний провід УНР (Державний центр УНР в екзилі) доклали всіх можливих зусиль для подолання негараздів початкового періоду перебування у таборах. Насамперед було вжито заходів для організації дозвілля таборян, істотну допомогу в чому надавала міжнародна організація *Young Men's Christian Association* (а саме – її структурний підрозділ в США), який створив для цього своє регіональне представництво в Польщі. Остання накопичила багатий досвід роботи в таборах полонених часів Першої світової війни, надаючи гуманітарну допомогу бранцям протиборчих армій без різниці їх національно-релігійної та державно-політичної приналежності.

З огляду на відсутність державної допомоги воякам-українцям у таборах (УНР вже у кінці листопада 1920 р. не посідала жодної українських територій, які на цей час були поділені між більшовицькою Росією, Чехословаччиною і Польщею), YMCA вдалась до проведення широкої гуманітарної акції в таборах інтернованих Армії УНР, дотримуючись при цьому повної аполітичності. Об'єктом опіки YMCA ставали насамперед найуразливіші категорії таборових мешканців – жінки та діти, а також інваліди. Маючи достатні кошти для здійснення своєї статутної діяльності, організація вдалась до створення у таборах своїх філій, призначаючи до них своїх представників (аташе), покликаних організувати надання гуманітарної допомоги. Здебільшого вони призначались з числа колишніх підданих російського царя, які мали відповідний освітній ценз та поділяли цінності YMCA.

Змістом допомогової акції YMCA в таборах стало матеріальне забезпечення поліпшення харчування для дітей, організація їх спеціального догляду (створення дитсадків та утримання їх персоналу), придбання одягу

для дітей і жінок, допомога породіллю. Одночасно Асоціація інтенсивно спирала діяльність таборових культурно-мистецьких та освітніх осередків, і зокрема аматорських театрів, хорів та оркестрів. Нарешті безперечною заслугою YMCA став спорт, для розвитку якого організація ніколи не шкодувала коштів – облаштовуючи спортзали, закупаючи спеціальне обладнання для них. Особливою турботою YMCA був розвиток ігрових (футбол, волейбол, баскетбол), а також силових (важка атлетика, французька боротьба, бокс) видів спорту.

* * *

Діяльність Молодіжної християнської асоціації (*Young Men's Christian Association, YMCA*) у таборах інтернованих вояків-українців Армії УНР у Польщі ще не була об'єктом наукового дослідження ані в українській, ані зарубіжній історіографії. Щоправда, окремі факти про благодійні акції цієї організації є присутніми у кількох монографічних дослідженнях з історії таборового соціуму вояків Армії УНР, опублікованих у різний час в Україні та Польщі¹, а також – у низці статей². Також належить згадати про книгу американського історика К.Стеуера, яка містить

¹ Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918-1924. Toruń 1997. 209 s.; Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.). Київ-Філадельфія, 1997. 187 с.; Павленко М. І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919-1924 рр.). К., 1999, 352 с.; Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920-1939. Toruń, 2004. 750 s.; Bruski J. J. Petlurowscy. Centrum Państwowe Ukrainskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919-1924). Kraków: Arcana, 2000. 660 s.

² Срібняк І. Національно-патріотична та спортивно-оздоровча мобілізація вояцтва у таборі інтернованих Військ УНР Стшалково (Польща) у 1921-1922 рр.: форми і методи // Ідеологія і політика. К., 2018. № 2(10). С. 131-146; Срібняк І. «Біда дивиться зі всіх закутків, а злидні плодяться з кожною секундою...» (допомогово-харитативна діяльність «Союзу українок» у таборі Щипіорно, Польща навесні 1922 р.) // Наше життя. Нью Йорк, 2018. Т. LXXV. Ч. 7-8 (липень-серпень). С. 10-13; Срібняк І. Український аматорський театр у таборі інтернованих Військ УНР Стшалково, Польща, очима театральних критиків, серпень 1921 – липень 1922 рр. (за матеріалами часопису «Промінь») // Синопис: текст, контекст, медіа. К., 2020. Т. 26. № 2. С. 48-60; Срібняк І. Діяльність освітніх закладів у таборі інтернованих вояків Армії УНР Каліш (1921-1924 рр.) // Facta Simonidis. Zamość, 2020. № 1 (13). S. 143-161.

цінні концептуальні підходи та важливий фактологічний матеріал про специфіку діяльності YMCA (її філії в США), проте не стосується власне Польщі, обмежуючись лише теренами Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії та Туреччини в часі Першої світової війни та повоєнного п'ятиліття¹. З проблематикою даної розвідки найбільше кореспондується стаття про форми харитативної допомоги YMCA інтернованим воякам Армії УНР (а також членам їх родин) у 1921 р.²

Окремі факти з історії діяльності YMCA в таборах можна почерпнути зі збірок документів, що вийшли друком за останнє десятиліття. Так, зокрема, до альбому, що був упорядкований заходами польських дослідників-краєзнавців, увійшло кілька світлин таборових спортсменів, які тренувались у спортзалі, облаштованому заходами таборової філії YMCA в Стшалково³. В збірці «Армія за дротами» також представлені програмки кількох музично-театральних та спортивних імпрез, які мають емблематику YMCA (засвідчуючи таким чином участь цієї організації у їх проведенні)⁴.

Проте цей розрізнений фактаж жодним чином не дозволяє отримати цілісного уявлення про специфіку роботи у таборах YMCA. Відтак автори цієї статті поставили своїм завданням проведення цілісної реконструкції діяльності згадуваної Асоціації шляхом опрацювання наявних документальних джерел з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), а також матеріалів таборової преси, у т.ч.: часописів «Наша зоря» і «Промінь» (обидва – Ланцут-Стшалково, Польща), журнал «Спортсмен» (Стшалково), газети «Український сурмач» (Щипіорно, Польща).

¹ Steuer K. Pursuit of an 'Unparalleled Opportunity' The American YMCA and Prisoner of War Diplomacy among the Central Power Nations during World War I, 1914-1923. New York, 2009. 452 p.

² *Sribnyak I., Yakovenko N., Matviyenko V.* Charitable activities of the Young Men's Christian Association in the camps of interned Ukrainian soldiers in Poland, 1921 // *Емінак: науковий щоквартальник*. Київ-Миколаїв, 2022. № 2(38). С.77-88.

³ *Czerniak B., Czerniak R.M.* Obóz jeńców wojennych i internowanych pod Strzałkowem 1914-1918, 1919-1924. Strzałkowo, 2013. S. 19-23.

⁴ *Армія за дротами. Збірка документів / редактор-упорядник В. Моренець. Кам'янець-Подільський, 2018. С.346, 348, 352, 354.*

Перші свідчення про діяльність YMCA стосуються грудня 1920 р., коли таборове представництво YMCA в Александрові прийшло на допомогу таборянам, видаючи всім інтернованим порцію какао (раз на тиждень), хворі вояки отримували його щодня. Також YMCA мінімально задовольняла потреби частини таборян у миючих засобах під час відвідування ними таборової лазні⁵. Взимку 1921 р. YMCA додатково подбала про хворих інтернованих у таборовому шпиталі та амбулаторії, забезпечивши їх білизною та засобами гігієни⁶.

З січня 1921 р. YMCA надавала матеріальну допомогу мистецькій студії (керівник – художник Запорожець) у таборі Пикulichі. Остання на власний кошт також облаштувала приміщення читальні та театральний зал, чим великою мірою причинилась до розвитку таборового театру⁷. Тоді ж у ще одному таборі – Ченстохові – за ініціативи щойно заснованого «Бюро біженців» (з України) розпочали свою роботу дитячий садочок, гімназія з щоденними заняттями (75 учнів), бібліотека і читальня. Таборове співоче товариство у складі 70 осіб вдалось до підготовки концертів у супроводі струнного оркестру, а драмгурток – аматорських вистав⁸. При цьому майже всі згадані культурно-освітні осередки користали з гуманітарної допомоги, яку надавала YMCA (остання також подбала й про організацію безкоштовної демонстрації кінофільмів у таборі)⁹.

Навесні 1921 р. YMCA розширив обсяг гуманітарної допомоги, активізувавши свою роботу в таборах. У вже згадуваному Александрові таборове представництво YMCA (керівники – П. Вуков, з липня 1921 р. – А. Садіков)¹⁰ істотно посприяло розвитку

⁵ ZNiO, Dz. Rękopisów, sygn. akc. 22/53/1.

⁶ Зірниця. Олександрів, 1921. 25 лютого. Ч.3-4. С.26; ЦДАВО України, ф.2562, оп.1, спр.32, арк.109зв.

⁷ ZNiO, Dz. Rękopisów ZNiO, sygn. akc. 22/53/1. Протокол засідання колегії культурно-освітнього відділу 1-ої Запорізької стрілецької дивізії від 26 грудня 1921 р.

⁸ Зірниця. Олександрів, 1921. 25 лютого. Ч.3-4. С.23-24.

⁹ *Колянчук О.* Українська військова еміграція у Польщі 1920-1939 рр. Львів, 2000. С.96-97.

¹⁰ *Ш.І. Благодійні чужоземні організації та шкільно-просвітня діяльність в таборах інтернованих українців в Польщі // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 6 травня. Ч.51-52. С.7.*

загальної освіти в таборі, і зокрема початковим школам. Завдяки її допомозі у таборі була, зокрема, відкрита Реальна школа, що дала можливість закінчити середню освіту багатьом козакам і старшинам 4-ої Київської та 6-ої Січовій стрілецьких дивізій, завдяки чому дехто з них отримав можливість продовжити освіту у вищих школах (здебільшого – у навчальних закладах ЧСР)¹. За сприяння УМСА час від часу в таборі влаштовувалось проведення спеціальних освітніх курсів (із землеробства, садівництва та ін.)². Заходами УМСА у таборі з березня 1921 р. діяв кінотеатр, що також сприяло піднесенню загального рівня освіченості таборян³. Того ж місяця УМСА передало у дар таборовій бібліотеці 185 різних книжок (у переважній більшості – творів красного письменства), які стали у великій нагоді для всіх учнів таборових шкіл⁴.

Не можна переоцінити заслуги УМСА у справі створення та розбудови таборового театру. Після того, як командування групи інтернованих вояків-українців передало у розпорядження таборового Драматичного товариства імені М. Садовського окремих барак, ремонт у ньому (разом із спорудженням сцени) було виконано коштом УМСА. Остання також надала грошову субвенцію театру для виготовлення театральних костюмів (про декорації та реквізит подбали актори-аматори)⁵. При Драматичному товаристві діяв й струнний оркестр в кількості 20 музикантів, інструменти для якого були придбані на надані УМСА кошти. Ця обставина дозволила широко розвинути діяльність співочої секції культурно-освітнього відділу, заходами якої було проведено близько 30 концертних виступів – як в таборі для інтернованих, так і в м. Александрів для його мешканців⁶.

Влітку 1921 р. таборова філія УМСА прийшла на допомогу інвалідам (з числа інтернованих), сприяючи їхньому працев-

лаштуванню у заснованих нею ж шевській, кравецькій, слюсарній, палітурній, кошиковій майстернях⁷. До її заслуг слід віднести й заснування малярського гуртка в таборі (26 вересня ц.р.), робота якого стала можливою завдяки облаштуванню майстерні, а також придбанням приладів для малювання (двох мольбертів, палітри, двадцяти пензликів та фарб)⁸. Завдяки цьому дарунку УМСА члени гуртка виготовили 9 картин, а в подальшому виконували замовлення таборового культурно-освітнього відділу. Крім того члени цього гуртка виготовили значну кількість живописних композицій на різні українські історичні теми⁹.

Не забувало УМСА й про інтереси жінок: коли таборовий «Союз українок» перебрав під своє управління «інтернат для малолітніх» в Александрові (червень 1921 р.), в якому навчалось 25 «малолітніх козаків»¹⁰ – їм на допомогу прийшло таборове представництво Асоціації, яке організувало видачу дітям додаткових продуктів¹¹.

Зрештою, заслуги УМСА у справі розвитку культурно-освітнього життя відзначали самі таборяни. За оцінкою таборового часопису «Нове життя» – керівник таборового представництва УМСА П.Вуков був загальновідомий всім таборянам «своєю енергією, своєю прихильністю до наших (таборових – *авт.*) культурно-освітніх справ, відкличністю (готовністю – *авт.*) на кожну корисну нам допомогу»¹².

Проте коли йому на зміну прийшов інший керівник – А. Садіков (очевидно що росіянин за походженням – *авт.*), стосунки між ним і командуванням табору стали набувати все більш конфліктного характеру. Ним була, зокрема, ускладнена робота драматичного гуртка, провід якого часом не міг домовитись про порядок використання приміщення таборового театру. Більше того, через неправдиві звинувачення колишнього диригента музичного гуртка у симпатіях до «совдепії» А.Садіков наказав відібрати у

¹ Битинський М. Українське вояцтво на культурно-освітньому фронті // Гуртуймося. Прага, 1932. № IX. С.37.

² ЦДАВО України, ф. 2562, оп. 1, спр. 32, арк. 108-108зв.

³ Зірниця. Олександрів, 1921. 15 березня. Ч.5. С.27.

⁴ ЦДАВО України, ф.3526, оп.1, спр.5, арк.14-15.

⁵ ЦДАВО України, ф.2562, оп.1, спр.32, арк.108-108зв.

⁶ ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.200, арк.60; Нове життя. Щипіорно, 1921. 26 грудня. № 97. С.2.

⁷ Нове життя. Александрово, 1921. 30 серпня. № 66. С.4.

⁸ ЦДАВО України, ф.2439, оп.2, спр.58, арк.13.

⁹ Битинський М. Українське вояцтво на культурно-освітньому фронті // Гуртуймося. Прага, 1932. № IX. С.37; Нове життя. Щипіорно, 1921. 26 грудня. № 97. С.3.

¹⁰ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.34, арк.107-107зв. (наказ № 67 групі інтернованих Військ УНР у таборі Александрів від 29 червня 1921 р.).

¹¹ ЦДАВО України, ф.3523, оп.1, спр.12, арк.12зв.

¹² Нове життя. Щипіорно, 1921. 26 грудня. № 97. С.6.

його членів музичні інструменти (щоправда, їх було невдовзі повернено). Крім того, одноосібним рішенням А. Садікова була припинена будь-яка грошова допомога таборовій читальні (для передплати або придбання газет) та драматичному товариству. Такі його кроки спонукали витворили у командування Військ УНР враження, що «діяльність п[ана] Садікова [є] шкідливою не тільки для інтернованих але і для пропаганди ідей» УМСА, і «замість виховання самодіяльності п[ан] Садіков по російському зразку хоче командувати інтернованими і тому в нього нічого крім руйнації не виходе»¹.

Таким чином, є всі підстави констатувати, що між командуванням групи інтернованих та керівником таборового представництва УМСА розвинувся системний конфлікт, конструктивне залагодження якого було майже неможливим через «особливу» позицію А. Садікова. Неготовність останнього до пошуку компромісних рішень, його бажання прищепити воякам-українцям аполітичність (на підставі того, що такою була УМСА) аж до заперечення їх національно-державницьких ідеалів, усували саму підставу будь-якого порозуміння. На жаль – такий стан справ об'єктивно призвів до зменшення обсягу гуманітарної допомоги, яка надавалось цієї організацією інтернованим в Александрові, що опосередковано причинилось й до згорання культурно-освітнього життя в таборі.

Майже аналогічна ситуація витворилась у таборі Вадовиці, де голова таборової філії УМСА капітан² Альберт Гузік майже неприховано протегував групі полонених більшовиків (які тут утримувались) шляхом їх залучення до виконання робіт у таборі за підрядами очолюваної ним установи. Взагалі, діяльність А. Гузіка у таборі була радше деструктивною, бо до української національної справи А. Гузік ставився з «підкресленою нетолеранцією, сприяв русифікації, що викликало «загальне незадоволення та обурення в цілому таборі», оголошення часто розклеював в російській мові». На цьому ґрунті між ним групою таборян-українців розвинувся конфлікт, бо останні вимагали вивісити у приміщенні таборового театру

поруч з американськими і польським прапорцями й українські. Також їх ображало й те, що А. Гузік поширював у таборі російські церковні образки, книжки і газети³.

Конфліктна ситуація, яку спровокував А. Гузік, набула такої загостреності, що останній навіть звернувся з листом до головного отамана С. Петлюри (від 22 липня 1921 р.), в якому поскаржився на старших військових начальників українців у таборі – генералів М. Шаповала і А. Вовка за їх намагання перешкодити його діяльності та з огляду на їх втручання в його «розпорядження». На його думку останні, зокрема, не давали йому можливості «вести справу театральну в належному дусі», «тероризуючи дирекцію і режисера», після чого таборові артисти ОККД «висловили бажання кинути цю культурно-освітню працю». За його словами, підлеглі генералів вдалися до недружніх кроків щодо польської влади, зірвавши «у театральному залі польські знамена і портрети Нач[ального] Вождя Й. Пілсудського». Це, на думку А. Гузіка, вносило «до таборового життя шовіністичну політику»⁴.

З тексту цього листа вже можна зробити висновок про провокаційну діяльність А. Гузіка, який вдався до свідомого маніпулювання, не афішуючи при цьому своїх деструктивних дій, які призводили до загострення ситуації в таборі. Паралельне використання польської та української державної символіки та подання оголошень українською мовою могло цілковито усунути будь-яку напругу в його стосунках з командуванням інтернованих частин Армії УНР у Вадовицях. Проте такий крок означав би пошанування національних почуттів українців, чого – через свою українофобію та виразну проросійськість А. Гузік не міг собі дозволити.

Попри таку настанову голови таборової УМСА, діяльність очолюваної ним організації приносила об'єктивну користь для таборян, бо допомагало реалізації різних культурно-освітніх проектів у таборі. Зокрема, завдяки допомозі УМСА у Вадовицях було облаштовано театр, на сцені якого таборові аматорські трупи готували та пропонували загалу інтернованого вояцтва театральні постановки, а також самодіяльні концерти.

¹ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.40, арк.90-90зв.

² Подаючи себе «капітаном» А. Гузік не зазначив якої саме армії, хоча вже виходячи з тільки з одного цього можна зробити припущення, що він був капітаном або царської або денікінської армії – *авт.*

³ ЦДАВО України, ф.2292, оп.2, спр.58, арк.84-84зв.

⁴ Wojskowe Biuro Historyczne (WBH), Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Zespół Akt «Sprzymierzona Armia Ukraińska» (SAU), sygn. I.380.1.60.8.

Діяльність УМСА в ще одному таборі – Ланцуті – розпочалась найпізніше (травень 1921 р.), що було зумовлено неумотивованими відмовами польського коменданта у дозволі на створення таборової філії організації (її представники тричі приїздили до Ланцуту з такою пропозицією)¹. Філія розпочала свою роботу організаційно-матеріальною допомогою таборовій «Спілці художників», яка зуміла розвинути свою діяльність майже виключно завдяки переданим їй фарбам, пензлям і паперу. Тільки за два дні з початку її роботи її членами було виготовлено 50 малярків (у т.ч. портретів українських гетьманів і Т.Шевченка), після чого у таборі була заснована художня студія².

Завдяки УМСА стало можливим розпочати заняття в новоствореній таборовій гімназії, яка могла «користуватися тільки тим, що можна було знайти в таборі». Але завдяки фінансовій допомозі з боку голови таборової філії УМСА Вукова – у Львові були придбані та доставлені до табору підручники, а також закуплено інше шкільне приладдя. Також УМСА подбала про забезпечення її учнів папером, олівцями та всім необхідним для навчання. Відтак, в дуже великій мірі вся подальша діяльність таборової гімназії стала можливою завдяки всебічному їй сприянню з боку таборової УМСА³. Так само дієво УМСА причинилась до започаткування роботи Українського Народного Університету в Ланцуті (зі 523 таборянами в його складі), яка забезпечила його слухачів папером, навчальними посібниками та приладдям⁴.

Розвиток спортивного життя в таборі також завдячував винятково матеріальним внескам таборової філії УМСА. За її сприяння в таборі та поза його межами почали влаштовувались спортивні змагання, і зокрема – футбольні матчі. Один з них було проведено 13 травня 1921 р. на міському стадіоні «Сокіл» – з членами однойменного польського спортивного това-

риства⁵. 15 травня мав відбутись матч-відповідь, причому з такою ініціативою виступила польська сторона. Але цього дня така зустріч не відбулась через неявку польської команди у повному складі (після цього їй була зарахована поразка з рахунком 0:5). Для глядачів, які зібрались на цей матч, була проведена зустріч двох таборових команд. Перемогу в ньому святкувала футбольна дружина 5-ої Херсонської стрілецької дивізії на чолі з хорунжим С. Нагнибідою⁶. За сприяння УМСА в другій половині травня 1921 р. у таборі було засновано спортивне товариство («Спортсменський союз») на чолі з правлінням. На його прохання УМСА придбало для його членів спортивні костюми, а також встановила необхідне обладнання для гімнастичних вправ⁷.

УМСА подбало й про створення свого представництва у таборі Каліш – одному з найкраще облаштованих українських таборів. У ньому УМСА долучилась до відкриття таборової «Гімназії імені Тараса Шевченка», надавши для потреб її учнів значну кількість зошитів та паперу, що уможливило розпочати в ній навчання вже з 5 липня 1921 р. Після цього у Гімназії були створені чергові класи (3-й, 5-й і 6-й), до яких вписалося 104 учня. На жаль, матеріальний стан гімназії мало покращився у новому навчальному році, лише завдяки УМСА стало можливим придбати деякі підручники, а також забезпечити «в потрібній кількості зошити, папір, олівці, ручки, пера, гуми, чорнило, наочні учебні приладдя, малярки». Також УМСА надавала регулярну матеріальну підтримку лекторам гімназії, забезпечивши в такий спосіб їх постійну роботу⁸.

Значною різноманітністю та інтенсивністю вирізнялось й спортивне життя таборян у Каліші. Попри всі несприятливі обставини у таборі заснувався «Старшинський Спортовий Гурток 2-ї стр[ілецької] Волинської дивізії», члени якого розпочали регулярні вправи з травня 1921 р.⁹ Паралельно розпочав свою діяльність й спортивний гурток (у складі 36 членів) 3-ої Залізної стрілець-

¹ ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.9, арк.16зв.-17зв.

² Промінь. Ланцут, 1921. 3 червня. Ч.7 (посторінкова пагінація відсутня – авт.).

³ *Ш.І. Благодійні чужоземні організації та шкільно-просвітня діяльність в таборах інтернованих Українців в Польщі // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 6 травня. Ч.51-52. С.7.*

⁴ *Ш.І. Благодійні чужоземні організації та шкільно-просвітня діяльність в таборах інтернованих Українців в Польщі // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 6 травня. Ч.51-52. С.7).*

⁵ ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.17, арк.1.

⁶ Промінь. Ланцут, 1921. 16 травня. Ч.2. С.45.

⁷ Промінь. Ланцут, 1921. 23 травня. Ч.4 (посторінкова пагінація відсутня – авт.).

⁸ *А.Д. Гімназія імені Тараса Шевченка в таб[орі] Каліші // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 6 травня. Ч.51-52. С.11.*

⁹ *Гончаренко [І.] Огляд спортивного минулого таб[ору] Каліш // Спортсмен. 1922. Ч. 4-5 (липень-серпень). С. 4.*

кої дивізії, для потреб якого був обладнаний спортзал. Коштом таборової філії YMCA для його членів була придбана спортивна форма та все необхідне устаткування для занять легкою та важкою атлетикою. Завдяки цьому стало можливим організувати тренування з вільних рухів, важкої атлетики, деяких видів гімнастичних вправ та французької боротьби. Це, у свою чергу, уможливило започаткувати проведення спортивних свят та таборових чемпіонатів та олімпіад. Також гурток влаштовував для козацтва «ріжні забави», намагаючись і в такий спосіб привернути їх до занять спортом¹. Тоді ж у Каліші утворилась футбольна команда і «Гімнастично-Фехтувальна Школа 3-ї Залізної дивізії», був проведений чемпіонат французької боротьби. Його учасники кількаразове здійснювали виїзди поза табір аби продемонструвати свої уміння мешканцям найближчих польських міст².

Спільними зусиллями всіх таборових спортсменів та підтримки дивізійних культурно-освітніх відділів та YMCA стало можливим підготувати проведення протягом травня-липня 1921 р. трьох таборових спортивних олімпіад з доволі різноманітною програмою. Перша з них відбулась 2 травня ц.р., і глядачам були представлені гімнастичні вправи, фехтування, легка атлетика («скачки», «метання списа і диска» та ін.), важка атлетика («підіймання ваги»), змагання борців («боротьба французька», «бокс англійський»). Завершували олімпіаду виступи вихованців школи національного танку В.Авраменка³. Почесним гостем на цій олімпіаді був головний отаман Військ УНР С.Петлюра, який відвідав Каліш у цьому часі. З нагоди його чергового приїзду до табору (21 липня 1921 р., за іншими даними 22-24 липня) – серед різних заходів та урочистостей у Каліші також відбулась спортивна олімпіада⁴.

Збірна команда таборових футболістів тричі зустрічалась з місцевими польськими командами (зі збіркою Каліша і клубом «Просна»), поширеним явищем було залучення найкращих українських футболістів до участі в товариських матчах між поль-

ськими клубами. Не відставали від футболістів й таборові волейболісти: команда старшинського спортивного гуртка відбула зустріч на виїзді зі спортсменами м. Лодзі (із загальним рахунком 45:34 на свою користь)⁵. Ця гра завершила спортивний сезон 1921 р. у Каліші (під відкритим небом), бо з приходом дощів та холодів тренування відбувались тільки у спортзалі.

Влітку 1921 р. частина українських таборів була ліквідована, а їх мешканці передислоковані до Стшалкова, який був «інтернаціональним» – у ньому в окремих секціях утримувались інтерновані білоруси («балаховці»), росіяни та полонені вояки Червоної армії. Це накладало свій відбиток на життя інтернованих, вносячи в нього певний градус нервозності (з огляду на різні світоглядно-ціннісні ідеали різних груп таборян). Але попри це YMCA намагався зблизити вояків різної державно-політичної приналежності, що зрештою ефективно сприяло нормалізації стосунків між таборянами.

Як і в інших таборах успіх проведення освітньої роботи в найбільшій мірі залежав від фінансової допомоги з боку таборового представництва YMCA (голова – Сергієвський), яке істотно долучалось до реалізації переважної більшості таких ініціатив. На кошти цієї харитативної організації закуповувалось необхідний навчальний інвентар та витратні матеріали (папір, крейда, олівці, зошити, карти, фарби тощо); проводився ремонт навчальних приміщень; з її фондів виплачувалась й матеріальна допомога вчителям різних освітніх курсів, що діяли в таборі⁶. Як і раніше – визначальним критерієм у питанні надання матеріальної допомоги YMCA завжди залишалась аполітичність змісту навчання, організація охоче підтримувала гуманітарні проекти, і відмовляла у допомозі – коли йшлося про військовий вишкіл інтернованих.

Свою діяльність у цьому таборі YMCA розпочала з передання таборянам власного книгозбору (серпень 1921 р.)⁷. В центрі її уваги перебувала таборова освіта – зокрема

¹ ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.1, арк.3зв., 13зв.

² Гончаренко [І.] Огляд спортивного минулого таб[ору] Каліш // Спортсмен. 1922. Ч. 4-5 (липень-серпень). С. 4-5.

³ ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.15, арк.1

⁴ Левицький В. В «союзницьких» таборах для полонених та інтернованих // Свобода. Джерсі-сіті, 1934. 6 жовтня. Ч. 234. С.2.

⁵ Гончаренко [І.] Огляд спортивного минулого таб[ору] Каліш // Спортсмен. 1922. Ч. 4-5 (липень-серпень). С. 5.

⁶ III.І. Благодійні чужоземні організації та шкільно-просвітня діяльність в таборах інтернованих Українців в Польщі // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 6 травня. Ч.51-52. С.7.

⁷ Промінь. Стрілково (Стшалково), 1921. 21 серпня. Ч.14 (посторінкова пагінація відсутня).

УМСА підтримувала слухачів факультету фізичного виховання Українського Народного Університету. Виклади на цьому факультеті відбувались досить регулярно, його слухачі виконували реферати, зміст яких потім обговорювався на заняттях, а потім передавались до редакційної комісії, яка приймала рішення про їх публікацію у вигляді окремих відбитків або на шпальтах журналу «Науковий Вістник». За оцінкою таборового часопису – «умови, при яких працює факультет «фізичного виховання» [були] найгірші серед всіх інших культурних організацій». Хоча він й мав підтримку з боку таборової УМСА, яка надавала невелику кількість паперу та деякі інші приладдя, цієї допомоги було недостатньо¹.

До початку зими 1921 р. трималась «на плаву» також і початкова школа, яка разом з тим була змушена долати перманентні труднощі через брак підручників та потрібного для їх роботи шкільного приладдя, «але порядком для них стала допомога з боку УМСА»². Весь час у таборі діяла й школа для дітей (в ній навчалось 28 підлітків), діяльність якої стала можливою завдяки допомозі (крім УМСА) й Британського комітету для біженців (BCR)³.

Проте з приходом зимових холодів діяльність майже всіх освітніх курсів та шкіл була тимчасово припинена (його слухачам не могли бути забезпечені ogrівані приміщення для продовження навчання). У цей час у найтяжчому становищі опинилась гімназія, бо вугілля у листопаді ц.р. для опалення бараків зовсім не видавалось. І тільки завдяки наданій допомозі з боку таборової філії УМСА, яка забезпечила учнів необхідним шкільним приладдям, стало можливим продовжити роботу гімназії. І хоча труднощі супроводжували її роботу й надалі (брак підручників та палива), навчання в ній не припинялось. З настанням весни гімназія провадила свою діяльність цілком нормально, що сприяло збільшенню кількості учнів (до 42 осіб)⁴.

Дуже істотно УМСА допомагала й таборовому театру, який вже мав власне приміщення, яке, щоправда, потребувало модерні-

зації. Її було проведено вже в кінці липня – на початку серпня 1921 р. завдяки виділенню УМСА необхідних коштів для облаштування сцени та кімнат-гримерних для артистів. Після переобладнання «театр УМСА» отримав також й більший зал для глядачів, і єдиною незручністю залишилась відсутність акустики⁵.

Ще одним мистецьким колективом, який користувався підтримкою УМСА, був хор під орудою сотника Дмитра Котка. У другій половині жовтня 1921 р. цей хор продовжував успішно гастролювати різними містами Польщі, а вже у перших числах листопада ц.р. він відбув в ще одне концертне турне, давши концерти в Познані, Бидгощі, Кротошині, Лешно, Іновроцлаві, Торуні та ін. Гуманітарну допомогу в цій концертній діяльності хору надавала таборова УМСА, на кошти якої були виготовлені національні строї для всіх хористів⁶.

Отже, змістом допомогової акції УМСА в таборах стало матеріальне забезпечення поліпшення харчування для дітей, організація їх спеціального догляду (створення дитсадків та утримання їх персоналу), придбання одягу для дітей і жінок, допомога породіллю. Одночасно Асоціація інтенсивно підтримувала діяльність таборових культурно-мистецьких та освітніх осередків, і зокрема аматорських театрів, хорів та оркестрів. Безперечною заслугою УМСА став розвиток спорту, для чого остання ніколи не шкодувала коштів – облаштовуючи спортзали, закупаючи спеціальне обладнання для них. При цьому УМСА зробило ставку на розвиток ігрових видів спорту (футбол, волейбол, баскетбол та ін.), участь в яких дозволяла стабілізувати емоційний стан вояцтва, змушеного проводити значну частину свого часу в таборовій ізоляції. Але найголовнішим було те, що діяльність УМСА дозволяла інтернованим набути нові знання і фахи, створюючи для них додаткові можливості для інтеграції у суспільно-економічне життя країн їх осідку. Таким чином завдяки УМСА таборові школи та курси змогли виконати свою освітню місію, а інтерновані – здолати труднощі перших місяців перебування в умовах таборової ізоляції.

¹ Народний Університет в таборі Стрілково // Українська Трибуна. Варшава, 1921. 17 листопада. Ч.163. С.4.

² Рік задротами // Промінь. Стрілково (Стшалково), 1921. 20 листопада. Ч.26. С.4.

³ ЦДАВО України, ф.1075, оп.2, спр.830, арк.25.

⁴ Реальна Школа в таб[орі] Щипіорно // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 6 травня. Ч.51-52. С.10.

⁵ Горунович М. Рецензія // Промінь. Стрілково (Стшалково), 1921. 7 серпня. Ч.12.

⁶ Концертне турне хору з табору Стрілково // Українська Трибуна. Варшава, 1921. 8 листопада. Ч.155. С.4.

PRZYCZYNEK DO DZIEJÓW UKRAIŃSKIEJ KORPORACJI AKADEMICKIEJ «CZARNOMORE» W ŚWIEŁE ZACHOWANYCH MATERIAŁÓW POLICJI PAŃSTWOWEJ W POZNANIU Z 1934 ROKU

Wśród wielu materiałów dotyczących życia studenckiego w Poznaniu, w dwudziestolecie międzywojennym przechowywanych w archiwum uniwersyteckim zachowała się jedna teczka. Znajdują się w niej dokumenty wypracowane przez poznańską Policję Państwową dotyczące różnych przejawów aktywności ukraińskich studentów pobierających nauki na poznańskim uniwersytecie. Wśród tych materiałów znalazły się także te, odnoszące się do korporacji akademickiej «Czarnomore». Dzięki nim możliwe jest odtworzenie fragmentu dziejów i działalności tej organizacji na terenie Poznania. Tylko fragmentu, bowiem pochodzą one z 1934, w zasadzie z pierwszych miesięcy tegoż roku. Oczywiście trzeba zdawać sobie sprawę, że są to dokumenty o subiektywnym zabarwieniu. Materiały zbierane przez Policję Państwową miały charakter inwigilacyjny. Szukano przede wszystkim powiązań studentów z OUN i innymi organizacjami, które władze polskie uważały za nielegalnie działające. Warto również podkreślić, że były to rutynowe działania Policji Państwowej, która inwigilowała wszystkie działające na terenie Polski korporacje niezależnie od ich działalności ideowej. Dotyczyło to zatem korporacji stojących w opozycji do władzy, jak i władzy sprzyjających.

Dziejom tej organizacji na terenie Poznania nieco uwagi poświęcił już Rafał Sierchuła, jednakże w opracowanym przez siebie artykule nie odnosi się do materiałów, które stanowią będą podstawę rozważań w poniższym artykule¹. Wspomina on również, że Ukraińcy stanowili około 1,5% braci studenckiej pobierającej

nauki we wszystkich szkołach wyższych miasta Poznania. Studenci ukraińscy posiadający polskie obywatelstwo skupiali się w dwóch organizacjach – Koło Studentów Ukraińców i Korporacja Ukraińskich Studentów «Czarnomore». Senat Uniwersytetu Poznańskiego zatwierdził działalność obu tych organizacji, uznając ich kulturalno-towarzyskich charakter. Przy czym ta pierwsza organizacja miała również charakter samopomocowy².

W poniższych rozważaniach uwaga zostanie skupiona na działalności korporacji. Trzeba pamiętać, że były to organizacje dość elitarne, działające na uniwersytetach niemal w całej Europie, choć kolebką dla nich były Niemcy. Zakładano je, aby integrować środowiska studenckie z jednej strony, a z drugiej stanowiły swoistą reprezentację wobec władz uczelni. Co charakteryzowało korporacje? Przede wszystkim dożywotnie członkostwo, doktryna ideowo-wychowawcza, która była ściśle określona, hierarchiczność członkostwa. Dodatkowo korporantów cechowały charakterystyczne zwyczaje, ubiór czy też uznawanie kodeksów honorowych³. Jak ustalił Bartłomiej Wróblewski w Poznaniu działało 50 organizacji, którym można byłoby przypisać cechy odpowiadające korporacjom i za takie je uznać⁴.

W Poznaniu Korporacja Ukraińskich Studentów «Czarnomore» założona została 27 stycznia 1928 r., a zatwierdzona przez senat uczelni kilka miesięcy później, to jest 25 kwietnia 1928 r. Powtórna rejestracja nastąpiła 20 marca 1935 r. Wiązało się to praw-

¹ R. Sierchuła, *Ukraińscy studenci korporanci na Uniwersytecie Poznańskim w II RP*, «Kronika Miasta Poznania» 2020, nr 2, s. 120-129.

² Tamże, s. 120-121.

³ Więcej zob.: P. Tomaszewski, *Polskie korporacje akademickie w latach 1918-1939. Struktury, myśl polityczna, działalność*, Toruń 2011.

⁴ R. Sierchuła, *Ukraińscy studenci...*, s. 122-123

dopodobnie ze zmianą w Polsce prawa o stowarzyszeniach i wynikającą z tego koniecznością «nowej» rejestracji wszelkich organizacji¹. Opiekunem korporacji został prof. Stanisław Kalandyk². Jak zauważa R. Sierchuła, korporacja nie miała swojego stałego lokalu, a podawano adresy członków zarządu. Podawano zatem adresy takie jak: ul. Śniadeckich 7 czy ul. Jackowskiego 35. Zgodnie z zapisami statutowymi korporacja była wyłącznie męska, a jej hasłem brzmiało: «Honor i Koleżeństwo». Za cel postawiono sobie ukształtowanie studentów, poprzez wyrobienie w nich karności społecznej, obowiązkowości, solidarności czy też odpowiedzialności za to co mówili, i co robili. Wymagano również, żeby każdy korporant uprawiał co najmniej jeden sport. Środkami do realizacji tych celów były cotygodniowe spotkania konwentu. Dodatkowo organizowano odczyty, wycieczki naukowe i towarzyskie, obozy i półkolonie letnie³.

Jak każda korporacja, również «Czarnomore» posiadało swoje barwy. Dla członków zwyczajnych przewidziana była czarna czapka ze złotym obszyciem oraz barwy (szarfa) w kolorach czarno-niebiesko-czarnych ze złotym oblamowaniem na brzegach. Nie wchodząc głębiej w szczegóły działalności statutowej, opisaną zresztą przez przywoływanego tu Rafała Sierchułę, warto zwrócić jeszcze uwagę na dwa istotne wątki. Pierwszym z nich to prezesi. W roku akademickim 1930/31 funkcję tę pełnił Aleksander Przystaszewski. W następnym roku akademickim (1931/32) był to Bazyli Bereżański, a po nim: Józef Makarucha (1932/33),

¹ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1932 r. – Prawo o stowarzyszeniach (Dz. U. 1932, nr 98, poz. 808)

² Stanisław Kalandyk, urodził się 24 listopada 1885 r. w Kamieńcu Podolskim, był synem Józefa i Józefy z Piątkowskich. W 1903 r. ukończył miejscowe gimnazjum, a następnie studiował na uniwersytecie w Kijowie, gdzie ukończył wydział fizyko-matematyczny. Po studiach został na uniwersytecie jako asystent. Habilitację uzyskał w 1911 r. Pracował następnie w Lipsku, Cambridge i Manchesterze. W 1921 r. przeniósł się do Polski i podjął pracę na Uniwersytecie Poznańskim, gdzie zorganizował Zakład Fizyki na Wydziale Lekarskim. Wykładał też na Wydziale Rolniczo-Leśnym i w Studium Wychowania Fizycznego. W 1939 r. został wybrany dziekanem Wydziału Lekarskiego. 28 października 1939 r. został aresztowany i więziony w Forcie VII. Rozstrzelano go w nocy z 28/29 stycznia 1940 r. (zob. D. Pędzińska, *Kalandyk Stanisław*, [w:] *Wielkopolski Słownik Biograficzny*, Warszawa-Poznań 1983, s. 309-310).

³ R. Sierchuła, *Ukraińscy studenci...*, s. 123

Włodzimierz Starodub (1933/34), Józef Tymoczko (również 1933/34), Włodzimierz Orobec, Michał Rudeński (oba w roku 1934/35), Stefan Symko, Roman Teodor Switłyk (1935/36), Aleksy Tyrebus (1936/37). W roku akademickim 1937/38 prezesem ponownie został Stefan Symko, ale nie na długo, bowiem zastąpił go Stefan Zoszczuk. Ostatnim prezesem (w roku akademickim 1938/39) był Teodozy Samoułka⁴. Większość z nich podejrzewana była przez władze polskie o przynależność do OUN i inwigilowana również poza działalnością w korporacji.

I drugi istotny wątek w rozważaniach nad korporacją «Czarnomore», to jej liczebność. Według zachowanych danych w roku 1932 liczyła ona 22 członków i przez cały okres działalności kształtowała się właśnie w granicach około dwudziestu kilku członków. Najwięcej członków było w 1939 – 26⁵.

Trzeba zauważyć również, że pierwsza korporacja akademicka o tej nazwie powstała w Wolnym Mieście Gdańsku już w roku 1924. Następne tworzyły się właśnie w Poznaniu (1928 r.) a później także we Lwowie, Warszawie oraz Krakowie⁶. Warto dodać, że już w 1928 r., a więc w momencie gdy istniały dwie korporacje, powołano w Gdańsku Związek Bratnich Korporacji «Czarnomore», którego celem było grupowanie istniejących już w Polsce i Wolnym Mieście Gdańsku Korporacji. Przewodziła temu związkowi korporacja z Gdańska. W statucie tegoż związku określono, że członków należy kształcić w duchu nacjonalistycznym i antykomunistycznym. W 1935 r. centralę z Gdańska przeniesiono na teren Polski. Korporacja poznańska miała się w swoich zadaniach skupić na propagandzie, dyscyplinie i organizacji⁷.

Członkami korporacji byli studenci z Małopolski Wschodniej, a aktywni byli tylko w okresie odbywających się zajęć. Na ferie najczęściej wyjeżdżali w swoje rodzinne strony, a przeważnie tak deklarowali, choć z obserwacji policyjnych wynikało, że nie zawsze te deklaracje pokrywały się z rzeczywistością. Policja w Poznaniu dość szybko odkryła, że korporacja ta ma nachylenie nacjonalistyczne.

Pierwsza wzmianka o korporacji «Czarnomore» pojawiła się w analizowanych materiałach w styczniu 1934 r. Komenda Miejska PP w Poznaniu informowała, że studenci ukraińscy

⁴ Tamże, s. 122.

⁵ Tamże, s. 123.

⁶ P. Tomaszewski, *Polskie korporacje...*, s. 451-457.

⁷ R. Sierchuła, *Ukraińscy studenci...*, s. 123.

planowali założyć kuchnie dla koła studentów ukraińskich. Miała ona mieścić się albo przy ul. Matejki, albo przy ul. Chełmońskiego. Prowadzić ją miały dwie studentki – Ukrainki. Kuchnia miała być równocześnie siedzibą K! Czarnomore. Lokal miał być bezpłatny, ale w zamian za jego użytkowanie korporanci zobowiązali się uczyć ukraińskie dzieci – również bezpłatnie. Lekcje miały dotyczyć języka ukraińskiego i historii Ukrainy. Przy okazji znalazła się informacja, dzięki której wiadomo, że prezesem korporacji był wówczas Włodzimierz Strodub¹.

Z tego samego okresu pochodzi jeszcze jedna notatka sporządzona przez Policję Państwową w Poznaniu. Można z niej wyczytać następujące informacje: «Otrzymałem poufne informacje konfidenckie, że na herbatce urządzanej w dniu 21 stycznia 1934 r. o godz. 21-szej przez ukr[aińskich] studentów w sali restauracji Teatru Wielkiego, było 8 studentów Niemców, a między nimi niejaki Gortz stud[ent] med[ycyny] i Eger stud[ent] praw, obydwaj z WSH, zaś reszta z tut[ejszego] Uniwersytetu. – Ukraińscy studenci bardzo życzliwie przyjęli delegację niemiecką, a zwłaszcza do wyżej wspomnianych stud[entów] niem[ieckich] Gortza i Egera, z którymi żywo rozmawiali stud[enci] ukr[aińscy] tut[ejszej] korporacji «Czarnomore» Starodub Włodzimierz, Zoszczuk Stefan i inni»². Jak widać z powyższego cytatu korporanci ukraińscy utrzymywali dość przyjazne stosunki z niemieckimi korporantami. Na spotkaniu nie było polskich korporantów, co może sugerować, że albo «herbatka» była okazją do spotkania tylko z Niemcami, albo korporacja «Czarnomore» nie utrzymywała bliższych kontaktów z polskimi studentami.

30 stycznia 1934 r. PP donosiła władzom starostwa, że tego dnia miała obywać się w restauracji Teatru Wielkiego miał się odbyć konwent świąteczny korporacji «Czarnomore». Jednakże według poufnych informacji cel spotkania miał być zupełnie inny. Pod płaszczykiem spotkania świątecznego planowano zorganizować akademię, podczas której wspominani mieli być Ukraińcy polegli w bitwie pod Krutami³. Ko-

mendant Policji Państwowej miasta Poznania wnioskował o wydanie zakazu zorganizowania tego spotkania⁴.

Studenci ukraińscy przygotowujący się do tego spotkania rozprawiali specjalnie w tym celu przygotowaną odezwę, której treść w języku polskim była następująca: «Koleżanki i Koledzy. Szesnaście lat mija od dnia, jak pod Kratami w walce z moskiewskimi najeźdźcami zginęło 300 bohaterów studentów ukraińskich. – Pamięć o Krutach stała się skarbem wszechnacjonalnym, a rocznica tego bohaterskiego wysiłku (bezumstwa) stała ukraińskim wszechstudenckim świętem, świętem wszystkich nacjonalistów. Nawiązując do tradycji poprzednich lat, studenci poznańscy uczczą (uszanują) pamięć bohaterów jednodniową głodówką w dniu 30.I.34 r., a zaoszczędzony w ten sposób grosz złożą na więźniów politycznych. Tegoż dnia o godz. 20-tej w sali restauracji Teatru wielkiego odbędzie się świąteczny konwent (wiec) korporacji «Czarnomore», poświęcony 16-tej rocznicy walki pod Krutami»⁵.

Władze nie zakazały organizacji konwentu. Policja Państwowa relacjonowała, że w spotkaniu udział wzięło 70 osób, a przewodniczył mu Włodzimierz Starodub. Poza Ukraińcami w spotkaniu wzięli udział także słuchacze z ewangelickiego seminarium duchownego, a także Natalia Bojkówna i Anna Zacharczuk oraz dzieci adwokata szkolnego. Po rozpoczęciu spotkania Józef Tymoczko wygłosił referat pod tytułem *Walka pod Krutami*. Omówił on między innymi przebieg bitwy. Wspominał również, że wspomnianie tego wydarzenia jest dla ukraińskich nacjonalistów «drogowskazem na przyszłość». Podkreślał również, że Ukraina musi odzyskać swoją niepodległość, choćby miała w tym celu wywołać rewolucję. W czasie spotkania zbierano także datki na więźniów politycznych. W dalszej części recytowano wiersze upamiętniające wspomnianą bitwę. Spotkanie zakończyło się odśpiewaniem hymnu *Szcze ne umerła Ukraina*⁶.

Kolejna notatka pochodzi już z 5 lutego 1934 r. Odbyło się wówczas spotkanie korporacyjne, które dotyczyło wewnętrznych spraw organizacji. Przyjęto nowych członków, ale w

¹ Archiwum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (dalej: AUAM), Starostwo Grodzkie w Poznaniu. Ukraińcy w Poznaniu. Studenci, sygn. 15/830, *Notatka z 26 stycznia 1934 r.*, k. 13.

² Tamże, *Notatka służbowa z 26 stycznia 1934 r.*, k. 14.

³ O regionalnych przejawach najazdu bolszewików na początku 1918 r. zobacz więcej: O. Razyhrayev, *Революционные события 1917-1921 гг. на Волыни*

в свете украинской историографии, [w:] *Dni które wstrząsnęły światem? Rewolucje w imperium rosyjskim w 1917 r.*, red. P. Cichoracki, R. Klementowski, M. Ruchniewicz, Wrocław-Warszawa 2019, s. 209-227.

⁴ Tamże, *Notatka służbowa z 30 stycznia 1934 r.*, k. 18.

⁵ Tamże, *Tłumaczenie odezwy*, k. 19.

⁶ Tamże, *Notatka służbowa z 31 stycznia 1934 r.*, k. 21.

ramach odbytego sądu honorowego usunięto jednego członka a na kilku nałożono kary. Z korporacji wydano Józefa Makaruchę. Miał on bowiem być niełojalny wobec koleżeństwa i rozsiewać nieprawdziwe informacje na temat jednego z korporantów. Na trzy miesiące zawieszono w prawach Włodzimierza Hnidana, który «podpadł» tym, że informacje o działalności korporacji publikował w czasopismach ukraińskich zwalczających nacjonalizm, a powinien robić zupełnie odwrotnie – między innymi w czasopiśmie studenckim «Szlach». Michał Rudeński i Eugenisz Klisz otrzymali nagany «za lekceważenie swoich obowiązków wobec korporacji, za granie w karty i picie wódki»¹.

Jak widać nie było tu spójności w obu notatkach. W pierwszej mowa o usunięciu Makaruchy z korporacji za niełojalność, nieco później donoszono, że jednak dalej był członkiem organizacji, ale utajonym, żeby móc realizować swoją działalność nacjonalistyczną. Niestety, na tę chwilę nie mam możliwości weryfikacji tych dwóch rozbieżnych informacji.

Policja Państwowa miała jednakże inne spojrzenie na usunięcie Makaruchy z korporacji. Widać to z notatki sporządzonej w 17 marca 1934 r. Wynikało z niej, że za swoją działalność nacjonalistyczną Makarucha otrzymywał pieniądze, że przygotowany miał również proch strzelniczy. Informacje te uzyskano z podsłuchu rozmowy pomiędzy nim, a studentem wydziału farmaceutycznego – Jeremiaszem Zaryckim. W notatce wyczytać można: «Wymienieni według otrzymanych tu informacji są czynnymi członkami O.U.N. działającymi na terenie Małopolski Wschodniej. Zarycki i Makarucha prowizorycznie od r. 1933 wystąpili z korporacji «Czarnomore» jako czynni O.U.N.-owcy, by nie rzucić podejrzenia i nie skompromitować z powodu swej działalności miejscowej korporacji «Czarnomore». Jednak nieoficjalnie w dalszym ciągu należą do korporacji «Czarnomore» i są najczynniejszymi członkami, służącymi radą i wszelkimi instrukcjami»².

17 lutego 1934 r. w sali restauracji Lewieckiego odbył się konwent korporacji «Czarnomore», któremu przewodniczył Włodzimierz Starobud. Obecnych było 24 członków. Odebrano przysięgę od nowych członków organizacji – Kopytki, Hnidana Juliana, Pellicha i Kinala³. Oczywiście nowo wstępującym przedstawi-

no ich obowiązki. Interesujące są w zasadzie ostatnie zdania tej notatki: «Poza tym zakomunikował [Włodzimierz Starobud], by każdy z korporantów był na zebraniu w dniu 18.II.34 r. Koła Studentów Ukraińców «Hromada», ponieważ będzie tam rozprawa z tą zbieranią z korporacji «Bahrianyj Cwit»⁴. R. Sierchuła pisał, że «Czarnomore» zwalczało inne samozwańcze korporacje akademickie wśród studentów ukraińskich⁵. W analizowanych materiałach źródłowych nie pojawiły się informacje czy doszło do tego spotkania, i czy miało miejsce «rozprawienie się» z wymienioną korporacją.

Kolejna notatka sporządzona przez Policję Państwową miasta Poznania dotyczyła konwentu, który odbył się 26 lutego 1934 r. Podobnie jak poprzednim, również temu przewodniczył Włodzimierz Starobud. Złożył on sprawozdanie z inspekcji korporacji przeprowadzonej przez delegata głównego – Bogdana Romenczuka. Wypadła ona dobrze, choć dostrzegł brak dyscypliny w organizacji. Wobec powyższego zarząd przekazał, że wszystkie tego typu postępowania będą surowo karane. Chodziło przede wszystkim o brak lojalności i przewinienia, które wynikały z łamania statutu organizacji. Zaznaczono, że jeśli ktoś nie potrafi uszanować statutu, powinien sam zrezygnować z przynależności do korporacji. Ostatnim punktem konwentu były próby pieśni przygotowywanych w związku ze zbliżającą się uroczystością dedykowaną Tarasowi Szewczenko⁶.

Z pisma skierowanego przez Urząd Wojewódzki Poznański do starosty grodzkiego w Poznaniu wynika, że nie wszystkie przekazywane przez agentów i informatorów informacje pokrywały się z rzeczywistością. Urząd Wojewódzki otrzymał bowiem informację, że we Lwowie miała odbyć się konferencja prezesów Korporacji «Czarnomore», jednakże nic takiego nie miało miejsca. Zwrócono więc uwagę starosty na konieczność weryfikacji otrzymywanych informacji od agentów i policjantów⁷.

Nie pozostało to bez echa. Otóż tłumaczono staroście tym, że informacje pochodziły z wiarygodnego źródła, i że spotkanie to miało się odbyć w okresie, w którym studenci powracali z ferii. Ponieważ korporanci z Wilna przysłali pismo, w który zatwierdzali propozycję, a korporanci

¹ Tamże, *Notatka służbowa z 5 lutego 1934 r.*, k. 22.

² Tamże, *Notatka służbowa z 17 marca 1934 r.*, k. 54.

³ Niestety nie są znane imiona wszystkich.

⁴ AUAM, *Notatka służbowa z 19 lutego 1934 r.*, k. 34.

⁵ R. Sierchuła, *Studenci Ukraińscy...*, s. 125.

⁶ AUMA, *Notatka służbowa z 28 lutego 1934 r.*, k. 37.

⁷ Tamże, *Pismo Urzędu Wojewódzkiego Poznańskiego do Starosty Grodzkiego w Poznaniu z 2 marca 1934 r.*, k. 39.

z Poznania prosili o zmianę terminu, spotkanie de facto nie odbyło się, a prezesi lub ich zastępcy pojawiali się we Lwowie indywidualnie. W ten sam sposób kontaktowali się z korporantami lwowskimi odbierając instrukcje do działania¹.

Powyższe rozważania dotyczą jedynie fragmentu dziejów ukraińskiej korporacji akademickiej «Czarnomore», która działała w Poznaniu. Od 1930 r. podlegała ona Centralnemu Związkowi Studentów Zachodniej Ukrainy i Emigracji. Wchodziła również w skład Związku Ukraińskich Organizacji Studenckich dla Polski. Była też częścią związku korporacji akademickich «Czarnomore» działających na uczelniach w różnych miastach ówczesnej Polski. Analizowane materiały źródłowe dotyczyły tylko kilku miesięcy działalności korporacji, jednakże rzucają one pewne światło na aktywność ukraińskich studentów zrzeszonych w tej organizacji. Powyższe rozważania należy potraktować jako pewne uzupełnienie rozważań naukowych prowadzony kilka lat wcześniej przez Rafała Sierchułę.

Policja Państwowa w Poznaniu inwigilowała środowiska studenckie przez cały okres II Rzeczypospolitej. Szczególną uwagę zwracała natomiast na korporacje będące w opozycji do władz rządowych, ale również tych wywodzących się z

¹ Tamże, *Pismo do Starosty Grodzkiego Poznańskiego z 14 marca 1934 r.*, k. 52.

mniejszości narodowych. W Poznaniu Ukraińcy byli pod szczególną kontrolą, bowiem kilka lat wcześniej – w roku 1932 r. za działalność nacjonalistyczną osadzono na ławie sądowej kilku ukraińskich studentów. Policja po uzyskaniu informacji od tajnych informatorów dokonała rewizji u kilku studentów, gdzie znaleziono między innymi broń palną, granaty oraz materiały propagandowe ukraińskiej organizacji «Płast», która w Polsce była uważana za nielegalną. Studentów i intelektualistów ukraińskich sądzono z paragrafu mówiącego o planowaniu akcji wywrotowej, co było równoznaczne ze zbrodnią zdrady stanu².

Resumując wydaje się słusznym prowadzić dalsze badania w celu opracowania dziejów nie tylko korporacji «Czarnomore», ale innych organizacji studenckich działających na polskich uniwersytetach i uczelniach wyższych. Tym bardziej, że na przykład w Poznaniu aktywna była również inna organizacja studencka – «Gromada» («Hromada»).

² Na ten temat sporo pisała wówczas lokalna prasa: *Poznań centralą dywersyjnej akcji Ukraińców*, «Nowy Kurier» 1932, nr 97; *Poznań ośrodkiem ukraińskiej akcji dywersyjnej*, «Dziennik Poznański» 1932, nr 97. O sprawie sądowej pisano nieco później: *Kwiat inteligencji ukraińskiej pod zarzutem zbrodni zdrady stanu*, «Nowy Kurier» 1933, nr 197; *23 młodych terrorystów stanie niezadługo przed sądem*, «Nowy Kurier» 1933, nr 185.

Олег Разиграєв,

*Волинський національний університет
імені Лесі Українки*

З ІСТОРІЇ ТЮРЕМ НА ВОЛИНІ ТА В ГАЛИЧИНІ МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ (1918–1939 РР.)

Відновлення незалежності Польщі у 1918 р. активізувало питання формування територіально-адміністративного устрою молодого держави, органів влади та управління, військових та правоох-

ронних формацій. Водночас, простежується творення пенітенціарної системи – структури, покликаної відповідати за виконання законодавчо встановлених покарань за вчинення протиправних дій. Для Польщі це

було не просте завдання, адже різні частини держави мали відмінні правові системи, що зумовлювалося їхнім тривалим перебуванням під владою Росії, Австрії та Прусії. Крім того, сплеск кримінальної злочинності, чисельності політичних в'язнів, а також широка деправація населення внаслідок тривалих воєнних дій, вимагали побудови у короткі терміни ефективної та дієвої пенітенціарної системи.¹

У контексті творення повоєнного ладу в Центрально-Східній Європі упродовж 1918–1923 рр. тривало складання території міжвоєнної Польщі, в тому числі за рахунок порубіжних українських земель. Зокрема, західна частина Волині відійшла до складу Другої Речі Посполитої на підставі Ризького мирного договору від 18 березня 1921 р.,² а східна частина Галичини – за рішенням Ради Послів Антанти від 14 березня 1923 р.³ На означених теренах постало чотири воеводства: Львівське, Тернопільське, Станіславське та Волинське.⁴

Складовою польських державотворчих процесів на новоприєднаних землях Волині та Галичини стало поступове формування тут з 1918–1919 рр. пенітенціарної системи. Варто відмітити, що означена проблематика залишається практично невивченою у вітчизняній історичній науці. Безпосередньо окремі аспекти функціонування пенітенціарної системи на теренах Волині та Галичини вивчали лише І. Бондарев,⁵ І. Гловацький⁶ та М. Мандрик.⁷ Відтак мета запропонованої статті полягає у спробі висвітлення структури та організації в'язниць на Волині та в Галичині між двома світовими війнами.

На теренах Волині та Галичини розміщувалися різні за розміром та призначенням пенітенціарні установи, які у 20-х рр. XX ст.

не мали єдиної загальнодержавної класифікації. Наприклад, станом на початок 1928 р. в Галичині налічувалося близько 200 пенітенціарних закладів: Львівські карна та слідча тюрми; Дрогобицька карна тюрма; в'язниці в Бережанах, Чорткові, Коломиї, Перемишлі, Самборі, Сяноку, Станіславі, Стрию, Тернополі та Золочеві; інтернат для неповнолітніх у Передільниці; близько двох сотень арештів (ізоляторів) при городських і повітових судах.⁸ 1 квітня 1928 р. року було ліквідовано Львівську слідчу тюрму, яка розташовувалася на вул. Баторія, а її в'язнів перевели до інших пенітенціарних установ. Усю матеріальну базу цієї тюрми перейняли місцеві «Бригідки».⁹ В означений період нагляд за пенітенціарними інституціями, які перебували в межах компетенції Львівського апеляційного окружного суду здійснювала Окружна тюремна дирекція з центом у Львові.¹⁰

Волинські в'язниці, з огляду на іншу модель організації пенітенціарної системи, значно поступалися у чисельності галицьким тюремним установам. Тут функціонували Луцька, Володимирська, Ковельська, Рівненська, Дубенська, Острозька та Кременецька тюрми. Упродовж 1919–1921 рр. вони перебували в підпорядкуванні Люблінської окружної дирекції тюрем. Нагляд за їхнім функціонуванням здійснювали повітові староства (до 1921 р.) та органи прокуратури, які перевіряли правомірність перебування осіб у тюрмі, дотримання обов'язку сегрегації в'язнів, умови їхнього утримання. Так, 5 лютого 1937 р. 15 в'язнів Луцької тюрми зголосили свої прохання прокурору Луцького окружного суду під час службової перевірки. Насамперед, вони скаржилися на погане лікування, побиття тюремною охороною, несправедливі дисциплінарні покарання, просили зміни запобіжного заходу, пришвидшення розгляду справ.¹¹ Прокуратура проводила також цензурування кореспонденції в'язнів. Наприклад, під час такої процедури в січні 1932 р. було конфісковано

¹ Разиграев О. Організація пенітенціарної системи в Польщі у 1918–1939 рр. *Європейські історичні студії*. 2020. № 16. С. 126–127.

² Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polski (dalej: DzU RP). 1921. № 49. Poz. 300. S. 814–867.

³ Archiwum Państwowe w Lublinie. Zesp. 403. Sygn. 244. S. 1–16; Державний архів Івано-Франківської області (далі: ДАІФО). Ф. 2. Оп. 1. Спр. 168. Арк. 4–5, 13, 16.

⁴ DzU RP. 1920. № 117. Poz. 768. S. 2064–2065; 1921. № 16. Poz. 93. S. 216–217.

⁵ Бондарев І. Таємниці Діброви. Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2019.

⁶ Гловацький І. Українські адвокати у політичних судових процесах у Східній Галичині (1921–1939 рр.). Львів: Тріада плюс, 2003.

⁷ Мандрик М. Стрийська Бастилія: історія тюрми в м. Стрию. Львів: Каменярь, 2005.

⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі: ЦДІАЛ України). Ф. 151. Оп. 1 а. Спр. 2318. Арк. 1–9.

⁹ Там само. Оп. 1. Спр. 2371. Арк. 2; Przegląd Więziennictwa Polskiego. 1928. № 7. S. 4.

¹⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 151. Оп. 1 а. Спр. 150. Арк. 2; Спр. 154. Арк. 23.

¹¹ Державний архів Волинської області (далі: ДАВО). Ф. 47. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 4.

но два листа в'язнів Луцької тюрми, один з яких мав адресата в Югославії.¹

Лише у 1928 р. в Польщі була проведена загальнодержавна класифікація пенітенціарних установ, відповідно до якої на теренах Волині та Галичини до найбільших в'язниць, які належали до I класу, відносилися кримінальна тюрма в Дрогобичі та кримінально-слідчі тюрми у Львові («Бригідки») та Луцьку. Львівські «Бригідки» де-факто мали статус найбільшої в'язниці Галичини маючи добре технічне забезпечення: центральний шпиталь, значну кількість майстерень, де працювали ув'язнені, власну аптеку, каплицю, спортивний зал, приміщення для навчального процесу.² Аналогічний клас та подібні масштаби на Волині мала вищезгадувана Луцька тюрма.

До II класу належали кримінально-слідчі в'язниці в Ковелі, Кременці, Рівному, Чорткові, Коломиї, Перемишлі, Самборі, Сянку, Станіславові, Стрию, Тернополі та Золочеві. Дубненська, Острозька та Володимир-Волинська кримінально-слідчі тюрми належали до III класу й були найменшими пенітенціарними закладами регіону. Крім того, до пенітенціарної системи Галичини входила Державна навчально-виправна установа для неповнолітніх у Передільниці, а також численні арешти (ізолятори) при городських та повітових судах.³ Відтак, з березня 1928 р. галицькі в'язниці були включені в єдину загальнодержавну пенітенціарну систему й перейшли зі службового терену Львівського апеляційного окружного суду до безпосереднього підпорядкування Міністерству юстиції Польщі.⁴

З другої половини 30-х рр. XX ст. на досліджуваних теренах починають з'являтися окремі спеціалізовані тюрми. Так, наприклад, у 1933 р. в Клевані постала Виправно-виховна установа для молодих злочинців, а 17 травня 1936 р. тижневик «Волинь» повідомляв про плани створення в містечку Дубно Волинського воєводства сільсько-господарської колонії для в'язнів.⁵

¹ Там само. Ф. 47. Оп. 4. Спр. 1541. Арк. 6. Див. також: ДАІФО. Ф. 67. Оп. 1. Спр. 133. Арк. 12–13, 105.

² ЦДІАЛ України. Ф. 151. Оп. 1 а. Спр. 2215. Арк. 1 зв.

³ Див. перелік в'язниць при городських судах у Східній Галичині станом на початок 1929 р.: Там само. Спр. 2759. Арк. 2–8.

⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 151. Оп. 1 а. Спр. 2216; Спр. 2230. Арк. 13.

⁵ Wołyń. 1936. № 20. 17 maja. S. 6.

Справи в'язнів із теренів Волинського воєводства належали до компетенції Люблінського апеляційного округу, який включав Люблінський апеляційний суд, а також окружні суди в Любліні, Луцьку, Радомі, Рівному та Замості. Натомість галицькі воєводства охоплював Львівський апеляційний округ, до якого належали – Люблінський апеляційний суд, окружні суди в Бережанах, Чорткові, Коломиї, Львові, Перемишлі, Самборі, Станіславові, Стрию, Тернополі та Золочеві.⁶

Пенітенціарні установи на Волині та в Галичині часто розміщувалися у колишніх монастирях або інших приміщеннях, які вимагали капітального ремонту та були мало пристосованими до в'язничних потреб. Наприклад, найбільша галицька кримінально-слідча тюрма розташовувалася в центрі міста Львова на вулиці Казимирівській, 24 (сучасна вулиця Городоцька) й містилася в приміщенні колишнього костелу та жіночого монастиря Св. Бригіти заснованого ще 1614 р. Відповідно до розпорядження Австрійського імператора Йосипа II у 1782 р., тут розмістилась чоловіча тюрма, за якою закріпилася назва «Бригідки».⁷ Варто нагадати, що з другої половини XIX ст. неодноразово порушувалося питання перенесення цієї пенітенціарної установи за межі Львова з огляду на її переповнення та невдалу локалізацію в центрі міста, що уможливлювало нелегальні контакти в'язнів із зовнішнім світом.⁸

Відтак з 1904 р. силами в'язнів Львівських «Бригідок» розпочалося будівництво тюрми в м. Дрогобичі, яке вдалося завершити напередодні Великої війни. Передбачалося, що після побудови нової пенітенціарної установи, сюди можна буде перевезти

⁶ Kalendarz informator sądowy na 1935 rok. Warszawa: Biblioteka Prawnicza, 1935. S. 43–45.

⁷ Разиграев О. Кримінальні та політичні в'язні у львівській тюрмі «Бригідки» у 1918–1939 роках. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2019. № 3. С. 21; Онишко О. Бригідки. *Енциклопедія історії України. Т. 1: А–В*. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: «Наукова думка», 2003. 688 с., <http://www.history.org.ua/?termin=Brygidky> (останній перегляд: 28.07.2017)

⁸ Ackermann F. The history of the future close of Brygidki: 150 years of discussion to move the penitentiary outside of Lviv. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2019. № 3. С. 7–19; Акерманн Ф. Тюрма і місто: 150 років дискусій про закриття Бригідок. Україна модерна. 2020. 19 лютого. <https://uamoderna.com/md/ackermann-brygidky>

в'язнів «Бригідок», а приміщення монастиря передати на потреби міста. «Для австрійської адміністрації Дрогобич став синонімом вирішення всіх проблем, пов'язаних зі Львовом. Нова в'язниця була проектом кращого майбутнього – і для начальників та наглядачів, і для в'язнів. У ній було вдосталь простору щоб утримувати в одиночному ув'язненні понад 1000 осіб, її було розташовано поза центром Дрогобича, а квартири для наглядачів побудовано за в'язничними стінами. У новій тюрмі передбачалася комплексна інфраструктура з сучасними вигодами, яких ще не було у дрогобицьких домах – ані громадських, ані приватних: велике кухонне обладнання, централізована система парового опалення (яку також використовували для обігріву кухонь), школа для молодих в'язнів і багато різних майстерень, включно з сучасним млином. Були окремі каплички для католиків і уніатів. У центрі в'язниці розміщувався великий театральний зал для освітніх програм та концертів тюремного оркестру. Якщо придивитися до фасаду головної будівлі, стає зрозуміло, що це не стільки технологічний проект, який мав подолати структурні проблеми XIX століття, скільки репрезентація самої австрійської держави. Проект Дрогобицької тюрми був відповіддю на виклики Бригідок, адже нова установа мала замінити цю львівську тюрму... Міністерство юстиції вибрало саме це місце під нову тюрму з огляду на близькість до залізничної колії Львів-Трускавець і через те, що місто Дрогобич передало державі велику ділянку землі безкоштовно...», – стверджує німецький дослідник пенітенціарної системи Німецької та Австро-Угорської імперії Ф. Акерманн.¹

У підсумку різке збільшення в'язнів (у тому числі й політичних) у львівських «Бригідках» з однієї сторони деактуалізувало питання перенесення цієї тюрми до Дрогобича, а з іншої – поповнило пенітенціарну систему Галичини новою сучасною в'язницею, яка успішно функціонувала й у межах міжвоєнної Польщі (*щоправда після тривалого капітального ремонту* – О. Р.). Натомість, питання перенесення львівських «Бригідок» за межі міста неодноразово порушувалося й далі. Так, станом на початок червня 1921 р. на думку керівника Львівського апеляційного суду А. Червінського,

¹ Там само.

приміщення монастиря (а також його локація), яке займали «Бригідки», не відповідало потребам та характеру установи.²

В 1923 р. судова влада знову порушувала питання переведення в'язнів «Бригідок» до Дрогобицької тюрми, а також ліквідації цієї пенітенціарної установи.³ 21 квітня того ж року доля цієї тюрми стала підставою інтерпеляції (запиту) парламентаря С. Глонбінського та його колег з Народно-національного союзу до міністрів фінансів та громадських робіт з приводу нібито ліквідації львівських «Бригідок» та можливого вилучення їх із державного фонду. На думку депутатів, у Львові було чимало державних інституцій, які б могли розмістити свої підрозділи у приміщенні тюрми. Йшлося насамперед про школи, пошти, суди, тощо. Відтак, будинки цієї пенітенціарної установи мали залишитися у державній власності.⁴

Тема «ліквідації» львівських «Бригідок» мала актуальність й у пізніші роки. Так, наприкінці 1927 р. на сторінках одного із пенітенціарних видань була уміщена замітка «Скасування «Бригідок»», де зокрема зазначалося: «Ми довідалися, що дозріває проект скасування найближчим часом львівської тюрми – так званих «Бригідок». Належить вітати проекти, які нарешті реформують невідповідні тюремні приміщення з огляду на їх територіальне розміщення та архітектуру. «Бригідки», як відомо, є монастирською забудовою, яка взагалі не відповідає тюремним потребам».⁵ Попри низку дискусій, зазначена пенітенціарна установа не тільки не змінила своєї локалізації у міжвоєнний час, але й функціонує безперервно дотепер.

Друга за величиною у Львові пенітенціарна установа – слідча тюрма, яка розташовувалася на вул. Баторія (з кінця XVIII ст. – вул. Кармелітська, зараз – Князя Романа) й функціонувала до квітня 1928 р., містилася в приміщенні колишнього монастиря кармелітів. Ця установа була ліквідована австрійцями в 1784 р. й віддана тюремним властям. Упро-

² ЦДІАЛ України. Ф. 151. Оп. 1 а. Спр. 1064. Арк. 6.

³ Державний архів Львівської області (далі: ДАЛО). Ф. 11. Оп. 25. Спр. 87. Арк. 8–8 зв.

⁴ Biblioteka Sejmowa (dalej: BS). Interpelacja p. Głabińskiego i tow. ze Zw. Lud. Nar. do pp. Ministrów Skarbu i Robót Publicznych w sprawie zamierzonego wydzierżawienia gmachu rządowego t. zw. «Brygidok» we Lwowie na lat 90 na cele partyjne, 1923. Nr rekordu 000015725.

⁵ Przegląd Więziennictwa Polskiego. 1927. № 12. S. 5.

довж 1877–1877 рр. тут перебував І. Франко. В приміщенні Домініканського монастиря містилася Львівська в'язниця для жінок більш відома як «Магдаленки». Вона перебувала під опікою товариства Сестер милосердя й була ліквідована польською адміністрацією в 1923 р. Її приміщення перейшло у відання Львівської політехніки.¹

Луцька в'язниця розташовувалась на вулиці Бригідок, 6 воєводського центру (сучасна вулиця Кафедральна) в приміщенні, яке раніше слугувало резиденцією луцького старости та литовського канцлера А. Радзивілла, а упродовж 1624–1845 рр. тут розмістився монастир Св. Бригіти, який російська імперська влада наприкінці XIX століття перетворила в окружну в'язницю.² Попри незадовільний фізичний стан Луцької в'язниці, повоєнна розруха та складна економічна ситуація на початках незалежності Другої Речі Посполитої не дозволили інвестувати кошти у будівництво нового приміщення. Відтак нова влада обмежилася лише найнеобхіднішими ремонтними роботами, які були проведені силами в'язнів.³ На початку 20-х рр. XX ст., з огляду на зруйнований стан першого та другого поверхів, площа приміщень Луцької тюрми, які надавалися до ужитку, залишалася невеликою. Фактично за призначенням використовувався лише третій поверх, де розташовувалося 12 камер. Решта приміщень потребували капітального ремонту. Така ситуація негативно впливала на умови перебування в'язнів через постійне збільшення їх контингенту. На думку керівництва Луцької тюрми, окремі камери можна було досить швидко відновити й використовувати навіть до проведення капітального ремонту. Йшлося насамперед про ремонт вікон та дверей, полагодження або заміну замків.⁴

Виправно-виховна установа в Клевани для молодих злочинців Волинського воє-

водства постала 1 грудня 1933 р. Вона розташовувалася в приміщенні колишнього замку князів Чарторійських, який був побудований наприкінці XV століття брацлавським старостою, князем М. Чарторійським й теж не дуже відповідав потребам пенітенціарної установи.⁵ Золочівська в'язниця розміщувалася в замку, який у минулому слугував однією з резиденцій польського короля Яна III Собеського. Пізніше приміщення перебувало у власності знатних родів Радзивіллів та Комарницьких. Після потрапляння цих теренів до складу Австро-Угорщини в замку облаштували в'язницю. Польська влада після 1918 р. вирішила не змінювати призначення цього приміщення.⁶

Збудований перед Першою світовою війною будинок Самбірської в'язниці в роки воєнних дій зазнав значних руйнувань і перебував у незадовільному стані. Так, наприклад, не працювало опалення та центральна каналізація, в'язням не видавалася білизна, несистематично проводилися водні процедури. Така ситуація викликала бунт в'язнів, який завершився вбивством ув'язненого в камері.⁷ У 1924 р. Чортківська тюрма теж вимагала ремонту. 21 камера цього пенітенціарного закладу не експлуатувалася у зв'язку з відсутністю дверей. Відтак для розміщення в'язнів навіть використовувалася камера, яка призначалася для потреб тюремної школи.⁸

Стрийська та Станіславська в'язниці наприкінці 20-х рр. XX ст. також потребували часткового ремонту. Стрийська тюрма мала П-подібну форму й була побудована разом з комплексом окружного суду наприкінці XIX ст., адже попереднє приміщення згоріло під час великої пожежі 1886 р.⁹ Після Першої світової війни приміщення адміністрації Стрийської тюрми, її дах, сходи, система опалення перебували в незадовільному стані. Нижню частину мурів, які оточували тюрму, покривала пліснява.¹⁰ Водночас, у Станіславській тюрмі слід було реставрувати підлогове покриття, відремонтувати

¹ ДАЛО. Ф. 11. Оп. 25. Спр. 77. Арк. 2–3 зв.; ЦДІАЛ України. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 1028. Арк. 130.

² Куделя М. Під мурами Луцької тюрми (спогади колишнього в'язня), <http://exlibris.org.ua/text/kudela.html>; Троневиц П.О., Хілько М.В., Сайчук Б.Т. Втрачені християнські храми Луцька. Луцьк: Дік-сон, 2001. С. 47–49.

³ Разиграев О. Луцька в'язниця між двома світовими війнами: становлення, організація, особливості функціонування. *Український історичний збірник*. 2014. Вип. 17. С. 186; Lietuvos centrinių valstybės archyvas (toliau – LCVA). F. 128. Ap. 1. B. 27. L. 12–13; ДАВО. Ф. 47. Оп. 4. Спр. 19. Арк. 111.

⁴ ДАВО. Ф. 47. Оп. 4. Спр. 19. Арк. 111–111зв., 120.

⁵ Діло. 1934. № 136. 26 травня. С. 6; Більше про Клеванську в'язницю див.: *Przegląd Więziennictwa Polskiego*. 1933. № 9. S. 2–3.

⁶ *Przegląd Więziennictwa Polskiego*. 1929. № 11. S. 16.

⁷ *Ibidem*. 1926. № 8 (15). S. 11.

⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 151. Оп. 1 а. Спр. 636. Арк. 6.

⁹ Мандрик М. Вказана праця. С. 20, 26.

¹⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 151. Оп. 1 а. Спр. 1946. Арк. 3–3 зв.

приміщення кухні, дах, водостічну систему, тощо.¹ Тому в складних повоєнних умовах важливе місце відводилося наявності в пенітенціарних установах в'язнів, які володіли робітничими спеціальностями й могли бути залученими до ремонтних робіт.² Крім того, наприкінці 20-х рр. XX ст. актуалізувалося питання електрифікації Стрийської тюрми.³

Характерною архітектурною особливістю більшості галицьких в'язниць було їх розміщення в одному комплексі з будинками суду. Наприклад, Станіславська та Коломийська тюрми були з'єднані з приміщеннями відповідно окружного та повітового судів. Автором проекту Станіславівського судово-тюремного комплексу був відомий польський архітектор Ф. Сковрон.⁴ Так само і Львівська слідча в'язниця, яка розташовувалася в центральній частині міста на вулиці Баторія, мала спільний простір із судовою установою. Белзька тюрма розміщувалася в одному архітектурному комплексі з місцевим городським судом й складалася з 5 камер, які були з'єднані одним довгим коридором, що виходив на подвір'я. Цей пенітенціарний заклад міг максимально вмістити 34 особи.⁵ Рава-Руська в'язниця теж становила частину спільного архітектурного комплексу з місцевим городським судом й була розрахована на утримання 56 осіб.⁶

Приміщення пенітенціарних установ на Волині та в Галичині могли належати державі, або перебувати у власності приватних осіб. Наприклад, архітектурні комплекси Сяноцької, Тернопільської та Луцької в'язниць перебували у державній власності. В той же час, приміщення Перемишльської тюрми знаходилося у приватній власності й не відповідало своєму призначенню. Держава сплачувала високу орендну плату за використання цієї будови. Станом на 1927 р. джерела фіксують тут відсутність каналізації, пекарні, аварійний стан стелі шпиталю. Відтак актуальним у цей час був пошук іншого приміщення для цієї пенітенціарної установи.⁷

¹ ДАІФО. Ф. 67. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 8; ЦДІАЛ України. Ф. 151. Оп. 1 а. Спр. 1946. Арк. 3зв. – 4.

² ЦДІАЛ України. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 1599. Арк. 1.

³ ДАІФО. Ф. 2. Оп. 8. Спр. 581. Арк. 1.

⁴ Див. план Станіславської тюрми: Там само. Спр. 2766. Арк. 1–15.

⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 151. Оп. 1а. Спр. 5102. Арк. 3, 5.

⁶ Там само. Спр. 5103. Арк. 3–3 зв.

⁷ Там само. Спр. 907. Арк. 34 зв.; Спр. 2216. Арк. 37 зв. – 39.

Коломийська тюрма теж перебувала у власності приватної особи, в якій держава орендувала це приміщення. В архітектурному плані будинок не відповідав своєму призначенню. В'язничний мур не мав необхідної висоти, а тюремне подвір'я – надійного огороження. Бракувало складських приміщень, відповідної лазні та каналізації, електроосвітлення, двох охоронних постів довкола тюрми, тощо.⁸ В 1938 р. депутат польського сейму від партії УНДО І. Заваликут звернувся з інтерпеляцією до міністра юстиції, в якій зазначав, що приміщення Коломийської тюрми не відповідає своєму призначенню та характеризується надзвичайно поганими санітарно-гігієнічними умовами.⁹ Держава орендувала також приміщення для Радехівської тюрми Тернопільського воєводства, яке теж мало відповідало своєму призначенню.¹⁰

Будинок арешту (ізолятора) при повітовому суді в містечку Янів становив приватну власність графа Голуховського.¹¹ Польська влада також орендувала приміщення для слідчого ізолятора в містечку Скалат, яке мало понад 200 років й станом на осінь 1927 р. вимагало капітального ремонту та покращення санітарного стану. Так, частина стін першого поверху були уражені грибком, цегла теж втратила свої властивості та з часом руйнувалася. Усе це зумовлювало високий рівень вологості в середині тюрми, що негативно позначалося на здоров'ї ув'язнених. На думку керівника цієї пенітенціарної установи, приміщення Скалатської тюрми взагалі не відповідало своєму призначенню.¹²

У міжвоєнний період на Волині та в Галичині нові тюрми практично не будувалися, але у міру можливості Міністерство юстиції намагалося виділяти кошти на ремонт діючих установ.¹³ Наприклад, упродовж 1920–1923 рр. велися ремонтні роботи у Львівській в'язниці для жінок більш ві-

⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 151. Оп. 1 а. Спр. 2216. Арк. 39 – 39 зв.

⁹ BS. Interpelacja p. Iwana Zawałykuta do p. Ministra Sprawiedliwości w sprawie niedopuszczalnych warunków higienicznych i sanitarno-policyjnych budynku sądu okręgowego w Kołomyi i w zabudowaniach więzienia przy tymże sądzie, 1938. Nr rekordu 000018783.

¹⁰ Державний архів Тернопільської області (далі: ДАТО). Ф. 231. Оп. 1. Спр. 2212. Арк. 9.

¹¹ ЦДІАЛ України. Ф. 151. Оп. 1 а. Спр. 1944. Арк. 162–162 зв.

¹² Там само. Спр. 1947. Арк. 1–2 зв.

¹³ Там само. Оп. 1 б. Спр. 149. Арк. 110.

домій як «Магдаленки».¹ Дах та стіни цієї пенітенціарної установи зазнали серйозних ушкоджень під час українсько-польських боїв за Львів.² В 1927 р. було проведено ремонт у головному тюремному приміщенні Золочівської тюрми.³ Вже наступного року ґрунтовний ремонт було проведено в Луцькій тюрмі, в рамках якого відновили стелі та підлоги в окремих приміщеннях. Також було відремонтовано та пофарбовано дах в'язниці, а також проведено ряд інших робіт.⁴ Черговий капітальний ремонт згадуваної вище в'язниці мав місце наприкінці 30-х рр. ХХ ст. Тоді було побілено камери, коридори, мури пенітенціарної установи, відремонтовано та пофарбовано дахи, вікна та підлоги в окремих приміщеннях, оновлено систему опалення, освітлення та каналізацію тощо.⁵ На початку 30-х рр. ХХ ст. було вирішене питання електрифікації усього комплексу Станіславської тюрми.⁶ В 1937 р. був виконаний капітальний ремонт тюрми при гродському суді в місцевості Нове Село на Тернопільщині. Зокрема замінено входні двері та 8 віконних рам у камерах, оновлено штукатурку в приміщенні, споруджено часткову огорожу приміщення тощо.⁷ В 1939 р. тривала робота над підготовкою документації щодо будівництва в Кременецькій в'язниці римо-католицької каплиці, добудови паркану та ремонту даху.⁸

Прикладом появи нової пенітенціарної установи в регіоні може слугувати будівництво у 1937–1939 рр. на правому березі р. Іква Дубенської в'язниці за проектом архітектора Я. Семьонтковського.⁹ В міжвоєнний час карно-слідчий заклад у цьому повітовому місті локалізувався в приватному будинку, який не відповідав своєму призна-

ченню з огляду на розміри та архітектурні особливості. Відтак, у 1937 р. Міністерство юстиції розпочало будівництво нової тюрми на віддалі півкілометра від Дубна (у передмісті Сурмичі) на земельній ділянці, де раніше розташовувався старий млин. Один гектар площі було відведено для розміщення закритого архітектурного тюремного комплексу, натомість більше 13 гектарів передбачалося виділити для в'язничного господарства. Нова тюрма, оснащена залізобетонним перекриттям даху, системою центрального опалення, власним водопроводом та каналізацією, була розрахована на утримання 450 осіб та складалася з чотирьох приміщень: головного будинку для в'язнів (з виокремленням шпиталю та жіночого відділення), адміністративного корпусу (включаючи кімнату для побачень та вартовий пункт), каплиці (використовувалася також на потреби тюремної світлиці та школи) та господарських приміщень (кухня, пекарня, лазня, пральня, підвали для зберігання овочів тощо). Крім того, в межах тюремного комплексу передбачалося також спорудження будинку для приватного проживання начальника в'язниці, а також робітничих майстерень.¹⁰

Наприкінці травня 1939 р. активізувалося питання побудови в'язниці в м. Сарни Волинського воєводства. В цей час у згаданому повітовому містечку працювала спеціальна комісія, яка займалася підбором земельної ділянки для будівництва пенітенціарного закладу. Участь у її роботі брав і тодішній начальник Луцької тюрми Е. Новаковський.¹¹

З метою оптимізації функціонування пенітенціарної системи в досліджуваному регіоні в міру потреби проводилися реорганізаційні процеси в окремих тюрмах. Так, у жовтні 1923 р. припинила свою діяльність Львівська в'язниця для жінок «Магдаленки».¹² Відповідно до розпорядження Міністра юстиції від 14 січня 1924 р., з 1 лютого того ж року та до моменту створення спеціальної тюрми для жінок в Галичині жінки, які були засуджені на понад 1 річне покарання, відбували його у спеціально ство-

¹ Там само. Оп. 1. Спр. 1028. Арк. 130; Ф. 205. Оп. 1. Спр. 1600. Арк. 6; Спр. 1609. Арк. 1–119; Спр. 1611. Арк. 14.

² ЦДІАЛ України. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 1587. Арк. 53–53 зв.; Спр. 1588. Арк. 8–12, 17; Спр. 1590. Арк. 36.

³ Там само. Ф. 151. Оп. 1 а. Спр. 2216. Арк. 39 зв. – 40.

⁴ ДАВО. Ф. 47. Оп. 2. Спр. 22. Арк. 32–33.

⁵ Там само. Оп. 4. Спр. 1927. Арк. 13–14, 22, 24.

⁶ ДАІФО. Ф. 2. Оп. 8. Спр. 1399. Арк. 1–10; Przegląd Więziennictwa Polskiego. 1933. № 4. S. 12.

⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 151. Оп. 1 а. Спр. 4843. Арк. 10–10 зв.

⁸ ДАТО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 1171. Арк. 1–6.

⁹ Lewicki J. Modernizm na Wołyniu, czyli jak zmieniały się Kresy. *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem Dawnej Rzeczypospolitej*. T. IV. Pod. red. W. Walczaka, K. Łopateckiego. Białystok, 2013. S. 417–469.

¹⁰ Wołyńskie wiadomości techniczne. 1937. № 12. S. 1–3.

¹¹ Разиграев О. Ернест Новаковський (1934–1939 рр.) – останній передвоєнний начальник Луцької тюрми. *Старий Луцьк*. 2020. Вип. 16. С. 138.

¹² ЦДІАЛ України. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 1618. Арк. 26–31; Спр. 1620. Арк. 1–189; Спр. 1621. Арк. 1–174.

реному жіночому відділі Львівської карної тюрми «Бригідки».¹ Восени 1926 р. в «Бригідках» було оновлено спеціальне відділення для жінок.² У Станіславській в'язниці жінки теж утримувалися в окремому приміщенні, відділеному від решти тюрми. Серед них були як вагітні, так і жінки з немовлятами. Усе це вимагало особливого температурного режиму в приміщенні.³ Спеціальні «жіночі відділення» функціонували й в інших великих тюрмах досліджуваного регіону.

В 1936 р. у Дрогобичі було реорганізовано тюрму при гродському суді шляхом приєднання її до Дрогобицької кримінальної в'язниці («Więzienie karne w Drohobyczu na Górcse»), яку в той час очолював А. Сурмінський. Відповідно до актів прийому-передачі, до Дрогобицької кримінальної в'язниці скерували 77 в'язнів та 6 охоронців.⁴

Станом на грудень 1936 р. приміщення Заліщицької в'язниці, яка функціонувала при місцевому гродському суді, з огляду на фізичний стан не відповідало своєму призначенню. Будинок цієї тюрми, як і багатьох інших карних установ Польщі, належав приватній особі, яка його здавала в довготривалу оренду. Натомість, фінансів на побудову нового приміщення Міністерство юстиції не мало, відтак розглядалося питання цілковитої ліквідації цього пенітенціарного закладу. Чортківська прокуратура, до компетенції якої належала Заліщицька в'язниця, виступила проти її закриття з огляду на близькість кордону з Румунією. Прикордонний статус цього населеного пункту зумовлював періодичну необхідність у затриманні контрабандистів або інших правопорушників. Такої ж думки була й прокуратура Львівського апеляційного суду, яка наголошувала на потребі функціонування тут в'язниці через широку курортно-туристичну привабливість Заліщиків та близькість кордону. Однак, Міністерство юстиції мало інше бачення цього питання й у лютому 1937 р. прийняло рішення про приєднання Залі-

щицької тюрми до пенітенціарного закладу в Чорткові.⁵

Станом на 1937 р. у Чортківській, Львівській, Рівненській, Сяноцькій та Золочівській тюрмах функціонували спеціальні відділення для неповнолітніх чоловіків віком від 17 до 21 року, які відбували покарання терміном до 3 років. Відповідно до розпорядження Міністерства юстиції, неповнолітні в'язні мали утримуватися окремо від решти засуджених щоб унеможливити їх контакти з рецидивістами.⁶ В переважній більшості у досліджуваних тюрмах перебували цивільні особи. Однак, 15 жовтня 1923 р. Міністерство юстиції Польщі видало розпорядження, згідно якого в окремих в'язницях могли відбувати покарання особи засуджені військовими судами. Зокрема, в Галичині до таких закладів належали львівські «Бригідки», тюрма у Вішнічу та Дрогобицька в'язниця.⁷

Тюрми досліджуваного регіону, які відносилися до I-III класу, становили закриті комплекси де утримувалися в'язні, а також розміщувалися різні об'єкти пенітенціарної інфраструктури. Розміри в'язниці та масштаби її господарства великою мірою залежали від класу карної установи. Як правило в'язничний комплекс досліджуваних пенітенціарних установ охоплював приміщення адміністрації, будинок в якому утримувалися в'язні, лікарню або фельдшерський пункт, аптеку, лазню, пральню, стайню, а також майстерні, де працювали засуджені. До складу тюремного комплексу входила також «темниця» (карцер, «ізоляційна споруда»), складські будови, приміщення школи, місця для відвідувачів, стаціонарні охоронні пости, каплиця, кухня, пекарня тощо.⁸ Тюремне майно підлягало суворому обліку. Так, керівник Секції в'язниць Міністерства юстиції Я. Закшевський циркуляром від 18 грудня 1919 р. зобов'язав начальників

¹ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 14 stycznia 1924 r. w przedmiocie wykonywania kary ciężkiego więzienia nad więźniarkami z okręgów sądów apelacyjnych we Lwowie i Krakowie w oddziale kobiecym w b. zakładzie kary przy ul. Kazimierzowskiej we Lwowie («Brygidki»). *DzU MS*. 1924. № 3. S. 119.

² ЦДІАЛ України. Ф. 151. Оп. 1 а. Спр. 1599. Арк. 8.

³ ЦДІАЛ України. Ф. 151. Оп. 1 а. Спр. 1310. Арк. 11.

⁴ Там само. Спр. 4708. Арк. 1, 9, 18.

⁵ Там само. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 328. Арк. 49, 109–113.

⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 151. Оп. 1 а. Спр. 4847. Арк. 31. Засуджених неповнолітніх хлопців із теренів Галичини скеровували для відбування покарання в Золочівську тюрму ще з 20-х рр. XX ст. Див.: *Przegląd Więziennictwa Polskiego*. 1930. № 1. S. 6–7.

⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 1041. Арк. 1.

⁸ Там само. Оп. 1 а. Спр. 2258. Арк. 37; Оп. 1. Спр. 1237. Арк. 33; Разиграев О. Луцька в'язниця у 1919–1939 рр.: організація та особовий склад. *Волинь у європейському геополітичному та культурному просторі: вибрані питання: колективна монографія*. Одеса, 2021. С. 204–206.

в'язниць провести до 1 січня 1920 р. детальний опис майна.¹

Кількість камер залежала від класу та характеру конкретної пенітенціарної установи й могла змінюватися упродовж досліджуваного періоду. Приміщення, в яких утримувалися в'язні як правило опалювалися вугіллям, а освітлювалися нафтою. Водночас, адміністративні споруди, а також інші будівлі, якими послуговувався тюремний персонал, здебільшого були електрифікованими. Наявність централізованого опалення була нечастим явищем у пенітенціарних установах Волині та Галичини.²

Наприклад, Дрогобицька кримінальна в'язниця, яка належала до I класу станом на грудень 1934 р. налічувала 434 індивідуальні та 137 колективних камер. Останні були поділені на окремі клітки, в яких в'язні відбували покарання індивідуально.³

В'язничний триповерховий комплекс Луцької тюрми I класу налічував 34 колективні камери, вентиляція яких здійснювалася за допомогою відкриття вікон. Тюрма мала два подвір'я – для адміністрації та в'язнів, а її приміщення освітлювалося газовими лампами. Виняток становили лише помешкання керівництва та службові приміщення адміністративного корпусу, які були обладнані електрикою.⁴ Для опалення досліджуваної пенітенціарної установи використовувалося вугілля. Наприклад, у 1939 р. Луцька тюрма на власні потреби купувала вугілля в однієї з шахт, які розташовувалися у Краківському воєводстві.⁵

28 камер Луцької тюрми відводилося для відбування покарання або утримання під слідством. Кожна камера призначалася для конкретної категорії ув'язненого. Адміністрація тюрми у внутрішній документації надавала окремим камерам такі назви: «перехідна», «бюрократи і неповнолітні», «небезпечні засуджені», «небезпечні підслідні», «засуджені перший раз, засуджені до 2-х років», «рецидивісти», «оглядова», «жіноча кримінальна», «слідчо-карна: антидержавні злочини, стаття 102», «жіноча, стаття 102»,

«слідчо-карна: інтелігенція та бюрократи», «слідчі рецидивісти», «слідчо-карна: ремісники і майстри» тощо.⁶ Станом на 1921 р. 4 камери Луцької тюрми тимчасово використовувалися для потреб поліцейського ізолятора; єдиною камерою для жінок послуговувалися військові, які облаштувавши там власний відомчий ізолятор. Усе це вкрай негативно впливало на умови перебування в'язнів з огляду на постійне збільшення їх контингенту.⁷ 6 камер Луцької в'язниці слугували потребам в'язничного шпиталю.⁸ Вони диференціювалися адміністрацією тюрми відповідно до хвороб, статті кримінального кодексу та категорії в'язнів і позначалися у внутрішній документації наступним чином: «туберкульоз», «різні хвороби», «жіноча», «слідчі, стаття 102» тощо.⁹

Оточена високим парканом будівля Рівненської в'язниці II класу розміщувалася на вулиці Шосейній і станом на травень 1921 р. налічувала 21 камеру, в тому числі 1 камера призначалася на потреби тюремного шпиталю. Адміністрація цієї пенітенціарної установи, кухня та кімнати для проживання охоронців містилися у напівпідвальному приміщенні розташованому під першим поверхом.¹⁰

У 1923 р. Станіславська тюрма II класу налічувала 40 камер, із них 6 камер передбачалися на в'язничний шпиталь. Приміщення перебувало у доброму стані, окрім каналізації та системи опалення, які вимагали ремонту. Головний адміністративний будинок тюрми обігрівала котельня, яка була спільною й для приміщення окружного суду. Натомість, корпуси для в'язнів опалювалися вугіллям. Згідно відомостей представників судової влади, приміщення Станіславської тюрми добре опалювалося упродовж осені 1926 – зими 1927 рр. Натомість, на думку начальника в'язниці тепловий режим був недостатнім.¹¹ Політв'язень, оунівець Ю. Мозіль, який перебував у Станіславській тюрмі на початку 30-х рр. XX ст. зазначав, що в цей період згадана пенітенціарна установа мала лише 10 індивідуальних камер, натомість, решта камер були колективними й

¹ ЦДІАЛ України. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 262. Арк. 175.

² Наприклад, Дрогобицька тюрма I класу в першій половині 20-х рр. XX ст. опалювалася деревиною. Див. Там само. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 1594. Арк. 13.

³ ЦДІАЛ України. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 328. Арк. 72.

⁴ ДАВО. Ф. 47. Оп. 4. Спр. 19. Арк. 111.

⁵ Там само. Спр. 1986. Арк. 6.

⁶ Там само. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 82.

⁷ Там само. Оп. 4. Спр. 19. Арк. 120.

⁸ Там само. Спр. 19. Арк. 111–111зв., 119–119 зв.

⁹ ДАВО. Ф. 47. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 82.

¹⁰ ДАРО. Ф. 30. Оп. 19. Спр. 67. Арк. 19.

¹¹ ЦДІАЛ України. Ф. 151. Оп. 1 а. Спр. 1630. Арк. 1. Див. також: ДАІФО. Ф. 67. Оп. 1. Спр. 83. Арк. 2.

могли налічувати кільканадцять в'язнів: «У спільних келіях не було ліжок, тільки сінники (матраци – О.Р.). Кожний в'язень мав свій сінник. Упродовж дня сінники були складені один на одному, а вечором розложені по всій підлозі».¹ Згідно звіту керівництва Станіславської тюрми до Міністерства юстиції, станом на січень 1936 р. цей пенітенціарний заклад вже налічував 87 камер, з яких 6 призначалися на потреби шпиталю.² М. Островерха, який перебував у Станіславській тюрмі на початку 20-х рр. XX ст. й у перші дні Другої світової війни, згадував, що станом на вересень 1939 р. «назагал, «технічно», від 1922-1923 тюрма у Станіславі при вул. Білинського таки скульптурнішала: замість ординарної «паращки» був уже елегантний «вотерклозет»; замість чорних від бруду, липких помийниць, чисті й лискучі мищинки; ну й центральне ogrівання, яке й тоді у 1922 р. вже було».³

Сяноцька в'язниця II класу на середину 20-х рр. XX ст. налічувала 36 камер. Усі вони були призначені для спільного перебування в'язнів. Тюрма освітлювалася газовими лампами, а вентиляція приміщення здійснювалася шляхом відчинення вікон, як і у Луцькій тюрмі.⁴ В цей же час Чортківська в'язниця II класу складалася з 42 одиночних та 30 спільних камер. Тюрма мала центральне опалення та справну вентиляційну систему.⁵ Камери Чортківської в'язниці освітлювалися керосином. Електрикою були забезпечені лише робітничі майстерні для в'язнів (шевська, кравецька, столярська та ковальсько-слюсарська), коридори, адміністрація та подвір'я.⁶ Тернопільська тюрма II класу в другій половині 20-х рр. XX ст. налічувала 37-39 камер (у тому числі 2 камери призначалися для тюремного шпиталю). Ця тюрма опалювалася деревиною, а її вентиляція здійснювалася шляхом відкриття вікон.⁷ Дубенська тюрма III класу розміщувалася в центрі міста й нарахо-

увала 12 камер. В'язничний комплекс включав також канцелярію, кабінет начальника, службову кімнату, кухню, лазню, шпиталь, амбулаторію та каплицю.⁸

Слідчі ізолятори (areszty śledcze) при гродських судах Галичини були найменшими за розмірами пенітенціарними установами досліджуваних теренів. Так, в'язниця такого типу у містечку Риманів Сяноцького повіту налічувала всього 5 камер, які призначалися для утримання 12 осіб.⁹ Арешт при гродському суді в Любачові теж складався з 5 камер, щоправда там могло перебувати 19 осіб. У 1929 р. будівля характеризувалася добрим фізичним та санітарним станом. Тюремне подвір'я оточував високий мур.¹⁰ Таку саму кількість камер налічувала в'язниця при повітовому суді в Устриках Долишніх Ліського повіту. Одноповерхова будівля пенітенціарної установи при гродському суді в містечку Сколе Стрийського повіту станом на осінь 1934 р. теж складалася з 5 камер й була розрахована на утримання 17 осіб (12 чоловіків та 5 жінок) та потребувала ремонту. За інформацією тюремних властей цей пенітенціарний заклад станом на 30 листопада 1934 р. був надмірно переповнений та налічував 37 в'язнів. Деякі галицькі в'язниці при гродських судах мали ще менші розміри. Наприклад, Заліщицька тюрма складалася з 2-х камер, в'язниці в Гусятині і Товстому налічували по 3 камери, в Монастириську та Золотому Потоці – по 4 камери.¹¹

Окрім в'язнів, на території в'язничних комплексів могли проживати також працівники пенітенціарної системи. Наприклад, у Луцькій в'язниці розташовувалось помешкання її начальника, інспектора, старших охоронців, а також казарми для неодружених охоронців. Керівництво досліджуваної пенітенціарної установи займало 8 службових приміщень. Станом на 1930 р. начальник Луцької тюрми 35-річний А. Сурмінський мешкав у трикімнатній квартирі, яка розміщувався в межах тюремного комплексу разом із дружиною, двома дітьми та матір'ю. Приміщення освітлювалося електрикою

¹ Мозіль Ю. Записки політв'язня. Торонто, 1958. С. 30.

² ДАІФО. Ф. 67. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 2.

³ Островерха М. На закруті. Осінь 1939 року. Нью-Йорк: Накладом автора, 1958. С. 32–33.

⁴ Archiwum Państwowe w Rzeszowie. Oddział w Sanoku (dalej: APRz OS) Zesp. 134. Sygn. 25. S. 1–2.

⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 1237. Арк. 33.

⁶ Там само. Оп. 1 а. Спр. 2258. Арк. 45 зв. – 46.

⁷ Державний архів Тернопільської області (далі: ДАТО). Ф. 285. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 2–2 зв.; Спр. 654. Арк. 1; Спр. 672. Арк. 17; ЦДІАЛ України. Ф. 151. Оп. 1 а. Спр. 2258. Арк. 37.

⁸ Державний архів Рівненської області (далі: ДАРО). Ф. 33. Оп. 4. Спр. 75. Арк. 118.

⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 151. Оп. 1 а. Спр. 1955. Арк. 96.

¹⁰ Там само. Спр. 2258. Арк. 57.

¹¹ ЦДІАЛ України. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 328. Арк. 30, 49, 109–113.

та мало каналізацію. Водночас, помічник начальника тюрми В. Рутковський займав 2-кімнатну квартиру, де мешкав разом із дружиною та трьома дітьми.¹ Загалом, станом на 9 березня 1931 р. в службових приміщеннях Луцької тюрми мешкало 24 особи. В другій половині 30-х рр. XX ст. в межах Луцької тюрми проживав її останній передвоєнний начальник Е. Новаковський з родиною.²

За браком місць та з огляду на сімейні обставини не кожен неодружений охоронець міг оселитися в казармі при в'язниці. Наприклад, 28 серпня 1921 р. охоронець Луцької тюрми З. Нольде скерував до бурмистра письмову заяву такого змісту: «Маючи потребу у помешканні, щиро прошу Пана Бурмистра виділити мені одну кімнату. Моя родина складається з двох осіб: мене і моєї матері. Я маю 53 роки, моя мати – 78 років. Нині ми проживаємо в будинку № 6 на вулиці Домініканській і займаємо одну кімнату в помешканні православного священика Нестора Фоміча. Ми змушені залишити цю кімнату з приводу вологості в квартирі та погіршення стану здоров'я моєї матері».³ Не відомо, чи задовольнила міська влада прохання охоронця в'язниці, натомість архівні документи свідчать, що З. Нольде було звільнено з роботи 1 жовтня 1921 р. на підставі рішення Департаменту в'язниць Міністерства юстиції Польщі.⁴

Начальник Рівненської тюрми Ж. Кастерський на початку 20-х рр. XX ст. мешкав у окремому будинку, який розташовувався поза межами в'язниці й складався з 4 невеликих кімнат та кухні.⁵ Три кімнати Тернопільської тюрми та кухня в межах в'язниці були також віддані в службове користування начальнику цього пенітенціарного закладу.⁶ Наприкінці 20-х рр. XX ст. у приміщенні Сяноцької тюрми мешкав начальник цієї установи М. Антоневіч, практикант Я. Карбовнік, а також охоронець Ф. Яжинувна.⁷ Станом на 1928 р. в адміністративному будинку Чортківської тюрми проживав начальник тюрми К. Копп (займав 3 кімнати та кухню), підінспектор Є. Фрайс (займав 2 кімнати і кухню) та охоронці П. Ольховський (займав 1 кімна-

ту та кухню) і А. Гжибовська. Крім того, в ізоляційному приміщенні мешкали два охоронці – Я. Заблоцький та А. Гординський.⁸

Кожна тюрма досліджуваної регіону мала кухню, де здійснювалося приготування їжі для в'язнів. У той же час, у Львівських «Бригідках» власна кухня постала лише наприкінці 1921 р. До того часу їжу для в'язнів готували у Львівській слідчій тюрмі при окружному суді, яка розміщувалася на вулиці Баторія. Така ситуація створювала незручності як для в'язнів, так і тюремної адміністрації: в'язні отримували вистиглу внаслідок транспортування їжу; адміністрація була змушена залучати додаткові ресурси в'язнів та охоронців до перевезення харчів.⁹ Більшість пенітенціарних установ досліджуваного регіону мали також власні пекарні для випікання хліба (наприклад, у Сяноцькій та Луцькій в'язницях).¹⁰

У межах тюремних комплексів пенітенціарних установ функціонували також школи, бібліотеки та каплиці для задоволення релігійних потреб. В'язниці Волині та Галичини провадили власне господарство, яке було регламентоване та контролювалося Міністерством юстиції, так само як і бюджет тюрми.¹¹ Кожна в'язниця I-III класу мала у своїй структурі відділ праці («трудоий відділ»), який організовував та координував роботу в'язнів.¹² У той же час, пенітенціарні установи могли залучати для виконання окремих видів робіт цивільних спеціалістів. Так, наприклад, у листопаді 1919 р. керівництво Золочівської тюрми уклало договір на виконання робіт із бляхарем Г. Ріссом, який віддавна надавав свої послуги вищезгадуваному карному закладу.¹³

Міністерство юстиції володіло актуальними відомостями про трудову та освітню діяльність в'язнів, а також ситуацію з бібліотеками.¹⁴ Крім того, в'язниці були зобов'язані вести суворий облік одягу та постелі в'язнів. У відповідних документах фіксувалася кількість речей, які перебували на складі, в користуванні в'язнів, у пральні, скеровані на дезінфекційні заходи або

¹ ДАВО. Ф. 47. Оп. 4. Спр. 1442. Арк. 2–3.

² Там само. Оп. 1. Спр. 1649.

³ ДАВО. Ф. 47. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 45.

⁴ Там само. Спр. 11. Арк. 4.

⁵ ДАРО. Ф. 30. Оп. 19. Спр. 67. Арк. 19.

⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 151. Оп. 1 а. Спр. 2258. Арк. 37.

⁷ Там само. Спр. 2776. Арк. 24–25.

⁸ Там само. Спр. 2258. Арк. 48.

⁹ Там само. Спр. 636. Арк. 126 зв.

¹⁰ APRz OS. Zesp. 134. Sygn. 25. S. 1–2, 27, 30.

¹¹ ЦДІАЛ України. Ф. 151. Оп. 1 а. Спр. 1540. Арк. 1–56; Оп. 1 б. Спр. 163. Арк. 7.

¹² ДАТО. Ф. 285. Оп. 1. Спр. 968. Арк. 1–9.

¹³ ЦДІАЛ України. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 262. Арк. 91.

¹⁴ Там само. Оп. 1 а. Спр. 1. Арк. 2.

ремонт тощо.¹ Загалом, обліку підлягав не тільки одяг та білизна, а й інвентар усіх інших структурних підрозділів в'язниць – кухні, каплиці, шпиталю тощо.²

Як правило на території кожної в'язниці розташовувалася лікарня або стаціонарний медичний пункт. Інвентар у тюремні шпиталі (ліжка, столи тощо) закуплявся централізовано за посередництвом Відділу адміністрації в'язниць Міністерства юстиції.³ Найбільші тюремні шпиталі досліджуваного регіону розміщувалися у львівських «Бригідках», Луцькій та Дрогобицькій в'язницях. Медичні препарати, які були необхідними для лікування хворих, тюрми могли спеціально замовляти як у Центральній в'язничній аптеці, яка розміщувалася у Варшаві, так і купувати в місцевих аптеках. Подання на замовлення медпрепаратів у Варшаві не завжди розглядалися позитивно, що було пов'язано з вичерпанням фінансових лімітів на такі потреби. Так, наприклад, наприкінці 1923 р. Перемишльській в'язниці було відмовлено у придбанні окремих ліків з приводу браку коштів.⁴ Нестача ліків у лютому 1931 р. була зафіксована й у Рівненській в'язниці, а тому її керівництво звернулося за допомогою до Центральної аптеки при Міністерстві юстиції.⁵

Вище вже вказувалося, що в'язничні шпиталі здійснювали закупівлю ліків також у локальних аптеках. Наприклад, у березні 1923 р. одна з аптек Станіславова відмовилася приймати кошти за надані ліки від місцевої в'язниці за останні два квартали 1922 р. у зв'язку із запізненням оплати та інфляційними процесами. Керівництво аптеки вимагало перегляду рахунків відповідно до поточного курсу польської марки відносно американського долара.⁶ Наприкінці 1927 р. львівські «Бригідки» мали власну тюремну аптеку, якою відав старший охоронець.⁷

Станом на друге півріччя 1925 р. для Луцької тюрми актуальним було питання покращення матеріальної бази лікарні.⁸ Очевидно, керівництво в'язниці вирішило цю проблему досить швидко, адже вже на-

ступного року на базі досліджуваної установи було створено Волинський окружний тюремний шпиталь, який, окрім ліжко-місць, включав операційну, амбулаторію, аптеку та ванну кімнату тощо. Заклад обслуговував в'язнів з усіх пенітенціарних установ воєводства.⁹ 7 березня 1926 р. відбулося освячення цієї медичної установи римо-католицьким капеланом Є. Зволінським. На урочистостях, які відбувались у в'язничній каплиці, були присутні віце-воєвода А. Потоцький, староста Рогозінський, голова суду Б. Влодек, прокурор Б. Стейман, заступник голови товариства допомоги в'язням та їх родинам «Патронат» Петриковський. Після освячення присутні відвідали шпиталь, зробили спільне фото та були запрошені на чаювання до начальника в'язниці.¹⁰

Восени 1926 р. розпочав роботу центральний в'язничний шпиталь й у Львівських «Бригідках», який мав окреме приміщення й приймав на лікування в'язнів обох статей з усіх тюрем Східної Галичини, тобто обслуговував осіб із пенітенціарних закладів, які належали до компетенції Львівського апеляційного суду, а також з Дрогобицької тюрми.¹¹ На думку начальника «Бригідок» Ю. Маєвського, не усі пацієнти медзакладу дійсно потребували лікування. Зафіксовані випадки, коли до шпиталю потрапляли симулянти різних хвороб, які переслідували єдину мету – втечу.¹² Відтак медзаклад потребував посиленої охорони, однак, станом на квітень 1927 р. для підтримання належного рівня безпеки та обслуговування пацієнтів у шпиталі бракувало належної кількості охоронців.¹³

Станом на 1923 р. Перемишльська в'язниця не мала власного шпиталю, штатного лікаря та належного медичного забезпечення, що негативно відбивалося на стані здоров'я в'язнів.¹⁴ У 1926 р. Чортківський тюремний шпиталь займав три камери й міг максимально прийняти 10 осіб. Одна з камер шпиталю призначалася для в'язнів, які перебували під слідством, та могла вмістити 2–3 особи. Натомість, у другій каме-

¹ AP Rz OS. Zesp. 134. Sygn. 16. S. 1–3.

² Ibidem. Sygn. 20. S. 18.

³ ЦДІАЛ України. Ф. 151. Оп. 1 б. Спр. 325. Арк. 24.

⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 1028. Арк. 126.

⁵ ДАРО. Ф. 41. Оп. 3. Спр. 16. Арк. 1.

⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 1028. Арк. 24.

⁷ Там само. Спр. 1237. Арк. 61.

⁸ ДАВО. Ф. 47. Оп. 4. Спр. 1261. Арк. 30 зв.

⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 151. Оп. 1 а. Спр. 4675 а. Арк. 46.

¹⁰ Przegląd Więziennictwa Polskiego. 1926. № 5 (12). S. 14.

¹¹ ЦДІАЛ. Ф. 151. Оп. 1 а. Спр. 2356. Арк. 4–6.

¹² Там само. Спр. 1599. Арк. 8 зв.

¹³ Там само. Арк. 5.

¹⁴ Там само. Оп. 1. Спр. 1028. Арк. 42; Спр. 1244. Арк. 2 зв.

рі, розрахованій на 6 осіб, медичні послуги отримували засуджені особи. Третя камера використовувалася медичним персоналом. Окрім того, в'язниця мала амбулаторію.¹ Сяноцька тюрма II класу також мала свій шпиталь, який розміщувався в 4-х камерах та був розрахований на 16 ліжко-місць. Лікар К. Залеський мав окреме приміщення, де здійснював прийом. Хворі в'язні отримували додаткове покращене харчування.² Можливість отримати медичну допомогу мали й в'язні Бережанської тюрми.³ Станом на середину 20-х рр. XX ст. в'язнична лікарня у Самборі не опалювалася у зимовий період.⁴

Станом на 1936 р. волинський окружний тюремний шпиталь Луцької в'язниці був розрахований на 60 ліжок. Локальний шпиталь на 20 ліжко-місць функціонував у Рівненській в'язниці. В інших пенітенціарних закладах Волинського воєводства розміщувалися лише медичні пункти Дубно (8 ліжко-місць), Ковель (10 ліжко-місць), Кременець (8 ліжко-місць), Остріг (6 ліжко-місць), Володимир (6 ліжко-місць), Виправно-виховна установа в Клевани (6 ліжко-місць).⁵

Водночас, на теренах Галичини функціонувало вже два окружні тюремні шпиталі: у львівській тюрмі «Бригідки» (100 ліжко-місць) та Дрогобицькій в'язниці (150 місць). Локальні шпиталі розміщувалися в тюрмах Самбора (25 ліжко-місць), Станіславова (20 ліжко-місць), Стрия (15 ліжко-місць) та Виправно-виховної установи в Передільниці (12 ліжко-місць). Решта пенітенціарних закладів мали до диспозиції медичні пункти: Бережани (6 ліжко-місць), Чортків (15 ліжко-місць), Дрогобич – тюрма при гродському суді (10 ліжко-місць), Коломия (6 ліжко-місць), Перемишль (8 ліжко-місць), Тернопіль (20 ліжко-місць) та Золочів (8 ліжко-місць).⁶ Крім того, 12 квітня 1934 р. в Дрогобицькій тюрмі було відкрито новий окружний шпиталь для психічнохворих в'язнів, який містив 150 ліжко-місць. Головним видом терапії для цієї категорії ув'язнених була трудова діяльність, яка в

свою чергу була теж одним із видів доходу для пенітенціарної установи та в'язнів.⁷

Окрім медичного забезпечення, здоров'я в'язня залежало також від санітарного стану пенітенціарної установи. Особливо складна ситуація з санітарною інфраструктурою спостерігалася на початку 20-х рр. XX ст. Навіть у великій галицькій в'язниці – львівських «Бригідках», яка мала власну лікарню та амбулаторію, на початку 1922 р. бракувало дезінфекційного апарату. Такий пристрій у разі потреби позичався у військових підрозділів, що негативно впливало на гігієну та санітарний стан тюрми. Натомість, вже у квітні того ж року «Бригідки», як і місцева слідча тюрма «Баторія», отримали від Надзвичайного комісаріату по боротьбі з інфекційними хворобами нові дезінфектори «американського зразка».⁸

Чортківська в'язниця не мала власного дезінфекційного апарату, тому в середньому раз на місяць позичала такий пристрій у військової лікарні. Загальне купання в'язнів проводилося один раз на три тижні. Натомість, в'язні, які були залучені до виконання певних видів робіт, купалися двічі на місяць. Новоприбулі в'язні упродовж певного часу перебували «на карантині», для цього спеціально було облаштовано дві камери. Вони проходили обов'язкові водні процедури, а також у виняткових випадках – дезінфекцію одягу. В середині 20-х рр. XX ст. в Чортківській в'язниці окрема камера була відведена для прання. Ув'язнені були належно забезпечені білизною. Так, тюремний склад налічував 335 чоловічих та 78 жіночих сорочок, 283 одиниці кальсонів.⁹

Станом на липень 1923 р. в Стрийській тюрмі бракувало достатньої кількості одягу та білизни для в'язнів. Відтак, у відповідному протоколі знаходимо згадку «про обдертих в'язнів». Ув'язнені спали переважно на

¹ Там само. Спр. 1237. Арк. 33 зв.

² APRz OS. Zesp. 134. Sygn. 25. S. 8.

³ ЦДІАЛ України. Ф. 151. Оп.1 а. Спр. 1599. Арк. 29-30.

⁴ Przegląd Więziennictwa Polskiego. 1926. № 8 (15). S.11.

⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 151. Оп. 1 а. Спр. 4675 а. Арк. 46.

⁶ Там само. Арк. 46 зв.

⁷ Przegląd Więziennictwa Polskiego. 1934. № 5. S. 3–7; 1935. № 9. S. 5–7; Mitraszewski T. Projekt ustawy o organizacji więziennictwa. *Przegląd Więziennictwa Polskiego*. 1937. Z. 1. S. 26; Lichtensztein M. Psychopaci a więzienne szpitale psychiatryczne. *Przegląd Więziennictwa Polskiego*. 1937. Z. 3. S. 514–522; Lichtensztein M. O dorobku twórczym lekarza psychiatry więziennego. *Przegląd Więziennictwa Polskiego*. 1938. Z. 3. S. 324; Lichtensztein M. O leczeniu pracą w Okręgowym Szpitalu dla psychicznie i nerwowo chorych więźniów w Drohobyczu. *W służbie penitencjarnej*. 1936. № 4. 15 czerwca. S. 9–10.

⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 151. Оп.1 а. Спр. 636. Арк. 126–127 зв.

⁹ Там само. Оп. 1. Спр. 1237. Арк. 33–33 зв.

підлозі через нестачу майже 100 ліжок. Усе це сприяло антисанітарії, розвитку педикульозу та «могло спричинити сексуальні збочення». Встановленим вимогам не відповідало й харчування в'язнів.¹ У 1923 р. перевірку Тернопільської тюрми здійснив повітовий санітарний лікар, який виявив ряд порушень у функціонуванні цієї установи, зокрема несправний водопровід та дезінфекційний апарат, відсутність машинки для підстригання волосся, брак належної кількості білизни, мила та дезінфекційних засобів, тощо.²

У Сяноцькій в'язниці білизну прали в баліях – низьких та широких тазах, а сушили на даху тюрми. Як правило дезінфекція закладу проводилася один раз на два місяці. В'язнів піддавали водним процедурам один раз на два тижні. Новоприбулі в'язні спочатку перебували «на карантині» в окремих камерах. За потреби їх дезінфікували.³ Перевірка Сяноцької тюрми, яка мала місце в жовтні 1923 р. констатувала відмінний санітарний стан цього пенітенціарного закладу. Харчування в'язнів теж не викликало занепокоєння. В той же час бракувало соломи для матраців.⁴ У тому ж році переповнена Перемишльська в'язниця, попри констатацію там епідемії тифу, була зачинена на карантин із двотижневим запізненням, що значно погіршило санітарний стан цієї пенітенціарної установи.⁵ Перевірка Перемишльської тюрми в 1927 р. зафіксувала антисанітарний стан камер, нестачу мила, належної кількості ліжок та одягу для в'язнів.⁶ Водночас, наприкінці січня 1927 р. приміщення Бережанської в'язниці перебувало у доброму санітарному стані. В'язні щотижня отримували чисту білизну. Разом з тим, не вистачало одягу та постільного приладдя.⁷

На початку 20-х рр. XX ст. адміністрація Луцької в'язниці намагалася підтримувати санітарний стан на належному рівні. Зокрема, за допомогою спеціального дезінфекційного апарату здійснювалася обробка білизни та одягу ув'язнених. Ці речі, як і взуття, перебували у величезному дефіциті. Водночас, регулярне використання лазні та пральні утруднювала відсутність належної

кількості деревини призначеної для обігріву приміщення. Білизну в'язнів прали у спеціальному приміщенні, облаштованому в межах тюрмної лазні, де двічі на місяць відбувалося купання в'язнів.⁸

У той же час, перевірка Луцької тюрми від 1 жовтня 1935 р. виявила в окремих камерах клопів та бруд.⁹ У червні 1937 р. лікар тюрмної в'язниці у рапорті до начальника пенітенціарної установи зазначав, що виявив у камерах клопів. Крім того, в'язні однієї з камер скаржилися на наявність клопів у матрацах. Відтак, на думку медика, необхідно було замінити соломі в матрацах, а також придбати спеціальні санітарні дезінфекційні засоби.¹⁰ Інша перевірка санітарного стану шпиталю Луцької тюрми, яка була проведена в 1937 р., виявила пил на меблях, а також тютюн у в'язнів.

Санітарний стан слідчих ізоляторів у Львові, Рівному та Ковелі був значно гіршим, ніж у звичайних тюрмах.¹¹ Станом на осінь 1923 р. арешти (ізолятори) в Бірчі, Бжозові (Березові) та Диневі, які перебували в компетенції Сяноцького повітового суду, характеризувалися незадовільним санітарним станом. Стіни цих установ були уражені пліснявою, що вкрай негативно позначалося на здоров'ї ув'язнених. Вологість зіпсувала й інвентар цих пенітенціарних закладів. На думку керівництва місцевого суду, ці ізолятори слід було частково перебудувати й обов'язково облаштувати там ванні кімнати, що однак не відповідало тодішнім фінансовим можливостям держави.¹² Наприкінці 20-х рр. XX ст. в Скалатській в'язниці через відсутність дезінфекційного апарату не проводилася дезінфекція сінників та ковдр, що негативно впливало на санітарну ситуацію.¹³

Охорона пенітенціарних установ здійснювалася силами в'язничних службовців. Спородично тюрмники залучали до вартової служби військових та поліцейських. Так, з листопада 1918 р. до середини 1921 р. довкола львівських «Бригідок» та слідчої тюрми «Баторія» розташовувалися військові вартові пункти, котрі здійснювали

¹ Там само. Оп. 1 а. Спр. 1946. Арк. 3–3 зв.

² Там само. Спр. 845. Арк. 2.

³ APRz OS. Zesp. 134. Sygn. 25. S. 8.

⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 1248. Арк. 4.

⁵ Там само. Оп. 1 а. Спр. 2317. Арк. 2.

⁶ Там само. Спр. 2216. Арк. 37 зв.–39.

⁷ Там само. Спр. 1599. Арк. 29–30.

⁸ ДАВО. Ф. 47. Оп. 4. Спр. 19. Арк. 111–111зв., 120.

⁹ Там само. Спр. 1732. Арк. 1.

¹⁰ ДАВО. Ф. 47. Оп. 4. Спр. 1849. Арк. 53.

¹¹ Przegląd Więziennictwa Polskiego. 1926. № 8 (15). S. 12.

¹² ЦДІАЛ України. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 1248. Арк. 4–4зв.

¹³ Там само. Оп. 1 а. Спр. 1947. Арк. 1–2 зв.

охорону цих пенітенціарних закладів. Така система охорони дозволяла підтримувати дисципліну у в'язницях, адже рівня підготовки тюремних охоронців, які нерідко мали надто молодий, або вже старший вік, було не достатньо для виконання таких функцій. 7 червня 1921 р. військових на вищезгадуваних вартових пунктах замінили службовці державної поліції.¹ Натомість, у листі від 27 серпня того ж року керівництво Львівського воєводського управління державної поліції (VIII округу) інформувало президію Львівського апеляційного суду про те, що змушене відкликати поліцейських із вартових в'язничних пунктів у зв'язку з делегуванням 580 правоохоронців до Станіславського воєводства для охорони кордону. На думку керівництва поліції, обидві Львівські в'язниці повинні були організувати охорону власними силами. В такій ситуації президія Львівського апеляційного суду намагалася повернути військових з охорони кордону, однак не досягла успіху в цій справі.²

Загалом, судова влада була вкрай незадоволена відмовою військових та поліцейських нести вартову службу в «Бригідках». Ситуацію додатково ускладнював той факт, що у в'язниці перебували різні типи ув'язнених, які знаходилися у компетенції як органів суду, так і Міністерства юстиції. Разом з тим, окремі приміщення архітектурного комплексу «Бригідок» належали військовій владі й належно не охоронялися. Несенню вартової служби виключно персоналом тюрми перешкоджав невисокий рівень кваліфікації осіб, які зголошувалися на таку роботу. Крім того, згідно відомостей керівництва Львівського окружного кримінального суду, чимало кандидатів не викликали належної довіри. Так, один новоприйнятий вартовий після отримання заробітної платні не вийшов на роботу, а інший, пропри добрі рекомендації місцевої поліції, зловживав алкоголем та підозрювався у крадіжці. Керівник Львівського окружного кримінального суду у листі до голови Львівського апеляційного суду від 17 листопада 1921 р. просив залишити у в'язниці поліцейські варти хоча б на період перебування у «Бригідках» комуністичних діячів, а також осіб, які здійснили замах на начальника держави

Ю. Пілсудського та Львівського воєводу К. Грабовського.³

З певною періодичністю здійснювалася інспекція в'язниць пенітенціарними властями різних рівнів. Так, перевірка тюрем Галичини, яка була проведена Міністерством юстиції в 1923 р., виявила ряд порушень, пов'язаних із провадженням службової документації та недотриманням умов та режиму утримання в'язнів. Перевірка встановила розходження чисельності персоналу в'язниць Східної Галичини зі штатними розписами надісланими до Міністерства юстиції. Ще одне типове порушення полягало у неналежному залученні в'язнів до праці в межах пенітенціарних закладів.⁴ Водночас, перевірки львівських тюрем «Бригідки» та «Баторія», які здійснювалися місцевою судовою владою у першій половині 1923 р. не виявили серйозних порушень у функціонуванні цих пенітенціарних установ.⁵

Спеціально створена парламентська комісія, яка вивчала ситуацію у в'язницях у 1924–1925 рр., у звіті датованому 23 січня 1926 р. зафіксувала на теренах Галичини найгірший рівень адміністрування в'язниць у Польщі. Зокрема, сеймова комісія перевірила тюрми Львова, Вішніча та Самбора. Зовсім відмінною була ситуація в карних закладах, які розміщувалися на теренах «пруської дільниці». Так, добрим рівнем організації характеризувалася тюрма у Вронках.⁶ У 1926 р. пенітенціарний часопис «Przegląd Więziennictwa Polskiego» розмістив передрук матеріалу з газети «Життя Волині», де в позитивному світлі описувалася організація та умови утримання в'язнів у Луцькій тюрмі. Зазначалося, що Луцька в'язниця зразково організована, проводить трудове навчання засуджених, характеризується чистотою, дуже добрим ставленням охоронців до ув'язнених. Разом з тим, вказувалося на необхідність звернення більшої уваги на карний заклад з боку місцевого луцького суспільства, зокрема здійснення опіки над в'язнями.⁷

30 січня 1927 р. «Gazeta Poranna» інформувала читачів про візитацію львівських

³ Там само. Арк. 25.

⁴ Там само. Оп. 1. Спр. 1244. Арк. 1 зв.

⁵ ДАЛО. Ф. 11. Оп. 25. Спр. 76. Арк. 1–14.

⁶ Przegląd Więziennictwa Polskiego. 1926. № 8 (15). S. 11.

⁷ Там само. № 5 (12). S. 14–15.

¹ Там само. Спр. 1064. Арк. 11.

² ЦДАЛ України. Ф. 151. Оп. 1 а. Спр. 1064. Арк. 13, 18–19.

«Бригідок» заступником міністра юстиції Польщі Ю. Сеніцьким (1867–1959) – учасником Ризької мирної конференції (1921 р.), членом Реевакуаційної комісії у Москві (1921–1922 рр.), сенатором (1922–1927 рр.). Перевіркою було охоплено камери, в яких перебували в'язні, виробничі майстерні та шпиталь. Крім того, Ю. Сеніцький провів розмови з політичними та кримінальними в'язнями. В підсумку він констатував «зразковий порядок» у пенітенціарному закладі, а також доручив начальнику тюрми укласти список в'язнів (насамперед хворих), які вже відбули половину терміну ув'язнення й водночас характеризувалися доброю поведінкою. Такий список міг бути поданий президенту Другої Речі Посполитої для розгляду можливості помилування цих осіб.¹

У серпні 1927 р. дводенну візитацію «Бригідок» здійснив також глава греко-католиків митрополит А. Шептицький. Огляд в'язниці розпочався із зустрічі з начальником тюрми Ю. Маєвським, далі владику відслужив літургію у в'язничній каплиці, причащав та сповідав присутніх на богослужінні, виголосив капеланську проповідь. Згодом, у супроводі чотирьох священників та начальника тюрми, А. Шептицький безпосередньо відвідував камери, спілкувався з в'язнями, інспектував також тюремні майстерні та шпиталь. Газета «Wiek Nowy» у номері від 20 серпня 1927 р. на своїх шпальтах повідомляла, що результати трудової діяльності в'язнів викликали у митрополита велике зацікавлення, а особливо вироби з лози, дерева, хліба тощо. На його думку, залучення ув'язнених до виконання різного роду ремесла мало позитивний виховний вплив. Другий день інспекції «Бригідок» теж розпочався літургією у тюремній каплиці, після якої А. Шептицький продовжив спілкування з в'язнями. «Залишаючи в'язницю (митрополит – О. Р.) висловив пошанування з приводу зразкового санітарно-гігієнічного стану та справедливого трактування усіх в'язнів, без різниці їх конфесійної приналежності» – зазначалося у згаданій вище публікації газети «Wiek Nowy». ²

27 серпня того ж року візитацію львівських «Бригідок» здійснив тодішній заступ-

ник міністра юстиції Польщі С. Цар (1882–1938) – близький соратник Ю. Пілсудського, міністр юстиції у 1928–1930 рр., співтворець квітневої конституції 1935 р., глава сейму Польщі у 1935–1938 рр.³ В тюремній ревізійній книзі він залишив наступний запис: «Під час візитації детально оглянув в'язницю: як камери, так і господарські приміщення та майстерні. Констатував скрізь зразковий порядок. Шаную ініціативи і результати праці начальника тюрми Юліуша Маєвського. Ст. Цар».⁴ Про позитивну характеристику надану «Бригідкам» під час візитації йшлося також у замітці уміщеній в «Gazeta Poranna» від 30 серпня 1927 р. Там зокрема зазначалося, що жоден в'язень не висловив скарги з приводу умов перебування у вищевказаній тюрмі.⁵

Перевірка Самбірської тюрми у 1927 р. виявила несправність каналізації, неналежне розташування охоронних постів довкола в'язниці, що спричинило втечу в'язнів. Ревізори зафіксували перебування в тюрмі осіб, які були засуджені на тривалі терміни ув'язнення й мали відбувати покарання в іншому пенітенціарному закладі. Порушенням був дозвіл тюремних властей мати таким особам довге волосся.⁶ У тому ж році відбулася ревізія Сяноцької тюрми, яка констатувала загальний добрий стан цього пенітенціарного закладу. В той же час, серед недоліків, виявлених ревізором, можна відмітити недостатню кількість полиць у камерах, малий раціон харчування, іржавий посуд. Крім того, відділ праці не був організований належним чином, не усі в'язні мали доступ до освітніх послуг та належного задоволення своїх гігієнічних потреб.⁷

Ревізія діяльності Золочівської тюрми, яка відбулась у 1927 р., констатувала необхідність реставрації окремих приміщень будинку відведеному для релігійних потреб ув'язнених. Тюрма не мала лазні, пральні, пекарні тощо. В'язні користувалися непридатним для вжитку посудом, а також скаржилися на недопечений та кислий хліб. Хворі ув'язнені перебували у спільних приміщеннях з іншими в'язня-

³ Там само. Арк. 1.

⁴ Там само. Арк. 2.

⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 151. Оп. 1 а. Спр. 1943. Арк. 4.

⁶ Там само. Спр. 1946. Арк. 4 зв. – 5.

⁷ Там само. Спр. 2216. Арк. 37 – 37 зв.

¹ ЦДІАЛ України. Ф. 151. Оп. 1а. Спр. 1945. Арк. 6.

² Там само. Спр. 1943. Арк. 6.

ми, що теж було порушенням тюремного режиму.¹

У протоколі перевірки Перемишльської тюрми, яка була проведена в 1927 р., зазначалося, що харчування, на кількість і якість якого скаржилися в'язні, не відповідало встановленим нормам. Однією з причин цього було незаконне використання продуктів харчування окремими службовцями тюрми. В'язні скаржилися також на побиття охоронцями. Робітничі майстерні теж не були організовані належним чином.² Станом на 1928 р. ревізія Перемишльської тюрми констатувала надмірну вологість на першому поверсі, яка ще більше ширилася через невеликі вікна та малий доступ світла. Крім того, тюрма мала 4 великі колективні камери, що значно утруднювало контроль поведінки в'язнів. Однак, особливу небезпеку ревізори вбачали в нездоровій атмосфері у колективі пенітенціарного закладу, а відтак поставили вимогу негайних кадрових змін. У документах перевірки зазначалося, що охоронця Панчука варто було звільнити як шахрая та особу, яка занедбала службу. Залишити службу в тюрмі мав також охоронець Ю. Стахов. Він мав кілька дисциплінарних стягнень, ображав та бив в'язнів, а також мав «задириливий» характер.³ Колишня дружина цього службовця писала в листі до начальника Перемишльської тюрми від 18 листопада 1927 р.: «Прошу звернути увагу на Стахова, який шахрайством та підлістю ошукав мене та мій масток. Здав в оренду на 5 років (мій – О. Р.) масток та втік до Тернополя з коштами, які призначалися на подорож до Франції. Там 4 роки мешкав з коханкою, яка його утримувала... Я зараз без даху над головою... Нині він на посаді та утримує коханку, родина хвалиться, що він є комендантом кухні...що він усе має, така людина як він не повинна бути в управлінні тюрми. ... Не лише мене ошукав. Вже три жінки – бідні сироти стали матерями...».⁴ Ще трьох охоронців Перемишльської тюрми, згідно висновку ревізорів, варто було службово перевести до інших пенітенціарних закладів як таких, які не дотримуються субординації та виступають проти керівництва. Один з них

навіть нелегально торгував продовольчими товарами у в'язниці, натомість харчами для в'язнів годував своїх свиней.⁵

Чимало претензій до особового складу Стрийської тюрми висловив ревізор Міністерства юстиції в 1928 р. Зокрема, в цьому пенітенціарному закладі працював 71-річний охоронець Теслюк, який з огляду на вік не міг вправно виконувати свої професійні обов'язки. Окрім того, перевірка встановила необхідність переведення до іншої в'язниці охоронця Родзевича, позаяк цей службовець легковажив наказами керівництва. Змінити місце служби мала б і охоронець Фединувна, яка мала інтимні стосунки з одруженим охоронцем Яворським.⁶

Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. в камерах Станіславської тюрми бракувало достатньої кількості полиць, а у тюремній школі – навчального інвентаря. В'язні, які перебували в ізоляційній камері, спали на дошках. У деяких камерах двоє в'язнів користувалися однією ковдрою. Харчування ув'язнених теж не відповідало встановленим у державі нормам.⁷ Політв'язень, член ОУН, священник Ю. Мозіль, який перебував у цій пенітенціарній установі в першій половині 30-х рр. ХХ ст., писав у своїх спогадах: «Вузька й дещо притемнена келія зробила на мене дуже пригнобливе враження. Двері без клямки, а навпроти них невеличке з матовими шибками вікно. До лівої стіни від дверей приложене ліжко, з одного боку приковане до стіни завісками, а зверху прикріплене клямкою. ...По правім боці стояв досить брудний і обдряпаний столик...В куті, за дверима, стояла мушля для щоденних природних потреб. ...Повітря в кімнаті було просякле вогкістю... постіль... складалася з пошевки на солом'яний підголовок і одного простирадла. Одне простирадло і дряний коц не могли як слід захоронити перед холодними ночами і я часто мусів уночі вставати і робити руханку. Згодом почав цілий ослабати так, що й руханки більше не міг робити. Поживу, яку подавали, я їв на силу, щоб не вмерти з голоду».⁸

Відмінна ситуація в цей час простежувалася в тюрмі волинського містечка Креме-

¹ Там само. Арк. 39 зв. – 40.

² Там само. Арк. 37 зв. – 39.

³ ЦДІАЛ України. Ф. 151. Оп. 1 а. Спр. 1946. Арк. 53в., 9–9 зв.

⁴ Там само. Арк. 9–9 зв.

⁵ Там само. Арк. 5–5зв.

⁶ Там само. Арк. 3–3зв.

⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 151. Оп. 1 а. Спр. 1946. Арк. 33в.– 4.

⁸ Мозіль Ю. Вказана праця. С. 9–10.

нець. Так, місцевий прокурор у листопаді 1932 р. писав своєму Рівненському колезі: «1 квітня 1930 р. я службово перейняв район Кременецького повіту й відтоді здійснюю нагляд за карно-слідчою в'язницею м. Кременець. Під час візитацій тюрми дійшов до висновку, що завдяки начальнику в'язниці Ернесту Новаковському, в тюрмі панує зразковий порядок та чистота... На особливу увагу заслуговує надзвичайна енергія та підприємливість начальника Новаковського в діяльності відділу праці. Раціонально провадяться облаштовані садові та городні господарства, які приносять прибуток не лише працевлаштованим в'язням, а й державному бюджету (сума, яку переказує відділ праці кременецької в'язниці майже покривається з видатками на утримання в'язня)... В цьому році кременецька в'язниця започаткувала розведення шовкопрядів, що за умови успіху, може сприяти створенню цієї галузі... на Волині. З огляду на вищеподані заслуги начальника тюрми в м. Кременець перед пенітенціарною системою, вношу його кандидатуру для відповідного відзначення».¹ Відтак, Е. Новаковського нагородили «Срібним хрестом за заслуги». В тому ж році він отримав ще й службове підвищення – рішенням Міністра юстиції Польщі йому був наданий службовий ступінь підкомісара в'язничної служби.²

Упродовж 19 – 26 березня 1937 р. відбувалась перевірка Луцької тюрми, яка виявила численні порушення у функціонуванні цієї пенітенціарної установи. Інспекція зафіксувала порушення та недбальства у веденні службової документації, зокрема особових справ в'язнів, фінансових документів, господарських та медичних актів, тощо. Крім того, було виявлено необґрунтовані факти умовного звільнення в'язнів; цензурування листів в'язнів, здійснювала особа, яка не мала для цього спеціальних повноважень; окремі засуджені отримували понаднормову кількість книг; в'язні, які перебували під слідством, мали зайві речі, якими вони торгували в межах тюрми; засуджені, всупереч внутрішнім правилам, могли користуватися домашньою постілью. На ніч одяг в'язнів залишався в камерах, що теж суперечило внутрішньому розпорядку.³

¹ ДАВО. Ф. 47. Оп. 1. Спр. 1649. Арк. 175.

² Там само.

³ Там само. Арк. 201–202.

Перевірка також встановила факти невчасного накладання на в'язнів дисциплінарних стягнень. Констатовано бруд у різних тюремних приміщеннях, зокрема в каплиці, майстернях, сторожових пунктах, а в приміщенні кухні було виявлено навіть черв'яків. Ревізори мали претензії також і до графіку служби працівників тюрми, а також до їхньої професійної підготовки та невідповідного зовнішнього вигляду. Зокрема, службові мундири були пошиті з порушенням встановлених для цього державних вимог та стандартів. У зв'язку з цими порушеннями, Міністерство юстиції в таємному листі до начальника Луцької тюрми Е. Новаковського вимагало терміново виправити ситуацію.⁴

У Галичині в міжвоєнний період перевірку діяльності арештів («ізоляторів») та тюрем при повітових та гродських судах здійснювали начальники окружних в'язниць. Наприклад, начальник Дрогобицької в'язниці С. Гросс у 1924 р. був відповідальним за ревізії в арештах Самбірського, Сяноцького, Перемишльського та Стрийського судових округів.⁵

15 липня 1927 р. директор департаменту в'язниць Міністерства юстиції Польщі Л. Яха-Малешевський надіслав лист начальнику львівських «Бригідок» Ю. Маєвському, Станіславської тюрми Р. Хлопецькому та Самбірської в'язниці В. Громану, в якому зобов'язав останніх проводити щорічні ревізії окермих арештів та упродовж трьох днів надсилати відповідні протоколи до міністерства.⁶ Так, перевірка арешту при повітовому суді в містечку Янів, здійснена начальником львівських «Бригідок» Ю. Маєвським у 1927 р., охарактеризувала стан цього будинку як «добрий». Двері до камер мали справні замки, а камери – надійні ґрати. В той же час невелике вікно в туалеті не мало ґрат, що могло уможливити втечу в'язня. Загалом, цей ізолятор складався з 4 камер призначених для 18 арештантів. На момент ревізії там перебувало 17 осіб. Серед недоліків у функціонуванні цього закладу, окрім вищезгаданої відсутності ґрат на вікні туалету, Ю. Маєвський відмітив неналежне провадження службової документації, відсутність засобів протипожежної безпеки,

⁴ Там само.

⁵ ЦДІАЛ. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 1626. Арк. 2.

⁶ Там само. Ф. 151. Оп. 1 а. Спр. 2216. Арк. 27.

приладдя для дезінфекції одягу та спеціально відведеного місця для банних процедур.¹ У 1927 р. Ю. Маєвський здійснив перевірку Бережанської в'язниці, за результатами якої негативно охарактеризував діяльність її керівника Ф. Сівецького.²

В 1938 р. мали місце неодноразові перевірки Белзької тюрми, які констатували вкрай незадовільний матеріальний та санітарний стан цієї установи. Ревізії виявили грубі порушення, зокрема бруд у камерах, незадовільне харчування, наявність у в'язнів заборонених речей, недотримання часових меж прогулянок ув'язнених. Крім того, господарська частина тюрми володіла постільним приладдям, яке не видавалося в'язням.³ Перевірка Рава-Руської тюрми, яка відбулась у тому ж році, констатувала утримання 73-ох в'язнів, а також здебільшого належний санітарно-гігієнічний стан та порядок. У той же час, у розпорядженні в'язнів були заборонені речі (додатковий одяг та постільне приладдя, свічки, приватний посуд, тощо). В'язні не скаржилися на умови утримання та харчування.⁴

Джерела фіксують і певні нештатні ситуації пов'язані, із перевітками пенітенціарних установ. Так, у січні 1930 р. на сторінках галицької газети «Діло» з'явилася інформація про арешт у Львові на залізничній станції «Підзамче» уродженця міста Пйотркова В. Й. Фестера – шахрая, який видавав себе за делегата Міністерства юстиції Польщі та здійснював «перевірки» пенітенціарних установ Східної Галичини. «Цей тип зголошувався у директорів в'язниць у Львові (в

Бригідках), у Стрию, Дрогобичі, Золочеві і Тернополі, всюди показував фальшиві документи..., оглядав в'язниці, випитував в'язнів про умови їх життя, лавав тюремну обслугу за непорядки і записував скарги в'язнів на дозорців... Ціль була дуже проста: він хотів заробити, тому кожному директорів в'язниці пропонував купити собі в нього інгаляційний апарат, яким можна провітрювати тюремні келії, щоби бідні в'язні мали чим дихати... Такі інгаляційні апарати купила в цього «візитатора» дирекція в'язниць у Золочеві та Тернополі...».⁵ Після проведення необхідних слідчих дій, зазначена особа опинилася у Львівській психікарні на вулиці Кульпарківській.⁶

Отже, на Волині та в Галичині розміщувалися тюрми різних класів, які мали здебільшого карно-слідчий характер. Волинські в'язниці, з огляду на іншу модель організації пенітенціарної системи в регіоні, значно поступалися у чисельності галицьким тюремним установам. Характерною особливістю більшості в'язниць Галичини було їх розміщення в одному комплексі з будинками суду. З другої половини 30-х рр. на досліджуваних теренах починають з'являтися окремі спеціалізовані тюрми. В'язниці могли належати державі, або перебувати у власності приватних осіб й часто розміщувалися у колишніх сакральних або інших непристосованих приміщеннях, які вимагали ремонту. З певною періодичністю здійснювалися інспекції в'язниць пенітенціарними властями різних рівнів, під час яких особлива увага зверталася на їх санітарний стан та умови відбування покарання.

¹ Там само. Спр. 1944. Арк. 162–162 зв.

² Там само. Спр. 1599. Арк. 23–23 зв.

³ Там само. Спр. 5102. Арк. 3, 5.

⁴ ЦДІАЛ. Ф. 151. Оп. 1 а. Спр. 5103. Арк. 3–3 зв.

⁵ Діло. 1930. № 23. 2 лютого. С. 5.

⁶ Там само. № 6. 28 березня. С. 5.

ЛЮДИНА І СОЦІУМ

Анна Матющенкова,

Київський університет імені Бориса Грінченка

ЕВОЛЮЦІЙНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА НЕОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ЯНШАО

Людина – як об’єкт унікальності біологічного виду зі здатністю до соціокультурних метаморфоз, давно піддається вивченню багатьма науками. Розкриття передумов та подальшого розвитку цього феномену і досі викликає палкі дискусії, оскільки його відтворення потребує різногалузевого погляду на проблему. Незважаючи на інноваційний «бум» у науковому середовищі, можливість зосередити причетні еволюційні фактори в лабораторних умовах (а саме – кліматичні, атмосферні, біологічні, рівень радіації тощо) залишається на стадії розробки. Така перспектива отримання еталонного зразка сприяє виникненню конкурентного середовища в наукових колах, в основі якого закладена критика, зіставлення попередніх або продукування нових концепцій походження та розвитку *homo sapiens*. Історичні дисципліни, в зазначеному контексті, посідають почесне місце одного з «наріжних каменів» просування нових теорій становлення давнього людства. Ключову роль серед них варто надати археології – як царині дослідження дописемного часу. І така тенденція є виправданою завдяки трактуванню сучасного погляду на соціо-культурний розвиток суспільства.

Існує поняття про інстинкти та набуті вміння, яке формує думку про перехід від умовної «тварини» до людини. Слід одразу

відзначити, що обмеження такого складного процесу є некоректним. Розвиток людини обумовлено сукупністю значної кількості чинників, які внаслідок перетікають у вищі та духовні цілі. У науці прийнятним для цього терміном є антропосоціогенез¹. Докази такої неоднозначності вдається простежити у випадках – детального вивчення поведінки неконтактних племен, що існують у наш час або археології та інших дисциплін, які проливають світло на еволюцію суспільства. Наше ж завдання полягає в тому, щоб зосередити причини, які сприяли таким змінам.

Виходячи з вищевикладеного, на думку автора, важливо підкреслити саме історичний контекст розвитку. Такий підхід дає можливість сформувати поняття про життєдіяльність у доісторичному часі, виділити основні характеристики певних періодів з урахуванням наявності матеріальної бази та простежити причини виникнення нових знань в умовних хронологічних та географічних рамках. Історичний погляд на проблему створює причино-наслідковий зв’язок подій. Завдяки

¹ Антропосоціогенез – це процес становлення і розвитку людини, як соціальної істоти суб’єкта свідомості і діяльності, частина біологічної еволюції, яка призвела до появи виду *Homo sapiens*. Суспільно-історична обумовленість людини полягає не лише у впливі на неї суспільного середовища, соціальних відносин даної епохи, але й в тому, що вона отримує можливість самовизначатися, робити вільний вибір своєї долі, спілкуватися з історичним минулим і майбутнім через світ культури людства

цьому можна змодельовати, теоретично, а в деяких випадках практично, шляхи освоєння певних ступенів еволюції суспільства. Важливість цього аспекту вбачається у роботах багатьох істориків, зокрема А. Тойнбі¹. Виходячи з його цивілізаційної концепції, виділено близько 20 осередків, що говорить про окрему самобутність кожної. Отже, важливо зосередити увагу на певній області з характерними рисами цивілізаційного зростання.

Для дослідження було обрано нетипове історико-географічне середовище, в першу чергу завдяки його віддаленості та певної відмежованості. Виділяючи території сучасного Китаю навіть на противагу «Родючому Півмісяцю»² Близького Сходу, передбачається проаналізувати і дійти висновку – як контрольовані та неконтрольовані фактори впливають на соціально-культурний, технічний контексти. Пізній неоліт (або енеоліт), як історико-хронологічний відрізок, обраний виходячи з його еталонних рис. Вже затверджена на той момент неолітична революція, оволодіння технікою обробки першого металу та наявність якісно виробленої кераміки – надають об'ємну базу для внесення інформації, якої бракує в загальному еволюційному перебігу подій. Розвиток культури Яншао був обраний за *предмет дослідження* внаслідок чітко окреслених фаз існування прото-державного утворення – зародження, розквіт і занепад, що надає виділити чинники конкретно вказаного суспільства.

Мета, у свою чергу, полягає у створенні умовного прототипу китайського пра-суспільства на основі культури Яншао, як потенційно найбільшу соціальну «артерію» пізнього неоліту. На основі матеріальної бази заявленого стародавнього утворення – класифікувати та виділити ключові використані методи і практики, яким чином були набуті і до чого призвели внаслідок їх опанування. Важливим є знайти подібність з сучасними характерними рисами китайської історико-етнографічної області.

Варто зазначити, що робота має виключно синтезуючий і узагальнено-ознайомчий

характер, спрямований на стисле формулювання поставлених завдань та мети. У подальшому буде застосована у більш глибоке дослідження.

Історіографія дослідження. Активізація процесу вивчення доісторичного минулого Китаю припадає на ХХ століття. Одним з чинників цього стала політика КНР. Виходячи із загальних потреб державотворення і утвердження комуністичного Китаю на міжнародній арені, керівництво правлячої партії доклало всіх зусиль для задавлення першопочатків матеріальної культури Китаю, актуалізації його культурних надбань, а головне – пошуку доказів «першості» виникнення китайської цивілізації та використання цього у власних інтересах.

Започаткування ери великих археологічних досліджень Китаю зазвичай пов'язують з дослідником Йоханом Гуннарсом Андерсоном. Зусиллями його команди було відкрито одну з найвідоміших культур – Яншао, яка на довгий час набула статусу визначального критерія для співставлення з матеріальною складовою інших культур.³ У своїх роботах він подав детальний опис основних місць розкопів та висловив припущення щодо приналежності суспільних груп до тих чи інших поселень. Висловлені ним судження та ідеї нині активно обговорюються і навіть піддаються обґрунтованій критиці, оскільки основною професією Андерсона була геологія, що дозволило декому з пізніших дослідників заявити про можливі неточності в археологічній звітності досліджених ним ділянок. Китайська праісторія викликала великий ажіотаж в археологічних колах, але у подальшому влада Китаю надавала пріоритет у проведенні досліджень саме китайським археологам. Археологічні розкопки, проведені Лі Чі (Цзі) крім суто наукових здобутків – дозволили підготувати цілу плеяду молодих археологів з відповідними практичними компетенціями у зазначеній сфері. Узагальнюючи та класифікуючи культури за різними ознаками він спромігся істотно розширити обрії історичного пізнання особливостей пізньонеолітичних культур на практичних землях. Вагомим досягненням Лі стало й утворення наукової школи

¹ Resource.history.org.ua. (n.d.). ТОЙНБІ АРНОЛЬД-ДЖОЗЕФ. [online] Available at: http://www.history.org.ua/?termin=Toynbi_A [Accessed 20 Nov. 2022].

² «Родючий Півмісяць» – регіон на Близькому Сході, що включає Левант, Межіреччя та Стародавній Єгипет, один із первісних центрів зародження землеробства, відомий також як «колиска цивілізації».

³ Franck M., Xingcan C. (2014) 'China Before China: Johan Gunnar Andersson, Ding Wenjiang, and the Discovery of China's Prehistory', *Asian Perspectives*, 51(2), p. 333-336.

китайських археологів, члени якої перейняли досвід її засновника, заклавши підвалини археологічної науки в Китаї.¹

Випускник Пекінського університету Су Бінці (Бінчі), як послідовник наукової школи Ліу Лі, у своїх працях обстоював думку про доцільність поділу археологічних об'єктів за регіональними ознаками, хоча запропонований ним принцип й викликав критику з боку частини археологів. З іншого боку – такий варіант класифікації містить в собі й раціональну складову, оскільки географічний фактор відігравав питому роль у розвитку людини неолітичного часу.²

Належить згадати й про науковців, зусиллями яких був проведений початковий аналіз та вироблена методологія досліджень, завдяки чому нині можна прослідкувати розвиток наукової думки та виокремити нові елементи підходів до висвітлення теми. Потрібно розуміти, що дослідження проводились у XX ст., тому достовірність фактів залежала виключно від порівняння матеріальної бази та її співставлення з хронологічними рамками інших культур.

Окрім стандартизованого підходу, варто розглянути антропологічну теорію, що є важливою складовою огляду генези – як процесу зародження і розвитку. Роль китайської антропології у XX ст. була применшена через відсутність наукової бази. Натомість, західні дослідники активно залучали палеоантропологію у дослідженнях стоянок на території Китаю у контексті еволюційних теорій. Тим самим спровокувавши розвиток китайської наукової спільноти з цього питання. Вироблення та впровадження до наукового обігу відповідної термінології започаткував соціолог, згодом китайський антрополог – Фей Сяотун. Опанувавши європейську методологію в царині археології, він дійшов висновку, що ця модель не може бути застосована на практиці під вивчення китайського суспільства. Натомість він запропонував методологію проведення антропологічного дослідження, спопуляризувавши її серед китайських науковців.³

¹ Chang K. (1981) 'Archaeology and Chinese historiography', *World Archaeology*, 13(2), p. 156–169.

² Tao W. (1997) Establishing the Chinese archaeological school: Su Bingqi and contemporary Chinese archaeology, *Antiquity*, 71(271), p. 31–36.

³ Harrell S. (2015). 'Fei Xiaotong and the vocabulary of anthropology in China', *Journal of China in Comparative Perspective*, p. 77–89.

Колеги Фей доповнили картину еволюції людини та розкрили залежність її існування від зовнішніх факторів на сторінках кількох наукових розвідок.^{4 5 6}

Окремо слід вказати на низку робіт, які проливають світло на генезу пізньонеолітичних культур на пракитайських землях. К. Чанг «Археологія Стародавнього Китаю»⁷ та Л. Лі «Неоліт Китаю: шляхи ранніх держав»⁸ дають читачеві свій контекст розуміння цієї проблеми через призму різних, часом протилежних поглядів істориків та археологів. Велика робота пророблена Д. Кейтлі «Походження китайської цивілізації»⁹ у контексті співставлення фактів та виокремлення ідентичності китайського суспільства, М. Старк «Археологія Азії»¹⁰ подає огляд на соціально-культурну складову тогочасного суспільства, характеристику складових неолітичної революції. Нові підходи присутні в новітніх археологічних студіях – Р. Флед «Ворожіння і сила: мультирегіональний погляд на використання кісток для *скапуліманції*»¹¹ в ранньому Китаї»¹² подає реконструкцію внутрішньої будови повсякденного життя.

Історіографічний огляд надає можливість досягнути специфіку методології дослідження, інтерпретувати у контекст висвітлення еволюції суспільства. Аналіз літературної бази виокремлює розвиток наукової думки, надає просторове бачення існування пізньонеолітичних культур на шляху утво-

⁴ Pechenkina K. (2012) 'From morphometrics to holistics: The emergence of paleopathology in China', *The global history of paleopathology: Pioneers and prospects*, p.345–360.

⁵ Peng P. (2021) 'Decentralizing the Origin of Civilization: Early Archeological Efforts in China', *History of Humanities*, 6(2), p.515–548.

⁶ Guo L. (2016) 'Chinese archeology as a discourse practice', *Universum Humanitarium*, p.84–100.

⁷ Chang, K. (1986) *The Archaeology of Ancient China*. New Haven, CT: Yale University Press. p. 346–348.

⁸ Liu L. (2007) *The Chinese Neolithic Trajectories to Early States*. Cambridge University Press: Cambridge World Archaeology, p. 112–125.

⁹ Keightley D. N. (1983) *The Origins of Chinese Civilization*. California: University of California Press Ltd., p.267–300.

¹⁰ Stark M. (2005) *Archeology of Asia*. Oxford: Blackwell Publishing, p. 83–160.

¹¹ *Скапуліманція* (омоплатоскопія) – практика ворожіння за допомогою лопаток або кісток.

¹² Flad, R. K. (2008) 'Divination and power: A multiregional view of the development of oracle bone divination in early China', *Current Anthropology*, 49(3), p. 403–435.

рення, накопичення та збереження цивілізаційного надбання.

* * *

Варто розпочати з того, що територія сучасного Китаю завжди мала широкий спектр особливостей. Значна віддаленість від умовних «епіцентрів» розвитку зміцнили індивідуальність регіону. Це сприяло формуванню ізольованої лінії соціо-культурної еволюції, де пракитайське суспільство відіграло ключову роль. Існує заангажована думка про ідентифікацію певної народності за допомогою ряду біологічних принад (у випадку населення Азії, зазвичай – наявність епікантосу¹). Але варто визнати, що поняття «народ» несе в собі набагато більше, ніж просто розмежування за расовими ознаками. Тим паче, що вищевказана принада сформована внаслідок зовнішніх чинників – зокрема, через пристосування до навколишнього середовища. Виходячи з цього, важливо виокремити фактори, причетні до метаморфоз суспільства.

Географія і клімат регіону. Територія сучасного Китаю – регіон Центральної та Східної Азії. За рельєфом поділяється на кілька регіонів, а саме: Північно-східна рівнина, Північна рівнина та Південні пагорби – (Східний Китай); Сінцзян-Монголія та нагір'я Тибету. Гори, височини у західній частині та відкрита місцевість з Півдня на Схід сформували різні кліматичні пояси – від субарктичного до тропічного.² І як наслідок – різновид особливостей, що утворилися на тлі кліматичних умов. До таких відносяться – ґрунт, флора та фауна, атмосферний тиск, різкі перепади температур тощо. Таким чином, вдається гіпотетично поділити територію за найбільшим показником придатності проживання на місцевості. У цьому допомагає залучення ліній ізогієт³, завдяки яким фіксується не тільки сучасне, а й давнє, сприятливе до сільськогосподарських

¹ *Епікантус* – продовження складки верхньої повіки – одна із характерних ознак монголоїдної раси, що рідко зустрічається у дорослих представників інших рас.

² Bateman, G., Egan, V. and Baines, J. (2008). *The encyclopedia of world geography*. London: Brown Reference Group.

³ *Ізогієти* – ізолінії на географічній карті, що сполучають точки з однаковою кількістю атмосферних опадів за певний проміжок часу (за добу, місяць, рік і т.д.).

робіт, районування за допомогою кількості опадів у тій чи іншій місцевості. Одним з таких є басейн р. Хуанхе та безпосередньо ареал розміщення культури Яншао, якому притаманні свої властивості.

Свою другу назву – «Жовта річка», Хуанхе отримала через замулення води і характерного брудно-жовтого кольору. Як вважає Т. Кіддер і І. Жуанг⁴, думка про користь Хуанхе є неоднозначною. Річ у тім, що річка була і залишається доволі динамічною і постійно змінювала свій напрямок⁵. Наразі цей фактор є контрольованим, за допомогою стримуючих і направляючих течію пристроїв. У давні часи потік води завдавав нищівних катаклізмів і повеней. Тому розташування поселень, на одному рівні відносно річок не користувалося особливою популярністю. Щодо позитивних сторін – автори статті стверджують, що ґрунти які знаходились поблизу річки, були насичені поживними речовинами, що сприяло родючості. Одними з них є лесове плато, яке піддається легкій обробці через його рихлість. Але з приводу його ефективності побутує подвійна думка – фізичні властивості лесу при зволоженні звужують ґрунт, оскільки він пористий.

Зрештою, складно досить оптимально оцінити рівень позитивних чи негативних якостей. В цілому, враховуючи факт того, що дані території на момент пізнього неоліту вже оброблялися і якимось чином були підвладні людській діяльності (деякі використовують новий термін – антропоцен⁶), можна сказати, що нова навичка пристосування до зовнішніх умов була одним з факторів еволюції суспільств, які проживали на цих територіях.

Період пізнього неоліту (5000-1300 р. до н.е.) хронологічно відноситься до геологічної епохи голоцену, тобто наближеної до нашого кліматичного рівня. Незважаючи на основні характеристики, такі як загальне потепління по всій території планети, період V-II тис. до н.е. відноситься до Північногріппіанського (North Grippian) та Мер-

⁴ Zhuang, Y., & Kidder, T. R. (2014). 'Archaeology of the Anthropocene in the Yellow River region, China, 8000–2000 cal. BP', *The Holocene*, 24(11), p.1602–1623.

⁵ Tregear, T.R. (1966) *A geography of China*. London: University of London Press, p. 26-83.

⁶ *Антропоцен* – неформальний геохронологічний термін, що позначає геологічну епоху, в якій рівень людської активності відіграє істотну роль в екосистемі Землі

халайського ярусів голоцену на думку Міжнародного союзу геологічних наук¹. Тобто постійний теплий сприятливий клімат змінився різким похолоданням близько 4200 л. до н.е. Саме в цей період спостерігалась посуха на Півночі та повінь на Півдні. Підтвердженням цього може бути деградація певних суспільних утворень, зокрема, на території Східного Китаю. Різновид природних ландшафтів – а саме гори, що перекривають потоки повітря, вітри та морські течії здебільшого формували теплий і вологий – на півночі, холодний і сухий (що кардинально нетипово для Китаю) клімат на Півдні, припадаючи на середню епоху голоцену. Тобто, такий чинник спрямував нерівномірний розвиток різних культур в одних хронологічних рамках.²

Яншао як осередок еволюції китайського суспільства. Багато дослідників вважає район Жовтої річки «епіцентром» розвитку неолітичних культур, через особливості місцевості та наявність значної кількості давніх поселень різних культур вздовж річки.³ Найбільшим спорідненим утворенням цього ареалу варто виділити культуру Яншао. Вперше виявлена у 1921 р. Йоханом Гуннаром Андерсоном у с. Яншаоцун (Яншаоцунь), провінція Хенань. Відкриття одразу викликало резонанс у науковій спільноті і значно розширило уявлення про існування цивілізації. Датування, за встановленими рамками, колихається від 5000–3000 рр. до н.е. Підтримування життєздатності протягом 2000 років заочно констатує, як мінімум, процес повного переходу до осілості та підвищення коефіцієнта тривалості життя.⁴ Поява такого суспільного утворення була обумовлена заселенням територій тюрсько-азійською групою племен з Заходу. Витоки цього криються, першочергово, у генетичній спорідненості представників обох груп. Другим фактом можна виділити прина-

лежність до мовної групи, де Яншао надається роль витоків сучасної китайської мови.⁵

У віджитих суспільних форм, де відсутні наявні методи передачі інформації, основним джерелом відновлення історії життєдіяльності є залишки матеріальної складової – тобто результат діяльності людини. Значна і найбільш характерна частка знайдених артефактів припадає на сліди вироблення гончарних виробів, які стали приводом до появи клішованої назви «культури мальованої кераміки». Наразі, її досконалий аналіз є чи не однією зі складових, на базі якої структурується база співставлення речових знахідок неоліту Китаю.⁶

Кераміка культури Яншао є відображенням уявлень та дійсності населення цього регіону. Варто зауважити, що для людини, яка жила в епоху неоліту – а саме осілим способом, світогляд був зосереджений на культурі природи. Спосіб сприйняття та пояснення навколишнього світу набував ясності завдяки спостереженню природних явищ. Тому, орнаментация кераміки переважно набувала рослинних та тваринних форм. Також, варто відмітити те, що за популярністю нанесеного орнаменту не відступає геометричний. Комплекс використання такого типу оздоблення є перехідною ланкою винайдення писемності та розвитку абстрактного мислення. Техніка оздоблення виконувалась за допомогою спеціального приладдя для нанесення (палички, мотузка і т.д.), що констатує затвердження гончарства як профілізації. На цьому ґрунтується лінія зростання людського розуміння у контексті чуття форм, цінності, передачі знань наступним поколінням.⁷ З попередніх тез можна виокремити, що культура володіла технікою роботи з глиною. До складу тіста, у різні часові проміжки, входили нетипові домішки – зокрема пісок. Внаслідок цього можна припустити, що щільність маси, з якої вироблялась кераміка була придатна як до ліплення форм без застосування гончарного кола, так і з ним. Поява гончарного

⁵ Sagarta L. (2019) 'Dated language phylogenies shed light on the ancestry of Sino-Tibetan', PNAS, 21, p. 10317–10322.

⁶ Pearson R. (1988) 'Chinese neolithic burial patterns: Problems of Method and Interpretation', Early China, 13, p.1-45.

⁷ Andersson, J. G. (1929) 'On symbolism in the prehistoric painted ceramics of China' The Museum of Far Eastern Antiquities, 1, p. 65-71.

¹ IUGS. (n.d.). IUGS – International Union of Geological Sciences | Home. [online] Available at: <https://www.iugs.org/> [Accessed 20 Nov. 2022].

² Sun, Q., et.al. (2019) 'Climate as a factor for Neolithic cultural collapses approximately 4000 years BP in China', Earth-Science Reviews, 197(102915), p.1-21.

³ Li Y. et.al. (2021) 'Agriculture, the Environment, and Social Complexity From the Early to Late Yangshao Periods (5000–3000 BC): Insights From Macro-Botanical Remains in North-Central China', Frontiers in Earth Science, 9, p. 17-30.

⁴ Stark M. (2005) *Archeology of Asia*. Oxford: Blackwell Publishing, p 117-159.

кола нині датується IV тис. до н.е, вперше винайденого у Месопотамії. Оскільки наявних зв'язків між цими утвореннями не прослідковується, можна виділити самобутність технічного прогресу і засвоєння прикладного мистецтва як відображення буття людини культури Яншао.¹

Прославлення природи містить у собі широкий узагальнюючий термін – анімізм². Його відображення у матеріальній складовій вказує на існування або появу релігійної основи. Характерною рисою анімізму є поклоніння явищам природи, рослинам, предметам наділених магічною силою. Будь-яка подія, у цій концепції, супроводжується вшановуванням вищих сил для вдалого перебігу подій. Це неодноразово вбачається в архітектурному плануванні міст, ритуальній символіці культури. Знайдена на місцях поховань кераміка з нетиповим «death pattern» (орнаментом смерті) є одним з підтверджень приналежності до такої віри. Орнамент має вигляд зубчастої лінії по верхній та нижній частині об'єкта, посередині виділена пряма лінія червоного кольору. Таким способом відтворювався перебіг життя людини, який має циклічність. Такі аналогії могли бути побудовані на основі зміни погодних сезонів, які інтерпретують народження та смерть. Колоцентрична побудова поселень також характерна для вирізнення незліченності світів. Така тенденція характерна і для інших суспільних груп.³

Оскільки процес колообігу природних явищ є постійним – поняття про переродження душі могло затвердити культ погребіння. Завдяки цьому, поховальні обряди культури Яншао насичені великою кількістю предметів, які супроводжували людину в іншому світі.⁴ Поховальний обряд культури має свою специфіку. Його класифікація пов'язана з соціальним та віковим поділом. На відміну від інших, поховання дітей відбувалось у горщиках та, зазвичай, під місцем

оселі. Символізм такого ритуального принципу вбачається у наділленні тіла дитини магичними силами для охорони житла від недобрих сил або вшануванні душі дитини для вдалого «переходу» в інший світ.⁵ Поховання дорослих не мають такого підтексту, проте більшість з них зосереджено в одному місці поселень, що можна інтерпретувати як кладовище. Соціальна ієрархія там визначається за ступенем наповненості захоронення. Сукупність поховань, за розташуванням знаходилося на невеликій відстані від поселення з наявною центральним алтарем, переважаючого у розмірах.⁶

Суспільний поділ населення на прошарки вбачається важким для констатації, за відсутності стійкої державності часів неоліту та наявності письмових джерел. Головною ознакою такого процесу можуть слугувати наявні рештки архітектурних комплексів, які різняться за своїм плануванням. Більшість звичайних будівель відносяться до землянок – заглиблені у землю. Всередині оснащена місцем для вогнища – як об'єкт тепла та способу приготування їжі. За оздоблення зовні використовувався дерев'яний каркас у вигляді сфери і листяний покрив з гострою верхівкою (форма конуса). Привілейовані форми відрізнялись за розміром і наявністю господарчих прибудов.⁷ Іншою характерною рисою є ритуальний супровід. Типи поховань розділяють на одинарні з однаковим набором предметів (кераміка, іноді знаряддя праці) та з коштовностями у вигляді браслетів, людиноподібних фігурок, виробів з міді тощо. Такі типи знахідок формують уявлення про не тільки наявну ієрархію, а й профілізацію відтворюючого господарства.

Внаслідок неолітичної революції виникає поняття бартерної системи, яка підтверджує розмежування сфер діяльності населення.⁸ Наразі можна виокремити такі типи як: землероби, скотарі, ремісники, привілейовані верстви населення. Вагома частка се-

¹ Bingqi S. (1990) 'Culture and civilization', Liaoliui wenwu xuekan, (1), p. 9-94.

² irbis-nbuv.gov.ua. (n.d.). *Філософський енциклопедичний словник* (2002). [online] Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0011096> [Accessed 20 Nov. 2022].

³ Chang, K. (1986) *The Archaeology of Ancient China*. New Haven, CT: Yale University Press. , p. 119-130.

⁴ Hogarth B. (1999) *Ancient China: From the Neolithic Period to the Han Dynasty*. San Francisco: Asian Art Museum, p.7-51.

⁵ Liu L., Chen X. (2018) *The Archaeology of China: From the Late Paleolithic to the Early Bronze Age*. Cambridge University Press: Cambridge World Archaeology, p.38-91.

⁶ De G. (2001) 'The Early Yangshao Settlement at Dadiwan, Qin'an County, Gansu Province', Chinese Archaeology, 4, p.63-70.

⁷ Andersson J. G. (1923). 'A Prehistoric Village in Honan', The China Journal of Science & Arts, 1(5), p. 508-512.

⁸ Bingqi S. (1988) 'The new dawn of Chinese civilization', Dongnan wenhua, (5), p.80-87.

ред представників культури Яншао надавала перевагу вирощенню зернових культур. Підтвердженням цього слугує наявність зерен у більшості посудин поховального призначення, залишках будівель, тощо. Масові ж сліди професійних ушкоджень на антропологічних рештках небіжчиків лише доповнюють виконання населенням постійного господарського циклу. Щодо наявності худоби, то осіле скотарство не характеризувалося як окрема модель господарства, а лише відіграло роль доповнення. Доместикація тварин прийшла ще з мезоліту, але активна фаза припадає на часи неоліту. Приручення бика (дикої свині) слугувало утворенню надлишкового продукту та урізноманітненню раціону.¹ Відхід, на пізніх етапах Яншао, від вживання проса і перепрофілювання його на кормову культуру забезпечував вірогідність збільшення поголів'я та харчового забезпечення населення. Виробничі відходи від утримання тварин застосовувались як добриво, з кістяних решток вироблялись побутове приладдя та прикраси. Ремісництво у культурі, на відміну від скотарства набуло окремої профілізації. Вироби знарядь праці, одягу, кераміки знаходились на вищому щаблі бартерної системи, завдяки досконалості виробів. Окрім цінності, модернізація виробів, зокрема кераміки зменшила ризик бактеріальних захворювань внаслідок можливості термічної обробки їжі. І як наслідок – підвищило коефіцієнт тривалості життя людини.²

Наявність нетипових знахідок, притаманних до інших культур говорить про утворення міжплементних зв'язків.³ На момент повного функціонування культури, поблизу її умовних територій, тільки починали з'являтися поселення з примітивними рисами життєдіяльності – більшість з них егалітарні. Оскільки технічні характеристики виробів прилеглих формувань відрізняються від високоякісних культури Яншао, які згодом приймають уподібнений до них вигляд –

¹ Brunson K. et.al. (2017) 'Zooarchaeological and Genetic Evidence for the Origins of Domestic Cattle in Ancient China', *Asian Perspectives*, 56(1), p. 92-120.

² Cohen M. N., Crane-Kramer G. (2007) *Ancient health: Skeletal indicators of agricultural and economic intensification*. Gainesville: University Press of Florida, p. 255-258.

³ Hung W. (1990) «The Great Beginning: Ancient Chinese Jades and the Origin of Ritual Art,» in *Chinese Jades from the Mu-Fei Collection*, fig. 18-19.

формують поняття про первинний обмін між суспільством і передачею власних культурних здобутків. Такий порядок обумовлений симбіозом, і як наслідок підпорядкуванням прилеглих територій що значно розширило ареал культури. Інші чинники збільшення територій, зокрема значні переселення, не розглядаються через сприятливість кліматичних умов та налагоджене господарство.⁴ Тому, можна виділяти Яншао як значний соціально-культурний важіль пізньонеолітичного Китаю.

Висновки. У роботі була здійснена спроба виокремлення пізньонеолітичної культури Китаю у контексті культурно-еволюційних процесів та її метаморфоз. За допомогою дослідження літературної бази, була надана загальна характеристика матеріальної складової у контексті знаходження цивілізаційних рис: способів технологічної обробки знарядь праці, її виготовлення; смислового навантаження ритуальної символіки. Також важливим є розміщення та ступінь заселеності території, тощо. Усі перераховані чинники слугують базою для структурування етапів генезису. Для розгляду авторкою були обрані території обмежені сучасними кордонами Китаю. Це обумовлено принципом зосередження саме на аккультурації протокитайського суспільства.

Еволюція людини неможлива без «ratio». Передумовами цього є задоволення базових, фізіологічних потреб. Оскільки культура періодом існування з 5000 до 3000 рр. до н.е, вела осілий спосіб життя – на неї впливали й інші чинники, які або прискорювали або гальмували процес поступального розвитку. Серед них можна виділити географічне розміщення, кліматичну ситуацію, наявність сировини. Завдяки цим факторам культура змогла випередити інших попри те, що знаходилася в однакових стартових умовах з культурами, які перебували у її умовному ареалі.

Еволюційно-культурний процес пізньонеолітичного суспільства Китаю ставить перед сучасними археологами завдання, яке полягає в осмисленні цього розвитку, його потребі. На основі опрацьованої літератури можна сказати, що пройшовши шлях від основного промислу – кераміки, до утворення

⁴ Peterson, C.E. and Shelach, G. (2012). Jiangzhai: Social and economic organization of a Middle Neolithic Chinese village. *Journal of Anthropological Archaeology*, 31(3), pp.265-301.

прото-державних утворень з чітко окресленою соціальною стратифікацією суспільство набуло низку властивостей, які забезпечили його подальший розвиток. До їх числа належали: створення надлишкового продукту, завдяки якому стало можливим вести натуральний обмін та плекати міжплеменні зв'язки; розвиток ремесла та винайдення нових методів обробки знарядь праці. Це дозволило, у свою чергу, подальше опанування новими технічними матеріалами такими як мідь, бронза, залізо тощо. Соціальне розша-

рування первісного суспільства призвело до формування прото-державного устрою. Людина як суспільна одиниця пройшла шлях усвідомлення власного буття і відчула усвідомлену потребу передачі набутого досвіду усіма можливими способами. Цей огляд демонструє прогрес, який надалі супроводжував китайську цивілізацію і спричинив формування етносу, здатного запозичувати та помножувати досвід своїх предків.

Андрій Темченко,

*Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького*

ЧИСЛОВА СЕМАНТИКА «ІНШОГО» У МІФОЛОГІЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ СЛОВ'ЯН

У сучасній інтерпретації «порахованого» світу, кількісні параметри якого невинно збільшуються, число використовується переважно для обліку матеріальних об'єктів. Натомість у традиційній культурі воно виконує дещо іншу функцію, оскільки слугує засобом упорядкування світу і його класифікації, тому набуває трансцендентних ознак. В етіологічних міфах процес божественного творення асоціюється з рахуванням, де кожне число зіставляється з тією чи іншою властивістю новоствореного космосу. У цьому аспекті знаковими видаються числові значення, що проявляються в архаїчних текстах, мові і обрядовій практиці, виражені за допомогою лексичних форм на кшталт прикметників: «жодний», «безмежний», «безкінечний», «другорядний», «незначний» тощо. На особливу увагу заслуговує прикметник «інший», який залежно від міфологічного контексту може розглядатися з несумісних, на перший погляд, позицій «першого» або «другого». Вплив категорії «іншості» на формування сутнісної канви архаїчного міфу є важливим механізмом творення

нових смислів, результатом чого є виникнення принципово «інших» текстів, а відтак «інших» культурних наративів.

Здатність позиціонувати різні міфологічні смисли зумовлена походженням «іншого», що виникло внаслідок розгортання одиничної – замкнутої у самій собі сутності (щось на кшталт кантівського Ding an sich). У міфології відповідні процеси описано у текстах творення, коли з хаосу («нічого», нуля) виникає первинний об'єкт (гора, дерево, острів), що стає точкою відліку (одиницею), здатної до пропорційного поділу (виникнення двоїни), внаслідок чого запускається механізм розгортання Всесвіту. Схожі значення простежуються під час реконструктивного аналізу індоєвропейського числівника «один»: *edīnъ → *ed + īnъ, де *ed впливає на формування лексичних значень, що асоціюються із силовим виокремленням об'єкта (у міфології виникнення prima materia): укр. ледве – «з великою потугою», «можливо», болг. дава – «ймовірно», а також фіксацією цього об'єкта: лат. ессе – «се» («ось, дивись») або esquis – «хто-небудь», нім.

etwas – «що-небудь»¹. Схожі значення зафіксовані в написах на монетах князя Володимира Святославича і його сина Ярослава. Зокрема на окремих золотниках читаємо «ѡламиръ на столъ (лицевий бік) – ...съ христосъ (зворотний), Владимир а се є злто (лиц.), а на срібниках – Владимир на столѣ (лиц.), а се го сребро або се его сребро (звор.). Святополкові срібні монети мають написи столѣкъъ (!) на стол, або на столѣ (лиц.) – а се его серебро, або сребро (звор.), Ярославові – Ярославле серебро або съребро (звор.)»². Звідси з'ясовуються паралельні значення частки «ось» (давньої «се»), яка може трактуватися як «це», що вказує на матеріал, з якого виготовлено золотник і засвідчує його сакральний / «золотий» статус («съ христосъ, Владимир а се є злто») або належність мирському / «срібному» князю («Владимир на столѣ, а се го сребро або се его сребро»). Натомість інъ указує на присутність в одиниці «іншого», потенційно парного або протиставного – латентного «подвійного», якісні характеристики якого ще не достатньо сформовані: д.-лат. oīnos – «ūnus», ірл. óin, oen – «один», гот. aīns – «один», д.-пруськ aīns, лит. viėnas, лтш. viėns. – «один»; але: вірм. in – «той самий», ст.-сл. инии – «постійно», споріднене з лит. įnas – «дійсний, правильний»³, а також: *jъnъ → інший, ст.-сл. инъ → д.-р. иноходець⁴, укр. одинець – «кабан-одинак»^{5 6}.

Сприйняття «першого» як прихованого подвійного, де поєднується «це» й «інше»,

¹ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва ; под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. Москва : Прогресс, 1986–1987. Т. 2 (Е – Муж). 1986. С. 9.

² Німчук В. В. Літературні мови Київської Русі. *Історія української культури*. Київ, 2001. Том 1. Розділ 9. Київська Русь. URL : <http://litopys.org.ua/istkult/ikult02.htm> (дата доступу 17.09.2022).

³ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва ; под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. Москва : Прогресс, 1986–1987. Т. 2 (Е – Муж). 1986. С. 134.

⁴ Толковый словарь русского языка с включением сведений о происхождении слов / Отв. ред. Н. Ю. Шведова. Москва : Азбуковник, 2007. 1175 с. URL : <https://nashol.biz/searchdoc/106586> (дата доступу 12.07.2022).

⁵ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва ; под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. Москва : Прогресс, 1986–1987. Т. 2 (Е – Муж). 1986. С. 134.

⁶ Реалізація ідеї роздвоєння простежується також у формах: болг. дава, укр. ледве, рос. едва, ніби вказуючи на потенційну наявність в одиниці «іншого» об'єкта.

пов'язане з процесом пізнання оточуючого світу, зокрема з вербальною комунікацією між «я» і «не-я». На думку В. Топорова, «один» – це не лише «перший», від імені якого здійснюється діалог, і не «другий», до якого звертаються. «Один» – це «інший», який потрібен для існування власне діалогу, а відтак «новий», що з'являється і стверджується замість «старого»: *ei-po-s, д.-інд. epa – пов'язане з д.-інд. ina – «сильний, могутній»; д.-інд. inoti – «примушувати». Персональне ім'я «Першого» (мається на увазі Бога-Творця) не називається, оскільки воно є священним, а відтак не пізнаним і прихованим, тому в міфологічних текстах згадується лише Його присутність (*_(h)ei-: (_(h))i – вказівний займенник), зокрема у називанні священних дій: *indh – «запалювати» (пор. edh-), а також в протиставних контекстах: хет. inap – «хвороба», д.-інд. epas – «злочин, гріх, нещастя». Сакральний смисл «першого» як «іншого» проявляється також у поняттях, що позначають рух і зір – ключових характеристик «живого» об'єкта: *ei (*oi) – «йти, зрушувати»; *ci – «червоний, рябий». Звідси міфологічна семантика вигуків типу «Ей!», «Ой!» як способу сигнального «включення» слухового відчуття, тобто реагування на ці прояви. Трактуючи В. Топоровим «одного» як «іншого», що не є нічим іншим, а лише самим собою, збігається з розумінням рахування як процесу не лише кількісної, але й якісної динаміки, де одиниця здатна виокремлювати нове в усіх завершених процесах⁷.

Крім перерахованих ознак «інший» має додаткові характеристики. Мова йде про смислові відокремлення «цього» і «того» (як варіант «свого» і «чужого»), де «цей» асоціюється з «пізнаним», а відтак відомим об'єктом, натомість «той-інший» має протилежні риси. У традиційній культурі відповідний поділ є актуальним щодо категорій «живого» і «мертвого». Усвідомлення смерті як завершення біологічного існування організму, перебування якого становить очевидну небезпеку для живих оточуючих, є ключовим світоглядним принципом організації життєдіяльності племені / роду. У результаті цього виникає необхідність тотального розмежування «живого» і «мертвого» не лише територіально, але й поняттєво (мова йде про заборону вживати слова із значенням

⁷ Топоров В. Н. Числовой код в заговорах (По материалам сборника Л. Н. Майкова «Великорусские заклинания»). *Заговорный текст. Генезис и структура* / отв. ред. В. Н. Топоров. Москва : Индрик, 2005. С. 208–210.

знищення і тління). Однак в якості своєрідного запобіжника (на кшталт буденного «про всяк випадок») у мові залишаються форми, які зберігають примарні взаємозв'язки з «тим» світом (кровноспорідненими родичами), уподібнюючи «мертвого» сонному (наприклад, упокоєний, усопший, почилиий) або посвяченому – «представленому» перед Судом Божим (пор.: ц.-сл. представитися – «померти»).

Нелогічні на перший погляд культурні явища пояснюються тим, що природа смерті була і залишається непізнаною для «живих». У цьому сенсі категорія «другий» (від *dhreu-/dhru- – «міцний, тривкий, надійний, вірний»¹) у значення «такий самий», «тотожний» (наприклад, традиційні «друг», «дружина» презентують ознаки паритетності². не є актуальною для відношень «живий-мертвий», оскільки «мертвий», навіть з урахуванням згаданих вище «перехідних» форм, є «іншим». Інакше кажучи, «другий» легітимізується лише на території «цього» і «свого», натомість «інший» позиціонується як «чужий» і «небезпечний» (пор. «інший світ»).

Згодом внаслідок десакралізації архаїчних значень і культурних запозичень (зокрема комунікативного «друг-другу»³) «другий» набуває протиставних ознак і трактується як «інший»: «...идоша за море к варягом к руси. Сице бо ся звахуть и варязи русь, яко се друзии зъвуться свие друзии же урмане, англыне, друзии гъте, тако и си»⁴ (пор з: рос. другой – «інший-чужий»). У цьому разі на протигагу продуктивній ідеї продовження і розвитку демонструється антагонізм відокремлення і відчуження. «Другий» у цьому сенсі стає словом-межею, що має захистити «першого» від негативного впливу цього ж

«іншого». У зв'язку з цим «другий-інший» є маркером «чужого», непевного і небезпечного, як от: «інакодумець», «іновірець», «іноземець» (пор.: ц.-слов. инокъ, инокыни). Ситуація невизначеності простежується також у подібних формах до «іншого», що асоціюються із станом непевності, а також неможливістю здійснити вибір (пор.: начебто, нібито, хтозна): «И велику пакость сотвориша, ино ратии, ино свои»⁵.

Дотичні значення мають окремі лексичні форми на кшталт займенника «ні-хто», перша частина якого «ні» є виразом абсолютного заперечення, наступна «хто» – вказує на номінативну присутність когось відомого (побаченого або почутого, тобто «свого-живого»). У цілому архітектоніку займенника «ні-хто» можна тлумачити як формулу остракізму, зокрема позбавлення (заперечення) «свого» шляхом його навмисного відчуження (стирання категорії особистісної приналежності до громади)⁶. У цьому контексті по іншому трактуються словесні подвійності, які можуть посідати різні позиції у тексті (тобто бути прикладкою, додатком або означенням) і виражають ідею послаблення або посилення основного поняття. Зокрема під час лікування дитячого безсоння протиставляються не лише титульні обрядові значення (імена об'єктів), але їхні додаткові характеристики, що описують стани хворобливого і здорового сну: «Коли дитина не спить, баба бере дитину, іде на те місце, де висипають *сміття*, обертається лицем до *лісу* і говорить: Добри вечір тобі, *лісе-недоборе*, посватаймось, я маю сина, а ти *дочку*, посватаймося. На мого сина дрімливиці, *сонливиці* і сплячки, а на твою дочку сирливиці, *плаксивиці* і несплячки, бо *мій син хрещений, народжений*,

¹ Трубачев О. В. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя. Москва: Издательство Академии Наук СССР. 1959, С. 172-173. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://inslav.ru/images/stories/pdf/1959_Trubachev_Istorija_slav%27anskix_terminov_rodstva.pdf (дата доступу 02.07.2022).

² Пор. з біблійним сюжетом творення Єви з ребра Адама, звідси сприйняття дружини як «другої половини».

³ Этимологический онлайн-словарь Крыловой Г. А. URL: <https://lexicography.online/etymology/krylov/%D0%B4/%D0%B4%D1%80%D1%83%D0%B3%D0%BE%D0%B9> (дата доступу 30.06.2022).

⁴ Никитин А. Л. Основания русской истории. Мифологемы и факты Москва АГРАФ 768 с. URL: <http://library.narod.ru/saga/osnova000.htm> (дата доступу 29.06.2022).

⁵ Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Труд И. И. Срезневского. Издание отделения русского языка и словесности Императорской академии наук: в 3 т. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1893–1903. Т. 1. 1993. С. 1001.

⁶ Схожі характеристики має займенник «ніщо», семантика якого стосується «неживих» об'єктів і зіставляється з процедурою від'ємного рахування, що використовується під час знищення недуги (зведення її у категорію відсутності або «нічого»). Наприклад: «Ти ж мені його визви, з дев'яти вісім, з восьми сім, з семи шість, з шести п'ять, з п'яти чотири, з чотирьох три, з трьох два, два одного, з одного його» (Черкаська обл. Шполянський р-н. с. Капустине).

іменований, книжний, молитвований»¹. Лікувальний обряд виконує «баба» – можливо повитуха або особа, яка функціонально має змогу контактувати з нечистими об'єктами, оскільки внаслідок вікового цензу вона позбавлена репродуктивних властивостей. Функцію титульних імен виконують: «нечистий ліс» і його «дочка» (можливо давній тотем), обрядова локація яких окреслюється територією «смітника», що протиставляються «чистому сину», приналежність якого до категорії «своїх» підтверджено присвійним займенником «мій». Додатковими іменами, які мають послабити неспокійний дух хвороби (заспокоїти його), є прикладка «недобор», що виражає неповноту ознаки, указуючи на її ущербність,^{2, 3, 4} і свідчить про конкретне час і місце виконання обряду. Час визначається «неповною» позицією місяця на нічному небі (за логікою жанру «старик»), а місце – окреслюється «неповною» ділянкою лісу, скоріше за усе вирубаною (пустою) або галявиною, де могло розташуватися давнє язичницьке капище (не-до-бор, пр.сл. богъ – «сосна; сосновий ліс»). Натомість «свій син» посилюється «потужними» додатковими номінаціями чистоти і сили. Мова йде про слова-маркери «хрещений, народжений, іменований, книжний, молитвований», виголошення яких забезпечує правильне виконання обряду з позитивними прогнозованими результатами. Зокрема «хрещений» – вказує на приналежність до категорії «своїх» (нехрещених померлих дітей називали потерчатами і ховали «за межею»⁵); «народжений», «іменований» – засвідчує факт приналежності до категорії «своїх»; аналогічне значення має прикладка «книжний» (пор. з «німими» текстами потойбічного: «На море камень, на камені дівка, она не умела ни писать, ни чи-

тать – беду одмовлять»⁶); «молитвенний» – указує на присутність сакрального покровителя або ангела-хранителя (пор.: «Попервах Господу Богу помолюсь і милосердній Матері Божій поклонюсь, всі святії отці, станьте мені в помочі <...> я вас визиваю, молитвами викликаю, острим мечем побиваю, за моря ссилаю»⁷). Подібним чином може трактуватися обрядова семантика текстових повторів і подвійних імен на кшталт Івасик-Телесик, Дівка-Семелітка, Видимо-Невидимо, Яйце-Райце тощо^{8, 9}. У такому разі перша частина подвійного імені є провідною, смислоутворюючою, інша – другорядною, яка підсилює «перше» або захищає його, прикриваючи титульне ім'я від можливого псування.

Незрима присутність «іншого» як «чужого» або «другого» (обрядового чи текстового двійника) пов'язана також з процесом дублювання. Однак продубльоване «перше» не завжди виступає його тотожною копією, тому потенційно може бути «іншим». Напевне, що цим пояснюється особливості семантики близнюків, які у міфології не є паритетними, оскільки один з них народився першим, а інший – другим (пор. з Ісавом та Яковом). Втілення ідеї парної послідовності, що одночасно асоціюється з процесом роздвоєння «одиничного» (див.: *edínъ), демонструє, яким чином архаїчний «близнюковий» культ проявляється у віруваннях і обрядах. Вшанування близнюків як роздвоєної однаковості пояснює, чому у міфології вони символізують повноту і довершеність. Особливого розповсюдження культ близнюків набуває в землеробській культурі неоліту – періоду формування основних мовних сімей, де позначає принцип подвоєння, а відтак посилення «одиничного» (оскільки вони

¹ Чубинський П. П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського : в 2 т. Київ : Мистецтво, 1995. Т. 1. С. 121.

² Пор. «Ой ти, місяцю-недобору (тобто щербатий, молодий), зайди, зайди за комору».

³ Словник української мови : в 11 т. / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні ; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Київ : Наукова думка, 1970-1980. Т. 4. І-М / ред. тому: А. А. Бурячок, П. П. Доценко. 1973. 840 с. 753.

⁴ Словарь української мови : у 4 т. / упор. з додатком власн. матер. Б. Грінченко. Київ : Наукова думка, 1996-1997. Т. 2 (З-Н). 1996. С. 543.

⁵ Етимологічний словник української мови : в 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1989. Т. 4. Н-П / укл.: Р. В. Болдирев та ін. ; ред. тому: В. Т. Коломієць, В. Г. Скляренко. С. 541.

⁶ Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. Москва : Индрик, 2003. № 440.

⁷ Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби (записані Я. П. Новицьким, П. С. Єфименком, В. П. Милорадовичем). Українські чари / упор. О. М. Таланчук. Київ : Либідь, 1992. С. 58-59.

⁸ Наприклад, рудименти архаїчного культу фіксуються також у текстах з явними залишками тотемних, дохристиянських вірувань; «На буйстром Буяне стояў зельоний дуб і ліпув куст, под кустом жмея Шаха-Ваха»; 2) «На море <...> стоїць кравець <...> на кравці лежить перина пухоўая, на перині лежиць змя шкурная Сохà, Солоха».

⁹ Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. Москва : Индрик, 2003. № 679, 684.

є дітьми однієї матері й однаковими зовні). У лікувальних міфах, виникнення яких також може сягати часів неоліту, «близнюкові» мотиви реалізуються в образах «братів», імена яких не називаються, оскільки процес номінації передбачає визнання когось першого, а когось – другого. Отже, в окремих моментах важливою є не стільки персоніфікація, скільки констатація присутності персоніфікованої подвійності: «На полі на Ордані рубалося два брата нажами, кололись іглами, червону крою замовляли»; «Колі єдут двоє верхом на конях, то їм говорат: «Браткі, браткі! Заберіце наші бородавкі»; «Dwojaki, dwojaki, weźcie ode mnie brodawki»¹.

Сприйняття дійсності як певної «іншості», що протиставляється власному «я» (опозиція «я – не-я», «мій – не мій»), формує роздвоєне сприйняття світу. Відповідні процеси пояснюються властивістю людської психіки, що класифікує реакції на зовнішні подразники через відчуття, які є обмеженими, а відтак прогнозованими². Утворена у такий спосіб граничність формує смислові матриці, де + і – становить фіксовані величини і класифікується як протиставлення фізіологічних відчуттів («ситість – голод», «тепле – холодне», «світле – темне»), а також їхніх емоційних і ментальних проєкцій («радість – смуток», «задоволення – не задоволення», «сміх – сльози»). Існування цієї психофізіологічної подвійності може бути поясненням, чому окремі «примітивні» народи, культура яких зосереджена на збиральництві і полюванні, оперують подвійною формою обліку, тобто вони рахують парами. В індоєвропейських мовах рудименти подвійного рахування збереглися як граматична форма двоїни (*oba). Напевно, що у свідомості давніх людей числа, які сліднують за двійкою, не вписуються у бінарну систему світосприйняття³. Зокрема алгоритм цього числа використовується для опису міфологічної картини світу (тілесних пропорцій, добових і фізіологічних ритмів, родового і громадського устрою і т. п.)⁴. Отже, двійка

певним чином є завершеною описовою системою, що реалізується як поєднання і протиставлення. Невипадково у «примітивних» культурах усе, що є більшим, ніж два, стосується абстрактної категорії «багато» і належить Богу, який володіє усіма числами⁵.

На відміну від безіменних «братів-близнюків», що позначають принцип роздвоєння «одиничного» і стосуються «земного» світу (оскільки повторюють процес синхронного і пропорційного поділу – народження-зростання), існують тексти, в яких подвійність відбиває зворотний процес злиття «двох других» в «єдине ціле» (нівеляція «іншості»). Здебільшого тяжіння до первинної цілісності простежується у текстах-звертаннях до небесних покровителів (незримого світу ідей, який не можливо поррахувати), що пояснюється монотеїстичними тенденціями у релігійних культях індоєвропейців: «І ти, Петро, і ти Паўло, *ходи* (однина sic!) по мори горати, (ім'я) християнські крові замовляти»; «*Шоў* Кузьма-Дем'ян дорогою, *веў* трі собаки за собой, чорною, серою і белою»; «Ўинімай, змея, своє жерло, когда не ўиймеш, пойду до Кузьми-Дім'яна. Кузьма-Дім'ян і сам Господь *соишьот* на тібя гром і молнію»; «*Биў* себе Сакоў і Їакоў – трі года скорому *не едаў*, тим царіцам (зм'ям) *зуби вибіваў*»⁶. Важливою ознакою подібних текстів є одномоментна реалізація обрядової дії: Петро-Павло → ходить; Кузьма-Дем'ян → веде собак, посилає грім; Саков-Яков → не їсть м'яса, вибиває зм'ям зуби. Звідси їхня здатність з-цілювати, тобто поєднувати хворобливу роздвоєність («душі і тіла»), викликану захворюванням.

Нерівнозначна позиція «другого» як похідного від «першого» проявляється в культурних контентах, що презентують простір і час. Прикладом цього є відношення між просторовими елементами смислових пар «верх-низ», «праве-ліве», що можуть розглядатися як опозиційні, але за умови екстраполяції фізіології людського тіла на природні і культурні локуси (зокрема будівництва або

¹ Полесские заговоры (в записях 1970–1990–х гг.) № 342.

² На цьому принципі побудовано сучасну PR-індустрію.

³ Фон Франц М.-Л. Прорицание и синхрония (психология значимого случая). / пер. с англ. З. А. Кривулиной под общ. ред. В. В. Зеленского. Санкт-Петербург : Б.С.К. 1998. С. 25.

⁴ Бінарно-опозиційна оцінка дійсності характеризує буденне сприйняття.

⁵ У Біблії Бог є Творцем і Господарем чисел: «Чи ж не п'ять горобців продають за два гроші? Та проте перед Богом із них ні один не забутий. Але навіть волосся вам на голові пораховане все. Не бійтесь: вартіші ви за багатьох горобців!» (Лука 12: 6-7).

⁶ Полесские заговоры (в записях 1970–1990–х гг.) / сост. подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. Москва : Индрик, 2003. № 300, 411, 684, 326, 669.

родової ієрархії). В інших аспектах зазначені пари реалізують принцип міфологічного рахування, в якому латентне «перше» одночасно є «другим». Невипадково усі «перші» дії мають починатися з позиції «верхнього» і «правого». Наприклад, процес божественного творення здійснюється «зверху-вниз», що дублюється на побутовому рівні¹. З метою уникнення непередбачених («лівих») наслідків день починається з «правої ноги», а вітання (налагодження першого контакту) здійснюється правою рукою. Натомість захисні дії виконуються у зворотному порядку (плюють і обертаються через ліве плече). Логічною у цьому контексті виглядають інші заборони, зокрема повертатися назад, одягати навиворіт спідній одяг, ходити задом-наперед тощо².

Аналогічним чином трактуються часові подвійності «сьогодні-завтра», «неділя-понеділок», які можуть сприйматися як елементи згаданої вище опозиції «цей-той» і «перший-другий». За умови зіставлення «неділі» з поняттям «цього-першого» «понеділок» асоціюється з «тим-другим» (як варіант «іншим»), що одночасно протиставляється «першому» і наслідує його. Смилова пара «неділя-понеділок» є втіленням математичної подвійності. «Два», так само як «один», суттєво відрізняються від інших чисел натурального ряду, на що вказують їхні порядкові неоднокореневі назви: раз / один → перший, два → другий, як варіант діал. вторий (пр.сл. *vъtorъ* < **ṛtorъ*, **ṛterъ*; споріднене з лит. *añtras* «другий, інший», а також авест. *vitara* – «далі», д.-інд. *vítaraḥ* – «той, що веде далі»³); але три → третій, чотири → четвертий, п'ять → п'ятий тощо. Відповідні закономірності виокремлюють пару «один-два» з-поміж інших чисел, оскільки у процесі божественного Творення вона є Першою, що пояснюється діалектними відношеннями між процесами взаємодоповнення і взаємозаперечення. Відповідні характеристики створюють критичну внутрішню напругу, що спричиняє смислову динаміку і кількісне розгортання першої пари (1-2 → 3-4 → 5-6 ...). Це дозволяє формувати нові смисли

¹ Людина як «образ і подоба Божя» творить «свій» світ засобом слова, яке реалізується у його справах.

² Відповідна заборона могла стосуватися гігієнічних табу.

³ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва ; под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. Москва : Прогресс, 1986–1987. Т. 1 (А–Д). 1986. С. 364–365.

і філософські концепції щодо похідних значень, що стосуються різних проявів першої пари (подвійності, парності, протиставлення, пропорційності і дублювання). З погляду етимології відповідні співвідношення виглядають таким чином: коли **ed-in* позначає абстрактну ідею «іншого-відокремленого» (див. вище), то **duo/u* – її конкретизує⁴. Ця конкретизація часто проявляється у протиставленні «неділі» з «понеділком», де «перше» уособлює «божественне, необхідне, ангелів, сонце», «друге» – «демонічне, надлишок, пращурів, місяць». Інакше кажучи, існування антиподу передбачає наявність прототипу, тобто «друге» є наслідком реалізації «першого», результатом його розгортання.

Незважаючи на смислову спадковість, «друге» може протиставлятися «першому», тому у міфології часто уособлює руйнівні принципи: заздрість, лукавство, зраду. «Друге» розуміється як результат матеріального ущільнення «першого», яке отримує внаслідок цього персональне ім'я, тобто відбувається процес усвідомлення себе через споглядання свого двійника (або антипода). Наслідком такого роздвоєння може бути страх перед непізнаним «другим», тому отримання власного імені є усвідомлення і примирення зі своєю самотністю, що пояснює традицію називання однаковими, родовими іменами як ознакою племінної спорідненості: «Було три брати, ўсі три Кіндрати, один їде ў поле горати, а други їде боронувати, а третій їде бельма снимати»⁵. Пор. зі звичаєм нейтралізувати дію «другого», зокрема виливати залишки ритуального напою на землю, а також з лікувальними сюжетами, де «друге-інше» наближується до семантики потойбічного: «нужно подстеречь, когда два человека будут ехать на одной [кобили?] верхом и сказать им: «Вас двое возьмите к себе третьего – навью кость»⁶.

Дотичність «другого» дня тижня з «пращурами», «минулим» і «темним» пояснює, чому понеділок традиційно вважається

⁴ Топоров В. Н. Числовой код в заговорах (По материалам сборника Л. Н. Майкова «Великорусские заклинания»). Заговорный текст. Генезис и структура / отв. ред. В. Н. Топоров. Москва : Индрик, 2005. С. 224.

⁵ Полесские заговоры (в записях 1970–1990-х гг.) / сост. подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. Москва : Индрик, 2003. № 414.

⁶ Великорусские заклинания : Сб. Л. Н. Майкова / послесл., примеч. и подгт. текста А. К. Байбурина. Санкт-Петербург . Изд-во Европ. Дома, 1994. С. 136.

«важким» днем. Зокрема у понеділок, на противагу неділі, не виконували «перші» дії, зокрема не входили до нового помешкання¹, не пекли хліб, не золили полотно², не стригли нігті. волосся (м. Черкаси). Поляки вважали, що народжений у понеділок може померти, словаки не парували цього дня худобу, не чинили хліб, тому називали його «яловим». Заборонялося також снувати основу, оскільки «у цей день снувався світ», вважалося небезпечним готувати квас, «бо у сім'ї буде потопельник» (окислення первинної консистенції речовини провокує негативні наслідки, зокрема появу «нечистого» покійника), а також розводити луг для прасування білизни, інакше «на тому світі будуть примушувати пити лужну воду з трьох шкаралуп, які викидають, але не спалюють»³. Заборона від'єднувати, розповсюджена у перший день тижня на більшість сфер господарської діяльності, звужується у понеділок і стосується лише «другого тіла» – нігтів або волосся, тобто «відповідальність» за порушення встановленого табу є не родовою, а персональною. Ритуальні заборони «починати» / «зачинати» проглядаються також у звичаї понеділкувати, що дотримувався лише заміжніми жінками і передбачав утримуватися від виконання господарських (раніше шлюбних) обов'язків⁴. Відповідне ставлення до понеділка, на думку М. Сумцова, пояснюється давнім звичаєм саджати у понеділок на церковний ланцюг того, хто не відвідував недільної служби⁵. Напевне, що причини є глибшими. Зокрема у традиційній культурі фіксуються залишки дохристиянських культів, пов'язаних із

вшануванням понеділка, про що повідомляється в «Ізборнику» за 1073 рік: «Алчать бо в понедельникъ, ти в пятък (п'ятниця), ти в суботу»⁶. Здійснення ритуальних (жертвонних?) трапез у понеділок і суботу співвідносяться з іудейськими або язичницькими, обрядами вшанування нового місяця і суботного дня: «Не носіть більше дарів даремних, – говорить Ісаїя від імені Єгови, – куріння огидливе для мене; новомісяччя, субот і святкових зібрань не можу терпіти» (Ісаїя. I, 13). У Давньому Римі понеділок присвячувався місяцю і називався *Dies lunae* (звідси фр. *lundi*, італ. *lunedì*, нім. *Montag*, англ. *Monday*). Скоріш за усе культ місяця є рудиментом часів мисливства і первісного скотарства. Періодична і безповоротна зміна конфігурації нічного світила слугувала зразком для створення часових моделей, визначення терміну вагітності худоби, а також виконувала функції орієнтира під час нічного полювання. Святкування нового місяця залишається стійким культурним явищем, оскільки згадується у грамоті 1648 року, де описано обряди і звичаї населення сучасних Харківщини і Курщини: «Щоб скоморохів с домрами, і з гусями, і з волинками, і зі всілякими іграми, і ворожок, і чоловіків, і жінок до хворих і дітей в будинки не призывали, і в *перший день місяця*, і в грім на водах не купались, і зі срібла по домам не вмивались»⁷.

Дуальне ставлення до понеділка (одночасно як свята і нещасливого дня) зумовлене також тим, що «другий» день асоціюється з поминальними обрядами (комунікацією з «іншим» світом), що пояснює його персоналізоване сприйняття (поряд із середию, п'ятницею і неділею): «положиша тѣло его въ ѡри ему цркви <...> мѣа марта ꙗ днѣ же бѣ тогда понедѣльникъ»⁸. В українців по-

¹ Шевченко Л. Звичаї, пов'язані з закладами будівлі. Первісне господарство та його пережитки на Україні (ПГПУ). 1928. № 1–2. С. 89.

² Ковальков О. Л. Система трудових заборон у традиційних часових уявленнях українців. Український селянин. 2004. № 8. С. 87.

³ Толстая С. М. Дни. Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. / под ред. Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 1999. Т. 2. С. 95–99.

⁴ Чернишев М. Опыт истолкования обычая «по-неділкування». Киевская старина. 1887. Т. XVII. апрель. С. 763–771.

⁵ Сумцов Н. Понеділкувание. Энциклопедический словарь / под ред. профессора И. Б. Андреевского. Санкт-Петербург: Акционерное издательское общество Ф. А. Брокгауз – И. А. Эфрон, 1898. Т. 48 (Полные сияния – Прая). С. 526.

⁶ Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Труд И. И. Срезневского. Издание отделения русского языка и словесности Императорской академии наук: в 3 т. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1893–1903. Т. 2. 1895. С. 1179.

⁷ Лебедев А. О борьбе духовных властей в бывшей епархии Белгородской с суевериями. Киевская старина. 1890. Т. XXVIII. январь. С. 1–2.

⁸ Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Труд И. И. Срезневского. Издание отделения русского языка и словесности Императорской академии наук: в 3 т. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1893–1903. Т. 2. 1895. С. 1179.

бутували перекази про святий Понеділок, який перший зустрічає душу на «тому світі» і довідується про її гріхи¹. У цьому разі Понеділок виконує функцію розвідного, який оцінює земне життя покійного і спрямовує його душу у рай чи пекло. Народні вірування українців тісно пов'язані з давньоруськими поминальними обрядами, присвяченим Роду і рожаницям, що здійснювався у понеділок після Різдва Господнього: «желя роду и роженицамъ по рождествѣ а пнед мукоу варити [и] святѣй Богородици, а родуоу примолвливающе»². Пор.: у «Слові о полку Ігоревім» «жля» виступає уособленням туги по загиблим воїнам: «Карна і жля поскочи по Руській землі»³. У Центральних регіонах України до сьогодні поминальний день завжди припадає на понеділок (Чигиринський р-н Черкаської обл.). На гробки, так само як у часи Київської Русі, варять коливо («мукѹ варити»), відправляють молебень і «христосуються» з покійними («святѣй Богородици і роду примовляють»). Можливо, цим зумовлене ставлення до понеділка як до святкового дня: «Святи понедзельнік, святи раздвені дзеньок, Господній часок, вечерняя (ранешна) зарніца (ў дзень не лечаць»); «Святий понедзелок, пріступі і дапомажи. Першим разом Господу Богу помолюся, Пресвятой Божой Матері поклонюся пріступі і дапомажи»^{4, 5}.

Смислова неподільність «першого» (недільного) і «другого» (понеділкового) часу «використовується» обрядом. У текстах, що сполучаються з поняттям долі, дні тижня диференціюються за статевою ознакою, утво-

рюючи «шлюбні» пари. Неділя «парується» з понеділком і розпочинає дуальний відлік часу. Логіка таких перерахувань криється у визначенні лімінального дня, коли відкриваються межа з «тим» світом, активуючи приховані знання, пов'язані з передбаченням майбутнього. Очевидно, що таким днем є останній (сьомий) день тижня – субота: «Лажуся спатъ на Сіянських гарах, ангелі па баках, Матъ Божья в галавах, Исус Христос в нагах. [Все дні парніє, неделя і понедзелок, вторак і среда, четвер і п'ятница, а субота єдиніца], якой мнє сон присниўся»; «Нядзеля с панядзеляч-кам, вавторак с сарадой, чатверц с пятніцаю, а субота адна, як я малада. Ночка цьомна, зор-ка ясна, сон благочасливий, сасніся мнє сон справедливий. Лажуся спаць, засипаць. Три ангула ў галавах: адзін відзіць, другой слишиць, треці скажа. Скажице мнє, пресвятіє ангели, хто меня абідзеў?» [ПЗ, 2003, № 982, 1028]. В окремих текстах функцію лімінального дня може виконувати «перша» неділя: «Господу Богу помолюся, Господа Бога попрашу, зорькі-зорянічкі, скоріє помочнічкі, пріступіце, поможице. Понедзелок на ўторак, сарада на чацьвер, пятніца на суботу, а ти, нядзелька адзінічка, адна прісніся, хто у ман(я) дзеньгі (назвати те, що украли) ўзяў»^{6, 7}.

⁶ Полесские заговоры (в записях 1970–1990-х гг.) № 1094.

⁷ Перехідний статус неділі пояснює семантику окремих обрядів, спрямованих на виявлення і знешкодження лімінальних істот, які можуть загрожувати правильному початку. Наприклад, щоб унебезпечити себе або худобу від дій «відьми», виконували обрядові дії апотропейного характеру, зокрема підходили до глухої / західної стіни будинку, оберталися, дули і тричі плювати, після чого «давали туди дулю». (Харківська губ. Куп'янський повіт) або промовляли текст: «Святая недзелька, свя-ти Юрей, святий Ягорай, святий Мікола, угоднікі Божия, станьце ў помочи (ім'я) кароўкі» [Полесские заговоры (в записях 1970–1990-х гг.), № 785]. Звідси походження заборон працювати з ниткою / тканиною, мити / розчісувати волосся, які в цей день ставали лімінальними об'єктами і опосередковано впливати на людську долю. Заборонялося також рубати дерево, стовбур якого зіставляється з інкарнованим тілом пращура (тотему роду) і порівнюється із вшануванням «болванів / ідолів», виготовлених, як правило, з «тіла» дуба. На думку Т. Шевчук, культ вшанування дерев пов'язаний з тотемними уявленнями і співвідноситься зі «звичаєм вступати в шлюб з деревами <...> що має значення шлюбу з пращурами» [Шевчук Т. Магічна поезія замовляння. Еволюція ритуально-поетичних формул. Родовід. 1993. № 5. С. 11], які в цьому контексті уособлюють відродження і виступають покровителями роду. Відповідні аналогії фіксуються в замов-

¹ Сумцов Н. Понедилкование. *Энциклопедический словарь* / под ред. профессора И. Б. Андреевского. Санкт-Петербург: Акционерное издательское общество Ф. А. Брокгауз – И. А. Эфрон, 1898. Т. 48 (Полярные сияния – Прая). С. 527.

² Гальковский Н. М. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси: в 2-х т. Москва: Индрик, 2000. Т. 1. С. 169.

³ Сумаруков Г. В. Кто есть кто в «Слове о полку Игореве» Москва: Издательство Московского университета, 1983. С. 121.

⁴ Полесские заговоры (в записях 1970–1990-х гг.) / сост. подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. Москва: Индрик, 2003. № 617, 702.

⁵ З потойбічним світом пращурів пов'язаний також образ нового місяця (днем якого є понеділок): «Маладік ясный, маладік красний, ти на том свете биў?». «Биў». «Чи бачиў ти мяртвих?» «Бачиў. «Што ані дзеляюць?». «Занемеўши лежать» [Полесские заговоры (в записях 1970–1990-х гг.), № 475].

Парність «першого» (жіночої неділі) і «другого» (чоловічого понеділка) демонструє важливий принцип міфології, зокрема яким чином ідея божественного бінаризму проявляється в міфологічному часі, що розгортається як парність: «неділя-понеділок» → «вівторок-середа» → «четвер-п'ятниця». У цьому разі «перше» (небесне) протиставляється не первісному хаосу, що властиве давнім етіологічним міфам, а іншому / «другому» (матеріальному), як результату еволюції «першого». Відповідне протиставлення є результатом осмислення природи часу, яке виникає пізніше, ніж етіологічні міфи. Час уже створений, а «перше» і «друге» є його різними проявами, які окреслюють дуальні стани Космосу: як «першого» – проявленого, людського, видимого, пізнаного й іншого / «другого» – латентного, потойбічного, прихованого, непізнаного. Природа подвійності як сполучення «першого-другого» (іншого) і його культурних еквівалентів – «цього-того», «чоловічого-жіночого», «свого-чужого» пояснює, чому число «два» в окремих індоєвропейських мовах зберегло категорію роду: лит. *dù / dvì*; лтш. *divi / divas*; д.-інд. *Dvāú / dvē, dvē*; авест. *dva / duye*; ірл. *dā / dī*¹.

ляннях: «Дубоньку-кумоньку в тебе парубок, в мене дівка поберімося, полюбімося» [Зоряна вода (таємниці поліських знахарів) / упор. вст. ст. В. Ф. Давидюка. Луцьк : Надстир'я, 1993, с. 15]; «Я вас (крикливиці) визиваю, я вас висилаю на ліса, в лісі дуб, а в дубі дід, а в його дочка Наталочка» [Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби (записані Я. П. Новицьким, П. С. Єфименком, В. П. Милорадовичем). Українські чари / упор. О. М. Таланчук. Київ : Либідь, 1992. С. 66]. У зв'язку з цим обрядові дії, пов'язані з від'єднанням (відрубанням / відрізанням) дерева / нитки або точінням гострих предметів, могли негативно вплинути на перебіг часу, оскільки загрожували припиненню першої дії «з нащада світа». Сприйняття неділі як «першого» (того, що дублює Найперше) пояснює протиставлення її «останньому / зайвому», тобто хворобам, образи яких співвідносяться із старінням і смертю: «Щезни, пропади (пристрит), од мира одійди, а моя молитва до святої висити. Неділя з понеділком, вівторок з середию, четвер з п'ятницею, субота сама болєзни (пристріту) нема. Неділя наступає, болєзнь (пристрит) отступає. Амін» (записано автором: с. Капустине Шполянського р-ну Черкаської обл.).

¹ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва; под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. Москва : Прогресс, 1986–1987. Т. 1 (А – Д). 1986. С. 486.

Ставлення до «іншого» одночасно як до «свого» і «чужого», що може становити небезпеку, простежується у міфології дзеркала. «Своє» відображення одночасно є «чужим», почасти несправжнім, перевернутим, де праве видається як ліве, що пояснює, чому у міфології дзеркало є символом обману. Звідси походження вірувань щодо негативного впливу власного відображення (наприклад, дитині до одного року не рекомендувалося дивитися у дзеркало, інакше «почне пізно говорити» (записано автором: с. Зам'ятниця, Чигиринського р-ну, Черкаської обл.)².

Висновок. У міфології число презентує не лише кількісні параметри об'єкта / поняття, але демонструє його якість, сакральний статус і обрядові функції. Виявлення якісних характеристик передбачають різні способи числового вираження – за допомогою математичних символів (натурального ряду) або лексичних форм (слів і словосполучень). Цікавим у цьому аспекті є міфологічне значення прикметника «інший», неоднозначне трактування якого залежить від міфологічного наративу.

Смислова генеалогія «іншого» пов'язана з етіологічними міфами, в яких описується початок творення, точніше виникнення первинного об'єкта («земної тверді»), ключової / першої точки відліку матеріального світу. Вивчення генетики числа «один», яке асоціюється з цим об'єктом, засвідчує, що в ньому вже закладено ідею пропорційного розгортання, внаслідок чого виникає дуальна система координат, що формує основоположні критерії буття – час і простір (візуально нагадує фрактальну конструкцію). З погляду етимології «перший-єдиний» має подвійну структуру (*ed + inь), перша частина якої стверджує присутність «очевидного», наступна – свідчить про паралельну наявність чогось іншого – того, що одночасно належить «першому», але не отожднюється з ним. Відповідна логіка підтверджує тезу про іманентну подвійність первинного об'єкта. У розрізі культури такий поділ породжує основоположні дуальності: «живий – мертвий», «свій – чужий», «я – не-я», «чоловічий-жіночий», «молодий-старий», «гарячий-холодний», «світлий-темний» і т. п., які власне і формують смислове тло традиційної культури.

² Цікаво, що це правило «спрацьовує» стосовно папуг, яких дресирують для «розмови».

Сконструйовані у такий спосіб подвійності утворюють стійкі семантичні сполуки, які є неподільними. Відповідним чином демонструються міфологічні властивості «двійки» як монолітної цілісності, що виникла у результаті логічного продовження і якісного розгортання «одиниці». Відповідні позиції пояснюють смислові варіації цього числа в обрядових текстах як от: парність, протиставлення, пропорційність і дублювання. У міфології кожна із зазначених категорій генерує власні культурні коди, що стосуються семантики тілесності, статі, віку, часу, простору, соціального устрою, господарства, народження, одруження, посмертного існування тощо. Наприклад, у міфологічній картині світу подвійності слугують для опису тілесних пропорцій (очей, брів, вух, рук і т.д.), створюючи прецедент смислової статистики, порушення якої свідчить про часткову або повну приналежність до іншого-потойбічного. Пор. з традиційно-застережним ставленням до «інших» (мається на увазі однооких, сухоруких, одноногих) або ворогів, яким надавали негативних характеристик на кшталт хтонічних «деформованих» істот (наприклад, авторські номінативи «орки», «мордор» стали синоніми російських загарбників). Просторові і часові орієнтири описуються за допомогою протиставних категорій «верху-низу», «світла-темряви», «тепла-холоду» тощо.

У цьому контексті цікавими видаються лексичні подвійності, що мають різне походження і відрізняються структурою. Зокрема займенник «ніхто» презентує принцип заперечення person(и). Спростування очевидного (видимого і чуттєвого) можуть свідчити про використання в обрядовій практиці лексичних форм ритуального остракізму. Інші подвійності (прикладки, означення, вставні слова, повтори) слугують додатковими засобами підсилення або послаблення якісних характеристик об'єкта. Логіка таких дій пояснюється тим, що подвоєння стосується «земних» об'єктів, оскільки дублює сеанс божественного творення-множення¹, тому кількісне збільшення ототожнюється з достатком (пор. із семантикою близнюків).

Поряд з цим в обрядовій практиках фіксуються також протилежні процеси, коли

¹ «І поблагословив їх Бог, кажучи: «Плодіться й розмножуйтеся, і наповнюйте воду в морях, а птаство нехай розмножується на землі!»» (Буття 1: 22).

диференційовані значення поєднуються в одне ціле, ніби повертаючись у початковий стан «одиниці»². Відповідні тенденції властиві нематеріальним об'єктам, які мають бути довершено-цілісними, що пояснює традицію надання спільного імені парним сакральним покровителям (Кузьмі-Дем'яну, Петру-Павлу, Сакову-Якову).

Знаковою подвійністю, що презентує діалектичні зв'язки «першого» і «другого-іншого», є часова пара «неділя-понеділок», останній елемент якої володіє одночасно правом правонаступності «першого», але у певних ситуаціях виступає його антагоністом, що пояснює подвійну семантику цього дня у традиційній культурі. Продукування побічних або протиставних смислів, які стимулюють поняттєву роздвоєність, є властивістю людської психіки, що тяжіє до безкінечної реалізації у множинності. У зв'язку з тим, що творчі потенції homo sapiens як правило обмежені і стереотипні, їхня реалізація є циклічною. Внаслідок цього поняття, що характеризують міфологічну картину світу (архаїчну чи сучасну), дублюються за змістом, але відрізняються за формою, що визначає ключові принципи міфотворчості. Інакше кажучи, у процесі еволюції внутрішня сутність homo sapiens не зазнала суттєвих трансформацій, оскільки перебуває під впливом давніх архетипів. Внаслідок цього формується шаблоне мислення і виникає потреба перманентно повторювати уже відоме, що пояснює використання (дуальних) світоглядних кліше для класифікації «нових» суспільних реалій.

² Повернення в одиницю суттєво відрізняється від зворотного рахунку, який використовується як магичний засіб розчинення матеріальної субстанції у первинному хаосі, повертаючи йому стан «ніщо»: «Єдзіце ви (глисти) з челядзі за мора женицца, вазьміце с сабою дзевяць баб, пока заєдзіце, ўсе загубіце: із дзевяцьох осталось восьмох, із восьмох осталось семох, із семох осталось шесцьох, із шесцьох осталось пецьох, із пецьох осталось четирых, із четирых осталось трох, із трох осталось двох, із двох осталось адзін, с адного ні одного. Амінъ» [Полесские заговоры (в записях 1970–1990–х гг.) ... № 627]. Схожими за семантикою є «зворотне» прядіння, коли веретено обертали у протилежному напрямі, ніби викручуючи хворобу: «<...> треб пальцем круг пупа водить, це наўпокі, не за сонцем треба <...> от завоі дзевяты братом, от дзевяты до восьмі, от восьмі до семі, от семі до шесті, от шесті до пяті, от пяті штерох, от штерох до трох, от трох до двох, от двох до адного» [Полесские заговоры (в записях 1970–1990–х гг.) ... № 608].

«ПРАЦЮЄМО І ВДЕНЬ, І ВНОЧІ»: ВІЙСЬКОВО-ПОЛЬОВА МЕДИЦИНА СХІДНОЇ ВІЙНИ ЗА СЕВАСТОПОЛЬСЬКИМИ ЛИСТАМИ М.І. ПИРОГОВА (1854–1855)

Нинішня війна, яку росія веде проти України, спонукає до переосмислення багатьох сторінок спільної минулості. Пропонуємо заглибитися в один із сюжетів Східної війни (1853–1856), яку традиційно в російській імперській і радянській історіографії представляли як війну Російської імперії проти коаліції держав у складі Великої Британії, Франції, османської імперії та Сардинського королівства за панування на Балканах і Близькому Сході. Нині її розглядають як цивілізаційний конфлікт, що поглибився на тлі т.зв. східного питання про поділ Османської імперії між розвинутими державами Європи – Великою Британією, Францією і територіально великою й адміністративно-централізованою Російською імперією, що прагнула подальшої експансії під гаслами захисту православних християн.¹

Обраний нами до вивчення аспект Східної війни стосується тільки Кримської кампанії 1854–1855 рр. Розглянути й осмислити події прагнемо під кутом зору безпосереднього учасника М.І. Пирогова на основі його севастопольського епістолярію.

До персоналії М.І. Пирогова українські науковці звертаються в контексті історії медицини (хірургії та анатомії)², історії медичної освіти і підготовки лікарів³, історії осві-

ти і виховання⁴, історії педагогічної думки⁵. Певною мірою в більшості праць уже стали канонічними твердження про новаторські пошуки Пирогова в медицині, педагогіці та організації освіти, репрезентація вченого як «просвітника нового типу», будителя громадської думки епохи Великих реформ. Попри наявність значного масиву новітньої літератури, присвяченої життю і діяльності М.І. Пирогова, не завжди їхнім авторам вдається відійти від сумарної описовості діянь і здобутків ученого й адміністратора, глибинно зануритися в спонукальні мотиви і чинники, аксіологію рішень, осмислити його авторитетність і водночас незручність в імперській бюрократичній системі.

Важливим для осмислення персоналії видатного лікаря-хірурга, вченого-анатома, природодослідника-експериментатора і пе-

dagog. 2008. № 1. С. 267–280. <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/711204> (дата звернення: 14.08.2021)

⁴ Білявський О.І., Холодкова О.Л. Микола Іванович Пирогов в Одесі. Інтегративна антропологія. 2009. № 3. С. 57–63; Гамалія В. Освітня та педагогічна діяльність М. І. Пирогова в Україні (до 200-річчя з дня народження). Наука та наукознавство. 2010. № 2. С. 127–128; Міхно О. Діяльність Миколи Пирогова на посаді попечителя Київського навчального округу (до 200-річчя від дня народження). Шлях освіти. 2010. № 4. С. 32–37.

⁵ Артемова Л. В. Історія педагогіки України. Київ: Либідь, 2006. 421 с.; Бабушкіна Е. М. Педагогические взгляды Н. И. Пирогова: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01. Санкт-Петербург, 2007. 20 с.; Бондар Л. С. Науково-педагогічна діяльність М. І. Пирогова. Микола Іванович Пирогов – видатний хірург, педагог і громадський діяч: (до 200-річчя від дня народження): біобібліографічний покажчик / НАПН України, Держ. наук.-пед. б-ка України ім. В. О. Сухомлинського; упоряд.: Пономаренко Л. О., Стельмах Н. А., Песєва С. П. Київ: Педагогічна думка, 2011. С. 6–9.

¹ Кульчицький С.В. Кримська війна 1853–1856, Східна війна 1853–1856 // Енциклопедія історії України. Т. 5. Київ: Наукова думка, 2008. С. 351–352.

² Uvarkina, O.V., Bieliaieva, O.M., Skrypnykov, P.M., Lysanets, Y.V., Shylkina, L.M., Khmil, T.A. (2020). The scientific and pedagogical heritage of doctor N.I. Pirogov. Wiadomości Lekarskie. 73(7), 1561–1566. DOI: 10.36740/WLek202007145;

³ Ничкало Н. Микола Іванович Пирогов видатний вчений – лікар і педагог. In the direction to Catholic

дагога-новатора стало звернення до умов, чинників і мотивів формування його власного Я, задля чого вектор дослідження сфокусували на дитячі і юнацькі роки Миколи Пирогова, проведені під наглядом родини і територіально локалізовані м. Москва.¹ Нами доведено, що «епоха проєктів, мрій, починань, покращень» напередодні Великих реформ у Київському навчальному окрузі пов'язана з ім'ям попечителя М.І. Пирогова, який своїми адміністративними рішеннями, діями, вагомим особистим прикладом забезпечив формування атмосфери гуманізму і громадянської відповідальності в сфері просвітництва.²

Особистість М.І. Пирогова привертає увагу і зарубіжних дослідників. Цінною до нині є ґрунтовна стаття американського дослідника Фріда (В. М. Fried), в якій розглянуто заслуги Пирогова в галузі військово-польової медицини, зміну ставлення військового начальства до ранених солдатів, його боротьбу проти некомпетентності медичної організації військово-польових шпиталів і корупції в Севастополі.³

Джерельною базою нашого дослідження слугують «Севастопольські листи» Миколи Івановича Пирогова. Повне їх видання підготовлене Російським хірургічним товариством ім. М.І. Пирогова, якому син знаного лікаря, Володимир Миколайович, передав на зберігання оригінали листів батька. При публікації листи пронумеровані, позначена дата і місце написання кожного, вивірено текст. Видання містить цінні примітки, про згадувані в листуванні персоналії та події, доповнювані посиланням на опубліковані документи і наукову літературу.

Досліджуваний нами епістолярій містить тридцять листів Миколи Іванови-

ча до дружини О.А. Пирогової⁴, написані в рамках його першого відрядження до Криму. Хронологічно листування починається 29 жовтня 1854 р. (лист № 1) – виїзд експедиції з Москви і завершується 14 травня 1855 р. (лист № 30) – підготовка до від'їзду з Севастополя. Лист від 17 травня 1855 р., украй лаконічний (4 речення) і написаний Пироговим поспіхом, у виданні представлено без нумерації.

Листування Пирогова з дружиною досить регулярне, містить деталізовані описи подій, зустрічей і комунікацій з представниками військової і цивільної адміністрації російської армії в Криму, ґрунтовні звіти щодо організації госпітальної справи, догляду за пораненими і місії сестер милосердя. Писав він до дружини вечорами, у вільний від безпосередніх лікарських обов'язків час, а також принагідно за від'їзду чергового фельд'єгера до Санкт-Петербурга.

Зауважимо кілька міркувань щодо методологічного інструментарію нашого дослідження. Епістолярій – важлива вид джерел особового походження, зокрема, приватне листування. Написані за конкретної, особистої нагоди листи вирізняються суттєвою невимушеністю, – це ніби зафіксовані на мить моменти життя. Листуванню властива швидкість реакції і спонтанність формулювання найважливіших для автора життєвих проблем. Прикметними ознаками кореспонденції є врахування сприйняття адресата й орієнтація на його особу.

Окрім традиційної епістолярної культури з її пріоритетною комунікативною цінністю листа, оформленою за мовно-стилістичними канонами жанру, маємо підстави виокремити в севастопольських листах чітку авторську телеологію їх написання, відразу заявлену Миколою Івановичем: «Пишу, любя Саша, не для тебе однієї, а й для інших добрих людей, а, головне, і для себе, мабуть».⁵ Отже, мотивація листування чоловіка, почасти вкрай деталізованого й

¹ Драч О.О. Микола Іванович Пирогов: становлення особистості інтелектуала крізь призму історичної антропології // *Człowiek w historii vs historia człowieka. Monografia zbiorowa / red. Ihor Sribniak. Warszawa-Paryż: Międzynarodowe konsorcjum naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra*, 2021. С. 167-183.

² Див. докл.: Драч О.О. «Докорінна реорганізація...»: попечитель П.І. Пирогов (1858–1861) і заходи вдосконалення фаховості вчителів Київського навчального округу // *Київські історичні студії*. 2021. 2(13). С. 13.

³ Fried В.М. Pirogoff in the Crimean campaign 1854-1855 // *Bul.N.Y.Acad.Med.* 195, Vol.31, №.7.

⁴ Олександра Антонівна Пирогова – друга дружина М.І. Пирогова, з якою він одружився в 1851 р., будучи вдівцем і маючи на утриманні двох малолітніх синів (Миколу і Володимира) від першого шлюбу. Вона була донькою генерал-лейтенанта Бістрома. Спільних дітей з нею Пирогов не мав. Під час відрядження чоловіка до Криму Олександрі Антонівні виповнилося 26 років.

⁵ Лист № 5 від 12-[14] листопада 1854 р. Севастополь // *Севастопольские письма...* С. 60.

емоційного, не лише поінформувати дружини про своє життя-буття, заспокоїти її страхи, запевнити у відданості, поцікавитися нащадками, а й поговорити з собою наодинці. Дійсно, в листуванні домінує авторська (суб'єктна) складова, явно присутній (почасти імпліцитно) пафос самовиправдання. Застосовуванням інструментарієм задля отримання когерентної інформації з севастопольського епістолярію Пирогова є дискурсивний підхід, що передбачає вивчення листів у всіх аспектах їх комунікування, зокрема, у взаємозв'язку креативної, рецептивної і референтної компетенцій текстів, і врахування їх комунікативних стратегій.

«ПОГАНІЙ ПОЧАТОК НЕ ЛЕГКО ВИПРАВИТИ»: ШПИТАЛІ ДЛЯ ПОРАНЕНИХ

На початок Східної війни М.І. Пирогов очолював кафедру госпітальної хірургії Медико-хірургічної академії в Санкт-Петербурзі, завідував хірургічною клінікою закладу, виконував обов'язки директора ним створеного Анатомічного інституту при академії, був консультантом кількох лікарень міста, а також мав найбільшу приватну хірургічну практику в столиці.¹ На цей час він уже заявив про себе як вправний військово-польовий хірург під час Кавказької експедиції 1847 р., де ним було апробовано застосування анестезії для допомоги раненим.

Події Східної війни стали поштовхом для поклику громадянського сумління Миколи Івановича і прийняття рішення про особисту участь й очільництво ним групи хірургів (десять осіб), які прямували до Криму в зону бойових дій для допомоги пораненим. Височайшим повелінням М.І. Пирогов був призначений головним хірургом обложеного Севастополя. Також він погодився патрунувати інноваційний експеримент у сестринській справі – застосування жінок-доглядальниць за раненими і хворими безпосередньо на війні. Охочі прислужитися новій справі сформували «Хрестовоздвиженську громаду сестер піклування про ранених і хворих», або сестер милосердя, як їх поіменують згодом, і прибули до Севастополя на початку зими 1854 р.

Дорогою до Севастополя Пирогов з колегами зустрів Шеншина, якому главно-

командуючий російською армією в Криму О.С. Меншиков доручив облаштувати тимчасові шпиталі в Бахчисараї і Сімферополі. Разом вони оглянули госпіталь у Бахчисараї, що справило гнітюче враження на головного хірурга. На власні очі виджене перевершило міру його побоювань. З гострим сарказмом досвідчений лікар описав ним побачене, що вразило його до глибини душі:

«Велике вбозтво, слов'янська безтурботність, медичне невігластво і татарська нечисть сполучені разом у небачених розмірах у двох казармах, де за обачного людинолюбства лікаря та наглядача на нарах розмістили 360 хворих упритул, без проміжку, без порядку, без відбору, з гнійними ранами коло чистих, у герметично замкненому приміщенні за температури понад 18°Re (22,5°C), не перев'язаних більше доби, ймовірно, з також людинолюбства».²

Присутній при візитації лікар шпиталю і його помічник, ординатор, обидва безвідмовні пішаки, муляли очі і були прямим доктором побаченому Пироговим становищу й адміністрації. Шеншин, вочевидь, доброзичливий і ревний, але ще молодий і необізнаний у справах, лише після жорсткої критики столичних лікарів пересвідчився, що завів медиків не до шпиталю, а до нужника.

Подальшою дорогою до Севастополя подорожнім ставало зрозуміло, що під'їжджали, або як влучно зауважив Пирогов, повзли до лінії воєнних дій. «По розкислому шляху, штовхаючись по вибоїнах, спускаючись з гір і піднімаючись на гори, рухалися ряди возів і гарб з сіном, сухарями і пораненими; скупчених по двоє і по четверо ранених захисників Севастополя везли до Бахчисараю і до Сімферополя, де на них чекала некраща доля, бути складеними гамузом на нари і вилежуватися в грязиві і нечистотах під наглядом лікарів».³ Під враженням від безпритульного становища транспортованих Пирогов порушив обраний ним принцип – не давати в руки хворим пожертвовані благодійниками кошти і роздав по рублю сріблом на віз для кишенькових витрат.

М.І. Пирогов із колегами (В.С. Сохраничевим, О.Л. Оберміллером, І. Калашниковим) прибули до Севастополя 12 листопада

¹ Малис Ю. Г. Н. И. Пирогов в Севастополе // Севастопольские письма... С. 3.

² Лист № 8 від 6 грудня 1854 р. Сімферополь // Севастопольские письма... С. 66-67.

³ Лист № 6 від 24 листопада 1854 р. Севастополь // Севастопольские письма... С. 73.

1854 р. і відразу приступили до виконання службових обов'язків. Головний хірург констатував, що з 8 ранку до 18 вечора лишався в шпиталі, «де кров тече рікою, понад чотири тисячі поранених». Роботи стільки, що немає часу і думати про листи до сім'ї.¹ За два тижні прибули ще чотири колеги (Е. В. Каде, П. О. Хлебников, Л. А. Беккерс, В. І. Тарасов), і всі восьмеро медиків зі столиці проживали разом.

Загалом військові події 24 жовтня 1854 року були прогнозованими², але для важкопоранених, яких було понад шість тисяч, не приготували нічого необхідного. «Як собак, лишили їх на землі, на нарах; протягом тижнів не перев'язували і навіть не годували. Докоряли англійців, що опісля Альми вони нічим не допомогли раненим супротивника; ми самі 24 жовтня нічого не зробили».³

Прибувши до Севастополя 12 листопада, отже за 18 днів після тих подій, Пирогов застав понад дві тисячі поранених, скупчених разом на брудних матрацах. Наступні десять днів з ранку до вечора головний хірург з колегами оперували хворих, яким це варто було робити відразу після битви.⁴ Завантаженість від величезного обсягу медико-хірургічної праці нівелювала символізм числа і дня тижня, тому про день свого народження – 13 листопада – Пирогов згадав лише на наступний. Протягом двох тижнів невтомної праці прибулих до Севастополя медиків їм вдалося розподілити хворих на відділення, відокремити гнійні рани від чистих, прооперувати усіх запущених з 24 жовтня 1854 р.⁵

Утім, поганий початок не легко було виправити, зізнається в епістолярії Пирогов. У Сімферополі хворі ще лежали в стайні. Бракувало соломи для матраців. Вимушені були стару, напівзгнилу солому з сечею і гноєм висушувати і нею набивати матраци. Водночас ранених було чимало – понад тисяча осіб, майже всі важкопоранені. Вели-

кі сподівання головний хірург покладав на приїзд шістдесяти жінок-доглядальниць (громада сердобольних удів)⁶, яким планував доручити догляд за хворими і роздачу їм чаю й вина, позаяк на прислугу не можна було сподіватися.⁷

Нарікав головний хірург на тотальну невідповідність військової медичної служби до безпосередніх обов'язків із допомоги раненим і очікуваних бойових втрат. Начальник штабу і генерал-штаб-доктор⁸ з'явилися тільки опісля Інкерманської битви, ніби до того війни не було. Не заготовили ні білизни для ранених, ні транспортних засобів. «За кого вони вважають солдата? Хто буде добре битися, коли він переконаних, що його пораненого кинуть, як собаку».⁹

З 24 листопада 1854 року Пирогов розпочав вести журнал своєї експедиції, окремі частинки якого відправляв разом із листами дружині. Перше, що відзначив він у журналі стосувалося стану поранених. «Тільки відомо й очевидно, що ранені валяються, як собаки, і довго-довго потрібно клопотати, допоки їх приведуть до ненайгіршого становища».¹⁰

Вкрай складною проблемою медико-лікувальної місії у воєнно-польових умовах у Криму, за Пироговим, була нестача транспортних засобів, через що хворі постійно скупчувалися в різних місцях. Як наслідок, вимушене перебування та ночівлі на підлозі без матраців і білизни, потім вони потерпали від перевезення в тряських возах і по найгіршій дорозі у світі. Такі умови ускладнювали легкі рани і погіршували стан хворих.¹¹

Найбільше нарікань головного хірурга зумовлювало транспортування хворих, яке в листах він характеризував як «жахливе».

¹ Лист № 4 від 14 листопада 1854 р. Севастополь // Севастопольские письма.... С. 59.

² Інкерманська битва, що відбулася 24 жовтня 1854 р. Завершення підготовки західних союзників до штурму Севастополя і прибуття 10-ї та 11-ї піхотних дивізій російської армії підштовхнуло А. С. Меншикова негайно атакувати правий фланг англійців.

³ Лист № 6 від 24 листопада 1854 р. Севастополь // Севастопольские письма.... С. 72.

⁴ Лист № 6 від 24 листопада 1854 р. Севастополь // Севастопольские письма.... С. 72-73.

⁵ Лист № 6 від 24 листопада 1854 р. Севастополь // Севастопольские письма.... С. 64.

⁶ Сердобольні вдови – організована громада жінок-удів, які виконували обов'язки догляду хворих у лікарні для бідних Санкт-Петербурга. Їхні обов'язки включали нагляд за порядком у палатах, охайністю білизни, роздавання ліків та їжі, виконання приписів лікарів щодо догляду хворих. З сердобольних удів було сформовано гурт охочих і відправлено до Криму для догляду поранених. Керівництво ними доручено було М.І. Пирогову.

⁷ Лист № 7 від 29 листопада 1854 р. Сімферополь // Севастопольские письма.... С. 79.

⁸ Керівник медичної експедиції.

⁹ Лист № 6 від 24 листопада 1854 р. Севастополь // Севастопольские письма.... С. 73.

¹⁰ Лист № 8 від 6 грудня 1854 р. Сімферополь // Севастопольские письма.... С. 64.

¹¹ Лист № 8 від 6 грудня 1854 р. Сімферополь // Севастопольские письма.... С. 82.

У відкритих возах, без утеплення кожухами чи шубами протягом семи днів із Сімферополя до Перекопу везли поранених, які ночували просто в полі, чи в нетоплених татарських хатах, іноді лишалися кілька днів без їжі. Наостанок додавалася переправа човнами через Дніпро верст сімнадцять. На його думку, така ситуація промовисто свідчить про безтурботність і непередбачливість воєнної адміністрації, коли «нічого не заготовляли, жартували, не вірили, не готувалися».¹

Листи від січня 1855 р. містять інформацію про подальше ускладнення: «З кожним днем транспорти стають дедалі гіршими; шістдесят верст між Сімферополем та Севастополем треба їхати у візку тижнів зо два, не перебільшуючи». Головний хірург промовисто описав дружині реалії транспортування хворих за таких умов, очевидцем яких був. «...Рушило сімсот хворих із Сімферополя до Перекопу; їх поклали по три і чотири на татарські гарби, без підстилок, без покришок, лише в солдатських шинелях, одягнених подекуди тільки на сорочки, і так повезли в дорогу, що триває тиждень; а ночівлі ніде немає, отже, ночуй просто неба».² Непоодинокі під час транспортування бували втрати. На шляху, біля Перекопу, від втоми рухатися по плавкому бруду, холоду і виснаження вони втратили разом триста осіб, яких уранці знайшли замерзлими.³

Аналіз листування переконує, що М. І. Пирогов постійно зайнятий. Облаштовував нові госпіталі в Севастополі через складність транспортування поранених. Зокрема, в будинку дворянського зібрання перев'язний пункт був організований вже давно: у танцювальній залі та на хорах розмістили хворих, на більярді сконцентрували корпію⁴ та бинти, у буфеті поклали фельдшерів.

Зрозуміти занепокоєння головного хірурга й оцінити реальний обсяг роботи медико-лікувальної місії ним очолюваної під час Кримської війни можливо, виокремлюючи

в епістолярії фрагментарні дані про чисельність поранених. Приміром, на початку грудня 1854 р. Пирогов значив про понад три тисячі поранених у Севастополі, чотири тисячі – у Сімферополі, сімсот – у Карасубазарі, п'ятсот – у Бахчисарай, півтори тисячі – у Феодосії.⁵ У часи відносного затишшя під час облоги поранених щодень було близько десяти осіб.

Навантаження медиків безпосередньо зумовлювала ситуація на передовій. «Раптом привалило до шестисот поранених за ніч, і ми зробили протягом дванадцяти годин понад сімдесят ампутацій».⁶ На жаль, під час війни такі історії одно повторювалися. Так, із 27 березня по 21 квітня лише ампутацій було зроблено до п'ятисот. Головний хірург відзначив і самовіддану працю колег з його місії. Зокрема, Е.В. Каде і Л.В. Беккерс у кінці лютого 1855 р. повернулися з відрядження до Козлова, де оперували 600 ранених.⁷

Роботи в медиків у Севастополі було аж надто: організовували нові перев'язні пункти в будинках місцевих обивателів, відокремлювали згангренованих хворих, яких було чимало від нечистоти та холодної пори року. Для останніх облаштували спеціальне гангренозне відділення, яким завідував лікарський помічник І. Калашников, котрого за це прозвали Хароном. Надважкі умови праці у цьому відділенні для необізнаної в медичних тонкощах дружині Пирогов пояснив досить просто: господарям після війни, якщо будинки вціліють, доведеться все переробити, оскільки стіни, підлога і все навкруги просочилося гниллю.⁸

Отримали черговий наказ – готувати ліжка для хворих. Головний хірург вкотре замислився над організаційними питаннями. Констатував дружині, що локацію для шпиталю відшукати можливо, але матраців і білизни катастрофічно не вистачало. Хворі лежали тижні зо три на тому самому брудному матраці і в незмінюваному одязі. Нижчий медперсонал і жінки-волонтерки ледь встигали мити бинти, нерідко їх накладали мокрими. Споглядаючи на це, Пирогов визнав, що корпії та перев'язувальних засобів

¹ Лист № 9 від 13 грудня 1854 р. Бахчисарай // Севастопольские письма.... С. 85; Лист № 10 від 18 грудня 1854 р. Севастополь // Севастопольские письма.... С. 86-87.

² Лист № 12 від 3 січня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма.... С. 94.

³ Лист № 13 від 13 січня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма.... С. 102.

⁴ Корпія – висмикані зі старого полотна нитки, що їх уживали замість вати та марлі як перев'язувальний засіб.

⁵ Лист № 8 від 6 грудня 1854 р. Сімферополь // Севастопольские письма.... С. 83.

⁶ Лист № 26 від 22 квітня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма.... С. 130.

⁷ Лист № 20 від 25 лютого 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма.... С. 115.

⁸ Лист № 15 від 30 січня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма.... С. 106-107.

завжди буде недостатньо для поранених. На війні щодо забезпечення такими матеріалами домінував принцип: чим більше, тим краще. Водночас Пирогов визнав, що з прибуттям його місії бруду та нечистоти в госпіталях стало менше. Лікарі і медичний персонал мужньо зносив значні обсяги роботи, хоча, за зізнанням Пирогова, хворих на проноси та лихоманки серед поранених було достатньо.

Сподівання на очікуване покращення ситуації зі шляхами, транспортом, провіантом і госпіталями Микола Іванович висловив при розширенні повноважень генерал-губернатора Новоросії та Бесарабії М.М. Анненкова і на сусідні губернії: Воронежську, Катеринославську та Курську. Нагальну потребу такого заходу – допомоги сусідніх губерній – він представив у доповідній записці відразу по приїзду до зони бойових дій. Головний хірург застерігав про необхідність вжити заходів для вчасного транспортування хворих углиб держави, оскільки їхнє скупчення біля лінії фронту неминуче загрожувало поширенням тифу, що врешті і сталося. Епідемію супроводжувала значна кількість смертей від тифу. Лікарів хвороба також не минула.¹

Навесні 1855 року становище в госпіталях Криму ускладнилося. Чисельність поранених у Севастополі зростала з кожним днем. Російська військова адміністрація не вживала заходів, щоб вивезти ранених з міста. Значне скупчення хворих (у Севастополі до 7000 осіб, у Сімферополі – 6000) у разі продовження облоги за умови літньої спеки і «типовому менеджменті», за оцінками М.І. Пирогова, загрожувало небезпекою поширення. Він відверто і наполегливо інформував про можливі ризики представників військового командування.

Головний хірург написав доповідну записку головнокомандувачу Горчакову, особисто говорив з ним і начальником штабу Коцебу, з Анненковим, з Нахімовим тощо. Він невтомно переконував вивезти ранених з міста на Північну сторону. Запропонував там розгорнути намети, які будуть ліпше провітрюватися, ніж казарми та госпіталі. Наполягав Пирогов також на доцільності постійного транспортування хворих подальше від зони бойових дій, що в свою чергу вивільняло місця для новоприбулих поранених. Утім, реакція військового керівництва

¹ Лист № 22 від 6 березня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма.... С. 118.

в Криму була позитивно бездіяльною («все це приймається, але нічого не робиться»). Чинниками такого безвідмовного споглядання армійських очільників Пирогов зазначив відсутність грошей, брак наметів, малу кількість коней та фур, не визначеність із локаціями розміщення, оскільки всі найближчі госпіталі вже переповнені. Насамкінець свого допису дружині Микола Іванович відверто визначив головний корінь усіх проблем російського імперського істеблїшменту: «...І усюди крадуть, і усюди безладдя, як і раніше».²

Пирогов нарікав на загальний безлад у всьому під час Кримської війни, але найбільш подразнювальним чинником для нього було неприйнятне ставлення військового керівництва до «бідних поранених». Майже за місяць до бомбардування Севастополя³ Пирогов у доповідних головнокомандувачу (князю Горчакову) наполягав щодо необхідності евакуювати поранених з міста й облаштувати наметовий госпіталь у безпеці. Військова адміністрація завсіди мала відмовку: то грошей на транспорт немає, то наметів.

Утім, як тільки притисло, почалося бомбардування і від скупченості поранених у казармах учинилася гангрена («антонів вогонь»), так поспіхом абияк все робилося. Будучи очевидцем, Пирогов описав дружині дії військових: «Учора перевезли разом чотириста ранених, поскидали до солдатських наметів, де ледь можна сидіти; склали людей без рук, без ніг, зі свіжими ранами на землю, лише на поганенькі матраци. Сьогодні цілий день дощить. Що з ними сталося? Бог знає».⁴ Виявлене головним хірургом становище хворих у солдатських наметах під зливним дощем справдило його гіркі очікування: «Приїхав і бачив, що вони лежать у багнюці, як свині, з відрізними ногами».⁵

Становище в наметовому шпиталі дійсно не давало спокою головному хірургу, який у листуванні неодноразово повертався до цієї проблематики. Нині, читаючи

² Лист № 24 від 25 березня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма.... С. 123.

³ Друге посилене бомбардування Севастополя з 28 березня по 7 квітня 1855 р., під час якого західні союзники здійснили 165 тис. артилерійських пострілів.

⁴ Лист № 27 від 29 квітня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма.... С. 133.

⁵ Лист № 27 від 29 квітня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма.... С. 135.

його епістолярій, наживо представляється картина, як розмоклий від дощів севастопольський глей перетворився на клейкий тягучий бруд, що липнув до чобіт, які ставали важкими, як пудові гири. У той самий час поранені лежали у простих солдатських наметах, по четверо в кожному, без ніг, без рук, на полотняних простирадлах, набитих ликом, а лікарі їх перев'язували, стоячи по коліна в грязиві.¹

Укотре виявлена недбалість російської військової адміністрації про обов'язки щодо поранених поглибила рішучість Пирогова відстоювати право на життя зацілілих, попри розширення угруповання особистих недругів. Головний хірург діяв принципово, без оглядки на чини та звання, негайно доповідною поінформував головнокомандувача про побачене.

«ДЕНЬ, НЕЗВАЖАЮЧИ НА ОДНОМАНІТНІСТЬ ОБЛОГИ, МИНАЄ В ТУРБОТАХ»

Від перших днів перебування на Східній війні щодення головного хірурга майже незмінне: «Я виїжджаю вранці о 8 годині верхи в госпіталь і повертаюся весь у крові, у поті та в нечистоті о 4, 5 та 6 годині вечора».² Госпіталь у Севастополі організували в бараках – колишніх морських казармах. Ліжка мали небагато ранених, більшість було розміщено на нарах. Матраци, просякнуті гноєм і кров'ю, не мінялися днів чотири – п'ять через брак білизни і соломи.³

Зовнішній вигляд головного хірурга обложеного Севастополя було підпорядковано військово-польовим умовам служби. Свій костюм він вважав верхом досконалості. Поверх панталон натягував великі мужицькі чоботи, куплені дорогою в Катеринославі, щоденно змащуванні салом, вдягав дипломатичний сюртук. При виїзді до шпиталю зверху надягав солдатську шинель, куплену в солдата і перешиту придворним шевцем. Наостанок – мундирний кашкет, позичений у колеги О.Л. Оберміллера.⁴ Шинель, за іро-

нічним зауваженням М.І. Пирогова, мала чимало переваг у Севастополі вже тому, що була одного кольору з брудом. Інколи, він навіть спав у солдатській шинелі.

О десятій годині починали перев'язки, що тривали до другої – третьої години дня. О третій годині розпочинали оперувати хворих. Усіх ранених, котрі потребували оперативного втручання, зносили в одну довгу кімнату. Там на трьох столах одночасно групи лікарів і допоміжного персоналу робили по 10 – 12 операцій (до настання темряви).⁵

З пожежтованих сум Пирогов роздавав по осьмушці чаю і фунту цукру на кожного пацієнта, придбав для шпиталю чайників і вина. На перев'язках хворим також поїли чаєм і роздавали по стакану вина. Лише впоравшись з роботою в госпіталі, лікарі з головним хірургом поверталися на квартиру, обідали, відпочивали і спілкувалися.

Життя на війні не давало Пирогову підстав нидітися. Думок інших, як тільки про поранених, не було. «Засинаєш і бачиш рани у вісні, прокидаєшся – теж саме. Читати і писати часу немає. Стомлений, увечері мрієш лише про відпочинок».⁶

Військово-польові умови служби зумовили простоту побуту медиків, які водночас дотримувалися застережних гігієнічних норм. Зокрема, уранці Микола Іванович умивався морською водою. Перед сном знімав спідню червону фуфайку і витирався спиртом. Засинав, будимий неодноразовим кусанням блоши.

Пирогов у листах до дружини аналізує, як перебування на війні трансформує установлені звички індивіда. Приміром, сформована гігієнічна норма – часто брати нові сорочки – в Севастополі уже не спрацьовувала. Щиро зізнається дружині, що в коловороті справ не змінював спідню по шість і по сім днів. Не завжди вдавалося включити до розпорядку дня улюблені обливання холодною водою, подекуди не вмивався днями.⁷

Початок грудня 1854 р. Пирогов провів у Сімферополі, де протягом тижня оглянув усіх поранених, розміщених у двадцяти локаціях. Раненими були зайняті всі громад-

¹ Лист № 28 від 30 квітня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма.... С. 137.

² Лист № 4 від 14 листопада 1854 р. Севастополь // Севастопольские письма.... С. 59.

³ Лист № 7 від 29 листопада 1854 р. Сімферополь // Севастопольские письма...С. 76.

⁴ Лист № 7 від 29 листопада 1854 р. Сімферополь // Севастопольские письма...С. 76.

⁵ Лист № 7 від 29 листопада 1854 р. Сімферополь // Севастопольские письма...С. 77.

⁶ Лист № 7 від 29 листопада 1854 р. Сімферополь // Севастопольские письма...С. 78.

⁷ Лист № 11 від 25 грудня 1854 р. // Севастопольские письма...С. 88.

ські споруди міста: губернське правління, дворянське зібрання, шляхетний пансіон і багато приватних будинків. Порядок дня головного хірурга визначали його службові обов'язки: від 9 години ранку до 16 години він щодня був зайнятий оглядом хворих у шпиталях, перев'язками й операціями. Про свої побутові умови зауважив дружині, що проживав у поганому номері готелю «Золотий якір», вечорами ловив бліх і вошей, їздив брудними вулиця і смакував чудові груші.¹ Прикметно, що поміж щоденного потоку людських страждань, оточуючого бруду і крові, працездатності на межі можливого, Пирогов виявляє задоволеність від життя, по-дитячому широко описує присмак кримських груш.

У січні 1855 р. за ініціативи Пирогова у Севастополі обладнали окремих медичний двір, де працювали десять лікарів і двадцять сестер милосердя. Він задоволений спільною роботою медичного персоналу – «все навколо мене у діяльності». Микола Іванович роз'яснює дружині, що нудьгувати він часу немає: «Буваю в чотирьох шпиталях та перев'язних пунктах; щодня нові поранені».²

Розпорядок дня головного хірурга, в основному, лишився незмінним: підйом о сьомій годині, о пів на дев'яту на нього вже чекав прикомандирований візник для поїздки до шпиталю. Там до двох і трьох годин дня за його участі проходив огляд, оперування і перев'язка поранених. Потім Пирогов переїжджав човном через бухту на Північну сторону міста, де також діяв шпиталь і лишався там до чотирьох годин. Опісля повернення додому неவிбагливий обід (борщ і котлети), чашка кави і пообідній сон. О шостій годині вечірня візитація, увечері – перевірки та кореспонденція, іноді шахи. Щодень так минало; гуркоту гармат, розриву бомб медики і не помічали.³

В епістолярії Пирогов визнає, що перебування на війні трансформує усталену систему цінностей, в якій дрібнота, мотлох пристойності, одноманітність зовнішніх форм зникають. Тлом воєнного щодення стала солдатська сермяга і довгі брудні чоботи, на якому уже не помічали ні ківерів, ні еполет, ні чиновницьких фраків і навіть

ордени бачили зрідка. Відповідно зникла формальність і в шпиталі: хто лежав на ліжку, хто на нарах, хто на підлозі, хто кричав, хто вуха затикай, хто вмирав не охнувши, хто курих махорку, хто пив збитень.⁴

Порушило усталений порядок дня головного хірурга обложеного Севастополя тільки погіршення власного стану здоров'я. Безперечно, давалася взнаки кількамисячна виснажлива праця, немолодий вік, а також воєнно-польові умови побуту. Кілька тижнів Пирогов перебував затворником, не виходячи з квартири в Севастополі, докладаючи зусиль для власного одужання. Серед медичних сестер так само були хворі, занедужав і головнокомандувач.⁵ Пошесть проявилася: четверо лікарів і шестеро сестер занедужали тифом. О.Л. Оберміллер перебрав на себе тягар основної діяльності: працював на перев'язному пункті і відвідував хворий медперсонал.⁶

Саме під час хворобливого затворництва Пирогова до Севастополя дійшла звістка про смерть російського імператора («ім'я Миколи I вже належить історії»)⁷. 1 березня 1855 р. війська і чиновники присягнули новому імператору Олександрові II.

Щодення військово-польової медичної місії, очолюваної М.І. Пироговим, в умовах активного ворожого обстрілу деталізовано в одному з листів, написаного після Паски 1855 року. Головний хірург фіксував події безпосередньо з перев'язного пункту в Севастополі, куди він з колегами переїхали. «...Потужна канонада з тисячі п'ятисот облогових гармат, полетіли бомби і ракети, ми прожогом побігли на перев'язний пункт і незабаром вся величезна зала почала наповнюватися ураженими зі страшними ранами: відірвані руки, ноги по коліна і до поясу приносили разом із раненими на ношах; понад чотириста поранених прибуло за добу, більш як тридцять ампутацій».⁸

Страшні реалії війни не минули і цивільне населення – переважно дружин і ді-

¹ Лист № 8 від 6 грудня 1854 р. Сімферополь // Севастопольские письма...С. 81.

² Лист № 13 від 13 січня 1855 р. // Севастопольские письма...С. 99.

³ Лист № 13 від 13 січня 1855 р. // Севастопольские письма...С. 100; Лист № 14 від 26 січня 1855 р. // Севастопольские письма...С. 101.

⁴ Лист № 14 від 26 січня 1855 р. // Севастопольские письма...С. 103.

⁵ Лист № 17 від 19 лютого 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 110-111.

⁶ Лист № 18 від 22 лютого 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 112.

⁷ Лист № 21 від 1 березня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 115.

⁸ Лист № 25 від 7 квітня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 127.

тей матросів, які попри небезпеку бомбардувань лишалися в обложеному Севастополі. Вони зазнавали уражень від обстрілів, їх доставляли на перев'язний пункт із рваними ранами. Значний обсяг медико-хірургічної роботи Пирогов окреслив досить лаконічно: «Ми в роботі і ніч, і день».¹ Десять лікарів і вісім сестер невтомно працювали під керівництвом головного хірурга, по черзі, удень і вночі, оперуючи і перев'язуючи поранених. Аналіз листування дав підстави виокремити конкретні випадки здійснених головним хірургом операцій. Він просив дружину переказати їхньому знайомому М. І. Пущину новини щодо його племінника Завалишина. У нього ядром відірвало руку, і Пирогов її вирізав з плечового суглобу. Оперований почувався краще, ніж очікуване, оскільки поранення було вкрай тяжке, з великим розривом шкіри і значною втратою крові.²

Від початку квітня 1855 р., з активізацією бойових дій у Севастополі, Пирогов жив у трьох різних місцях. Речі головного хірурга зберігалися в Миколаївській батареї, де для нього приготували каземат на випадок небезпеки. На попередню свою квартиру він їздив обливатися холодною морською водою і обідати. Водночас, день і ніч проводив на перев'язному пункті – у будинку дворянського зібрання, паркет якого покрив шар зашкарублої крові, в танцювальній залі лежали сотні ампутованих, на хорах та більярді було розміщено корпію та бинти. Із сумною іронією Пирогов відзначив, що замість танцювальної музики у величезній залі лунали стогони поранених.

«ЩО В ЦЬОМУ ХАОСІ ТОЧНО ДОБРЕ, ТО ЦЕ СЕСТРИ МИЛОСЕРДЯ»

З великою надією взимку 1854–1855 року в Севастополі Пирогов чекав на приїзд сестер милосердя. Хоча хворих і доглядали кілька жінок, роздавали їм чай, але нарікав на їхню неохайність. На той час сестри-доглядачки зі столиці вже продемонстрували в шпиталях свою сумлінну і акуратну роботу з догляду за пораненими.

Перші враження від прибуття Хресто-воздвиженської громади сестер, на яку покладав значні надії щодо догляду хворих та

поранених, Микола Іванович із захватом описує дружині. Сестри милосердя виявилися настільки запопадливими, наскільки від них вимагали. Увесь день і ніч вони проводили у шпиталі. Сестри змінили госпітальне щодення на краще: дбали про їжу і питво поранених, роздавали чай і вино, яке головний хірург їм видавав.³

Чисельність прибулих зі столиці сестер милосердя становила до тридцяти осіб, і вони ревно взялися за справу. Удень і вночі позмінно чергували в шпиталях, допомагали при перев'язках, асистували на операціях, роздавали хворим чай і вино і наглядали за слугами, доглядачами і навіть за лікарями. Присутність охайно одягненої жінки, щирої в допоміжній, на думку Пирогова, підживляла плачевну юдоль страждань і бід поранених.

Їхня очільниця – О. П. Стахович, жінка ще не стара, керувала сестрами досить вправно й енергійно, особисто відвідувала госпіталі і спостерігала за роботою підлеглих. У складі сестер милосердя були і добре освічені жінки: монахиня чи послушниця, вдова офіцера, пані Лодє, яка знала п'ять мов і опікувалася переважно раненими полоненими.⁴ Остання відразу окреслила межі гендерно допустимого в її товаристві: вона готова була потерпати від завантаженості обов'язками в сестринській місії, за винятком непристойного для жінки. Відтоді чемні медики в її присутності прикривали поранених простирадлами та ковдрами.

Зауважимо, що це був досить новаційний захід – залучення сестер-доглядальниць до праці в шпиталях у зоні воєнних дій. Противників і звиклих усе очорняти в соціально-медичного експерименту було чимало як у столиці, так і в діючій армії в Криму. Від початку, при представленні головнокомандувачу головний хірург вислухав від нього скептичні міркування щодо очікуваної жіночої місії, які князь О. С. Меншиков по-мужицьки зводив до статевих відносин: «Чи буде толк від них? Щоб не зробити після ще 3-го сифілітичного відділення в госпіталі».⁵

Боронити авторитетність сестринської місії взявся особисто Пирогов. Як тільки

³ Лист № 10 від 18 грудня 1854 р. // Севастопольские письма...С. 86.

⁴ Лист № 8 від 6 грудня 1854 р. Сімферополь // Севастопольские письма...С. 81.

⁵ Лист № 6 від 24 листопада 1854 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 73.

¹ Лист № 25 від 7 квітня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 127.

² Лист № 25 від 7 квітня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 129-130.

почали плескати язиками про любовні інтриги сестер з офіцерами, він категорично заборонив посилати останніх до юнкерів, серед яких було мало тяжко ранених. Захід виявився ефективним, оскільки, за визнанням Миколи Івановича, відтоді поголосу про «амури» не чули.¹

Щоб запобігти можливих сутичок між відрядженими зі столиці сестрами, об'єднаних спільною метою – допомоги пораненим, проте з різних відомств, як досвідчений організатор Пирогов вирішив розмістити першу громаду окремо від другої. Сестер милосердя відправив до Севастополя, Бахчисараю та Карасубазару, а вдів лишив у Сімферополі.² Водночас головний хірург міркував дружині про складність умов праці, що очікували на жінок у Севастополі. Він добре знав, що їм доведеться проживати в бараках, до шпиталю ходити пішки, місити грязиво чоботами. Утім, надважкі умови сестринської місії та побуту в зоні бойових дій, на думку Миколи Івановича, стануть лакмусом – виявлять тих, хто зголосився до справи за покликом сумління, а хто з інших розрахунків.

Сестри милосердя старанно допомагали лікарям. Вони, за оцінкою Пирогова, дійсно достойні похвали.³ Сестри І-го заїзду від незвичних для них занять, клімату, а також за попадливості при виконанні своїх медичних обов'язків майже всі перехворіли. Не обійшлося і без втрат: три сестри померли, їхня очільниця лежала при смерті на час написання листа. Як організатор медико-госпітальної справи в Севастополі Пирогов щиро зрадів прибуттю II-ї когорти сестер у січні 1855 р., у складі яких була К.М. Бакуніна, котра по війні організує громаду сестер милосердя в столиці на постійній основі. Сестри-доглядальниці вкрай необхідні, оскільки немає кому доручити роздавати вино та чай хворим.⁴

Навесні 1855 р. Пирогов підготував другий докладний звіт про діяльність сестер милосердя, який планував відправити до столиці, оскільки пишався їхньою працею. Він особисто обстоював ідею запровадження посад медичних сестер у військових гос-

пітальях перед дурнячими нападками старих ковпаків і радів з того, що їй вдалося втілити в життя.⁵ Утім, висловлює і застереження щодо праці медичних сестер, у разі свого від'їзду, «хоч би вони, як баби чи воєначальники, не заїдалися і одне одному не капостили».⁶

У листі до дружини Пирогов кваліфікував як «геройський» вчинок сестер, про який дійшла чутка. У Херсоні сестри милосердя актуалізували справу зловживань в місцевому госпіталі і довели її до слідства. При цьому, на думку головного хірурга, шахрайські обгородки дійсно мали місце, якщо причетний до них аптекар наклав на себе руки. Принциповий Пирогов не висловив жодного жалю щодо самогубства підозрюваного («так і треба, одним шахраєм менше»), що опосередковано підтверджує поширеність таких корупційних схем під час війни, зокрема і в севастопольських госпітальях («не зле, якби і з тутешнім Федором Івановичем зробили те саме»)⁷.

Безперечно, не все було гладко в новій справі жіночого сестрування в військових шпитальях у зоні бойових дій. Як визнав Пирогов, між сестрами, так само, як і між військовими у головній квартирі, побутовали інтриги.⁸ Окрім того, головні лікарі та комісари ширили чутки, що без сестер, тільки з фельдшерами, було краще. На думку Пирогова, дійсно, їм було ліпше і спокійніше. Головний хірург із прибулих сестер зорганізував також і сестер-господарок, у розпорядженні яких відтоді були горілка, вино, чай і всі пожертвовані речі.⁹ Комісари не мали до них доступу, тому бажали знеславити жіночу місію сестер милосердя.

На тлі щодень баченого хаосу, ще більш практично значущою і рятівною для загальної справи допомоги пораненим Пирогову видавалася місія прибулих сестер милосердя. «Генерал-штаб-лікар – попихач, який вміє лише підтакувати та хвалити те, що погано. У шпитальях немає жодного зайвого матраца, немає хорошого вина і хінної

¹ Лист № 9 від 13 грудня 1854 р. Бахчисарай // Севастопольские письма...С. 85.

² Лист № 8 від 6 грудня 1854 р. Сімферополь // Севастопольские письма...С. 81.

³ Лист № 12 від 3 січня 1855 р. // Севастопольские письма...С. 96.

⁴ Лист № 13 від 13 січня 1855 р. // Севастопольские письма...С. 99-100

⁵ Лист № 24 від 25 березня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 124.

⁶ Лист № 24 від 25 березня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С.126.

⁷ Лист № 24 від 25 березня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С.125-126.

⁸ Лист № 13 від 13 січня 1855 р. // Севастопольские письма...С. 98.

⁹ Лист № 27 від 29 квітня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 135-136.

кірки, навіть кислот на випадок поширення тифу. Майже половина лікарів злягли від хвороби. Що в цьому хаосі точно добре, то це сестри милосердя.... Якби не вони, то хворі б сьорбали замість ситного супу помий і лежали б у бруді».¹ Пирогов тішився з того, як вправно сестри милосердя господарювали в шпиталях, готували їжу ліки роздавали ліки. Утім, самовідданих жінок-доглядальниць не оминула загальна проблема, вони так само хворіли.

«БЕЗЛАДДЯ, БЕЗДУМНІСТЬ І НЕПЕРЕДБАЧЛИВІСТЬ – НЕВИКОРИННІ»

Смисл власного рішення щодо поїздки на війну, до Севастополя в зону безпосередніх бойових дій, Микола Іванович обмірковує в листуванні з дружиною, котру благав не скучати і не нарікати на нього. Він сповнений бажання працювати. Лікар утішав дружину глибоким переконанням того, що залишив її і дітей не дарма, зазнавав поневірянь і розлуки задля високого і святого. «Терпи; почате треба завершити, не можна ж, зробивши справу, поїхати, нічого не скінчивши; чекає ще багато; подумай тільки, що ми живемо на землі не для себе;...перед нами розгортається велика драма, наслідки якої даватимуться взнаки, можливо, через століття; грішно, склавши руки, бути лише стороннім глядачем».²

Подальше листування виявляє рішучу непохитність Пирогова, попри всі супутні обставини, виконувати доручену йому військово-польову місію головного хірурга обложеного міста. «Розпочате потрібно скінчити. Допоки я відчуваю, що тут корисний і поки мене не прогнали звідси, я маю дати раду справі і не повертатися додому без результату; я їхав до Севастополя не для того, щоб сказати, що був тут».³ «Мій ангел, будь спокійна; Господь оберігає нас усіх; поцілуй і благослови за мене дітей; бережи їх, бережи себе, нудьгу і печаль викинь з серця. Надійся, вір і молися».⁴

В севастопольському епістолярії М.І. Пирогов час від часу звертається до власної службово-професійної стратегії, якою керувався протягом життя. «Їхати чи клопотати про посаду ніколи не буду», – стверджував він у листі, навіть у разі переконаності, що таке місце буде по ньому. Водночас визнає, що в разі його призначення, вважав би негідним і малодушним відмовлятися. Зізнається, що в серці ще не убавилися поривання до високого і святого, ще не втрачено силу волі жертвувати родинним затишком і особистим щастям.⁵

На тлі високоморальних засад душевної організації М.І. Пирогова, представлених в його листуванні з дружиною, підкріплених невтомною і безкорисливою діяльністю лікаря щодо страждальців і ранених, впадає в око професійність, вимогливість і непохитність головного хірурга Севастополя в службових відносинах з армійським начальством. Прибувши до міста і ознайомившись з реальним становищем у тимчасово облаштованих шпиталях, він приєднався до кола критиків-антагоністів головнокомандувача. Микола Іванович категоричний в оцінках князя О. С. Меншикова. «Поганий Цезар», який не співчуває солдатам, а власні прорахунки прагне приховати за містичним мовчанням і вдаванням спартанством. Головнокомандувач російської армії в Криму занедбав військову адміністрацію, шляхи сполучення і транспорту, запустив всю медичну частину.⁶ Головний хірург не може змовчати про наболіле. Він досить гостро критикує дії, а швидше – бездіяльність головнокомандувача на війні. Підготувавши дружині докладний і щирий опис вражень від баченого та перечитавши викладене в листі, Пирогов жахнувся власної відвертості і вирішив відправити принагідно.⁷ «Лист лежить у мене в портфелі; його боюся послати, бо в ньому багато правди».⁸

Розуміючи залежність очолюваної ним військово-польової медичної місії від настрів головнокомандувача, штабних офіцерів, чиновників і місцевої адміністрації,

¹ Лист № 24 від 25 березня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 124.

² Лист № 8 від 6 грудня 1854 р. Сімферополь // Севастопольские письма...С. 80.

³ Лист № 15 від 30 січня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 108.

⁴ Лист № 21 від 1 березня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 117.

⁵ Лист № 14 від 26 січня 1855 р. // Севастопольские письма...С. 101.

⁶ Лист № 6 від 24 листопада 1854 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 74-75.

⁷ Лист № 7 від 29 листопада 1854 р. Сімферополь // Севастопольские письма...С. 76.

⁸ Лист № 8 від 6 грудня 1854 р. Сімферополь // Севастопольские письма...С. 80.

та зважаючи на схильність петербурзького товариства до пересудів та інтриганства, Пирогов благав дружину не показувати нікому його листа: «...Я зазначаю дещо про Меншикова, щоб це не розійшлося».¹ Лише після звістки про відставку головнокомандувача він поінформував свого постійного адресата – О. А. Пирогову щодо можливості ознайомити з його листом про Меншикова всіх охочих. «Я дочекався нарешті, що цього пугача змінили; можливо, і ми цьому дещо сприяли; замість нього їде Горчаков з Південної армії; допоки командує Сакен».²

Критичні закиди Пирогова щодо Меншикова з приводу не відвідування останнім поранених, не нагородження відважних, донесли новопризначеному головнокомандувачу князю М. Д. Горчакову, який за першої зустрічі з Миколою Івановичем у шпиталі не тільки детально розпитав про становище, а й зажадав указати з поміж ним прооперованих солдатів, достойного на відзначення георгіївським хрестом.³ Такий показний вчинок, на нашу думку, свідчив не лише високу авторитетність головного хірурга як професіонала, а й значущість його персони як виразника громадської думки тогочасної севастопольської спільноти, на яку зважали і в Санкт-Петербурзі. Утім, споглядаючи військовий менеджмент головнокомандувача Горчакова, Пирогов визнав, «якщо сам Бог не допоможе..., то з ним далеко не заїдеш. У військовій справі, безперечно, я не суддя, і сам лукавий їх не розбере, що вони виробляють і що думають робити, – та ще чи думають – питання. Один одному заздрять і ногу підставляють, як би прибрати».⁴

Сильно засмучували М. І. Пирогова розбрат та інтриги, що панували між воєначальниками і деморалізували становище. Поранені так само одно скаржилися на безлад. «Чи час інтригувати, сперечатися і розмірковувати над тим, чого чи той чи інший отримав нагороду, змагатися один з одним, коли потрібна одностайність; а її немає, я це бачу ясно. Чи це любов до батьківщини, чи справжня військова честь? Серце завмирає, коли

бачиш на власні очі, в чийх руках доля війни, коли ближче ознайомишся з особами очільників. Вони, не соромлячись, не приховуючи від підлеглих, дуркають один одного. Добре переконувати самого себе: «Ні слова; це не твоя справа», – але ж ніяк не мовчиться, зокрема, коли розмовляєш із дружиною».⁵

До Східної війни Пирогов був добре обізнаний з долею поранених у російській армії і мав намір сприяти поліпшенню їхнього становища. Безпосереднє перебування в зоні бойових дій остаточно переконало головного хірурга, що «за *нашої* (російської – курсив О. Д.) розпорядливості – це неможлива річ; безладдя, слов'янська бездумність і непередбачливість – невикорінні, хоч кіл на голові теши».⁶

Пирогов визнає, що проточив голову військовій адміністрації щодо заходів із підготовки до прийому майбутніх поранених («за нової справи, якщо буде хоч тисяча поранених, то вони валятимуться, як свині»). Утім ніхто не поворухнувся – якимось воно буде. Саме такі сподівання, що все буде гаразд, дії навмання в ситуації де, варто планувати і прогнозувати усі можливі наслідки, Пирогов відносить до прикметних характеристик російського психологічного складу⁷. З прикрістю зауважує, що опісля все буде гладко і пісочком посипано.

Ще коли ампутованих перевезли і склали на землю у звичайні солдатські намети, головний хірург попередив, що за першої негоди вони барложитимуться в багні. Обіцяли, що такого не станеться. Особисто проінспектував наметовий госпіталь після дощу, де Пирогов, загрузнувши по коліна, побачив усіх промокшими і негайно відписав про загрозливу ситуацію начальнику штабу. Він гарно усвідомлював, що його черговий допис не сподобається.

Головний хірург саркастично зауважує, невже це і є покращення, на яке сподівалися від прибуття до Севастополя М. Д. Горчакова. Спеціальних госпітальних наметів, сукняних, критих парусиною, в яких можна розмі-

¹ Лист № 9 від 13 грудня 1854 р. Бахчисарай // Севастопольские письма...С. 85.

² Лист № 20 від 25 лютого 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 114.

³ Лист № 23 від 18-19 березня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 120.

⁴ Лист № 24 від 25 березня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 124.

⁵ Лист № 27 від 29 квітня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 132-133.

⁶ Лист № 24 від 25 березня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 125.

⁷ У листах до дружини він вживає термін слов'янський. Ідеологію панславізму використовували задля обґрунтування права Російської імперії на збирання і патронат усіх слов'янських земель.

стити тридцять-сорок ліжок (як робило військово-морське відомство для своїх), зовсім немає. У наявності десяток якихось подертих солдатських наметів, використовуваних для поранених, котрі навіть не обкопали канавами від дощу і не влаштували в них нари.¹ Начальник штабу Коцебу, до якого Пирогов висловив претензії, удавав, ніби не зрозуміє про що йдеться. Опісля, прикидаючись, напустився на генерал-гевальдігера², який усю провину звернув на генерал-штаб-лікаря. Як саркастично зауважив Микола Іванович дружині, «як завжди, сам чорт не розбере, хто правий, а хто винний».

Лікар замислюється щодо різниці підходів військових начальників до армійської парадності та церемоній, що навіть в умовах війни зберігали пишноту, і вибулих зі строю ранених бійців, яких вважали за «відпрацьований матеріал», отже подальшою долею не цікавилися. «Коли полковий командир дає обід, то він уміє з наметів залу влаштувати, а для поранених цього не потрібно; лежить по четверо безногих у солдатському наметі. Як помирають, то лікарі винні, що смертність велика; так бреши, не бійся».³

Недалекоглядність тогочасного російського суспільства виявлялася і в другорядності речей, які жертвувателі відправляли в діючу армію. Приватні пожертви мали імпульсивно-емоційний характер, тому не набули формальної організованості і раціонально-практичного змісту. Головний хірург нарікав на забаганковий асортимент товарів, що прибували до шпиталів. Пирогов визнає зайвим надсилання благодійниками сигар і цигарок, навіть чаю і цукру; замість них нагально необхідними були підводи, намети, матраци. Утім, він добре розумів, що зробити це не так легко.

З прикрістю Пирогов констатував, що клопіт начальства про смертність хворих набув виразного формалізму. «Сила силенна листування про кількість хворих і тих, хто вибуває з ладу, – як і завжди – папір все терпить: лікарям немає спокою ні вдень, ні вночі, – а який сенс?»⁴ Риторично питає самого

себе, чи можна запобігти смертності, чи думати про успішне лікування, за умови, коли ранених скупчили, як оселедці в діжці, і від початку не хочуть чи дійсно не можуть подбати про їхній прихисток, лігво і чистоту тіла?

Він подає філософію чиновництва миколаївської доби, яка по-суті зумовила банкрутство влади, стагнацію суспільного розвитку і військово-політичну катастрофу Російської імперії в Східній війні. «Прагнули, щоб на папері все неодмінно було добре, а якщо ні, то потрібно мовчати».⁵ Те, що Пирогов був правий в оцінках тогочасної реальності, підтвердив історик М.П. Погодін, який відверто визначив причину кризового стану держави: «Усі канали для виявлення думок закриті, немає ні гласності, ні громадської думки, ні апеляції, ні протесту, ні контролю».⁶ Водночас Пирогов не приховував від дружини, що саме він не мовчав. «Хочуть гострити зуби на мене і за спиною чорнити, нехай, а все-таки поганого хорошим не назву».

Чим зумовлена принципова і категорично непоступлива позиція головного хірурга Севастополя? Чому він не слідував у фарватері загального чиношанування, мундирної ієрархії, незворушного споглядання чи виправдування дій вищого начальства? Відповідь так само знаходимо в його епістолярії, де він роз'яснював дружині обставини свого соціального становища. «Нині я вже вільний козак і заслужений професор; відслужив двадцять п'ять років за новою царською милістю і дослужую ще п'ятиріччя, а служити тут мені сто разів приємніше, ніж в академії».⁷ Зауважимо, що височайшим розпорядженням на вчену (медичну) службу М.І. Пирогова в Севастополі поширили права, даровані гарнізону міста, що означало місяць перебування головного хірурга в Севастополі дорівнював року вислуги⁸. Академік не приховував, що в осадженому Севастополі, принаймні, не бачив чиновницьких осіб, які засмучували життя, розум і серце, з якими по волі та з неволі зустрічався щодня в Петербурзі.

¹ Лист № 28 від 30 квітня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 137.

² Офіцер, який був начальником поліцейської частини в російській армії.

³ Лист № 27 від 29 квітня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 133.

⁴ Лист № 24 від 25 березня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С.125.

⁵ Лист № 27 від 29 квітня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 136.

⁶ Погодин М. О влиянии внешней политики на внутреннюю // Погодин М.П. Сочинения. Москва, 1874. С. 260.

⁷ Лист № 14 від 26 січня 1855 р. // Севастопольские письма...С. 102.

⁸ Малис Ю.Г. Примечания // Севастопольские письма... С. 215.

«Злостуйте, хто як хоче, я плюю на все. О, як зрадіє багато-хто з начальства, яких я бомбардую (доповідними записками. – О. Д.), як бомбардують Севастополь, коли я поїду. Я знаю, що багато-які цього тільки й бажають. Обізнані про це і відряджені зі мною лікарі, знають, що їх занапащать без мене, і тому, незважаючи на всі вмовляння й обіцянки, прагнуть слідом за мною втікати, необзир». ¹

* * *

«Служіння істині і вітчизні»², визначені Миколою Івановичем Пироговим як власне життєве кредо, він мав нагоду продовжити під час Східної війни як головний хірург Севастополя. Розуміючи, що «перед ним розгортається велика драма, наслідки якої даватимуться взнаки, можливо, через століття»,³ Пирогов не може бути стороннім глядачем. Сумління громадянина й обов'язок лікаря покликали його стати до помочі раненим. Сповнений бажання працювати, академік медицини полишив високі посади в столиці, родинний затишок задля служіння власним професіоналізмом військово-польовій хірургії.

Війна трансформувала усталені цінності, зникли дрібнота, мотлох пристойності, зовнішня формальність. Життя в облозі, під регулярними бомбардуваннями розкриває справжню сутність людини і наживо демонструє хто є хто. Вражає рішуча непохитність Пирогова, попри всі супутні обставини і скептицизм недругів, довести до логічного і продуктивного завершення доручену йому місію головного хірурга обложеного міста. Досягнувши самотужки високого й авторитетного становища в медичній галузі, Микола Іванович не бажав замовчувати наявний безлад і дезорганізацію російського військового началь-

ства, заручниками чого ставали найменш захищені – поранені і хворі. Подумки постійно з раненими, він регулярно допікав армійську адміністрацію доповідними про транспортування хворих, застерігав від можливих пошестей, прогнозував розвиток ситуації в шпиталях, рекомендував заходи щодо збереження життя зцілених і оперованих. Дійсно, він з чистою совістю мав право констатувати: «Все, що я міг робити, я зробив для Севастополя».

Щирий гуманізм головного хірурга Севастополя мав буденний вимір. Неослабна турбота про ранених включала як медичні заходи – сортування за ознаками ушкоджень/хвороби, вчасне оперування, уважний огляд при перев'язках, медикаментозне зцілення, полегшення їхніх страждань, так і профілактичні – облаштування зручних локацій і місць перебування (койок, помостів, матраців), дотримання санітарії в шпиталях, постачання перев'язувального матеріалу, належне харчування хворих.

Миколі Івановичу завдячуємо підтримкою новаційного заходу щодо допущення жінок у статусі сестер милосердя до військово-польових шпиталів задля догляду ранених і хворих. Удень і вночі сестри чергували в шпиталях, допомагали при перев'язках, асистували на операціях, роздавали хворим чай і вино і наглядали за слугами, доглядачами і навіть за лікарями. Від тоді охайно одягнена медична сестра, щира в помочі хворим, стала невід'ємною складовою медичної галузі України.

Вивчення севастопольського епістолярію М.І. Пирогова поглибило наше розуміння особистості лікаря-гуманіста, самовідданого захисника інтересів поранених на війні, а також інтелектуала-громадянина, висока моральність і відповідальне служіння суспільству якого були його сутнісним єством, а не демонстративними поривами під дією хвилини. Завершимо наше дослідження словами з епістолярію М.І. Пирогова, які нині вкрай актуальні для України, де видатний учений і лікар-гуманіст знайшов свій вічний спочинок, – «надійся, вір і молися».⁴

¹ Лист № 27 від 29 квітня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма... С. 135.

² Драч О. О. Микола Іванович Пирогов: становлення особистості інтелектуала крізь призму історичної антропології // *Człowiek w historii vs historia człowieka. Monografia zbiorowa* / red. Ihor Sribniak. Warszawa-Paryż: Międzynarodowe konsorcjum naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra, 2021. С. 183.

³ Лист № 8 від 6 грудня 1854 р. Сімферополь // Севастопольские письма... С. 80.

⁴ Лист № 21 від 1 березня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма... С. 117.

КОРЕЙСЬКА ДІАСПОРА В США У БОРОТЬБІ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ КОРЕЇ (1901-1920 рр.)

Розглядаючи процес переселення корейців на територію США, який був зумовлений різними факторами, видається доцільним здійснити поділ цієї категорії мігрантів на три основні групи. Прибуття першої з них (а це приблизно 7 тисяч фермерських робітників та членів їхніх сімей, залучених для роботи на цукрових плантаціях на Гавайях) припадає на період між 1901–1905 рр. У 1910–1924 рр., до США прибуло близько тисячі молодих кореянок (у якості наречених), також відомих як «жінка з картинки»¹, та близько дев'ятисот корейських студентів, інтелектуалів і політичних емігрантів.

Остання група посіла провідні позиції в корейській громаді Північної Америки в період перед Першою світовою війною. Після 1924 р. імміграція з Кореї припинилася аж до кінця Другої світової війни. «Нова» хвиля корейських мігрантів прибула до США у 1960-ті рр. У роботі досліджуються 1901–1920 рр., оскільки саме на цей період припадає початок міграції корейців на територію Сполучених Штатів Америки, а також активізація їх руху за незалежність та становлення національних організаційних осередків, які відігравали важливу роль у житті корейських переселенців.

Вивченням даної проблеми займалися історики, економісти та політологи, позаяк еміграційний процес є наслідком не тільки особистих причин, а ще політичних та економічних обставин. Завдяки дослідженню англомовних робіт, які так чи інакше торкались питання перебування корейського населення на території США, а саме Гавайїв

на початку ХХ ст., вдалось висвітлити різні аспекти їх життя та повсякдення.

Праця «Корейці на Гавайях»² є другим томом із серії, покликаної заповнити прогалини у бібліографічних матеріалах про жителів Гавайїв азійського походження. Протягом тривалого періоду колоніального статусу Гавайї служили притягальним місцем для значної частини діячів корейського визвольного руху. В бібліографії подано матеріали, які свідчать про те, що міграційний процес мав організований характер. Також наводяться уривки з повідомлень з місцевих гавайських газет, які доволі часто розміщували на своїх шпальтах матеріали про корейців.

У розвідці «Як сприймали корейців на Гавайях: 1903–1906»³ розглядається, як різні групи людей сприймали перших корейських іммігрантів на Гавайях. Автор наводить уривки звітів, результати перевірки умов праці на плантаціях та назви журналів, в яких ці дані були оприлюднені. Іншою роботою автора є «Корейські пасажирів, що прибувають до Гонолулу, 1903–1905 рр.»⁴. Спільними зусиллями трьох інших науковців було укладено і досліджено список корейських пасажирів, які прибули до Гонолулу на пароплавах протягом 1903–1905 рр. Для цього ними були опрацьовані копії пасажирських

² Gardner A. L. The Koreans in Hawaii: Annotated bibliography. Honolulu: Social Science Research Institute, University of Hawaii, 1970. Vol.2. 90 p. URL: <https://scholarspace.manoa.hawaii.edu/server/api/core/bitstreams/d96ba65b-f91b-4e02-a088-a73dce4e915a/content> (date accessed: 14.11.2022).

³ Murabayashi D. H. L. How Koreans were viewed in Hawaii: 1903-1906. 27 p. URL: <http://www.hawaii.edu/korea/pages/announce/inha07/papers/murabayashi.pdf> (date accessed: 14.11.2022).

⁴ Murabayashi D. H. L. Korean Passengers Arriving at Honolulu, 1903-1905 / Center for Korean Studies, School of Hawaiian, Asian and Pacific Studies, University of Hawai'i at Manoa. 2001. 194 p. URL: <https://scholarspace.manoa.hawaii.edu/server/api/core/bitstreams/657e17ad-8b25-4dd3-9208-2c0458cca9eb/content> (date accessed: 14.11.2022).

¹ «Picture bride» («Жінка з картинки») одна зі шлюбних практик початку ХХ ст., коли робітники-іммігранти (переважно японці, окінавці і корейці), які працювали на Гавайях і Західному узбережжі США та Канади, вибирали собі наречених, використовуючи лише їх фотографії та сімейні рекомендації можливих кандидаток з теренів своїх рідних країн через спеціальних свах.

деклараций, які нині перебувають на зберіганні в Національному управлінні архівів і документів США (The National Archives and Records Administration).

Автор праці «Корейці в Америці, 1903–1945 рр.»¹ розкриває причини, якими керувались корейці, приймаючи рішення про свій виїзд на чужину, а також відтворює деякі соціальні аспекти їх життя. Ним були проаналізовані й причини виникнення перших християнських організацій, лідери яких заохочували корейців до роботи на цукрових плантаціях. Робота «Від минулого до майбутнього: життя корейських громад в Америці»² розкриває причини міграції, соціальний стан корейців та різні прояви расової дискримінації, з якими вони зіткнулись. Автором була приділена увага й процесу становлення та поточній діяльності корейських організацій, які справляли істотний вплив на соціально-політичне життя корейської громади.

В свою чергу в дослідженні Янг Хо Сон³ подано інформацію про причини збільшення попиту на робочі руки для роботи на цукрових плантаціях та пояснено бажання власників наймати робітників саме корейського походження.

Автори статті «Корейські американці»⁴, що була опублікована в «Енциклопедія азіатсько-американських проблем», вперше звернули увагу на поняття «жінка з картинки», які почали з'являтися на Гавайях між 1910–1924 рр. Окрім цього, тут вперше були наведені дані про грошову винагороду для

корейців за їх роботу на цукрових плантаціях. В свою чергу, автором праці «Історія корейської імміграції до США»⁵ встановлено кількість приїжджих мігрантів в першу хвилю. В статті про історію корейської імміграції до Америки⁶ також наведено інформацію про причини міграції корейців до США.

Аналіз зарубіжної історіографії з досліджуваної проблеми свідчить про зацікавленість науковців у вивченні цього питання. Об'єктом дослідження вказаних робіт є причини міграції корейців до США, і водночас внесок корейців-емігрантів у боротьбу за незалежність Кореї. Натомість в українській історіографії має місце цілкова не розробленість даної теми.

В свою чергу, підтвердити існування громадсько-культурних організацій корейської діаспори в США, їх назву, мету та основні напрями діяльності стало можливим завдяки залученню корейськомовних публікацій. Майже на кожному згадану в дослідженні асоціацію авторкою цього дослідження наведено відповідний лінк.

ПОЧАТОК МІГРАЦІЇ КОРЕЙЦІВ ДО США

Досліджуючи специфіку переселення корейців до різних країн світу слід відзначити, що її початки були закладені задовго до японського проникнення до Кореї. У цій роботі розглядається міграційний процес частини корейців на територію США, зокрема на Гавайські острови та до Каліфорнії.

Корейських мігрантів можна розділити на дві групи – «старих» та «нових». Протягом другої половини XIX ст. на терени Росії, Китаю, Америки та Японії тривав виїзд першої хвилі корейських емігрантів, яких варто віднести саме до категорії «старих» мігрантів. Загалом це були вихідці з нижчих верств, які втікали від бідності, війни та свавільних дій з боку місцевих урядовців. Саме вони є предметом дослідження в цій роботі. В свою чергу пік «нових» переселенців, які мігрували в Америку, Європу та Латинську Америку при-

¹ Shin L. Koreans in America, 1903–1945. Amerasia Journal. 1971. Vol. 1, no. 3. P. 32–39. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.17953/amer.1.3.g38n65792w5rh5m1> (date accessed: 14.11.2022).

² Yu E.Y. Korean Communities in America: Past, Present, and Future. Amerasia Journal. 1983. Vol. 10, no. 2. P. 23–52. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.17953/amer.10.2.c18u877570565j30?journalCode=ramj20> (date accessed: 14.11.2022).

³ Young H. S. From Plantation Laborers to Ardent Nationalists: Koreans' Experiences in America and Their Search for Ethnic Identity, Experiences in America and Their Search for Ethnic Identity, 1903–1924. LSU Historical Dissertations and Theses. 1989. 355 p. URL: https://digitalcommons.lsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=5743&context=gradschool_disstheses (date accessed: 14.11.2022).

⁴ Chung E. T., Kim B. W. Korean americans. Encyclopedia of Asian American Issues Today: Encyclopedia. 2009. Vol. 1: Encyclopedia of Asian American Issues Today. P. 41–50. URL: https://yokcenter.ucr.edu/docs/other/12-09_Korean_American_Encyclopedia.pdf (date accessed: 14.11.2022).

⁵ Han J. S. The History of Korean Immigration to the United States. KCC Alterna-TV News. URL: http://www2.hawaii.edu/~sford/alternatv/s05/articles/jin_history.html (date accessed: 14.11.2022).

⁶ Chung S. History of Korean Immigration to America, from 1903 to Present. Boston University: School of Theology: Boston Korean Diaspora Project. URL: <https://sites.bu.edu/koreandiaspora/issues/history-of-korean-immigration-to-america-from-1903-to-present/> (date accessed: 14.11.2022).

падає вже на 1960-ті рр. У цей час емігрували переважно представники середнього класу.

Перше знайомство корейців зі Сполученими Штатами Америки відбулося у 1882 р. – після підписання договору між США і державою Чосон (1392–1897 рр.). З кінця XIX ст. кількість корейських іммігрантів у США, на Гавайях і в Каліфорнії з кожним роком збільшувалась. Саме бідність основної частини населення та голод у 1901 р. стали головними причинами еміграції корейців до США, призвівши до еміграційного «сплеску» з теренів Кореї у кінці 1902 р.

Перші корейці, які прибували до Сполучених Штатів, були переважно малокваліфікованими сільськогосподарськими робітниками, які призначалися для роботи на цукрових плантаціях. Рівень грамотності серед іммігрантів становив менше 50 відсотків. Акцент іммігрантів на освіті, розвинута трудова етика та авантюристичний характер дозволили корейцям досягти швидшої соціальної мобільності, ніж японці чи китайці. Таким чином, корейці покидали гавайські плантації швидше, ніж їхні азіатські колеги, причому корейці другого покоління досягли найвищого рівня професіоналізації серед азіатів у Сполучених Штатах¹.

Перший корабель із іммігрантами прибув до Гонолулу, столиці американського штату Гавайї, збудованої на південному узбережжі острова Оаху, 13 січня 1903 р.² Перші корейці, які прибули на Гавайї, були включені разом із китайцями для статистичних записів, оскільки законодавство Сполучених Штатів забороняло ввозити на свою територію найману робочу силу, і кожного корейського іммігранта потрібно було оформлювати таким чином, щоб його в'їзд був індивідуально мотивованим, а не гуртовим для роботи. Хоча подібні дії призвели до ускладнень в підрахунках, до літа 1905 р. на території Гавайських островів,

а саме в Гонолулу, налічувалось близько 7 тисяч корейців.

Перша група з 93 контрактників прибула до Гонолулу на початку 1903 р., навчена роботодавцями пройти імміграційну інспекцію (як жертви уполісованого економічного чи політичного становища на Батьківщині, що шукали прихисток в США). До кінця 1904 р. на Гавайях було прийнято 6647 корейців. Коли наприкінці 1905 р. корейський уряд припинив еміграцію, близько 11 000 вже перебували в Гонолулу. Хоча деякі з мігрантів походили з південних провінцій, основна їх частина була родом з провінцій Пхьонган (평강) і Хванхе (황해) на північному заході Кореї³. Такий стрімкий зріст кількості мігрантів був спричинений посухою в провінції Пхьонан-до (평안도-Pyongan Province) на північному заході Кореї.

Ще до того, як посуха завдала значних економічних збитків, у північно-західній частині Кореї значно посилювався протестний рух, що був ініційований окремими представниками регіональної еліти, які висловлювали своє невдоволення системою правління династії Лі (1392–1910 рр.). За часів пізньої династії Чосон частина регіональних еліт (янбани⁴) була позбавлена можливості посідати високі посади в державі, що додатково загострювало суспільно-економічну ситуацію в Кореї.

Відтак, корейці прагнули виїхати з Кореї не в гонитві за легким життям, а з бажання втекти від бідності та гноблення. Також важливу роль у започаткуванні корейської міграції зіграло збільшення попиту на корейську робочу силу на Гавайських островах на рубежі XIX–XX ст. Зацікавленість американців у корейських робітниках пояснювалася тим, що за федеральним законом США від 6 травня 1882 р., підписаним президентом Честером А. Артуром, заборонялась імміграція китайців до Америки⁵. З чого випливає,

¹ Yu E.Y. Korean Communities in America: Past, Present, and Future. *Amerasia Journal*. 1983. Vol. 10, no. 2. P. 23–52. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.17953/amer.10.2.c18u877570565j30?journalCode=ramj20> (date accessed: 14.11.2022).

² Gardner A. L. *The Koreans in Hawaii an annotated bibliography: Annotated bibliography*. Honolulu: Social Science Research Institute, University of Hawaii, 1970. Vol. 2. 90 p. URL: <https://scholarspace.manoa.hawaii.edu/server/api/core/bitstreams/d96ba65b-f91b-4e02-a088-a73dce4e915a/content> (date accessed: 14.11.2022).

³ Shin L. Koreans in America, 1903–1945. *Amerasia Journal*. 1971. Vol. 1, no. 3. P. 32–39. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.17953/amer.1.3.g38n65792w5rh5m1> (date accessed: 14.11.2022).

⁴ Янбани (양반) не раніше X ст. в Кореї були дві категорії дворянства – цивільні (мунбан, 문반) і військові (мубан, 무반) чиновники.

⁵ Chung S. *History of Korean Immigration to America, from 1903 to Present*. Boston University: School of Theology: Boston Korean Diaspora Project. URL: <https://sites.bu.edu/koreandiaspora/issues/history->

що власники цукрових плантацій не мали можливості законно наймати на роботу китайських робітників, які спочатку були основною робочою силою. Фактично «Chinese Exclusion Act» був першим законом, який забороняв будь-яку китайську імміграцію до США. Таким чином міграція корейців до Гавайїв віталася власниками аграрних господарств у США та отримала характер організованої робочої імміграції.

ВИНИКНЕННЯ ПЕРШИХ ОРГАНІЗОВАНИХ ОСЕРЕДКІВ КОРЕЙСЬКОЇ ДІАСПОРИ В США У ХХ СТ.

Значну роль в активізації міграційного процесу корейців до США відігравали християнські місіонери, які почали заохочувати своїх прихожан скористатися можливістю виїхати на Гавайї, а найдосвідченіші з них відправлялись разом з переселенцями. Таким чином, ці працівники взяли на себе роль пасторів і місіонерських лідерів для корейських християн на Гавайях. Недільне богослужіння стало майже обов'язковою частиною плантаційного життя для корейців, що заохочувалось власниками плантацій. Авторка статті вважає, що релігійний вплив допомагав тримати робітників у покорі.

На відміну від китайських громад за кордоном і певною мірою від японських, корейське суспільство в Сполучених Штатах не мало кланових асоціацій, торгових гільдій, районних або регіональних асоціацій, а також благодійних асоціацій. За їх відсутності багато їхніх соціальних функцій і послуг виконували саме корейські християнські церкви. Місіонери, а пізніше корейські християнські пастори споруджували каплиці на плантаціях, відвідування яких стало важливою частиною життя корейців на Гавайях, в результаті чого саме християнські церкви стали організаційними центрами для корейських переселенців.

Оскільки церква відігравала важливу роль в соціальному житті корейських мігрантів, сформувалася загальна християнська ідентичність корейської громади, яка стала значною силою у формуванні корейської спільноти на Гавайях.

Місіонери створили релігійні осередки в Гонолулу (1903); Лос-Анджелесі (1904);

Сан-Франциско (1905); Окленді (1914); Рідлі (1919); Нью-Йорку (1923); Чикаго (1924). Більшість перших іммігрантів на Гавайях згодом приєдналися до цих церков, які стали центрами соціального, освітнього і громадського життя корейських переселенців. Церковні школи навчали іммігрантів та їхніх дітей читати та говорити по-корейськи (що дозволило повністю ліквідувати неписьменність до 1915 р.), популяризували серед молоді корейські національні пісні та танці, видавали корейськомовні газети та журнали. У цьому сенсі церкви увічнили традиційні цінності Кореї. Місіонери, які виконували функції перекладачів і соціальних працівників, стали посередниками між іммігрантами та американським суспільством. Не менш важливо, що церкви були центрами руху за національну незалежність Кореї, являючи собою найпотужніший чинник, який об'єднував корейську громаду до 1945 р.¹

Нові організації корейців на території США виникли під впливом активізації національного руху американських корейців протягом 1903–1921 рр. З початку вони вважали своїм завданням згуртування корейських переселенців, а пізніше – зосередили свою увагу на проблемі економічного розвитку Корейського півострова. Після того як Корея стала японською колонією, національний рух серед корейців набув патріотично-визвольного характеру, і попри те, що американські корейці не мали можливості брати безпосередню участь у боротьбі за відновлення незалежності Кореї, вони відіграли помітну роль у обстоюванні її прав на міжнародній арені.

Перша громадська організація корейців США – «Асоціація нових людей» (Сінмінхуе, 신민회)² – була утворена 1903 р. на Гавайських островах. Її засновниками стали корейські іммігранти (загалом 102 особи), які 13 січня 1903 р. прибули до Гонолулу. Метою організації було сприяння розвитку корейських переселенців та їх підтримка на засадах взаємодопомоги, пізніше воно гуртувало місце-

¹ Yu E.Y. Korean Communities in America: Past, Present, and Future. *Amerasia Journal*. 1983. Vol. 10, no. 2. P. 23–52. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.17953/amer.10.2.c18u877570565j30?journalCode=ramj20> (date accessed: 14.11.2022).

² 신민회 // 세계 한민족 문화 대전 – 2018. – URL: <http://www.okpedia.kr/Contents/ContentsView?localCode=naw&contentsId=GC95100221> (date accessed: 14.11.2022)

of-korean-immigration-to-america-from-1903-to-present/ (date accessed: 14.11.2022).

вих корейців під гаслами боротьби за збереження незалежності країни та проти втручання іноземних держав у внутрішню політику Кореї. Крім того, з інституалізацією Сінмінхуе на різних островах було організовано багато національних товариств, таких як «Корейське товариство взаємодопомоги» (Сінмінхериль хоширо ханін санчжохуе, 신민회를 호시로 한인상조회) та «Національна ліга» (Кунмін Тонмен хуе, 국민동맹회)¹.

У цьому ж році в Сан-Франциско (Каліфорнія) виникла перша корейсько-американська організація «Чінмохве친목회»², яку очолив один із лідерів корейських активістів в США Ан Чан Хо (1878–1938 рр.), також відомий під псевдонімом Досан. Її було засновано для зміцнення зв'язків між корейськими американцями, а також полегшення процесу їх працевлаштування, піднесення їх добробуту та єдності працівників. Оскільки японська присутність на території Корейського півострова посилювалось, всього за рік існування Чінмохве було розширено та реорганізовано в «Громадську асоціацію», яка змінила першочергову мету на сприяння розгортанню національно-визвольного руху, отримавши нову назву (Конніпхьопхуе, 공립협회). Її філії були створені у всіх регіонах на заході США, а саме в Лос-Анджелесі, Сакраменто, Ріверсайді, Редленді, Солт-Лейк-Сіті та Рок-Спрінгс.

Подібних змін зазнала Сінмінхуе, оскільки вже 2 вересня 1905 р. її представники розпустили існуючі організації, організувавши натомість «Корейську загальну асоціацію» (Ханін хапсон хьопхуе, 한인합성협회) з метою продовження боротьби за відновлення національного суверенітету, створення сприятливих умов для піднесення добробуту співвітчизників та їх освітнього рівня шляхом об'єднання зусиль її членів.

Рух за інтеграцію корейсько-американських груп серйозно розпочався в березні 1908 р. після вбивства Дарема Вайта Стівенса (1851–1908 рр.), американського дипломата, співробітника Міністерства закордонних справ Японії, який працював у японському колоніальному офісі в Кореї. Він був застре-

лений активістами Чан Ін Хваном (1875–1930 рр.) і Чон Мен Уном (1884–1947 рр.) під час однієї з перших корейських демонстрацій, які відбулися наслідком підписання японсько-корейського договору 1905 р., згідно до якого Корея перетворювалася на колонію Японії. Вбивство Стівенса відбулося одночасно з іншими корейськими демонстраціями (докладніша інформація відсутня – *авт.*) й призвели до злиття двох вище згаданих організацій, після чого з'явилася – «Організація для об'єднання корейців» у США (Теханін кунмін хуе, 대한인국민회)³.

Підсумовуючи такий стрімкий розвиток створення різних організацій та їх подальші зміни формату їх діяльності, можна дійти до висновку, що на початку головної метою була взаємодопомога та покращення умов життя на плантаціях, соціальне та освітнє проблеми корейських переселенців, але з посиленням японської колоніальної присутності на території Кореї товариства зосередились на різних формах боротьби з нею та відновленні політичної незалежності своєї Батьківщини. Патріотичний рух серед корейців переважав пріоритети економічної, культурної та релігійної активності, властиві іншим діаспорам.

Після офіційного оголошення анексії 29 серпня 1910 р. Гавайські та Північноамериканські регіональні збори «Корейської національної асоціації» вирішили заснувати центральну асамблею (Кунмін хуе понми чибанчхонхуе, 국민회북미지방총회)⁴, яка мала виконувати роль вищої установи та корейців за кордоном. Саме завдяки їй уряд США офіційно визнав Корейську національну асоціацію, і ця подія у свою чергу сприяла підвищенню її статусу серед корейців у Сполучених Штатах.

У розповсюдженні інформації про Корею і корейців допомагала тижнева газета «Сінхан мінбо, 신한민보», що була заснована у Сан-Франциско. Вона виконувала місію офіційного представника корейської громади у зв'язках з американською владою. Ця газета обстоювала на своїх шпальтах національні ідеї та сприяла поширенню знань

¹ 국민동맹회 // 세계 한민족 문화 대전 – 2018. – URL: <http://www.okpedia.kr/Contents/ContentsView?contentsId=GC95100164&localCode=naw> (date accessed: 14.11.2022)

² 상향 친목회 // 세계 한민족 문화 대전 – 2018. – URL: <https://inlnk.ru/1PBdRE> (date accessed: 14.11.2022)

³ 대한인국민회 // 세계 한민족 문화 대전 – 2018. – URL: <http://www.okpedia.kr/Contents/ContentsView?contentsId=GC95100186&localCode=naw> (date accessed: 14.11.2022)

⁴ 국민회 북미 지방총회 // 세계 한민족 문화 대전 – 2018. – URL: <http://www.okpedia.kr/Contents/ContentsView?contentsId=GC95100165&localCode=naw> (date accessed: 14.11.2022)

серед корейських американців – шляхом рекламування книжок з різних галузей науки і техніки. Під час Першоберезневого руху на теренах Корейського півострова газета виконувала важливу інформаційну місію, бо в її публікаціях значне місце посідали матеріали про корейське суспільство та національні рухи в Америці та на Гавайях.

Таким чином до 1912 р. в Північній Америці, на Гавайях, в Сибірі та Маньчжурії були скликані регіональні представництва, які пізніше утворили генеральну асамблею, сподіваючись у такий спосіб привернути увагу американського уряду до проблеми Корейського півострова. Тому суспільно-політична діяльність корейської діаспори в перші два десятиліття існування в США характеризувалася їх активною участю у боротьбі за відновлення суверенітету Кореї. Етнічні та патріотичні почуття корейців у США завжди були основними чинниками, які об'єднували іммігрантів, незалежно від їх соціального чи економічного статусу.

Поштовхом у боротьбі за незалежність Кореї стало оприлюднення «Чотирнадцяти пунктів Вільсона», які за задумом президента Сполучених Штатів Вудро Вільсона мали визначити бачення міжнародного устрою після Першої світової війни. Оприлюднення в 1918 р. цього документу стало важливою віхою у розвитку корейського національного руху, оскільки корейські активісти вбачали в ньому дієвий інструмент, завдяки якому можна було поставити на порядок денний потребу звільнення країни від панування Японії.

Хоча цей принцип мав застосовуватися лише до союзних колоній, таких як Німеччина, Австрія та Туреччина, він став засадничим документом для всіх пригноблених народів. Це призвело до написання корейськими студентами, які навчались закордоном, першої «Декларація незалежності». 8 лютого 1919 р., «Молодіжний корпус незалежності Чосон» (Чосон чхонньон тонніп тан, 조선청년독립단)¹, який складався з корейських студентів, які навчались в Токіо, проголосив світові своє бажання та право мати незалежну Батьківщину. В цей день під час проведення першої в історії церемонії проголошення незалежності Кореї було зачитано вголос Декларацію незалежності від

8 лютого та резолюцію, що в майбутньому стала основою Декларації незалежності від 3 березня 1919 р.²

У квітні 1919 р. у Філадельфії було проведено Перший конгрес свободи, на якому було представлено 27 корейських організацій із США та Мексики. Його учасники закликали американців підтримати боротьбу корейського народу за свободу. Однак цей заклик не був почутий урядом США, і після поразки Першоберезневого повстання та згортання масових мітингів жодна інша держава не наважилася визнавати Тимчасовий корейський уряд³, який утворився 13 квітня 1919 р. після прийняття Рухом 1 березня декларації про незалежність.

У цей час Філіп Джайсон, справжнє ім'я Со Джепхіль (1864–1951 рр.), перший кореєць, який отримав американське громадянство, скликав конгрес у Філадельфії. Він зібрав понад 200 делегатів, перед якими виступили Лі Син Ман (1875–1965 рр.), на той момент президент Тимчасового уряду Кореї, та згаданий вище Філіп Джайсон, президент Корейського конгресу.

Лідери корейських емігрантів ставили своїм завданням активізувати національну громаду в Америці та забезпечити американську підтримку рухові за незалежність Кореї. Те, що збори проходили у Філадельфії, не було випадковістю, оскільки лідери конференції визнали місто «колискою волі» («Cradle of Liberty»). Той факт, що 33 представники, які підписали декларацію були здебільшого релігійними діячами, підсилювало значення цього документу і позитивно вплинуло на подальший розвиток організації.

З метою налагодження зв'язків з американською громадськістю Лі Син Ман та Філіп Джайсон заснували в 1919 р. «Лігу друзів Кореї» (The League of the Friends). Важливою подією стало відкриття у Бостоні філіалу цієї організації 11 січня 1920 р.⁴

² 이종환. 월드 코리아 뉴스. 월드 코리아 신문. 2010. URL: <https://www.worldkorean.net/news/articleView.html?idxno=38736> (date accessed: 14.11.2022)

³ 대한민국 임시 정부 Теханмінгук імші чонбу – уряд Кореї у вигнанні. Спочатку перебував у Шанхаї, а згодом у Чунціні під час японської окупації Східного Китаю.

⁴ Choi P. The Korean Independence Movement and Boston University. School of Theology: Center for Global Christianity & Mission. URL: <https://www.bu.edu/cgcm/research/korean-diaspora-project/issues/korean-independence/> (date accessed: 14.11.2022).

¹ 이현희. 조선청년 독립단 // 한국 민족문화 대백과사전. URL: <http://encykorea.aks.ac.kr/Contents/Item/E0052229> (date accessed: 14.11.2022)

Загалом її 33 представники представляли три релігійні напрями, а саме *чондоїзм* на чолі з лідером Сон Бьон Хі (1861–1922 рр.), який вважав, що рух за незалежність має відповідати трьом принципам – бути атрактивним, об'єднаним і ненасильницьким. В якості практичного методу він сколихнув громадську думку, надіславши японському уряду запит про відновлення суверенітету Кореї, подав петицію про незалежність президенту США та Паризькій мирній конференції – з метою посилення тиску на Японію з боку міжнародної громадської думки. Однак лідерами активістів було прийняте рішення про доцільність об'єднання та охоплення всіх релігійних деномінацій, таких як християнство, на чолі з І Син Хуном (1864–1930 рр.), буддизм – Хан Йон Ун (1879–1944 рр.) і конфуціанство (ім'я провідника цього напрямку не було зазначено в документі – *авт.*)¹.

ЖІНКИ У БОРОТБІ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

Досліджуючи це питання може склестися враження, що до числа активістів корейського національного руху в США належали лише чоловіки, проте американські корейки відігравали не менш важливу роль у боротьбі за незалежність, хоч їх організації й мали різні цілі та спрямування. Так, зокрема 29 березня 1917 р. групою корейських жінок з району Сакраменто була організована «Корейська жіноча асоціація» (Ханін буін хуе, 한인부인회)², цілями якої була підтримка різноманітних проектів «Корейської національної асоціації» та заклик до бойкотування японської продукції. 28 березня 1919 р. була організована «Асоціація жіночої дружби» у Лос-Анджелесі (Пуінчіхеуе, 부인친애회)³. Її члени на рівних з чоловіками підтримували антияпонський рух за незалежність, успіх якого в майбутньому призвів би до покращення їх життя.

«Асоціація жіночої дружби» поставила перед собою чотири завдання: по-перше, встановлення дружніх відносин між спів-

вітчизниками та підтримка соціальних і церковних проектів, по-друге, відмова від використання японських товарів у повсякденному житті. По-третє, кожен вівторок та п'ятниця мали стати днями без м'яса, а середа – вільною від соєвого соусу, щоб заощаджувати їжу, і по-четверте, збір домашніх речей, які відправлялись, як пожертви кожній постраждалій в цій боротьбі корейській сім'ї.

Активну участь у громадській роботі брали й інші організації, члени яких усвідомлювали доцільність об'єднання своїх зусиль в рамках однієї потужної організації. 5 серпня 1919 р. у Дінобі (Каліфорнія) заснувалася «Корейська жіноча патріотична ліга» (Техан йоджае кукаан, 대한여자애국단), лідеркою якої стала Кан Хе Вон (강혜원 1885–1982 рр.). Вона утворилася з таких колишніх організацій як «Нова корейська жіноча асоціація в Данубі» (Тануба сінхан пуінхуе, 따누바의 신한부인회); «Жіноча асоціація в Лос-Анджелесі» (Лосенджиллесіе пуінчхіне хуе, 로스앤젤레스의 부인친애회), «Корейська жіноча асоціація в Сакраменто» (Секхираментое ханін пуін хуе, 새크라멘토의 한인부인회), «Корейська жіноча асоціація Сангхан» (Сангхан хангук пуінхуе, 상한한국부인회) і «Жіноча асоціація району Вілос» (Увіллосі чіббан пуінхуе, 윌로스 지방부인회)⁴.

Всі згадувані жіночі організації мали спільну мету, яка не змінилась й після їх злиття. Активістки шукали ефективні шляхи заощадження зароблених ними коштів, щоб мати можливість виокремити з них частину для підтримки руху за незалежність, бойкотували японську продукцію, а також закликали інших жінок доєднатись до них та підтримати їх світоглядні ідеали.

Отже, еміграція корейців до США на початку ХХ ст. обумовлена низкою причин. Корейці намагались вберегти себе від голоду, який був наслідком посухи 1901 р., через природний катаклізм фермери фактично втратили можливість вирощувати та продавати продукти, що в результаті призвело до наростання економічних проблем у населення. Порятунком для себе корейці вважали роботу на цукрових плантаціях, про переваги якої в цей час не втомлювалися повторювати християнські місіонери, які фактично проклали для переселенців шлях на

¹ 김진봉. 3.1운동. 한국 민족문화 대백과 사전. URL: <http://encykorea.aks.ac.kr/Contents/Item/E0026772> (date accessed: 14.11.2022)

² 한인부인회 // 세계 한민족 문화 대전. URL: <http://www.okpedia.kr/Contents/ContentsView?contentsId=GC95100268&localCode=naw&nodeId=bb25e115-c5c9-4d28-bd24-3572ca718e5d> (date accessed: 14.11.2022)

³ 홍선표. 부인친애회 // 한국 민족문화 대백과 사전. URL: <http://encykorea.aks.ac.kr/Contents/Item/E0024525> (date accessed: 14.11.2022)

⁴ 박용옥. 대한여자애국단 // 한국 민족문화 대백과 사전. URL: <http://encykorea.aks.ac.kr/Contents/Item/E0015135> (date accessed: 14.11.2022)

Гавайї. Отже, корейська міграція в США була започаткована як організоване ввезення дешевої робочої сили на Гавайські острови.

Більшості емігрантів, які прибули на Гавайї до 1906 р., бракувало досвіду в самоорганізації в рамках традиційних соціальних груп. Навіть згодом, коли корейці все ще не мали можливості посідати відповідальні становища в американському політикумі чи війську, переважна їх більшість воліла заснувати власний бізнес, займалася фермерством чи науково-освітньою діяльністю. Корейські емігранти не шкодували коштів для освіти власних дітей, щоб полегшити їм процес адаптації в США.

Анексія Кореї Японією стала одним з найважливіших спонукальних чинників переселення корейців до Росії, США та Китаю. Активісти, які намагалися протистояти японській владі і бажали уникнути загрози власному життю, фактично були вимушені обирати для себе виїзд з Кореї та нелегку долю емігранта.

Оскільки проблема японського панування на території Кореї нікуди не зникла, мігранти, які вже достатньо облаштувались за роки перебування в США, розпочали боротьбу за незалежність своєї країни. Після 1910 р. активізувався процес виникнення перших організованих осередків корейської діаспори, метою яких стала відстоювання власної свободи та суверенітету Батьківщини. Головну політичну роль відігравали такі активісти, як Ан Чан Хо та Со Джепхіль. Релігійні представники в свою чергу займались морально-естетичною стороною національно-патріотичного руху.

Осмислюючи процес міграції корейського народу до США на початку ХХ ст. варто зазначити, що головною причиною залишення корейцями рідних земель слугувало саме їх тяжке соціально-економічне становище, яке обумовлювалось природними катаклізмами, політичними обставинами та військовою небезпекою. Анексія Кореї Японією також обумовила збільшення переселенських хвиль.

Згуртованість корейців із самого початку їхнього життя на Гавайях допомагала їм у боротьбі за звільнення їхньої країни від японського панування. Як вільні представники поневоленого народу, гавайські корейці стали одними з творців корейської національно-визвольної ідеології. Окрім нагальних економічних потреб, незалежність

Кореї була визначальною та домінуючою проблемою для всієї корейської спільноти, і протягом багатьох років переважна більшість її представників докладала максимально можливих зусиль для наближення свого державно-політичного ідеалу.

Список використаних джерел та літератури

1. Choi P. The Korean Independence Movement and Boston University. *School of Theology: Center for Global Christianity & Mission*. URL: <https://www.bu.edu/cgcm/research/korean-diaspora-project/issues/korean-independence/> (date accessed: 14.11.2022).
2. Chung E. T., Kim B. W. Korean americans. *Encyclopedia of Asian American Issues Today: Encyclopedia*. 2009. Vol. 1: Encyclopedia of Asian American Issues Today. P. 41–50. URL: https://yokcenter.ucr.edu/docs/other/12-09_Korean_American_Encyclopedia.pdf (date accessed: 14.11.2022).
3. Chung S. History of Korean Immigration to America, from 1903 to Present. *Boston University: School of Theology: Boston Korean Diaspora Project*. URL: <https://sites.bu.edu/koreandiaspora/issues/history-of-korean-immigration-to-america-from-1903-to-present/> (date accessed: 14.11.2022).
4. Gardner A. L. The Koreans in Hawaii an annotated bibliography: Annotated bibliography. Honolulu: Social Science Research Institute, University of Hawaii, 1970. Vol. 2. 90 p. URL: <https://scholarspace.manoa.hawaii.edu/server/api/core/bitstreams/d96ba65b-f91b-4e02-a088-a73dce4e915a/content> (date accessed: 14.11.2022).
5. Han J. S. The History of Korean Immigration to the United States. *KCC Alterna-TV News*. URL: http://www2.hawaii.edu/~sford/alternatv/s05/articles/jin_history.html (date accessed: 14.11.2022).
6. Murabayashi D. H. L. Korean Passengers Arriving at Honolulu, 1903-1905 / Center for Korean Studies, School of Hawaiian, Asian and Pacific Studies, University of Hawai'i at Manoa. 2001. 194 p. URL: <https://scholarspace.manoa.hawaii.edu/server/api/core/bitstreams/657e17ad-8b25-4dd3-9208-2c0458cca9eb/content> (date accessed: 14.11.2022).
7. Murabayashi D. H. L. How Koreans were viewed in Hawaii: 1903-1906. 27 p. URL: <http://www.hawaii.edu/korea/pages/announce/inha07/papers/murabayashi.pdf> (date accessed: 14.11.2022).
8. Shin L. Koreans in America, 1903–1945. *Amerasia Journal*. 1971. Vol. 1, no. 3. P. 32–39. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.17953/amer.1.3.g38n-65792w5rh5m1> (date accessed: 14.11.2022).
9. Young H. S. From Plantation Laborers to Ardent Nationalists: Koreans' Experiences in America and Their Search for Ethnic Identity, Experiences in America and Their Search for Ethnic Identity, 1903-1924. *LSU Historical Dissertations and Theses*. 1989. 355 p. URL: https://digitalcommons.lsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=5743&context=gradschool_disstheses (date accessed: 14.11.2022).
10. Yu E.Y. Korean Communities in America: Past, Present, and Future. *Amerasia Journal*. 1983. Vol. 10, no.

2. P. 23–52. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.17953/amer.10.2.c18u877570565j30?journalCode=ramj20> (date accessed: 14.11.2022).

11. 국민동맹회 // 세계 한민족 문화 대전 – 2018. – URL: <http://www.okpedia.kr/Contents/ContentsView?contentsId=GC95100164&localCode=naw> (date accessed: 14.11.2022)

12. 국민회 북미 지방총회 // 세계 한민족 문화 대전 – 2018. – URL: <http://www.okpedia.kr/Contents/ContentsView?contentsId=GC95100165&localCode=naw> (date accessed: 14.11.2022)

13. 김진봉. 3.1운동. 한국 민족문화 대백과 사전. URL: <http://encykorea.aks.ac.kr/Contents/Item/E0026772> (date accessed: 14.11.2022)

14. 대한민국민회 // 세계 한민족 문화 대전 – 2018. – URL: <http://www.okpedia.kr/Contents/ContentsView?contentsId=GC95100186&localCode=naw> (date accessed: 14.11.2022)

15. 박용욱. 대한여자애국단 // 한국 민족문화 대백과 사전. URL: <http://encykorea.aks.ac.kr/Contents/Item/E0015135> (date accessed: 14.11.2022)

16. 상항 친목회 // 세계 한민족 문화 대전 – 2018. – URL: <https://inlnk.ru/1PBdRE> (date accessed: 14.11.2022)

17. 신민회 // 세계 한민족 문화 대전 – 2018. – URL: <http://www.okpedia.kr/Contents/ContentsView?localCode=naw&contentsId=GC95100221> (date accessed: 14.11.2022)

18. 이종환. 월드 코리아 뉴스. 월드 코리아 신문. 2010. URL: <https://www.worldkorean.net/news/articleView.html?idxno=38736> (date accessed: 14.11.2022)

19. 이현희. 조선청년독립단 // 한국 민족문화 대백과사전. URL: <http://encykorea.aks.ac.kr/Contents/Item/E0052229> (date accessed: 14.11.2022)

20. 한인부인회 // 세계 한민족 문화 대전. URL: <http://www.okpedia.kr/Contents/ContentsView?contentsId=GC95100268&localCode=naw&nodeId=bb25e115-c5c9-4d28-bd24-3572ca718e5d> (date accessed: 14.11.2022)

21. 홍선표. 부인친애회 // 한국 민족문화 대백과사전. URL: <http://encykorea.aks.ac.kr/Contents/Item/E0024525> (date accessed: 14.11.2022).

Анастасія Трофимченко,

Київський університет імені Бориса Грінченка

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ОСВІТИ В ПІВДЕННІЙ КОРЕЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XX – ПОЧАТОК XXI СТ.)

Сьогодні неможливо уявити без технологічних інновацій, наукових здобутків, новітніх засобів виробництва, розвитку та примноження капіталу. Саме так живе частина Азійського простору. Зокрема, в Південній Кореї відбувається активний розвиток економіки і техніки, який розпочався відразу після припинення війн між двома частинами країни у 1953 р. Розвиток освіти один із основних напрямів корейської політики, в якій було проведено низку реформ, проте, все втілити відразу не вдалося. Події між 1948 і 1953 рр. створили чимало перешкод, які потрібно було долати, аби успішно здійснювати модернізацію країни.

Так, по завершенню Другої світової війни Корея стала полем військового і політичного зіткнення конкуруючих між собою держав:

Японії, Китаю, Радянського Союзу і США. Ці протистояння привели до поділу Кореї на дві окремі держави, одну на Півночі (Корейська Народно-Демократична Республіка, КНДР) іншу на півдні (Республіка Корея, РК)¹.

Війська армії Сполучених Штатів увійшли в південну частину Корейського півострова, демобілізували японську імперську армію і відправили японських солдатів, чиновників і поселенців назад до Японії. Радянська Армія окупувала Північну Корею і виконала подібні дії². В останні дні війни Сполучені Штати та Радянський Союз домо-

¹ David Cheng Chang, *The Hijacked War: The Story of Chinese POWs in the Korean War* (Stanford, CA: Stanford University Press, 2020).

² The Allies promised Korea's future independence in the Cairo Declaration of 1943 but could not agree on the exact plan to achieve it.

вилися спільно прийняти капітуляцію Японії в Кореї.

Однак, до 1947 р. нова Холодна війна між Сполученими Штатами та Радянським Союзом у поєднанні з політичними розбіжностями між корейцями двох окупаційних зон і політикою окупаційних військ на місцях призвела до зриву переговорів щодо єдиного уряду Кореї¹. Вже 15 серпня 1948 р. про-американський уряд було створено в Сеулі, а через три тижні прорадянський уряд у Пхеньяні. Обидва уряди стверджували, що законно представляють увесь корейський народ. Попри це, ситуація в країні напружувалася. 25 червня 1950 р. Північна Корея, за підтримки СРСР, вторглася на Південь і намагалася силою об'єднати півострів. Під прапором ООН на допомогу Південній Кореї прийшла коаліція країн, яку очолили США.

У липні 1953 р., після мільйонів жертв, як серед цивільного так і серед військового населення та величезних руйнувань, війна закінчилася. Північна та Південна Корея були розділені на приблизно рівні території лінією припинення вогню, яка досі утворює межу між Північною та Південною Кореєю.

Північна Корея перетворилася на найбільш ізольовану з комуністичним режимом державою. Натомість Південна Корея за підтримки Сполучених Штатів та Японії досягла великих успіхів в освіті, не дивлячись на величезну кількість соціально-економічних перешкод. Приблизно за 50 років в Республіка Корея дохід на душу населення зріс із менше ніж 100 доларів США в 1950-х рр. до понад 16 000 доларів у 2000-х рр. (за даними Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD), 2009)².

Що ж відбувалося в освітній сфері? Науковці з Кореї розвиток освіти поділяють на чотири етапи. Перший етап – розпочався у 1950-х рр. і мав на меті відбудову початкової освіти. На другому етапі – 1960-1970-ті рр. у Кореї починається активний розвиток середньої освіти. У результаті кількість середніх шкіл різко зросла, що дозволило здобути освіту всім громадянам. Школи стали конкурентоспроможними, з'явився попит на навчання в престижних закладах.

¹ Hajimu Masuda, *Cold War Crucible: The Korean Conflict and the Postwar World* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2015).

² Дані Організації економічного співробітництва та розвитку [Електронний ресурс]/Організація економічного співробітництва та розвитку. 2009. URL: <https://www.oecd.org/>.

У цих умовах держава змушена була впровадити політику зрівняння закладів з метою зниження конкуренції. Упродовж третього етапу – 1980-1990-ті рр. Корея створює потужну систему вищої освіти, поряд з цим звертає увагу на якість цього рівня освіти. Четвертий етап передбачав впровадження автономії для науково-дослідних і освітніх структур, аби сприяти розвитку технологічних новацій установ³.

Результатом трансформацій в сфері освіти почалося максимально рекордне охоплено дітей навчальною діяльністю. Як результат рівень залученості дітей до шкільної освіти зріс з 20% у 1945 р. до майже 100% у 2000 р.⁴. Більша частина населення завдяки освітнім реформам значно розширили власні економічні можливості.

Великі науково-технічні здобутки безперечно спираються на якісний освітній процес, Четвертий етап неможливо було реалізувати без попередніх трьох. У 50–80-х рр. XX ст. розширення освітніх можливостей призвело до загальнодоступності початкової освіти, серед широкого загалу населення. Простий і зрозумілий підхід став ефективним на кожному рівні. Було створено умови для мерітократичної освітньої системи, у якій людина може досягати успіхів покладаючись на власні зусилля. Крім цього було збільшено видатки з державного бюджету, що сприяло збільшенню кількості шкіл в країні, освіта стала доступною для всіх дітей шкільного віку.

З 1970 до 2007 р. ми бачимо, що 7 з 10 учнів завершують кожен з етапів навчання та продовжують його на наступних рівнях, переходячи з початкової до середньої школи та вступаючи до ВНЗ. У 1984 р. був прийнятий Закон про обов'язкову безкоштовну освіту і вже з 1985 р. він набрав чинності. Та незважаючи на серйозну підтримку з боку держави, всі учні не змогли продовжити навчання. З 2004 р. початкова освіта в середній школі стала платною через обмеженні державні ресурси⁵.

³ Lee, C. J., Kim, S., & Adams, D. (Eds.). (2010). *Sixty years of Korean education*. Seoul: SNUPRESS

⁴ Міністерство освіти, науки та технології [Електронний ресурс] // Ministry of education. 2009. URL: <http://english.moe.go.kr/sub/infoRenewal.do?m=0302&page=0302&s=english>.

⁵ Міністерство освіти, науки та технології [Електронний ресурс] // Ministry of education. – 2009. – URL: <http://english.moe.go.kr/sub/infoRenewal.do?m=0302&page=0302&s=english>.

Починаючи з 1970-х рр. рівень прогресивності середньої освіти зріз з 30% до 80% у 2005 р. в порівнянні з вищою освітою. Нині 8 з 10 випускників продовжують навчання в коледжі¹. Великий розрив у показниках має негативний вплив, що проявляється в розриві між здобувачами вищої освіти сьогодні і тими, хто навчався у період між 1970–2005 рр.

Найвищий рівень витрат з боку держави на освіту був досягнутий у 1987 р., коли майже 15% ВВП спрямовувалося на її розвиток. Реформування освіти призвело до того, що у 1980 р., збільшилася квота на вступ до вишів. Цьому сприяли наступні фактори:

1. Корея досягла загального доступу до початкової освіти на початковому етапі впровадження освітніх реформ.

2. Послідовний підхід «знизу» (тобто держава діє у відповідності до запитів освітніх установ, а не скеровує директиви і впроваджує їх реалізацію без необхідності) розширення можливостей початкової освіти супроводжувався розбудовою середньої школи.

3. Особливий підхід і можливість здобувати безкоштовне навчання розширив доступ до освіти, але при цьому якість не знизилася.

4. Приватні школи використовувалися для розширення доступу до середньої освіти, оскільки державних не вистачало для всіх здобувачів.

5. У рамках егалітарного підходу до розширення доступу до освіти та вирівнювання шкільних умов було скасовано вступні іспити до середньої школи. Влада надавала учням фінансову допомогу та безкоштовні підручники за потреби.

6. Нові закони забезпечували фінансові ресурси для початкової та середньої освіти.

7. Швидке економічне зростання забезпечило фінансові ресурси та можливості працевлаштування випускників.

8. Батьки прагнули, щоб їх діти здобули освіту.

Після звільнення від японського колоніального впливу система освіти в Кореї була слабкою. Тоді рівень охоплення початковою освітою становив приблизно 64%, з них близько 12,6% дітей отримали середню освіту. А 53% населення у віці від 13 років і старше (близько 15 мільйонів) тоді були

неписьменними. Щоб громадяни здобули мінімальний рівень освіти, безкоштовна початкова шкільна освіта (1-6 класи) стала обов'язковою згідно з Конституцією 1948 р. Відповідно до Закону про освіту 1949 р.² головне завдання уряду полягало в тому, аби зарахувати до початкової школи усіх дітей відповідного віку. План закінчення обов'язкової освіти, який розпочався в 1954 р., досяг своєї мети 1959 р., коли початковою освітою, було охоплено 90% учнів. Задовольнити попит можливо було через використання переповнених класів, навчання у 2 або 3 зміни. Попри це, вчителі мали низьку зарплату. У великих містах, таких як Сеул та Пусан, кількість учнів у класах інколи перевищувала 90 осіб. Це розширення початкової освіти відбулося за рахунок якості, що називається недорогим підходом³. Розширення кількості учнів у початкових школах створило основу для подальшого збільшення кількості учнів у середній освіті. Послідовне розширення середньої освіти призвело до розвитку вищої школи. За допомогою політики вирівнювання Корея зазнала швидкого економічного зростання через реалізацію серії п'ятирічних планів економічного розвитку, здійснених між 1962 і 1976 рр.

Високі темпи економічного зростання супроводжувалися високим приростом населення, масовою міграцією в міста, і помітним зростанням вимог до освіти. У цей період важливим було в освітній сфері реалізувати принцип вирівнювання можливостей для здобувачів середньої освіти, розширення та вдосконалення технічної та наукової бази, покращення умов навчання⁴. Зокрема, було скасовано вступні іспити до середньої школи, що дозволило збільшити до 90% частку учнів, які здобували середню освіту. Разом з тим, для вирівнювання

² 교육법 [시행 1949.12.31.] [법률 제86호, 1949.12.31., 제정] / 국가 법령 정보센터 (Закон про освіту [Чинний з 1949.12.31] [Закон № 86, прийнятий 1949.12.31] / Архів «Національний юридичний інформаційний центр». URL: <https://www.law.go.kr/LSW/lsInfoP.do?lsiSeq=5396#0000>

³ Lee, C. J. (2008). Education in the Republic of Korea: Approaches, achievements, and current challenges. In B. Fredricksen & J. P. Tan (Eds.), *An African exploration of the East Asian education experiences* (pp. 157–217). Washington, DC: World Bank.

⁴ Lee, C. J. (2011a, October). Development of education in Korea revisited. Keynote address at the 12th International Conference on Educational Research, Seoul National University.

¹ Організація економічного співробітництва та розвитку [Електронний ресурс] / Організація економічного співробітництва та розвитку. – 2009. – URL: <https://www.oecd.org/>.

освітніх умов, у школах уряд почав чергувати вчителів¹ (суть полягала у зміні місця роботи з метою налагодження освітнього процесу, особливо актуальними були чергування викладачів у сільських і міських школах, де перші могли пройти своєрідні курси підвищення кваліфікації, а другі впровадити освітні інновації у селах) у шкільних округах також надавати фінансову підтримку приватним школам. Ці кроки освітніх зусиль стали складовою урядової програми «Політика вирівнювання середньої школи» і вони допомогли розширити освітні можливості в середній освіті та зменшити освітню нерівність. Важливо, що на початкових етапах професійно-технічна освіта в Кореї розглядається, як інструмент економічного розвитку, який готує працівників, необхідних для різних галузей промисловості. У 1960-х рр., з появою планів економічного розвитку, технічні працівники набували все більшого значення в підтримці експорту товарів легкої промисловості, зокрема текстилю. Відповідно було акцентовано увагу на професійній освіті середньої школи та професійному навчанні з даної сфери. У 1963 р. Уряд Кореї прийняв Закон про сприяння промисловій освіті, щоб підкреслити роль професійної освіти і тому запровадили п'ятирічні професійні школи. У 70-х рр. уряд реалізував політику економічного зростання, керовану експортом, зосереджену на виробництві хімічної та важкої промисловості, а отже, інвестував у промислові середні школи та посилив професійну підготовку технічних працівників.

Суттєві зміни відбулися й у вищій освіті. За 36 років японського колоніального правління в Кореї був лише один університет – Імператорський університет Кюнг-Сун. У період з 1945 до 1948 р. він був перетворений в Сеульський національний університет шляхом об'єднання з кількома державними молодшими коледжами. Після звільнення було створено нові приватні університети. Кількість вищих навчальних закладів швидко зросла – з 19 у 1945 р. до 55 у 1950 р. Незважаючи на свій складний початок, Південна Корея досягла безпрецедентного розширення вищої освіти менш

ніж за три десятиліття. Останні статистичні дані показують, що 83% випускників середньої школи переходять до наступного етапу здобуття освіти². Деякі урядовці сприяли розширенню можливостей вищої освіти. Наприклад, реформ в освітній сфері від 30 липня 1980 р., мала на меті контролювати квоти не при вступі, а при випуску із ВНЗ. Така система дозволила університетам приймати на 30% більше студентів, ніж їх квота на випуск³. Ця політика призвела до різкого збільшення щорічної кількості студентів. Зокрема, квота на навчання чотирирічних університетів зросла зі 116 700 у 1980 р. до 187 062 у 1981 р. та перевищила 200 000 у 1984 р. Послаблення державою контролю за процесом створення університетів також дозволило збільшити кількість вищих навчальних закладів.

Варто зазначити, що упродовж 1980 і 1990-х рр. уряд Кореї намагався усіляко збільшувати фінансування освіти. Кілька політичних заходів щодо фінансування шкіл допомогли створити основу для подальшого розвитку освіти у відповідь на економічне зростання⁴. Низка законів у 1958 та 1963 рр. запровадила податок на освіту. Також, закон про фінансування освіти, прийнятий у 1971 р., гарантував 12,98% (з 2010 року – 20,27%) від загальної суми податків, що надходять до країни, будуть спрямовані на фінансування систему освіти. Збільшення капіталовкладень в освіту, як наслідок економічного зростання, сприяло кількісному розширенню та якісному вдосконаленню освіти як на початковому, так і на середньому рівнях.

Однією з особливостей корейської шкільної освіти була егалітарна політика, яку найкраще можна пояснити на прикладі випадкового розподілу учнів у школи, більшість з яких потрапляли у навчальний заклад за допомогою лотереї. Така політика

² MoEST [Ministry of Education, Science, and Technology] and KEDI [Korean Educational Development Institution] (2010). 2009 education statistics. Seoul: MoEST and KEDI, (in Korean).

³ Byun, K., & Jon, J. (2011, October). Quest for building world class universities: Lessons from Korea's experience. Paper presented at the HEPRI-BK21 GGTR International Symposium, Developing Worldclass Universities in the Asia Pacific Region: Policy Approaches for Capacity Building in Higher Education, Korea University.

⁴ Lee, C. J., Kim, S., Kim, W., & Kim, Y. (2010). A Korean model of educational development. In C. Lee, S. Kim, & D. Adams (Eds.), *Sixty years of Korean education* (pp. 53–106). Seoul: SNUPRESS.

¹ 개발 연구. 교과교육학연구, 16(1), 371-398. 2012 (Сін Донг-хе, Кім Чонг-у, Кім Ре-йонг, І Чонг-вон, І Хьон-чу, І Чонг-мін. Розробка конвергентної програми виховання для вчителів // Навчальні програми. Т. 16. № 1. С. 371-398).

застосовувалася у приватних та державних закладів, тому здібності та підготовка учнів до уваги не бралася. Приватні школи в Південній Кореї отримували субсидії та контролювалися державою і не мали суттєвих відмінностей у порівнянні з державними. Таку особливість можна пояснити тим, що з 1990-х рр. на перший план вийшла якість здобутих учнями знань, що й становить основний аспект конкурентоспроможності закладів. На зміну егалітарного прийшов ринково-орієнтований підхід в середній освіті Південної Кореї. До 1974 р. учням дозволялося обирати самостійно школи, а навчальні заклади були зацікавлені в найбільш успішних дітях, які мали змогу потрапити до них після вступних випробувань. Між закладами діяв принцип змагань. Переважна більшість елітних шкіл розташовувалися у великих містах Сеул і Пусан, туди відбирали учнів високого рівня, що призвело до серйозної нерівності між елітними середніми школами та рештою шкіл з точки зору академічних здібностей дітей. Інтенсивна конкуренція, натомість, спричинила багато освітніх проблем, включаючи шкільний клімат, орієнтований на змагання, великі навантаження та підхід до запам'ятовування на основі пам'яті. За цих обставин MNS (Mentoring for North Korea Students) запропонувало в 1972 р. HSEP (High School Equalization Policy)¹, де основними положеннями були ліквідація вступного іспиту до середньої школи та запровадження випадкових шкільних завдань (MNS, 1998).

Також уряд Кореї доклав особливих зусиль для зменшення учнів у класах, що дозволило покращити якість освітнього процесу, а також збільшили кількість вчителів та підвищили оплати їх праці. Як результат, кількість учнів у класах до 1995 р. знизилася з 65 до 30, а середній рівень заробітної плати вчителів із 15-річним стажем роботи стала перевищувати прожитковий мінімум. Середня кількість учнів на одного вчителя також постійно знижувалася. У 1965 р. це число становило 62,4 у початкових школах, 39,4 у середніх та 32,3 у вищих відповідно.

Після економічної кризи, що охопила Схід у 1997 р. загострилися соціальні про-

тиріччя через диференціацію між учнями в південнокорейських школах. Досліджуючи причину зростання освітньої нерівності варто відмітити вплив соціально-економічного фону пов'язаного з батьками та учнями, і їх успішністю в школі². Якби успішність учнів та школи залежали від соціально-економічного становища, великі нерівності навчальних можливостей могли б залишитися до наших днів. Натомість, якщо б успішні результати учнів залежали б від економічного контексту, то можливості були б рівномірно розподіленими.

У 2002 р. обмеженій кількості приватних шкіл, які відповідали певним критеріям, насамперед вони мали мати потужні фінансові ресурси, було дозволено перетворитися на незалежні приватні школи з більшою автономією³.

Не зважаючи на те чи це державна школа, чи приватна, заклади освіти мали певні загальні риси, а саме: тривалість уроків – 45 хв; серед основних предметів – корейська мова, математика, соціальні науки, природничі науки; незалежно від навчальних здібностей, більшість учнів середніх шкіл навчалися за однаковими навчальними програмами і за однаковим графіком⁴. Ні групування здібностей учнів, ні збереження оцінок до останнього часу в Південній Кореї не були поширеними на середньому рівні, що має місце в шкільній системі в західних суспільствах, таких як США, де подібні речі практикуються давно⁵.

Важливим соціальним аспектом освіти є показники демографії, неоднорідності населення, міграційні процеси, етнічні змішування, благонадійність сімей та їх соціальний статус, доходи батьків, кількість членів родин, тощо. Доходи родини мають пряме відношення до освітніх можливостей. Це особливо проявляється в можливості здобувати так звану «тіньову освіту» або додат-

² Williams, C.C. (2006) *The Hidden Enterprise Culture: entrepreneurship in the underground economy*. Cheltenham: Edward Elgar.

³ Міністерство освіти, науки та технології [Електронний ресурс] // Ministry of education. – 2008. – URL: <http://english.moe.go.kr/sub/infoRenewal.do?m=0302&page=0302&s=english>.

⁴ Jimerson, S. R. (2001). Meta-analysis of grade retention research: Implications for practice in the 21st century. *School Psychology Review*, 30(3), 420–437.

⁵ Hoffer, T. (1992). Middle school ability grouping and student achievement in science and mathematics. *Educational Evaluation and Policy Analysis*, 14, 205–227.

¹ Kim, S., & Lee, J. (2003). The secondary school equalization policy in South Korea. Unpublished manuscript. Available at http://www.kdischool.ac.kr/download/Faculty_resume/Equalization3.pdf

кове приватне навчання¹. Тому сотні тисяч південнокорейської молоді використовують різні форми тіньової освіти, включаючи школи для дітей (хагвон), щоб підготуватися до серії іспитів і отримати високі результати, щоб забезпечити собі змогу вступити до ВНЗ. Оскільки батьки повинні платити за різні види тіньової освіти для своїх дітей, діти з малозабезпечених сімей часто опинялися у несприятливому становищі у зв'язку з відсутністю фінансових можливостей.

Зважаючи на особливості соціально-економічного розвитку в Південній Кореї у 90-ті рр. XX ст. а той раніше змінилася традиційність в корейських сім'ях. Колись переважна більшість благонадійних родин змінюється на неповні, що проявляється у збільшенні кількості розлучень. Цей показник у Південній Кореї зріс з 1,1 у 1991 р. до 2,5 у 1999 р. та до 3,4 у 2003 р.²

За останні кілька років статистика змінюється на позитивну у порівнянні з іншими країнами. Звичайно ситуація всередині родини може негативно впливати на психоемоційний стан дитини, що у свою чергу унеможливорює якісне засвоєння знань учнями.

Згідно з статистичними даними Корейського національного статистичного управління від 2009 р. відбулися зміни в демографічному аспекті, різко знизився рівень народжуваності. Етнічна монолітність корейців через демографічну кризу дещо похитнулася. Зросла кількість трудових емігрантів протягом 1981–2008 рр., внаслідок чого почали укладатися міжнародні шлюби, Корея втратила етнічну чистоту. Діти часто стають заручниками ситуації, що складаються в родині. Етнічні, культурні, фінансові аспекти прямо або опосередковано мають відношення і відображаються на дітях.

Попри це, Міжнародна база даних TIMSS демонструє результати незалежного тестування учнів з математики та природознавства. Тест дозволяє відслідкувати успіхи учнів по відношенню до інших дітей з різних куточків світу. Проаналізувавши

результат Південної Кореї та порівнявши його з США помітні позитивні тенденції в покращенні успішності серед учнів в Америці. Останні зусилля в США покладені на підвищення успішності учнів з низьким рівнем навчальних досягнень, малозабезпечених, національних меншин. При цьому реформи освіти в Південній Кореї зараз спрямовані на підвищення навчальних досягнень учнів.

У 2008 р. 9 із 10 студентів, середньомісячний дохід яких у сім'ї перевищував 7 000 000 південнокорейських вон (KRW) (приблизно 6 300 доларів США), отримали принаймні одну або кілька форм приватного навчання, тоді як лише 4 з 10 студентів, середньомісячний рівень яких сімейний дохід складає менше 1 000 000 KRW (приблизно 900 доларів США)³. Розрив можливостей у тіньовій освіті між дітьми з високим доходом та низьким рівнем доходу, ймовірно, призведе до розриву між здобутими раніше знаннями та їх рівнем. Але попри це, варто відмітити, що фінансові ресурси сім'ї звичайно важливі, проте, ще більш важливим є бажання навчатися та зусилля, які до цього процесу докладає сам учень.

Якісними змінами обростала система вищої освіти у Кореї через сильну базу початкової та середньої школи, якісну підготовку учнів, грамотну освітню політику, впровадження та реалізацію освітніх реформ ВНЗ отримали чудових студентів, готових працювати, досліджувати, навчатися. Для підвищення ефективності викладання та науково-дослідної діяльності починаючи з 1990-х р., уряд ініціював безліч нових заходів щодо підвищення конкурентоспроможності університетів у наукових дослідженнях. Серед них дві програми особливо значущі: проект Brain Korea 21 (BK21) та проект університету світового класу (WCU). У бюджетному відношенні BK21 був першим і найбільшим проектом для вищої освіти. Дві його основні цілі, як зазначено в урядових документах, полягають у створенні десяти університетів, орієнтованих на дослідження, які мали бути конкурентоспроможними на світовому рівні до 2012 р., і зробити Корею однією з десяти найбільш передових країн світу з

¹ Byun, S., & Kim, K. (2009). Revisiting the effects of the high school equalization policy: A propensity score matching approach. Paper presented at the fourth conference of the Korean Education and Employment Panel, Seoul.

² Demographic and Social Statistics [Електронний ресурс] // Організація об'єднаних націй. – 2008. – URL: <https://unstats.un.org/UNSDWebsite/>.

³ Korea National Statistical Office. (2009 c). The survey of private education expenditures in 2008. Seoul: KNSO.

точки зору передачі знань від університету до виробництва¹.

Для досягнення цих цілей уряд інвестував 1,2 млрд. доларів США у фазу 1 (1999–2005 рр.) та 1,5 млрд. доларів США у фазу 2 (2006–2012 рр.). Завдяки цим величезним інвестиціям ВК21 дозволив університетам залучати більш здібних аспірантів, які можуть брати участь у наукових дослідженнях та розробляти першокласні технології. Такі позитивні аспекти дали змогу Кореї стати флагманом освіти, країною інноваційної економіки.

Отже, дослідивши питання впровадження освітніх реформ в Кореї нам вдалося вивчити історичне підґрунтя, на якому ці реформи здійснювалися. Не дивлячись на несприятливі умови, що склалися навколо Кореї після Другої світової війни, держава змогла не тільки подолати кризу шляхом впровадження грамотної політики, у тому числі в освіті. Вивчивши їх систему освіти зрозумілим стала концепція впровадження реформ «знизу», головним завданням яких було задовольнити населення у наданні освітніх послуг, шляхом повного залучення дітей до освітнього процесу, особливо до початкової та середньої освіти. У цій глобальній меті був своєрідний виклик, адже повоєнна криза, колоніальне минуле, пост-революційний період наклали свій відбиток. Ми маємо достатньо вичерпну інформацію про освітні реформи в Південній Кореї та їх вплив на економіку країни. Крім цього, можемо проаналізувати успіхи корейських учнів згідно з Міжнародними незалежними тестами PISA² (Programme for International Student Assessment), які демонструють першість у світових показниках власних навчальних досягнень з читання та перекладу, математики, природничих наук. З 2000–2012 рр. Південна Корея входить у

п'ятірку країн з найкращими результатами учнів. З 2012–2018 рр. в десятку країн. Таке лідерство свідчить про зацікавленість держави у підготовці кадрів для роботи на підприємствах, у компаніях, тощо. Вчителі у Кореї – престижна професія поряд з економістами, винахідниками, юристами, вони мають достойну заробітну плату та соціальний пакет.

Зрештою, освіта може сприяти розвитку держави лише тоді, коли всі сторони освітнього процесу зацікавлені у його результативності. Дослідивши соціально-економічні аспекти, що впливали на освітні реформи, нам вдалося визначити основні причини їх впровадження. Менш ніж за 40 років з 1970–2007 Південнокорейський уряд зміг покращити ситуацію в системі освіти, влада намагалася усунути елітарність та конкуренцію навчальних закладів, підвищити рівень освітнього процесу, розширити доступність та всеохопність навчальною діяльністю. Попри достатньо складні умови, що пов'язані із демографічною кризою, трудовими міграціями, асиміляцією населення, економічною нестабільністю, владі вдалося реалізувати намічений курс і вивести освіту на принципово новий рівень, який за якістю не поступається навчальним закладам Європи та США.

Аналітичні статистичні дані демонструють підвищення прожиткового рівня з 100 доларів США у 1950-х рр. до 16 000 доларів у 2000-х. Разом із збільшенням доходів на душу населення збільшилася і кількість можливостей у батьків та їх дітей. Середню освіту можна здобувати, як у приватних так і в державних закладах, при цьому принципової відмінності не має, але позашкільні заняття повністю лягли на фінансове забезпечення батьків. Своєрідні «хагвони» це додаткова можливість здобувати і вдосконалювати знання, що відіграє ключову роль при складанні випускних іспитів та вступі у ВНЗ. Успіх корейських родин на пряму залежить від навчальних досягнень дітей та їх майбутніх перспектив, що у свою чергу впливає на добробут не тільки родини, а й країни.

¹ Mugyeong Moon, Ki-Seok Kim A case of Korean higher education reform: The Brain Korea 21 project June 2001Asia Pacific Education Review 2(2):96-105 DOI:10.1007/BF03026294

² OECD (2010a). PISA 2009 results: What students know and can do-Student performance in reading, mathematics and science (Volume I). doi:10.1787/9789264091450-en.

ПОЛОН ТА РЕПАТРІАЦІЯ

Тетяна Мінаєва

Чернівецький обласний краєзнавчий музей

Андрій Мінаєв

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ В НОВИЙ ЧАС (КОРОТКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД)

Одне з вагомих місць у новітній між-державній політиці, з огляду на дві світові війни, які відбулися у минулому столітті та невинне зростання кількості локальних та регіональних збройних конфліктів протягом останніх десятиліть, а особливо в умовах сьогоденної воєнної агресії Російської Федерації проти України, займає так зване «право війни». Останнє, будучи частиною міжнародного права, покликане регулювати відносини, з одного боку, між воюючими, а, з іншого, між воюючими та нейтральними державами. Невід'ємною складовою «права війни» завжди було питання військовополонених. Жорстка конфронтація між противниками та прагнення досягти перемоги за будь-яку ціну не створювали сприятливого фону для долі воїнів, які потрапили в полон. Дуже гостро проблема військовополонених постала в роки Першої світової війни, коли ані воюючі країни, ані нейтральні не зуміли забезпечити гуманного ставлення до полонених. Для того, щоби зрозуміти всю складність становища бранців під час війни 1914-1918 рр., необхідно звернутися до історії формування звичаєвого права та нормативно-правового тлу-

мачення законів війни, зокрема, таких їх невід'ємних категорій як «військовий полон» і «військовополонений».

Насамперед з'ясуємо дефініцію «військовий полон» та суть означеного ним явища. При тому, що конкретні формулювання категорій «полон», «військовополонений» в різних джерелах можуть дещо варіюватись, загальну природу останніх це суттєво не змінює. Так, за відомим словником Брокгауза та Ефрона, військовополонений – це особа, затримана під час війни супротивником зі зброєю в руках¹. Згідно з іншим трактуванням, військовий полон – це «обумовлене станом війни тимчасове затримання воюючою державою осіб, які потрапили під її владу і які належать до складу ворожої армії, яке супроводжується тимчасовим обмеженням їх свободи та підкоренням їх її владі та законним розпорядженням»². Існують й інші визначення, втім, вони різняться лише обсягом характеристик і аж ніяк не суттю. Таким чином, природа полонених як військовослужбовців ворожої армії, захопле-

¹ Военнопленный. *Энциклопедический словарь* / Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон. Т. VI-а. Спб., 1892. С. 851.

² Цит. за: Солнцева С.А. Военный плен в годы Первой мировой войны (новые факты). *Вопросы истории*. 2000. № 4-5. С. 98.

них під час збройного конфлікту на полі бою зі зброєю в руках, зумовлює їх юридично-правовий статус. Він базується на трьох основних тезах: 1) полонені не злочинці, 2) це вороги, які зберігають своє підданство, 3) вони є військовими особами.

Сучасний ізраїльський дослідник військового полону А. Рахамімов називає п'ять можливих способів поводження із бранцями: 1) убивство захоплених у полон; 2) розміщення полонених на закритій території під охороною; 3) використання військовополонених в якості робочої сили; 4) умовно-дострокове звільнення на спеціально оговорених умовах та 5) звільнення внаслідок закінчення військових дій або в результаті викупу¹. Зрозуміло, що під час війни ці практики доповнювали одна одну, залежно від настрою на полі бою та загального становища країни, яка захопила бранців.

Припинення юридично-правового статусу військовополоненого можливе у кількох випадках: 1) із настанням обставин, які фактично анулюють стан військового полону (при успішній втечі, із припиненням війни, зі смертю бранця), 2) із переходом у підданство ворожій державі, 3) при умовному чи безумовному звільненні з полону лише однією стороною чи взаємному звільненні².

Необхідно відмітити, що зазначена вище природа полонених може вважатись універсальною (позаісторичною). Водночас, при незмінній природі даного явища, статус військовополонених носить яскраво виражений історичний характер, який зумовлений, насамперед, тим, що визначається законами та звичаями війни. Останні являють собою правила ведення війни, встановлені звичаями народів, а також міжнародними угодами, укладеними між державами з метою усунення найбільш жорстоких її проявів, а також для захисту мирного населення³. Отож, закони та звичаї війни, хоч і об'єднуються у міжнародному праві в спільну групу право-

вих норм, однак суттєво розрізняються за своїми джерелами. При цьому між звичаями війни, з одного боку, та законами, з іншого, нерідко можуть існувати суттєві протиріччя. Адже звичаї війни (неписані норми, традиції, зумовлені як загальним історичним фоном тієї чи іншої епохи, так і специфікою ментальності воюючих народів), безумовно історично передували законодавчому закріпленню правил ведення воєнних дій.

Протягом тривалого часу ставлення до військовополонених формувалося на основі звичаєво-договірних умов між сторонами воєнного конфлікту, які домінували на додержавному етапі існування людства. На ставлення до полонених суттєво впливали такі невід'ємні риси людської психіки, як ксенофобія (ненависть до чужинців) та презирство до слабкого з боку сильного (а потрапляння в полон вважалося слабкістю). Полонений фактично ставав власністю переможця. Ставлення до бранця варіювалося від милосердно-поблажливого до жорсткого і навіть жорстокого.

Для історії первісного суспільства характерними були наступні особливості поводження із захопленими під час воєнної сутички полоненими:

1) захоплених у полон або одразу убивали, або ж забирали із собою задля поповнення харчових запасів (канібалізм був притаманний більшості племен та народностей стародавнього часу);

2) із виникненням релігійних уявлень, полонених почали використовувати як важливий елемент культових убивств, іноді з елементами канібалізму, для завоювання прихильності місцевих богів;

3) найбільш гуманною формою поводження із полоненими було включення їх до своєї общини, шляхом спеціальної ініціалізації або шлюбу з місцевими жінками. Як правило, подібне відбувалося тоді, коли необхідно було компенсувати воєнні втрати⁴.

Зберігали свій вплив звичаї війни на хід та умови військових дій і в добу античності та середньовіччя. У Стародавній Греції, наприклад, переможець міг на власний розсуд вирішити долю переможеного – убити його або поневолити, пере-

¹ Rachamimov A. POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front. New York: Oxford, 2002. P. 69-70.

² Военные обычаи в сухопутной войне. Составлено германским Генеральным Штабом в 1902 г. / Перев. с нем. Генерального Штаба полковник Михельсон. Спб.: Военная типография, 1904. С. 19.; Davis G. The Prisoner of War. *The American Journal of International Law*. Vol. 7, No. 3 (Jul.). 1913. P. 539.

³ Див., напр.: Международное право. М.: Госюриздат, 1951. С. 504.

⁴ Абдрашитов Э.Е. Созревание тенденции гуманизма в вопросе о статусе военнопленного в российской и мировой традициях. URL: <http://elibrary.ru/download/62286355.htm>

творивши у свою власність¹. В добу класичної античності, із розвитком товарно-грошових відносин, дещо змінилися ціннісні орієнтири. Полонений став уже матеріальною цінністю, основою розвитку рабовласницького суспільства. Захоплених у війні бранців або продавали, або використовували як робочу силу (простих воїнів), або відпускали за винагороду (це стосується знатних осіб, за яких можна було отримати солідний викуп)². Отже, у рабовласницьку добу статус полоненого дещо змінився: із джерела їжі та культової жертви бранець перетворився на об'єкт матеріальної вигоди. Причому, змінився і сам характер війни – більшість їх уже велися спеціально задля захоплення полонених, яких постачали на ринки в якості рабів.

Із поширенням християнства, статус полонених отримав і релігійне тлумачення. Отці церкви часто стверджували, що полон – це заслужена кара Бога за гріхи (щоправда стосувалося це в основному далеких варварських народів, із якими велися війни)³.

Не дуже змінилося становище військовополонених й у добу феодалізму. Загалом, «кодекс честі» рицарів вимагав від них прояву великодушності щодо захопленого у полон противника. Втім, це стосувалося лише противника, рівного за походженням та становищем у суспільстві і аж ніяк не представників «черні». Та й «кодекс честі» в принципі не забороняв отримувати визиск від становища переможця: за представників аристократичних родин вимагався солідний викуп, в очікуванні якого «благородні полонені» роками могли утримуватись в ув'язненні (або, разом із «черню», використовуватись на різних роботах)⁴. В той час навіть існували спеціальні релігійні ордени (мерседарії та трінітарії), які виконували посередницькі місії у справі перемовин

та викупу полонених⁵. По суті, захоплені під час війни бранці залишалися і надалі джерелом прибутку.

Із початком епохи географічних відкриттів, появою колоній та потребою у великій кількості робочих рук, полонені перетворилися, окрім традиційного джерела прибутку, ще й на джерело дешевої робочої сили.

Отже, як бачимо, звичасві норми ведення війни тривалий час визначали умови утримання військовополонених. Поводження з ними залежало від «доброї волі» тих, до кого бранці потрапили у полон, від пануючих традицій в середовищі переможців і т. ін. Попри це, поступово почала формуватися ідея необхідності на законодавчому рівні узгодити правила ведення війни та умови утримання бранців, які б стали загальними для усіх воюючих сторін.

Одним із перших спробував проаналізувати існуючі норми та сформулювати можливі принципи міжнародного права щодо військовополонених та порядку ведення військових дій голландський правник та філософ Г. Гроцій. Підсумком стала його книга «Закон війни і миру», яка вийшла друком у 1625 р. Зокрема, Гроцій декларував основи гуманного ставлення до бранців: «Подібно до того, як воюючим між собою воздасться насиллям за насилля, так переможеному або взятому у полон надається милосердя, оскільки немає небезпеки порушення ним миру»⁶. Також автор розглядав право втечі з полону («Не важливо, як полонений повернувся із полону – був відпущений чи силою або хитрістю позбавився влади ворогів»⁷), торкався питання розміру викупу, який не повинен перевищувати місячну плату солдата, аби не позбавити його повністю засобів для існування і т. ін.⁸. Питання військового полону, які піднімалися Г. Гроциєм, свідчать про актуальність даної проблеми ще за кілька століть до початку справжнього законодавчого «буму», покликаного закріпити юридично міжнародні норми становища військовополонених та

¹ Цветков А.О. Статус военнопленного: социально-правовой аспект. *Психопедагогика в правоохранительных органах*. Омск: Омская академия МВД РФ, 2011. № 2. С. 37-38.

² Абдрашитов Э. Е. Созревание тенденции гуманизма

³ Абдрашитов Э. Е. Созревание тенденции гуманизма....

⁴ Davis G. The Prisoner of War. *The American Journal of International Law*. Vol. 7, No. 3 (Jul.). 1913. P. 539-541.

⁵ Див. докл.: Buhofer H., Frey B. Prisoners and Property Rights. *Journal of Law and Economics*. Vol. 31, No. 1 (Apr.). 1988. P. 26.

⁶ Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Пер. с лат. А.Л. Сакетти. М.: Госюриздат, 1956. С. 704.

⁷ Гроций Г. О праве войны и мира... С. 665.

⁸ Гроций Г. О праве войны и мира... С. 734-735.

зробити ставлення до них більш гуманним. Водночас, довгий час питання військового полону залишалися не розробленими та обмежувалися, в кращому випадку, окремими статтями у міждержавних договорах.

Французький мислитель Ж.-Ж. Руссо свого часу також виступав за те, щоб уклалися спеціальні договори щодо прав захоплених у полон. У своїх філософських трактатах, серед іншого, він писав: «Якщо метою війни є зруйнування ворожої держави, то переможець має право вбивати її захисників, допоки у них у руках зброя; але як тільки вони кидають зброю і здаються, перестаючи таким чином бути ворогами чи знаряддями ворога, вони знову стають просто людьми, і переможець немає більше ніякого права на їх життя»¹. Отже, у добу Просвітництва відбувається переоцінка уявлень про війну. Гуманізація, яка охопила всі сфери суспільного життя, торкнулася і воєнної сфери. На зміну звичаю стародавнього світу «завдавай ворогу стільки зла, скільки можеш» поступово прийшов принцип «не роби ворогу більше зла, ніж того потребують цілі війни»².

Необхідно зазначити, що розвиток національних держав супроводжувався виникненням регулярних армій, солдати яких перебували на утриманні держави. Відповідно, відповідальність за полонених перейшла на вищий, державний рівень. У зв'язку з цим, почали укладатися спеціальні двосторонні міждержавні угоди, в яких прописувалися правила післявоєнного обміну бранцями³. Таким чином, поступово окреслювалися особливості статусу полонених, що відбивалося у спеціальних міждержавних договорах, які уклалися перед початком війни.

Загальноновизнаним вважається той факт, що сучасні традиції поводження з полоненими, а також письмове закріплення їх прав та обов'язків, було закладено фран-

цузьким законодавством епохи Французької революції. Згідно з «Декретом Французьких національних зборів від 4 травня 1792 року про військовополонених», останні перебували під захистом французької держави; будь-які жорстокості, насилля чи знущання над ними мали каратися; у даній постанові також були закладені положення про розміщення полонених, про виплату утримання, про носіння ними своєї форми, про ув'язнення тих, хто порушив чесне слово не втікати, про покарання за правопорушення тощо⁴. У постанові Конвенту від травня 1793 р. ці положення розширювалися: полоненим мала надаватися належна медична допомога; їх не повинні були примушувати до служби у військах республіки; після закінчення війни полонені підлягали обміну та поверненню на батьківщину⁵. Втім, такі правові ініціативи були швидше винятком, аніж правилом. До середини XIX ст. подібні угоди мали характер поодиноких двосторонніх угод, яких третя сторона, яка вступала у конфлікт, не зобов'язувалась дотримуватись, а, відповідно, їх значення нівелювалося.

Таким чином, на середину XIX ст. стала зрозумілою необхідність знайти певний консенсус, який можна було б покласти в основу міжнародних правил загальної дії для усіх учасників можливого збройного конфлікту. При цьому необхідно було враховувати як вже наявні загальні етичні норми про гуманне поводження із поверженим ворогом, так і знайти способи полегшити становище поранених на полі бою та пом'якшити умови утримання захоплених у полон, убезпечити їх від найбільш жорстоких проявів війни (убивства, спеціального скалічення, знущання і т. ін.).

Важливим кроком на шляху до закріплення на міжнародному рівні гуманного ставлення до учасників бойових дій, стала

¹ Руссо Ж.-Ж. Об Общественном договоре, или Принципы политического права. *Трактаты* / отв. ред. А. З. Манфред. М.: Наука, 1969. С. 158.

² Кузьминых А.Л. Международное право и «узники войны»: проблема правовой защиты военнопленных и интернированных лиц. *Вестник Института: Преступление, наказание, исправление*. Вологда: Вологодский институт права и экономики Федеральной службы исполнения наказаний, 2012. № 4. С. 78.

³ Див. докл: Buhofer H., Frey B. Prisoners and Property Rights... P. 29-32.

⁴ Декрет Французского Национального Собрания от 4 мая 1792 года о военнопленных. *Международная политика новейшего времени в договорах, ноттах и декларациях*. Ч. 1. От Французской революции до империалистической войны. М.: Литиздат Н.К.И.Д., 1925. С. 11-12.

⁵ Ниманов И.Б. Нормативно-правовая основа содержания и использования военнопленных накануне I мировой войны. *Крестьянин в миру и на войне: Материалы III Меркушин. науч. чтений / МГУ им. Н.П.Огарева, ист.соц. ин.-т; [отв. ред. проф. Н.М. Арсентьев]*. Саранск, 2005. С. 53-54.

ініціатива щодо надання допомоги пораненим, яка належала Ж.А. Дюнану (уродженцю Женеви, засновнику Міжнародного Товариства Червоного Хреста)¹. Результатом цих ініціатив стала Женевська конвенція 1864 р., в якій були закріплені положення про забезпечення хворих та правовий захист санітарного персоналу.

Першою в історії міжнародного права реальною спробою кодифікувати правові норми війни шляхом укладання міждержавної угоди стала Брюссельська конференція. Остання відбулася влітку 1874 р. та декларувала передові для свого часу ідеї. В основу роботи конференції було покладено російський «Проект міжнародної конвенції щодо законів та звичаїв війни», у якому, серед іншого, пропонувалися правила щодо поводження із ворожими полоненими². Під час роботи Брюссельської конференції було розроблено проект міжнародної декларації про закони та звичаї війни, який містив статті щодо полонених, а саме: кого вважати військовополоненими, як з ними поводитися, де утримувати, можливість залучати їх до громадських робіт, підпорядкування полонених законам та розпорядженням держави, в полоні якої вони знаходилися, умови звільнення та обміну тощо³.

Однак, на жаль, розроблений проект не отримав юридичної сили через відсутність під ним підписів усіх учасників конференції. У заключному протоколі (єдиний документ, підписаний усіма учасниками конференції), передбачалося, що проект декларації необхідно детально вивчити, виробити рекомендації і зустрітися знову для ратифікації законів війни у прийнятній для всіх формі. У різних країнах були створені особливі комісії для вивчення проекту Брюссельської декларації 1874 р., відбувалися спеціальні консультаційні зустрічі і т. ін.⁴.

Поряд із міжнародними багатосторонніми перемовинами та зустрічами, видава-

лися окремі внутрішньодержавні розпорядження, які регулювали поводження із військовополоненими. Наприклад, в Росії, ще до офіційного закріплення в міжнародному праві статусу полонених, видавалися розпорядження щодо поводження із захопленими у полон. Цікавим є «Положення про військовополонених» 1829 р., у якому відчувалися гуманні віяння кінця XVIII ст. За цим положенням, бранці поділялися на дві категорії: 1) взяті в полон зі зброєю на полі бою та 2) взяті в полон без зброї або ті, які здалися добровільно. Під час переміщення полонених від поля бою до місць їх утримання встановлювався арештантський режим. Особисті речі бранців поверталися їм після закінчення полону. Всім забезпечувалася повна релігійна свобода. Для захисту полонених від образ та утисків, з одного боку, та для визначення ступеню їх провини та відповідних виправних заходів, з іншого, – полоненим надавалися права російських підданих⁵.

У державних постановах другої половини XIX ст. вже простежується вплив Брюссельської декларації 1874 р. Так, під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. діяло «Тимчасове положення про військовополонених Східної війни 1877 р.», доповненням до якого були правила від 10 жовтня 1877 р. про використання військовими судами військово-карних законів щодо злочинів, скоєних полоненими⁶. Даний документ чітко регламентував використання зброї проти військовополонених. Зокрема, право на її використання обмежувалося лише випадками проявів відкритого невдоволення з боку полонених та їх масовою втечею. У разі втечі одного полоненого застосування зброї дозволялося виключно після зробленого попередження чи окрику. Особи, які були піймані під час втечі, не підлягали судовому стягненню, але піддавалися більш суворому нагляду⁷. Таке ставлення до полонених, безумовно, являло собою прогрес навіть відносно військових традицій семилітньої давнини. Для порівняння варто навести досить типові розпорядження одного з пруських

¹ Анри Дюнан – основатель Движения Красного Креста. URL: <https://redcross.by/anri-dyunan/>

² Проект международной конвенции о законах и обычаях войны. Приложение к: Мартенс Ф. Восточная война и Брюссельская конференция 1874-1878 г. СПб., 1879. 596 с.; прил. С. 1-18.

³ Проект международной декларации о законах и обычаях войны (составленный конференцией в Брюсселе, в 1874 г.). Приложение к: Мартенс Ф. Восточная война... С. 19-36.

⁴ Мартенс Ф. Восточная война... С. 135-140.

⁵ Сборник международных конвенций и правил-тельных распоряжений о военнопленных / Сост. Альбат П. Г. (С библиографическим указателем). М.: Издание Главного Комитета, 1917. С. 10.

⁶ Кожевников Ф. И. Русское государство и международное право (до XX века). М.: Госюриздат, 1947. С. 288.

⁷ Кожевников Ф. И. Русское государство... С. 288.

генералів, видане під час франко-пруської війни 1870 р.: «Кожного разу, коли втікає французький військовополонений, з числа тих його друзів, з якими жив втікач, за жеребом вибираються десять осіб, що беруться під варту в яку-небудь фортецю до того часу, поки не повернеться втікач. Офіцер, який утік і був спійманий, позбавляється всіх прав та переваг військовополоненого»¹.

Однак, попри безумовні зрушення у ставленні до полонених, перша міжнародна конвенція про закони та звичаї сухопутної війни з чітко зафіксованими нормами регулювання режиму військового полону була прийнята лише в 1899 р. в Гаазі на так званій першій «конференції миру», в якій взяло участь 26 держав. Назва «конференція миру» пов'язана із тим, що офіційним завданням було обмеження озброєння та забезпечення миру². Проблема військовополонених знайшла своє відображення у «Конвенції про закони та звичаї сухопутної війни», в основу якої було покладено текст Брюссельської декларації 1874 р.

Більше того, саме на цій конференції відбулася власне констатація факту необхідності створення повноцінної законодавчої бази з проблеми військового полону. Зокрема, було вирішено, з огляду на відсутність у міжнародній практиці повноцінного кодексу війни, покласти початок багатостороннім міжнародним зустрічам для вирішення загальних проблем та для узгодження спільних дій з метою недопущення нівелювання права держави та людської особистості. Втім, враховуючи той факт, що переважна більшість розглянутих на Гаазькій конференції 1899 р. документів носила рекомендаційний характер і не була підписана й ратифікована всіма країнами-учасниками, згодом було прийнято рішення скликати ще одну «конференцію миру», так само в Гаазі. На ній передбачалося остаточно закріпити принципи ведення війни, у тому числі, правовий статус військовополонених.

Окрім того, було піднято питання про перегляд положень першої Женевської конвенції 1864 р. щодо поводження із хворими та пораненими ворожих армій. В результаті,

у 1906 р. була підписана нова Женевська конвенція. Деякі її положення безпосередньо стосувалися долі полонених, які потрапили до рук ворога хворими або пораненими. Так, ст. 1 вказувала, що військовослужбовці та інші особи, які офіційно перебували при армії, у випадку поранення або хвороби, повинні користуватися, без різниці національності, покровительством та доглядом з боку держави, під владою якої вони опиняться³. Водночас, користуючись необхідним доглядом, поранені чи хворі однієї армії, потрапивши до рук іншої воюючої сторони, вважалися полоненими і по відношенню до них мали застосовуватися загальні правила міжнародного права щодо бранців (ст. 2)⁴.

Завершальним етапом довоєнного міжнародного правотворчого процесу щодо військовополонених стала друга конференція миру, яка відбулася в 1907 р. в Гаазі. У її діяльності взяло участь вже 44 держави. Конференція завершилася переглядом трьох конвенцій, прийнятих у Гаазі в 1899 р., та прийняттям десяти нових, які цитуються у міжнародній правовій практиці та літературі під загальноприйнятими номерами. Зокрема, під четвертим номером ішла Конвенція про закони та звичаї сухопутної війни, яка замінила конвенцію від 29 липня 1899 р.⁵.

На окремих положеннях даної конвенції варто зупинитися докладніше, оскільки саме в них вперше було виділено низку атрибутів правового статусу військовополонених, які діяли (чи, принаймні, декларувалися воюючими країнами) під час Першої світової війни. Конвенція містила 56 статей, з яких 17 стосувалися полонених (4-20 статті).

Передусім, закріплювалося положення, що військовополонені перебувають під владою ворожого уряду, а не окремих осіб, які взяли їх в полон. Було визнано, що все, що належить полоненим, окрім зброї, коней та військових документів, становить їх особисту недоторкану власність (ст. 4). Затримання військовополонених визнача-

¹ Цит. за: Кожевников Ф. И. Русское государство... С. 288-289.

² Гаагские конференции мира 1899-1907. *Дипломатический словарь в трех томах* / под ред. Громыко А.А. и др. М.: Госполитиздат, 1960. Т. I. С. 335-336.

³ Женевская конвенция 1906 года. Конвенция для улучшения участи раненых и больных в действующих армиях. *Сборник международных конвенций и правительственных распоряжений о военнопленных* / Сост. Альбат П.Г. (С библиографическим указателем). М.: Издание Главного Комитета, 1917. С. 15.

⁴ Там само.

⁵ Гаагские конференции мира 1899-1907. *Дипломатический словарь*... С. 336.

лося як необхідний тимчасовий засіб, виключно на час війни (ст. 5). Держава могла використовувати полонених (за виключенням офіцерів) на різних роботах, проте ці роботи не повинні були мати відношення до військових дій. При цьому підкреслювалося, що зароблені таким чином кошти мали спрямовуватися на покращення становища полонених, а залишок, після вирахування суми на утримання бранців, мав видаватися їм після звільнення. Якщо між воюючими сторонами не укладено спеціальної угоди щодо утримання полонених, то останні повинні користуватися такими ж продуктами харчування, приміщенням та одягом, як і військовослужбовці країни, яка захопила їх у полон (ст. 6-7). У конвенції зазначалося, що полонені повинні підпорядковуватися законам та наказам держави, в полоні якої вони перебувають. Будь-яка непокоря з боку бранців давала право на використання необхідних каральних заходів, а особи, піймані під час втечі з місця утримання, підлягали дисциплінарному покаранню (ст. 8)¹.

Заслужують на увагу статті 9-12, у яких закріплювалися норми щодо звільнення військовополоненого під чесне слово. Останнє дозволялося у випадку, по-перше, якщо це допускалося правилами країни, яка його полонила, і, по-друге, якщо він брав на себе зобов'язання не воювати надалі проти даної країни або проти її союзників². Необхідно зазначити, що наявність цих статей свідчить про те, що у європейській традиції кінця XIX – початку XX століття ще покладалися на благородство кадрових офіцерів, велику вагу мали уявлення щодо військової честі та гідності.

Важливим кроком на шляху гуманізації війни та її наслідків стало положення, що у випадку початку військових дій на території кожної воюючої країни, а також на території нейтральних держав будуть створені спеціальні довідкові бюро щодо полонених. На довідкове бюро покладалося зобов'язання заводити на кожного полоненого спеціаль-

ну іменну картку з даними про його місце перебування, переміщення, звільнення під чесне слово, обмін, втечу тощо. Бюро повинно було також фіксувати номер, ім'я та прізвище, вік, місце народження, чин, військову частину, день та місце взяття в полон, розміщення, отримання ран та смерть полоненого. Після укладання миру іменні картки підлягали передачі уряду країни, підданим якої були бранці (ст. 14)³.

У конвенції було окреслено й умови надання допомоги полоненим. Зокрема, передбачалося, що товариства, утворенні з метою надання допомоги військовополоненим, а також їх уповноваженні представники, мали користуватися пільгами, щоправда в межах, обумовлених воєнними законами та адміністративними порядками воюючих країн. Листи, поштові перекази, посилки, як надіслані військовополоненим, так і відправлені ними, підлягали звільненню від будь-яких поштових та митних зборів (ст. 15-16)⁴.

Ст. 18 передбачала надання військовополоненим повної свободи відправлення релігійних обрядів та присутності на богослужіннях. У випадку смерті полоненого поховання необхідно здійснювати з урахуванням його військового чину (ст. 19). Після укладення миру військовополонені мали відсилатися на батьківщину у максимально короткі терміни (ст. 20)⁵.

Необхідно відмітити, що більшість конвенцій, сформульованих під час роботи другої міжнародної конференції миру у Гаазі 1907 р., знайшли підтримку серед країн-учасниць, у тому числі й четверта (про закони та звичаї сухопутної війни). Таким чином, ратифіковані правила щодо поводження з військовополоненими стали базовими для країн-учасниць майбутнього світового конфлікту. Про це свідчить закріплення міжнародних правових норм щодо полонених у державному законодавстві, у тому числі Росії та Центральних держав (Німеччини та Австро-Угорщини).

¹ Приложение к IV гаагской конвенции 1907 г. Положение о законах и обычаях сухопутной войны. Сборник международных конвенций и правительственных распоряжений о военнопленных / Сост. Альбат П.Г. (С библиографическим указателем). М.: Издание Главного Комитета, 1917. С. 24-25.

² Приложение к IV гаагской конвенции 1907 г. Положение о законах и обычаях сухопутной войны... С. 25.

³ Приложение к IV гаагской конвенции 1907 г. Положение о законах и обычаях сухопутной войны... С. 25-26.

⁴ Приложение к IV гаагской конвенции 1907 г. Положение о законах и обычаях сухопутной войны... С. 26.

⁵ Приложение к IV гаагской конвенции 1907 г. Положение о законах и обычаях сухопутной войны... С. 26-27.

Проте, у внутрішньодержавних постановах кодифікація правил щодо військово-полонених відбулася у різний час. Зокрема, Німеччина основні принципи міжнародних правил та традицій щодо полонених відтворила незабаром після першої конференції миру. Свідченням цього була публікація в 1902 р. книги «Воєнні звичаї в сухопутній війні», а в 1908 р. – видання окремого положення про військовополонених, де, зокрема, говорилося: «Держава вважає військовополонених особами, які просто виконували свій обов'язок і підкорялися наказам згори, а тому в їх ув'язненні бачить гарантію безпеки, а не покарання»¹.

Водночас, німецькі правники внесли низку власних коректив та уточнень. Зокрема, вони пропонували ввести у закон норми щодо можливого застосування смертної кари щодо полонених. Передбачалося, що такий радикальний засіб міг використовуватися у наступних випадках:

1) якщо полонені здійснили злочин чи вчинки, які згідно із цивільними чи воєнними законами каралися смертю;

2) у випадку опору, при спробах втечі тощо охоронному персоналу дозволялося користуватися зброєю, у тому числі зі смертельним результатом;

3) у вигляді репресалій² при крайній необхідності;

4) у випадку, коли в існуванні полонених містилася небезпека для життя їх охоронців³.

Отже, в Німеччині смертна кара була законно визнаним способом покарання ворожих військовополонених, а тези щодо можливих загроз та порушень з боку останніх, давав можливість тлумачити дану норму на свій розсуд. В цілому, визнаючи за полоненими право обеззброєного ворога, у німецькому воєнному законодавстві існувала теза, якої притримувалися відомі юристи того часу: «Воєнна необхідність та безпека держави і тут стоять на першому плані, а не міркування про те, щоб за будь-яких обставин не чіпати полонених»⁴.

¹ Военные обычаи в сухопутной войне... С. 15.

² Репресалії – примусові заходи, що застосовуються однією державою у відповідь на неправомірні дії іншої держави з метою примусити припинити ці дії і прийняти запропоновані їй вимоги.

³ Военные обычаи в сухопутной войне... С. 18.

⁴ Там само.

Щодо Росії, то нею положення Гаазької конвенції були ратифіковані лише у 1909 р., а відображені у внутрішньому законодавстві аж у жовтні 1914 р. в спеціальному «Положенні про військовополонених»⁵.

Таким чином, напередодні Першої світової війни гаазькі мирні ініціативи були підтримані та ратифіковані європейськими державами. Прийняті конвенції вважалися такими, що повністю відповідають гуманним цілям розвитку європейської цивілізації та зможуть запобігти крайнім проявам жорсткості на війні. Міжнародна нормативно-правова база щодо військовополонених довоєнного часу ґрунтувалася на принципах гуманізму та поблажливого ставлення до обеззброєного ворога.

Разом з тим, необхідно зазначити, що суттєвим недоліком міжнародно-правових договорів довоєнного часу була відсутність спеціальних органів, які б здійснювали контроль за виконанням прийнятих зобов'язань під час збройного конфлікту. Єдиною гарантією виконання умов договору залишалися добра воля сторін, фактичні міркування взаємності та, у деяких випадках, різний ступінь підтримки чи засудження з боку громадськості⁶. Забігаючи наперед, відзначимо, що під час Першої світової війни єдиною санкцією, яка була у розпорядженні сторони, що постраждала – крок у відповідь у вигляді недотримання цієї ж або будь-якої іншої норми спільно підписаного документу.

Про домінування подібної позиції у міжнародних взаємовідносинах воєнного часу свідчить ще робота відомого російського правника другої половини XIX ст. Ф. Мартенса «Східна війна та Брюссельська конференція 1874-1878 р.», у якій стверджувалося, що «на сьогодні єдиним засобом покарати супротивника за порушення звичаїв війни є репресалії. Якщо ворог катує на-

⁵ Положение о военнопленных. Высочайше утвержденное 7 октября 1914 г. Положение Совета Министров. *Сборник международных конвенций и правительственных распоряжений о военнопленных* / Сост. Альбат П. Г. (С библиографическим указателем). М.: Издание Главного Комитета, 1917. С. 45-57.

⁶ Аби-Сааб Дж. Соблюдение гуманитарных норм в международных конфликтах. Межгосударственные войны и национально-освободительные войны. *Современные войны: гуманитарные проблемы. Доклад для Независимой комиссии по международным гуманитарным вопросам* / пер. с. англ. М.: Международные отношения, 1990. С. 95.

ших поранених, то і ми маємо право чинити так само з його пораненими. Якщо він спустошує, то і ми спустошуємо; якщо він отрує колодязі, то й ми отруюємо; якщо він мучить, гвалтує і убиває жінок і дітей, то й ми можемо зробити те ж саме»¹. З огляду на це неважко зрозуміти, що принцип взаємності використовувався і щодо полонених.

Варто нагадати, що протягом 1914-1918 рр. повністю змінився характер війни як такої. Російська дослідниця О. Сенявська, вивчаючи психологію війн ХХ ст., вірно вказувала, що «попередні війни вели професійні армії, які зберігали щось від рицарської гри. Народи в цілому не воювали.... Світова війна все змінила. Вона загнала в окопи занадто багато чоловіків – добру половину в усіх цивілізованих країнах... Війна розв'язала смак до жорстокості, і він забарвив ХХ ст.»². З цим важко не погодитися, з огляду на те, що це був перший приклад в світовій історії такого масового використання насилля та заборонених методів ведення війни³. Результати війни тепер повністю залежали від ресурсів (економічних, людських, морально-психологічних тощо), які кожна із воюючих країн могла задіяти задля досягнення перемоги.

Зазнав також змін домінуючий до того часу у міжнародній практиці погляд на військово-полоненого, як обеззброєного воїна. Суттєво розширилося саме поняття «полонений». Воно поширилося не лише на фронтовиків, захоплених у полон під час боїв, але й на цивільне населення захоплених територій, вихідців із ворожої країни, які не встигли виїхати за кордон до початку збройного конфлікту.

Зважаючи на масштаби втрат військово-полоненими, кількість яких вже з перших місяців вираховувалася сотнями тисяч, неважко зрозуміти, якого катастрофічного характеру в цілому набуло становище бранців у таборах ворожих блоків у роки Першої світової війни. Фактично одразу ж виникли проблеми із розміщенням, утриманням та продовольчим і медичним забезпеченням полонених. Війна, яка планувалася як короткотривала та блискавична, виявилася затяжною із невизначеним терміном трива-

лості. У кожній воюючій країні катастрофічно не вистачало продовольства, озброєння, робочих рук для належного забезпечення діючих армій. Дотримання гаазьких конвенцій щодо належного утримання бранців стало неможливим в силу низки обставин. Вже наприкінці 1914 – на початку 1915 р. урядам воюючих країн стало очевидним, що необхідно домовлятися наново, враховуючи новоявлені проблеми та неможливість реалізувати довоєнне законодавство. В результаті, впродовж війни відбулася низка міжнародних зустрічей, під час яких уточнювалися та доповнювалися правила утримання полонених⁴.

Крім того, прийняті Гаазькі положення 1907 р. мали діяти в умовах будь-якого військового конфлікту, проте не існувало жодних механізмів, які б забезпечували їх дотримання. Єдиним контролюючим органом були так звані «держави-опікуни», які мали забезпечувати представництво та захист інтересів у стосунках між воюючими сторонами, зокрема і в питанні військовополонених. Так, в роки Першої світової війни інтереси російських полонених в Німеччині та Австро-Угорщині представляла Іспанія, австро-угорських та німецьких бранців у Росії – США, а після вступу останніх у війну – Швеція взяла на себе захист німецьких інтересів, а Данія – австро-угорських⁵. Представники держав-опікунів наглядали за тим, щоб гаазькі положення щодо полонених виконувалися, робили необхідні доповіді, відвідували табори військовополонених тощо.

Міжнародне Товариство Червоного Хреста (МТЧХ) також здійснювало діяльність на користь військовополонених та інформувало держави, які захопили полонених, про умови утримання останніх у світлі Гаазьких постанов⁶. Діяльність держав-опікунів та МТЧХ виявилася важливим фактором у справі нагляду за дотриманням принципів права війни, що дало поштовх до подальшого розвитку інституту контролю за дотриманням міжнародних воєнних дого-

¹ Мартенс Ф. Восточная война... С. 481-482.

² Сенявская Е.С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России. М.: РОССПЭН, 1999. С. 46.

³ Первая мировая [текст]: сборник / Сост., предисл., коммент. С.Н. Семанова. М.: Молодая гвардия, 1989. С. 8.

⁴ Див. докл.: Мінаєва Т. Еволюція статусу військовополонених у міжнародному праві в роки Першої світової війни. *Історична панорама: Збірник наукових статей ЧНУ. Спеціальність «Історія»*. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. Вип. 21. С. 48-71.

⁵ Davis G.H. National Red Cross Societies and Prisoners of War in Russia, 1914-18. *Journal of Contemporary History*. Vol. 28, № 1 (Jan., 1993). P. 31-32.

⁶ Аби-Сааб Дж. Соблюдение гуманитарных норм в международных конфликтах... С. 95.

ворів уже після завершення Першої світової війни. При цьому роль товариств Червоного Хреста посилювалась ще й тим, що під час війни воєнні міністерства воюючих держав часто спілкувалися між собою саме через посередництво національних товариств Червоного Хреста, в обхід своїх МЗС, зокрема й у справі вироблення спільних правил щодо утримання військовополонених¹.

На початку Першої світової війни країни-учасниці конфлікту намагалися врегулювати питання становища полонених внутрішньодержавними розпорядженнями, базуючись на положеннях Гаазької конвенції 1907 р. Окрім того, протягом війни видавалися додаткові інструкції, уточнення, доповнення щодо утримання полонених. Зокрема, в Російській імперії основним було «Положення щодо військовополонених» 1914 р., яке протягом війни постійно доповнювалося різними розпорядженнями. У Німеччині правила щодо утримання військовополонених протягом війни також не були зведені у єдину збірку, а містилися у численних розпорядженнях воєнної влади, наказах по окремих округах і по окремих таборах. В Австро-Угорщині на початку війни було видано низку розпоряджень щодо становища бранців, які згодом були зібрані у спеціальному циркулярі Австро-Угорського воєнного міністерства від 1 березня 1916 р.². Це говорить про те, що Перша світова війна стала першим серйозним випробуванням на гуманність та здатність дотримуватись кодифікованих міжнародно-правових норм у надзвичайних умовах.

Таким чином, нормативно-правовий статус військовополонених пройшов тривалий та складний еволюційний шлях. Для первісного суспільства притаманним було захоплення полонених під час бою з метою подальшого їх ритуального вбивства та жертвоприношення. В добу Античності та Середньовіччя статус військовополоненого визначався матеріальним зиском: захоплених під час воєн бранців перетворювали на рабів, яких або використовували самі завойовники, або продавали на ринках, або призначали за них викуп (останнє стосувалося воєначальників та представників знаті). Сучасне тлумачення статусу військовополоненого сформувалося протягом Нового часу під впливом ідей

гуманізму та Просвітництва, які визначали життя та честь людини як найвищу цінність. Низка європейських правників, які займалися питаннями гуманізації ставлення до людської особистості, включали у сферу своїх інтересів не лише міжнародні правовідносини мирного часу, але й прагнули визначити та уніфікувати статус комбатантів у випадку військового конфлікту. Визначальним стало положення, згідно з яким, за військовополоненим закріплювався статус обеззброєного воїна. Вважалося, що після складання зброї (добровільного чи примусового), з бранцем необхідно було поводитися поборжливо, поважати його життя та не принижувати його людської гідності. Втім, з виникненням регулярних армій, збільшенням кількості та масштабності збройних конфліктів, удосконаленням озброєння, а відповідно, і збільшенням кількості воїнів, які потрапляли в полон, виникла необхідність уточнення статусу останніх. Звісно, воюючі держави почали укладати окремі договори на період війни, в яких оговорювалося і становище військовополонених, проте вони носили характер разового двостороннього договору, і не мали універсальної ваги для міжнародного права. Необхідно було виробити такі юридичні норми, які б стали загальнообов'язковими, стали б визначальними у багатосторонніх відносинах воєнного часу.

Найвищим досягненням міжнародного правотворення щодо військовополонених стали дві Гаазьких конференції 1899 р. та 1907 р., під час яких було розроблено та затверджено основні положення щодо полонених. Вони не лише закріпили за військовополоненим статус «обеззброєного воїна», але й значною мірою розтлумачили його. У положеннях щодо бранців визначалися загальні умови їх розміщення та утримання, зв'язків із рідними тощо. Історичне значення прийнятих конвенцій полягає в тому, що вперше у міжнародному військовому праві було зафіксовано умови утримання полонених, причому ці положення були підтримані значною кількістю існуючих на той час держав, представники яких поставили підписи під прийнятими конвенціями. Вважалося, що ці положення допоможуть уникнути проявів жорстокості до військовополонених у майбутньому. Проте події Першої світової війни показали ілюзорність будь-яких благих намірів щодо вирішення даної проблеми з позицій гуманізму

¹ Davis G.H. National Red Cross Societies... P. 44.

² Жданов Н. Русские военнопленные в мировой войне 1914-1918 гг. Ч. I, II, III. М., 1920. С. 52.

в умовах тотального військового конфлікту, який розтягнувся у часі і просторі, поглинув більшість суспільних ресурсів та викликав серйозну кризу основних засад європейської цивілізації. «Іспит на гуманність» було проведено і ХХ ст. стало часом постійних пошуків компромісу. Навіть сьогодні дотримання міжнародних норм щодо принципів та правил ведення війни не виконується окремими державами. Зокрема, Російською Федерацією, яка не відкликаючи підпису з-під жодного міжна-

родного документу подібного характеру, тим не менше грубо та цинічно їх порушує: знищує критичну інфраструктуру України, вбиває цивільне населення, катує цивільних та полонених... Це ще раз підкреслює необхідність вироблення дієвих та ефективних механізмів впливу на країну, яка порушує міжнародні принципи міждержавних відносин, оскільки, як показує історія, результат один – регрес та зростання напруги, остаточні результати яких передбачити неможливо.

Мілана Срібняк,

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ РЕПАТРІАЦІЇ ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ З ТЕРЕНІВ НІМЕЧЧИНИ ТА КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ, 1919-1920 рр.

Проблема репатріації полонених українців з теренів Німеччини та країн Центрально-Східної Європи вже перебувала в фокусі уваги дослідників у середині 1990-х рр.¹, проте репатріаційні заходи розглядалися в якості однієї зі складових дипломатичної та консульської служби в часі Української революції (1917–1920 рр.)².

¹ Веденєєв Д. В. Становлення зовнішньополітичної служби України (1917-1920 рр.) // Автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 1994. 17 с.; *Веденєєв Д.* Рятуючи з полону співвітчизників: З історії військово-санітарних місій Української Народної Республіки // Нічна столиця. К., 1996. Вип.3(3). С.6.

² *Кривець Н.В.* Повноважне представництво України у Німеччині (1921-1923 рр.). // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Зб. наук. праць. К., 1998. Вип.7. С.65-82; *Веденєєв Д. В., Будков Д. В.* Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби України в 1917-1923 роках. Монографія К., 2006. 312 с. *Соловйова В.В.* Консульська служба УНР у Центральноєвропейському регіоні // Український історичний журнал. К., 2006. № 3. С.84-88; її ж. Українська дипломатія у країнах центральної Європи 1917–1920 рр. Донецьк, 2004. 170 с.; її ж. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр. К.,

Безпосередньо дослідженню деяких аспектів репатріаційного процесу полонених вояків-українців з теренів Центральних держав присвятили низку своїх праць І. Срібняк³ і Л. Жванко⁴. У 2017 р. до вивчення цієї теми

Донецьк, 2006. 394 с.; Дацків І. Б. Дипломатія Українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. Тернопіль, 2009. 520 с.

³ *Срібняк І. В.* Репатріаційна діяльність українських дипломатичних і військово-санітарних установ у Європі в 1918 р. // Студії з архівної справи та документознавства, 1999, т. 5. К., 1999. С. 259-263; *Срібняк І. В.* Українська Держава на міжнародній арені: з досвіду діяльності воєнної дипломатії в 1918 р. // Гетьманський альманах / Відп. ред. Ю. І. Терещенко. К., 2003. Ч.ІІ. С.94-100; *Срібняк І. В.* Діяльність Директорії УНР з репатріації полонених вояків-українців з теренів європейських країн (військово-політичний аспект) // Кам'янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки: Матли Всеукр. наук. конф. Кам'янець-Подільський, 2009. С.184-192.

⁴ *Жванко Л.Н.* Евакуація та соціальний захист українських військовополонених доби другого Гетьманату (травень – грудень 1918 р.) // Вісник Харківського політехнічного інституту. Харків, 1999. Вип. 20 С.16-27; *Жванко Л.Н.* Украинские военнопленные

звернувся і В. Заболотнюк, який опублікував дві свої статті про діяльність військово-санітарної місії у Німеччині¹. Процес репатріації полонених протиборчих армій опинився й в колі зацікавлень зарубіжних істориків². Особливо активно триває розробка даного дослідницького напрямку останніми роками, про що свідчить публікація цілої низки статей³, а також розвідок джерелознавчого характеру⁴.

в государствах Четвёртого Союза: проблемы возвращения домой (1918 год) // Первая мировая война, Версальская система и современность: сб. ст. / отв. ред.: И. Н. Новикова, А. Ю. Павлов, А. А. Малыгина. Санкт-Петербург (Россия). СПб., 2014. С.94-103.

¹ Заболотнюк В. Українська військово-санітарна місія для справ полонених у Німеччині (1918-1920) // Військово-науковий вісник. К., 2017. Вип.12. С. 21-33; Заболотнюк В. Національно-виховна діяльність Української військово-санітарної місії для справ полонених у Німеччині (1918–1920) // Україна та Німеччина: міждержавні відносини: збірник наукових праць. Чернівці, 2018. С.233-244.

² *Nachtigal R.* The Repatriation and Reception of Returning Prisoners of War, 1918-22. *Immigrants & Minorities: Historical Studies in Ethnicity, Migration and Diaspora*. 2008. Vol. 26. P. 157-184; *Rachmimov A.* POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front. Berg, 2014. 272 pp.; *Davis G.* Prisoners of War in Twentieth-Century War Economies // *Journal of Contemporary History*. 1977. Vol. 12. Pp. 623-634; *Steuer K.* First World War Central Power Prison Camps // *History Faculty Publications*. 2013. Pp.1-40.

³ Срібняк І., Срібняк М. Українська військово-санітарна місія в Німеччині й таборі громади полонених українців у 1919 р. // Емінак: науковий щоквартальник. Київ-Миколаїв, 2019. № 2(26). С.66-75; Срібняк І., Срібняк М. Діяльність Військово-санітарної місії для справ полонених вояків-українців у таборі Зальцведель, Німеччина (1919 – перша половина 1920 рр.) // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія, політологія. Маріуполь, 2019. Вип.24. С.114-126; *Krotofil M., Sribnyak I., Sribniak M.* Activity of the UNR military and sanitary mission on prisoners' of war affairs in Germany (1919) // *Skhid. K.*, 2019. № 4(162). С.47-52; Срібняк М. Репатріація полонених українців з теренів Німеччини (1918-1920 рр.): правовий та організаційний аспекти // *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przekstrzeni europejskiej – przeszłość i terażniejszość*. Monografia zbiorowa / red. Ihor Sribnyak. Warszawa-Toruń: Międzynarodowy konsorcjum naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra, 2019. S.112-123.

⁴ Срібняк М. Діяльність Української військово-санітарної місії в Австрії та Угорщині, кінець 1918 – 1920 рр. (за матеріалами ЦДАВО України) // Історичний збірник Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького. Мелітополь, 2019-2020. Вип.7-8. С.117-125; Срібняк М. Основні групи джерел з історії репатріації полонених після Першої світової війни // *Człowiek, etnos, naród w historii świata – procesy państwowotwórcze na obszarze europejskim (od starożytności po współczesność)*. Monografia zbiorowa przygotowana z okazji 30-lecia działalności Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa-Paryż, 2020. S.127-133.

Позитивним сигналом також стала публікація кількох збірок документів та матеріалів, частина яких стосується й процесу репатріації вояків-українців з теренів Німеччини⁵. Проте вважати стан наукової розробленості даної проблеми задовільним – немає достатніх підстав, так само потребує збагачення й документально-джерельна база досліджень репатріаційного процесу полонених вояків-українців в 1918–1920 рр.

* * *

Процес репатріації полонених українців з теренів Німеччини умовно поділяється на декілька етапів, які виокремила авторка цього дослідження. Перший етап втілювався у поодиноких випадках звільнення протягом Першої світової війни переважно поранених полонених, у тому числі й українців, що проводилося під юрисдикцією міжнародного Червоного Хреста. Натомість, другий етап характеризується тенденцією звільнення груп українських полонених у рамках Брестського мирного договору між Центральними державами та Українською Народною Республікою, що провадилося від лютого по листопад 1918 р. під керівництвом структур УЦР і Гетьманату.

Після перемоги у Першій світовій війні держав Антанти та укладання Комп'єнського перемир'я і Версальського договору з Німеччиною третій етап репатріації полонених набув повномасштабних обертів, однак у зв'язку зі складною геополітичною ситуацією для Директорії УНР процес звільнення українських полонених був ускладнений. Зрештою, завершальний етап – четвертий – був тісно пов'язаний з появою на авансцені радянської делегації та її залученням до звільнення вояків колишньої Російської імперії.

ności po współczesność). Monografia zbiorowa przygotowana z okazji 30-lecia działalności Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa-Paryż, 2020. S.127-133.

⁵ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918-1920. Документи і матеріали у 2 томах / Відп. ред. В. Верстюк. К., 2006. Т.2. 744 с.; Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918-1922): Документи і матеріали / Упоряд. В.М.Даниленко, Н.В.Кривець. К., 2012. 592 с.; Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919-1921) / упор. Валентин Кавунник. К., 2016. 796 с.

Даний умовний поділ на етапи репатріації полонених українців дозволяє орієнтуватися в історичному процесі цього явища кінця Першої світової війни, а також полегшує опрацювання і класифікацію джерел у хронологічному вимірі. Проведена стратифікація демонструє велику масштабність заходів і багатоетапність звільнення полонених української національності, на що впливали міжнародні, геополітичні, економічні чинники.

Варто докладніше проаналізувати вищезазначені етапи мовою джерел, акцентуючи на етапах та особливостях репатріації полонених українців. Перший етап нечисленних випадків звільнення розкривається на сторінках спогадів О. Кобця «Записки полоненого», де автор описував його залучення до групи поранених полонених, однак, попри сподівання потрапити на Батьківщину задля підтримки самостійницьких прагнень, через терени Фінляндії полонені прибули до Петрограду, де свідомих українців ув'язнили за доносом¹. Загалом найбільше сприяв репатріації поранених полонених міжнародний Червоний Хрест, який в якості філантропічної нейтральної організації ініціював низку програм та дво- або багатосторонніх угод про звільнення або принаймні покращення умов полонених².

Вагоме значення для організації репатріації полонених відігравали законодавчі міжнародні нормативно-правові акти, а особливо – міжнародні договори, які регулювали процеси репатріації. Ще до початку Першої світової війни були регламентовані права полонених та критерії поводження з ними, що знайшло відображення у Гаазьких конвенціях 1899 та 1907 рр. Важливість цих конвенцій у контексті питання репатріації полягало у тому, що вони визначали порядок покарання полонених у випадку їхньої втечі. В рамках формування поняття «справедливого миру» (термін Р. Лессаффера)³ визначилися механізми регулювання на міжнародному рівні процесу репатріації. Остан-

нє положення було закріплено у статті 10 Гаазької конвенції 1907 р., відповідно до якої репатріація мала відбуватися «якнайшвидше», але також було можливо «умовно-дострокове звільнення за умови відповідності до законодавства країни», проте «ворожий уряд» не був зобов'язаний «прийняти запит полоненого щодо умовно-дострокового звільнення»⁴.

Варто наголосити на тому, що договори, що стосувалися полонених українців, на початках артикулювалися Центральними державами, а з кінцем Першої світової війни – країнами Антанти. Зокрема, Брестський мирний договір 9 лютого 1918 р. ознаменував собою перше офіційне оформлення міжнародного визнання УНР від імені Центральних держав, а згодом Росії, а також визначив умови звільнення полонених українців. Зокрема, стаття VI передбачала, що полонені за обопільним обміном мали бути повернені на Батьківщину, однак у полонених залишалося право залишатися у державі власного інтернування за її згодою. Водночас, ст. VIII обумовлювала обмін полоненими відповідно до окремих договорів, які мали укладатися УНР⁵. Отже, договір забезпечував право полоненим покидати межі таборів і повертатися на Батьківщину за умови їхнього власного бажання та на підставі окремих угод.

Перед УНР постала потреба посилити оборону новопосталої держави, що в умовах більшовицької загрози потребувало активізацію військового резерву. Сотні полонених українців перебували у таборах Німеччини й Австро-Угорщини, чию національну свідомість виплекав СВУ, тому вишколені колишні вояки царської армії стали неоцінним поповненням українського війська. Спогади генерала-полковника В. Зелінського яскраво демонструють формування «Синьожупанної» дивізії з числа полонених українців; сам термін походив від кольору уніформи, «яку запроєктував військовий

¹ Кобець О. Записки полоненого: пригоди і враження учасника першої світової війни. Мюнхен: «Дніпрова хвиля», 1959. Видання четверте. С. 381–391.

² Davis G. National Red Cross Societies and Prisoners of War in Russia, 1914–18 // Journal of Contemporary History. 1993. Vol. 28. P. 46.

³ Lesaffer R. Peace Treaties and the Formation of International Law. // The Oxford Handbook of the History of the International Law. 2012. Pp. 71–94.

⁴ Convention (IV) Respecting the Laws and Customs of War on Land and its Annex: Regulations Concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 18 October 1907. URL: http://www.opbw.org/int_inst/sec_docs/1907HC-TEXT.pdf

⁵ Міровий договір між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з одної сторони і Українською Народною Республікою з другої сторони. Бересте-Литовськ, 9 лютого 1918 р. URL: <http://uk.wikisource.org/w/index.php?curid=36917>

гурток в Ган-Мюндені»¹. При отриманні телеграми від Центральної Ради на заклик «всіх старшин і козаків, що походять з України, вступити в ряди Української Армії»² під керівництвом Зелінського почали формуватися полки: перший і третій – у Раштатті, другий – у Зальцведелі, четвертий – у Вецлярі³.

Дослідник В. Голубко вважає подібне рішення проявом оголошення мобілізації. Накази-звернення адресувалися рядовим полоненим і окремо офіцерам, адже вищі військові чини були важливим чинником згуртування й ефективного очолювання новостворених військових частин. Зокрема, розпочалося формування дивізії під керівництвом вищезгаданого В. Зелінського, підполковника Пухтаєвича і капітана Яніва⁴. За свідченнями Зелінського, згідно з домовленістю УНР з німецьким Генеральним штабом, пріоритетність надавалася створенню частини з 6 тисяч козаків з 300 старшинами⁵, де козаки здебільшого частіше демонстрували національну свідомість, тоді як старшини вирізнялися кваліфікованістю⁶. Паралельно в Австро-Угорщині формувалися Сірожупанна дивізія.

Даним військовим формуванням була притаманна військова дисципліна, професіоналізм, що забезпечувалося старшинським складом⁷. Дані частини стали важливою складовою посталої Української Армії і стали неординарним прикладом репатріації з мобілізацією полонених, тоді як на інших етапах репатріації після Першої світової війни була притаманна демобілізація. Брестський договір, накази і телеграми УЦР, спогади відповідального за формування дивізій генерала дозволяють дослідити різноманітні аспекти історії звільнення полонених українців з лютого по листопад 1918 р.

¹ Зелінський В. Синьожупанники. Івано-Франківськ, 2019. С. 39.

² Зелінський В. Синьожупанники. Івано-Франківськ, 2019. С. 33.

³ Зелінський В. Синьожупанники. Івано-Франківськ, 2019. С. 36.

⁴ Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917–1918: Утворення та боротьба за державу. Львів: Кальварія, 1997. С. 191.

⁵ Зелінський В. Синьожупанники. Івано-Франківськ, 2019. С. 30.

⁶ Зелінський В. Синьожупанники. Івано-Франківськ, 2019. С. 37.

⁷ Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917–1918: Утворення та боротьба за державу. Львів, 1997. С. 191–192.

Висвітлення другого етапу репатріації полонених українців з теренів Німеччини на сторінках періодичної преси дозволяє дослідити дане питання під новим кутом. Повідомлення про визвольні змагання Української революції 1917–1920 рр. широко висвітлювалися на шпальтах таборових газет, які побутували в полоні протягом Першої світової війни – «Громадська Думка» у Вецлярі, «Вільне слово» у Зальцведелі, «Розсвіт» у Раштатті. Дані тижневики були важливим джерелом новин з Батьківщини для таборового загалу; разом з тим вони поширювали патріотичний запал і цінні відомості про історію й культуру української нації.

Серед ключових об'єктів другого етапу репатріації до України була передовсім окрема когорта полонених українців з високими військовими компетенціями – офіцери, які ідентифікували себе як українці. Представників даної категорії у 1917 р. об'єднали у таборі для українських полонених-старшин Ганновер-Мюнден у Нижній Саксонії – цей осередок був започаткований значно пізніше за інші українські однонаціональні табори на теренах Німеччини (Раштатт, Вецляр, Зальцведель), які, у свою чергу, постанали впродовж 1915 р.

«Вісник Союзу Визволення України» є важливим джерелом для отримання інформації про позицію полонених українців протягом активної фази репатріації після Брестського мирного договору 1918 р. та формування синьожупанних дивізій з українців у Німеччині. Останнє число 53 «Вісника» містить звернення української громади старшин до таборового загалу офіцерів у Німеччині. Документ був підписаний генералом Віктором Зелінським, підполковником Володимиром Пухтаєвичем і Коваленком. Текст джерела вражає читача поетичністю мови, ремінісценціями про історичну роль України і «старого Києва» та захопленістю авторів звернення ліквідацією російського самодержавства та постановням українських державних інституцій⁸.

Дане звернення, написане від імені полонених українських офіцерів, свідчить про їхню високу вмотивованість, готовність боронити Батьківщину, об'єднуватися заради

⁸ Супронюк О. Діяльність Союзу Визволення України та його часопису «Вісник Союзу Визволення України» як етап змагань за державність України. Світогляд. 2014. № 4 (48). С. 50.

спільної мети – оборони самостійності новопосталої України. Подібний вияв патріотизму демонструє результат років клопіткої праці активних діячів Союзу Визволення України у таборах Німеччини й Австро-Угорщини, що плекали національну ідентичність серед таборового загалу шляхом викладів, публікацій у часописах, науково-публіцистичним статтям та іншим культурно-просвітницьким ініціативам.

Проте у період після укладення Брестського мирного договору залишалася суттєва кількість полонених українців, які не були мобілізовані до лав синьожупанних і сірожупанних дивізій – відповідно до статистичних даних, наведених у звітах і службовій кореспонденції Військово-санітарної місії в Німеччині, у різні періоди 1918–1919 рр. кількість полонених, яких ідентифікували як українців, становила від 25-35 тис.¹ до 40 тис.², які залишалися у моно- і багатонаціональних таборах Німеччини.

Характеризуючи проблему репатріації українських полонених після Першої світової війни, варто звернутися до комплексу джерел українських дипломатичних і допомогових організацій, таких як Військово-санітарна місія для справ полонених у Німеччині та Місії Українського Червоного Хреста, крізь призму аналізу діловодної документації, кореспонденції, періодичних видань тощо, а також їхньої співпраці з іноземними урядами та міжнародними організаціями.

Репатріація полонених українців з теренів Німеччини суттєво ускладнювалась різними геополітичними та організаційними чинниками, які стосувалися територіальних питань, позиції України на міжнародній арені, успіхів дипломатичних перемовин, оформлення домовленостей і транспортною логістикою. З часів першої хвилі централізованої організації звільнення частини українських полонених завдяки Брестському мирному договору виникли перешкоди для їхньої планомірної евакуації. Це було зумовлено широкомасштабним залученням полонених у примусових роботах та економічною вигодою використання їхньої праці³. Приводом затримки полоне-

них українців стало нечітке формулювання пунктів договору щодо термінів евакуації та кількості необхідних транспортних засобів, що, за визначенням ревізійної комісії Військово-санітарної місії, «віддали їх на роки у кріпацтво»⁴ (підкреслено в тексті – *авт.*).

У зв'язку з поразкою Центральних держав у Першій світовій війні, першість у визначенні умов репатріації для полонених, у тому числі української національності, перейшла до країн Антанти. У листі Військово-санітарної місії у Німеччині до Головного Отамана від 22 січня 1920 р. наголошувалося на тому, що після завершення війни планувалося провести репатріацію українців за три місяці. Проте додаткові умови перемир'я між Німеччиною та Антантою завадили сподіванням швидкого звільнення українців, адже прийняття рішень з репатріації стало залежати від утвореної Комісії Антанти, передбаченої Версальським мирним договором. Поруч з обов'язками організації звільнення, дана комісія допомагала полоненим матеріально, зокрема підтримувала табори продовольством. До квітня 1919 р. Комісія Антанти перешкоджала поверненню полонених українців на Батьківщину, апелюючи до більшовицького перевороту і пануючої анархії, а також невизнання українського уряду, тому лише активна дипломатична діяльність Військово-санітарної місії створила сприятливі умови для отримання дозволу від Комісії⁵.

Суттєвою проблемою для українських дипломатичних і допомогових організацій залишалася обрання найкращих маршрутів для репатріації українців. Низка міжнародних і політичних факторів ставали перешкодами для швидкого та ефективного вирішення проблеми звільнення полонених. Зокрема, Комісія Антанти не виокремлювала полонених українців від росіян і планувала евакуацію через Ясси на Одесу, тоді як Військово-санітарна місія наполягала на евакуації до Галичини⁶. Дана позиція Комісії обґрунтовувалося угодою-додатком до Комп'єнського перемир'я, підписаною 16 січня 1919 р. у Треве, за якою союзницькі уряди могли забезпечувати «репатріацію російських полонених до будь-якого регіону, який вони вважатимуть найбільш

¹ ЦДАВО України. Ф. 3192. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 303.

² ЦДАВО України. Ф. 3192. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 48.

³ Davis G. Prisoners of War in Twentieth-Century War Economies // Journal of Contemporary History. 1977. Vol. 12. Pp. 623–624.

⁴ ЦДАВО України. Ф. 3192. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 143.

⁵ WBN CAW Zespół Akt «Sprzymierzona Armia Ukraińska». Sygnatura I.380.1.88-89.

⁶ ЦДАВО України. Ф. 3192. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 87.

придатним» (ст. 4)¹. Також додатковим дипломатичним ускладненням стало виникнення цілої низки незалежних держав на теренах колишньої Австро-Угорської імперії², що потребувало зусиль для оформлення домовленостей.

Найбільшим випробуванням українських інституцій у справі репатріації полонених стало вироблення маршрутів з евакуації українців. Можливі шляхи перевезення полонених часто модифікувалися у зв'язку з нестабільною зовнішньополітичною ситуацією, однак існували два основні вектори – сухопутний і морський. Від квітня 1919 р. Військово-санітарна місія у Німеччині розглядала чотири напрямки евакуації – два сухопутних (через Польщу та Румунію) та два річково-морських (через Дунай і Чорне море)³. У звітах і доповідних до Генерального штабу і Військового міністерства розроблялися докладні маршрути із зазначенням пунктів зупинок.

Відповідно до звітів Військово-санітарної місії у Німеччині та її листувань з одноіменним представництвом місії у Чехії, навесні 1919 р. найбільшим успіхом вирізнялися переговори з чеськими урядовцями. Цьому передувала відправка з Німеччини до Чехії «15 полонених денно», які за допомогою вироблених Посольством у Німеччині свідоцтв і віз та отриманих коштів від Місії у Німеччині і харчів від Українського Червоного Хреста добиралися до Чехії⁴ як запланованого проміжного пункту репатріації полонених українців. Інформація з кореспонденції з головою Місії у Чехії лікарем Дмитром Горбенком свідчать про високий ступінь координації українських допомогових організацій та згуртування для досягнення домовленостей з чеським урядом. Завдяки безпосереднім зверненням до Т. Масарика, у якого члени Військово-санітарної місії мали аудієнцію⁵, дійшли до домовленості про перевезення полонених українців через Чехію до Галичини, тоді як чеський уряд обіцяв надавати щоденно 50 вагонів до українського

кордону⁶. Таким чином, планувалося евакуювати українців з таборів у сприятливу літню пору року⁷.

Однак вищезгаданий лист К. Воевідки до Головного Отамана містить інформацію про окупацію Галичини армією Ю. Галлера, що стало чинником закриття шляху евакуації через Чехію⁸. Найбільш негативно впливала на перебіг репатріації полонених української та російської національності її заборона маршалом Ф. Фошем зі схваленням Союзнницьких урядів, що зумовило потребу окремого розгляду й узгодження кожного одиничного випадку звільнення. Згортання процесів репатріації було задля перешкодження більшовикам рекрутувати полонених у власні війська⁹. Небезпеку поширення більшовизму країни Антанти особливо гостро відчували після утворення Угорської Радянської Республіки на чолі з колишнім полоненим-«інтернаціоналістом» Белою Куном¹⁰, що також закрило й угорські кордони. Як наслідок, українські дипломатичні інституції стикнулися зі суттєвими перешкодами для провадження репатріації полонених українців, що знайшло відображення у численних звітах, листах та діловій документації.

До серпня 1919 р. питаннями звільнення полонених займалася «Міжсоюзницька комісія з репатріації російських полонених у Берліні», яку очолили генерал Р. Еварт (Велика Британія), генерали Ш.-Е. Дюпон (Франція) й Дж. Харріес (США). Комісія розташовувалася у місті Спа і діяла у співпраці з міжнародним Червоним Хрестом, надаючи гуманітарну продовольчу допомогу¹¹. Проте вже 13 серпня відповідальність за звільнення полонених з теренів Німеччини делегували німецькому урядові, зокрема Військовому міністерству. У перемовинах з

¹ Prolonging of Armistice with Germany. Paris Peace Conference: Senate Document 147, 66th Congress, 1st Session. Trier, 1919. P. 25.

² ЦДАВО України. Ф. 3192. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 9.

³ ЦДАВО України. Ф. 3192. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 54–55.

⁴ ЦДАВО України. Ф. 3192. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 32.

⁵ ЦДАВО України. Ф. 3192. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 11.

⁶ WBH CAW Zespół Akt «Sprzymierzona Armia Ukraińska». Sygnatura I.380.1.89.

⁷ ЦДАВО України. Ф. 3192. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 183.

⁸ WBH CAW Zespół Akt «Sprzymierzona Armia Ukraińska». Sygnatura I.380.1.90.

⁹ Willis F. Herbert Hoover and the Russian Prisoners of World War I: A Study in Diplomacy and Relief, 1918–1919. Stanford University Press, 1951. P. 25.

¹⁰ Nachtigal R. The Repatriation and Reception of Returning Prisoners of War, 1918–22. *Immigrants & Minorities: Historical Studies in Ethnicity, Migration and Diaspora*. 2008. Vol. 26. P. 167.

¹¹ Willis F. Herbert Hoover and the Russian Prisoners of World War I: A Study in Diplomacy and Relief, 1918–1919. Stanford University Press, 1951. P. 25.

останнім Військово-санітарна місія запропонувала три шляхи евакуації полонених: 1) з Гамбургу морем через Гібралтар до Одеси чи Миколаєва; 2) з Регенсбургу Дунаєм до Браїля, Одеси чи Миколаєва; 3) залізницею через Чехію й Румунію або Польщу.

Отримавши схвалення від німецьких урядових кіл, постало питання транспорту і логістичної складової – німецькі урядовці могли надати потяги лише в межах власних кордонів, а пароплавами сама Німеччина могла обмежено користуватися із дозволу Великої Британії. Натомість, німецьке Військове міністерство запропонувало винайняти пароплави у приватних підприємств зі спільною німецько-українською оплатою з метою звільнення німецьких полонених на теренах України на зворотному шляху. Проте, враховуючи несприятливу фінансову та політичну ситуацію для українського уряду, даний варіант виявився нерентабельним без можливості покрити вартість витрат, що докладно описано у листі до Головного Управління Генерального Штабу при Військовому міністерстві¹. Отже, морський шлях евакуації полонених українців на Батьківщину став неможливим для втілення фінансово і політично.

Станом на другу половину 1919 р. українським полоненим для евакуації залишалися лише нечисленні сухопутні шляхи. Частині полоненим у Німеччині продовжували видавати індивідуальні свідоцтва задля повернення українців до Батьківщини через Австрію й Югославію, однак такі заходи були обмежені². Натомість, завдяки складним дипломатичним перемовинам був відкритий евакуаційний шлях для українців через Румунію до Чернівців у співпраці з румунським Міністерством залізниць³. Однак невдовзі румунсько-український кордон був закритий через несприятливі військово-політичні обставини⁴. Шлях через Польщу був також недоступним, проте у зв'язку з перемовинами Директорії УНР з Польщею був налагоджений діалог для домовленостей щодо переїзду полонених через територію Польщі.

¹ ЦДАВО України. Ф. 3192. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 60.

² ЦДАВО України. Ф. 3192. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 61.

³ ЦДАВО України. Ф. 3192. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 121–134.

⁴ WBN CAW Zespół Akt «Sprzymierzona Armia Ukraińska». Sygnatura I.380.1.90.

Свідченням результатів перемовин з Польщею стосовно питання евакуації полонених українців на Батьківщину став протокол конференції від 21 травня 1920 р. у готелі «Есплянад» за участі представників німецького Військового міністерства, української Військово-санітарної місії, міжнародного Червоного Хреста та Радянської Росії. Інформаційний потенціал даного документу полягає у можливості дослідити перебіг заходу, ключових учасників конференції, питання порядку денного, стилю комунікації між дипломатами, а також простежити причинно-наслідкові зв'язки даної події з іншими. Основне спрямування конференції полягало у вимозі гарантій демобілізації полонених по прибуттю до України, а також праві їхнього волевиявлення та згоди на репатріацію без примусу. Однак поставала проблема у недовірі багатьох учасників, зокрема радянського дипломата В. Коппа, до надійності співпраці з Польщею⁵.

Дана конференція розглядала звільнення та евакуацію 10 тис. полонених з Правобережної України з погодженням Німеччини надати власний транспорт до німецько-польського кордону⁶. Однак політичний вектор даних домовленостей дуже негативно вплинув на ставлення полонених українців. У звіті за осінь 1918 р. – літо 1920 р. Української Військово-Санітарної Місії для допомоги полоненим у Центральній та Південній Європі зазначалося, що дана згода відправки 10 тисяч правобережних українців стинулася з недовірою полонених до Польщі та остороги примусової мобілізації, що стало результатом нарікань на український уряд⁷. Згода Польщі викликала осуд поділу українців на правобережних та лівобережних, що стало одним із вирішальних чинників відвернення значної кількості українських таборових громад від діяльності українських дипломатичних і допомогових організацій й у цілому з українським урядом⁸.

Саме у період подібних незгод активну роль у таборовому житті та звільненні полонених українців почали відігравати

⁵ ЦДАВО України. Ф. 3192. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 156–161.

⁶ ЦДАВО України. Ф. 3192. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 32–35.

⁷ ЦДАВО України. Ф. 3192. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 36.

⁸ ЦДАВО України. Ф. 3192. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 187.

радянські представники. Загалом ще з часів початку діяльності Військово-санітарної місії та Українського Червоного Хреста російські агенти ставали на заваді ефективного провадження їхньої роботи. Листування Військово-санітарної місії у Німеччині з центральним органом місій у Центральній та Східній Європі свідчить про спроби агентів Білої армії агітувати за «неділиму» Росію, однак боротьба з їхньою агітацією була порівняно простою, адже вона викликала мало підтримки. Натомість, ідейне підґрунтя радянської пропаганди викликала знаходила багато прихильників, у чому не останню роль грало несприйняття багатьма полоненими українцями угоди з Польщею¹.

Незважаючи на порівняно неефективну агітацію денікінців у таборах полонених українців, українські можновладці Директорії УНР були глибоко занепокоєні негативними тенденціями розгортання російської пропаганди серед таборян, змучених кількарічним полоном. Варто виокремити лист Голови Директорії УНР Симона Петлюри до Міністерства закордонних справ за 6 лютого 1920 р. Адресований з м. Варшави, документ скріплений печаткою Головного Отамана Українських Республіканських військ з тризубом, а також заверений підписами С. Петлюри та військового міністра Генерального Штабу – полковника В. Сальського.

У листі Симон Петлюра наголошував на небезпеці активізації діяльності військових агентів – «козаків і старшин Бермонтовської, Авалової та інших реакційних армій», чия метою було опинитися у складі військово-санітарних місій або навіть Української Армії для дестабілізації діяльності останніх та ефективнішої пропаганди. У відповідь на дану тенденцію, Головний Отаман УНР закликав видати дипломатичним представникам у Берліні, Ризі та Ревелі інструкції задля запобігання вступу агітаторів до військово-санітарних місій у справах полонених. Також прикметно те, що С. Петлюра характеризував місії як «ще слабого державного організму» супроти «розкла-

дових і зрадницьких елементів»². Даний приклад урядової позиції демонструє усвідомлення значної небезпеки від «білої» та більшовицької пропаганд, які не лише створювали сум'яття у середовищі полонених українців, а й деструктивно впливали на ефективність роботи українських допомогівих організацій.

Неможливість реалізації повномасштабної репатріації полонених українців власним урядом призвело до остаточного переходу симпатій більшості полонених до радянської Росії, зокрема у зв'язку з налагодженням евакуаційного маршруту зі Штетіна до Ревеля та обіцянками швидкого повернення українців на рідні землі³. Станом на середину 1920 р. відбулося стрімке зменшення кількості прихильників українського уряду, що супроводжувалося офіційними закликами таборових громад багатонаціональних таборів цуратися українських організацій та долучатися до комуністичного руху⁴. Як наслідок, вже у другій половині 1920 – 1921 рр. розпочалася евакуація українців під керівництвом радянських представників.

Отже, документальні свідчення міжнародних договорів, міждержавних угод і конференцій, звітів, діловодної документації та кореспонденції українських та міжнародних організацій містять у собі значний інформаційний потенціал для дослідження репатріації полонених українців з теренів Німеччини після Першої світової війни. Проаналізований джерельний комплекс дозволив виділити та послідовно простежити основні етапи звільнення українських полонених протягом 1918–1921 рр. на прикладі документів з висвітлення української та міжнародної позиції з даної проблеми, а також дослідити результати репатріації полонених українців.

² ЦДАВО України. Ф. 1429. Оп. 2. Спр. 32. Арк. 2 (Лист Головного Отамана Військ УНР С. Петлюри Міністерству закордонних справ УНР про неприпустимість проникнення до українських військово-санітарних місій агентів білого руху. 6 лютого 1920 р.). (http://tsdavo.gov.ua/novyny/05-lyutogo-2020-r/#GmediaGallery_173-5878).

³ ЦДАВО України. Ф. 3192. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 36–37.

⁴ ЦДАВО України. Ф. 3192. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 187–191.

¹ ЦДАВО України. Ф. 3192. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 185–186.

ЕМІГРАЦІЙНІ «СВІТИ»

Валерій Власенко,
Сумський державний університет

ГНАТ ПОРОХІВСЬКИЙ: ШТРИХИ ДО БІОГРАФІЇ ЕМІГРАНТСЬКОГО ПЕРІОДУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЛУЗЕВОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ СЛУЖБИ ЗОВНІШНЬОЇ РОЗВІДКИ УКРАЇНИ)

2022 року в Україні відзначили 70-ті роковини смерті учасника Української революції 1917-1921 рр. та лідера української військової еміграції в Румунії Гната Єрмиловича Порохівського. Навколо його постаті і дати смерті на сторінках наукової й науково-популярної періодики та мемуарної літератури точилися суперечки. Донедавна мало хто знав, що він був співробітником румунської спецслужби – Спеціальної служби інформації (CCI, *Serviciul Special de Informații*). Чимало сторінок його біографії ще залишаються нез'ясованими або потребують уточнення. Серед – них міжвоєнний період, коли Г. Порохівський, перебуваючи в еміграції, був представником військового міністра УНР в Румунії, виконував різноманітні завдання Уряду УНР в еміграції не тільки в Румунії, але і в інших країнах Європи.

Історіографія зазначеної проблеми невелика, але її варто проаналізувати, оскільки існує низка суперечливих моментів у висвітленні біографії Г. Порохівського. Перші згадки про нього як коменданта таборів інтернованих українських вояків в Румунії подані наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. у монографіях І. Срібняка [1, с. 29-33], М. Павленка [2, с. 279], Н. Сидоренко [3, с. 219-224],

одного з очільників управи інтернованих вояків-українців у польських таборах у Ланцуті та Домб'є – О. Колянчука [4, с. 63-64, 85-87], представника спецслужб УНР в еміграції – В. Сідака та Т. Вронської [5, с. 53, 61, 68-69, 143].

У другій половині 0-х років ХХІ ст. з'являються короткі біографічні відомості про Г. Порохівського в енциклопедично-довідкових виданнях, які містять неточні або суперечливі дані. Так, М. Литвин і К. Науменко стверджували, що Г. Порохівський з 1926 р. був військовим аташе УНР в Румунії, головою Українського комітету в Бухаресті та засуджений до 10 років ув'язнення [6, с. 161]. По-перше, оскільки Надзвичайна дипломатична місія УНР в Румунії, при якій з 1920 р. діяла військова секція (до цього військова місія УНР) і до якої Г. Порохівський не належав, припинила існування як дипломатична інституція восени 1923 р. де-юре, хоча продовжувала існувати де-факто, а публічно діяла як громадська організація, то відповідно він не міг бути військовим аташе. Скоріше, йшлося про нього як представника військового міністра УНР в Румунії та голову Товариства бувших вояків Армії УНР в Румунії. По-друге, впродовж усього міжвоєнного пе-

ріоду Г. Порохівський не очолював жодного українського комітету ні в Румунії взагалі, ні в Бухаресті зокрема. Лише у травні 1940 р., коли розпочалися суперечки між членами Громадсько-допомогового комітету української еміграції в Румунії (ГДК), які належали до двох таборів – унерівців на чолі з В. Трепке та гетьманців на чолі з Ю. Русовим, він очолив комітет. Після початку німецько-радянської війни румунська влада розглядала питання про припинення діяльності всіх українських емігрантських організацій в країні. У березні 1942 р. вона дозволила діяти лише ГДК, призначивши його головою Г. Порохівського [6, т. 1, арк. 127-128]. По-третє, 31 грудня 1947 р. Військовим трибуналом військ МВС Українського округу його було засуджено до 25 років позбавлення волі з відбуванням покарання у виправно-трудових таборах [7, т. 3, арк. 342]. Ці та інші неточності К. Науменко продублював і в Енциклопедії історії України. Зокрема, помилково вказано, що Г. Порохівський закінчив вищу військову академію у Владивостоці у 1911 р., насправді Одеське юнкерське училище в 1907 р. (з 1910 р. – Одеське військове училище). Неправильно вказана і дата смерті – 1953 р. [8, с. 430], правильно – 14 червня 1952 р. [7, т. 1, арк. 389зв].

Більш докладні біографічні відомості про Г. Порохівського подані у двох довідкових виданнях Я. Тинченка. Проте й у них зустрічаються неточності. По-перше, табори інтернованих українських вояків в Румунії були ліквідовані восени 1923 р., тому військовий не міг бути комендантом табору у Брашові у 1924 р. По-друге, радянська спецслужба СМЕРШ («Смерть шпионам») заарештувала Г. Порохівського не у 1945 р. в м. Тімішоара [9, с. 349], а в листопаді 1944 р. в Бухаресті [7, т. 1, арк. 1, 4]. Посилаючись на спогади українського емігранта В. Вдовиченка, Я. Тинченко помилково стверджує, що Г. Порохівського невдовзі після арешту розстріляли в Румунії [10, с. 154]. Насправді він помер у радянському таборі [7, т. 1, арк. 389зв.].

Зауважимо, що наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. донька Г. Порохівського Ольга Андріч-Порохівська (1933 р. н.), яка і нині проживає в Бухаресті, публікувала матеріали про батька на сторінках української й румунської преси (газети «Вільне слово», «Віче», «Слава праці»), які разом з іншими документами та матеріалами її особистого

архіву були передані в Україну і склали фонд № 1 «Колекція документів діячів політичної та воєнної еміграції в Румунії міжвоєнного періоду» тільки-но (2007 р.) створеного Центрального державного архіву зарубіжної україніки. Серед них – спогади доньки «Полковник Гнат Порохівський – борець за незалежність України», які є важливим джерелом з біографії та громадсько-політичної діяльності лідера української військової еміграції в Румунії, проте, ймовірно, через давність описуваних подій та сприйняття їх дівчиною в юному віці вони містять також деякі неточності щодо дат, подій і назв емігрантських організацій.

На початку 10-х рр. ХХІ ст. з'явилася низка публікацій українського дипломата Т. Рендюка про українську еміграцію та діаспору в Румунії, в яких сюжети про Г. Порохівського ґрунтувалися саме на спогадах О. Андріч-Порохівської про свого батька з відповідними описками та помилками щодо дат, подій і назв організацій. Стверджується, що Г. Порохівський закінчив 1911 р. Військову академію у Владивостоці [11, с. 139]. На той час такого навчального закладу в місті не було, натомість діяв Східний інститут, де готували також і офіцерів зі знанням китайської, монгольської, корейської та японської мов, але серед його випускників Г. Порохівського не було. Хоча він і перебував тоді у Владивостоці. Сумнівним видається твердження Т. Рендюка (без посилання на джерело) про особисту аудієнцію Г. Порохівського у румунського короля Фердинанда І щодо покращення умов перебування українських вояків у румунських таборах 1921 р. Нібито цей візит стався завдяки допомозі голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії К. Мацієвича [11, с. 139], але у листуванні дипломата з Головним отаманом військ УНР С. Петлюрою та міністром закордонних справ УНР А. Ніковським того часу така непересічна подія не згадується. Хоча у червні 1921 р. в Брашові королівська родина взяла участь у відкритті на місцевому цвинтарі пам'ятника румунським воїнам, полеглим за визволення країни. На заході були присутні представники всіх румунських військових частин і делегація від інтернованих українських вояків на чолі з Г. Порохівським, якому король задав кілька запитань щодо становища українців у таборі в Брашові [12, с. 61-62].

Помилковим є твердження Т. Рендюка і про заснування 1922 р. в Бухаресті Українського комітету з питань надання допомоги емігрантам в Румунії ім. С. Петлюри [11, с. 140]. Насправді такого комітету в той час не існувало. Першою центральною організацією української еміграції була філія Українського товариства (прихильників) Ліги Націй в Бухаресті (ФУТЛН), створена 1 жовтня 1922 р., але Г. Порохівського як серед фундаторів, так і членів організації не було [13]. Натомість у вересні 1923 р. був створений ГДК або Український громадсько-допомоговий комітет, у заснуванні якого взяв участь і Г. Порохівський. Комітет імені Симона Петлюри в Бухаресті був, але заснували його після вбивства Головного отамана у травні 1926 р. Формальне оформлення Комітету відбулося 13 вересня 1926 р. під час роботи IV Конференції ГДК. Г. Порохівський увійшов до його складу [14, с. 20; 15, арк. 115; 16]. У міжвоєнний період члени Уряду УНР В. Прокопович, О. Шульгин та В. Сальський відвідували Румунію, мали зустрічі з Г. Порохівським, але автор помилково називає О. Шульгіна Головою Уряду УНР [11, с. 140]. На момент візиту він був міністром закордонних справ, а очолював уряд з жовтня 1939 р. по травень 1940 р. Помилковим є твердження автора і про те, що Г. Порохівський у 1941 р. «*став добровольцем в лавах румунської армії*» [11, с. 140]. Насправді в той час він був співробітником румунської спецслужби ССІ, яка спочатку підпорядковувалася генштабу румунської армії, потім існувала як самостійна спеціальна інституція, а під час війни діяла спільно з військовою розвідкою румунської армії на окупованих територіях [7, т. 1, арк. 162].

Друга стаття Т. Рендюка, опублікована на сторінках наукового щорічника «*Україна дипломатична*», за змістом та посиланнями майже цілком співпадає з попередньою з відповідними (наведеними вище) помилками щодо постаті Г. Порохівського [17]. В обох статтях бракує аналізу історіографічного доробку попередників.

Певним проривом у дослідженні постаті Г. Порохівського стали дві книги, що побачили світ 2013 р. у румунському місті Клуж-Напока й автором та укладачем яких виступив румунський історик і дипломат В. Гузун. У першій були сюжети про емігрантський період життя Г. Порохівського

[18]. Друга – збірка документів – була цілком присвячена постаті українського емігранта та містила документи і матеріали з особистого архіву О. Андріч-Порохівської, архіву Міністерства закордонних справ Румунії, архіву Національної ради з вивчення архівів спецслужб Румунії та Національного архіву Румунії [19]. Всього оприлюднено 158 документів, датованих 1932-1964 рр., а також статті Г. Порохівського, опубліковані на сторінках науково-військового журналу «*Табір*» у 1929-1931 рр. Чимало сторінок біографії Г. Порохівського було з'ясовано – щодо освіти, діяльності у складі ССІ, в середовищі української еміграції не тільки в Румунії, але і в Європі, зокрема на початку 1939 р. на території Карпатської України напередодні проголошення її незалежності. Бракувало в документах інформації про дату смерті Г. Порохівського, хоча в Російській Федерації ця інформація була оприлюднена ще в 1995 р. [20, с. 132]. Проте у передмові О. Андріч-Порохівської, що ґрунтувалася на її спогадах про батька, містилися описки щодо посади О. Шульгіна на момент його приїзду до Румунії та непідтверджені дані щодо аудієнції її батька у румунського короля [19, с. 38, 41, 43].

У 2015 р. в Україні побачила світ книга про розвідників Української революції, окремий розділ (нарис) якої присвячений Г. Порохівському [21], зокрема його участі у викритті радянського агента в Румунії П. Калюжного. Задекларувавши використання розсекречених документів з архівів СБУ і СЗРУ, ЦДАВО і ЦДАЗУ, мемуарної й іншої літератури, автор не подав до нарису жодного посилання на них. Як і в публікаціях попередників, які ґрунтувалися, ймовірно, на спогадах О. Андріч-Порохівської, зроблено подібні й нові помилки щодо військової освіти Г. Порохівського, його переходу разом з інтернованими вояками через Карпати з таборів у Польщі до Румунії, аудієнції у румунського короля та керівництва Комітетом допомоги українським емігрантам в Румунії [21, с. 265-267].

Того ж року на сторінках української наукової періодики вийшла стаття з історії ОУН в Румунії, яка була написана за матеріалами архівно-слідчої справи Г. Порохівського, що зберігається в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ф. 5, спр. 26440). У ній подано біографічні дані Г. Порохівського з виправленням помилок, наведених

у попередніх дослідженнях, та проаналізовано взаємовідносини представника військового міністра УНР в Румунії з членами ОУН, які діяли на території Північної Буковини та Бессарабії [22].

У 2016 р. в Бухаресті вийшла книга, присвячена 25-літтю проголошення незалежності України. Її упорядником і редактором виступила О. Андріч-Порохівська. У книзі подано чимало матеріалів як про самого Г. Порохівського, так і провідних діячів української політичної еміграції в Румунії, а також бібліографія праць про Г. Порохівського [23].

Того ж року в м. Клуж-Напока побачив світ збірник документів про Г. Порохівського, складений В. Гузуном та В. Власенком за архівно-слідчою справою Г. Порохівського (ГДА СБУ, фонд 5, спр. 26440 у 3-х т.) [24]. Було оприлюднено 129 документів і 7 фотографій з архівно-слідчої справи та 43 фотографії з особистого архіву О. Андріч-Порохівської. Вони розкривають різноманітні сторони життя, військової, громадсько-політичної та розвідувальної діяльності Г. Порохівського. Ними спростовано інформацію дослідників щодо окремих епізодів з життя українського емігранта, про які йшлося вище. Незважаючи на те, що збірник вийшов румунською мовою, він став основою для нових публікацій як про Г. Порохівського безпосередньо [25], так і Спеціальну службу інформації Румунії із сюжетами про нього [26].

За останні п'ять років з'явилася низка публікацій, в яких на основі відомих і невідомих джерел висвітлювалися різні сторінки біографії Г. Порохівського, зокрема його перебування у румунських [27] і польських таборах інтернованих українських вояків [28], участі в Українській революції 1917-1921 рр. та переходу 2-ї Кулеметної бригади на територію Румунії [29-30], у контексті просопографії [31], заперечення «*концепції швидкого повернення*» [32], на тлі розвитку українсько-румунських відносин [33] та діяльності Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії [34]. Але в деяких з них знову репродукуються вже виправлені кількома публікаціями документів та науковими працями помилки, зокрема щодо керівництва Г. Порохівського Українським допомогним комітетом у першій половині 1920-х рр. [33, с. 111] або створення ним цього комітету [30, с. 150; 32, с. 87]. Насправді з 1923 р. і до

початку Другої світової війни головою цього Комітету (ГДК) був К. Мацієвич, незважаючи на те, що 1925 р. остаточно переїхав до Чехословаччини, але щороку відвідував Румунії неодноразово. Всю поточну роботу ГДК здійснював його заступник В. Трепке, а Г. Порохівський був членом Комітету [35, с. 6]. Ставиться під сумнів дата смерті Гната Єрмиловича, що була зафіксована в його архівно-слідчій справі, оскільки автор у своїй роботі наводить три дати смерті – 1949, 1952 чи 1953 рр., що означає нібито дискусійність цього питання [31, с. 66]. Сумнівною є і теза про те, що Г. Порохівський з 1939 р. був громадянином Румунії [32, с. 91]. Незважаючи на публікації двох збірників документів про Г. Порохівського за матеріалами як румунських, так й українських архівів, з якими знайомий Т. Рендюк, дослідник наполегливо репродукує непідтверджені факти (крім спогадів О. Андріч-Порохівської немає жодних джерел, які б це доводили) про аудієнцію («*протокольну зустріч*») Г. Порохівського у короля Фердинанда I 1921 р. в Бухаресті [34, с. 75].

Як впливає з опублікованих архівних джерел, з кінця 1920-х рр. за погодженням з військовим міністром УНР В. Сальським Г. Порохівський належав до румунської спецслужби. Така діяльність не могла не привернути увагу радянських спеціальних органів. Свідченням цього є документи і матеріали Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України (ГДА СЗРУ), датовані другою половиною 20-х – початком 30-х рр. XX ст. Більшість з них – оперативні свідчення (донесення, доповідні записки, звіти тощо) агентів, які працювали в українському емігрантському середовищі, або копії документів, листів, що додавалися до оперативних свідчень. Вони надходили до Закордонного відділення й паралельно до деяких місцевих (Одеське, Молдавське) відділів Державного політичного управління (ДПУ) УСРР та подавалися переважно у перекладі з української і румунської мов на російську. Зазвичай така поточна агентурна інформація перевірялася даними з інших джерел або інших агентів. До такого роду джерел слід ставитися критично, оскільки дехто з інформаторів міг бути подвійним чи потрійним агентом, належати до різних політичних таборів еміграції тощо. Саме тому автор ставить собі за мету окреслити окре-

мі сторінки біографії, військової та громадсько-політичної діяльності Г. Порохівського в еміграції крізь призму документів і матеріалів про міжвоєнну українську політичну еміграції, що зберігаються у ГДА СЗРУ (фонд 1, спр. 12617).

У повідомленні радянського агента від 21 липня 1926 р. йдеться про те, що Дмитро Геродот (справжнє прізвище Івашина) проживає у помешканні Г. Порохівського [36, т. 16, арк. 312]. Зауважимо, що Д. Геродот був одружений з рідною сестрою дружини Гната Єрмиловича Антоніною Маргуліс (дівоче прізвище) [19, р. 39].

У звідомленні ОДПУ з Берліна «Петлюрівці за кордоном» від 7 липня 1927 р. йдеться про те, що військовий міністр УНР в еміграції В. Сальський видав наказ про створення в країнах перебування еміграції об'єднань (товариств) колишніх вояків Армії УНР – резерву для майбутньої мобілізації при потребі повернення в Україну. Такі об'єднання вже існували в Польщі та Чехословаччині. У Румунії вони діяли у містах Бакеу, Брашов, Бухарест, Гевань, Джурджу під загальним керівництвом «полковника генштабу» Порохівського [36, т. 14, арк. 213]. Насправді таке об'єднання в Румунії у той час існувало неформально (керував ним Г. Порохівський, оскільки не був скасований наказ про його призначення комендантом таборів інтернованих українських вояків), а з 1934 р. – формально під назвою Товариство б[увших] вояків Армії УНР в Румунії (ТБВА) на чолі з Г. Порохівським. Упродовж усього міжвоєнного періоду його осередки діяли у декількох румунських містах [37, с. 23].

У листі до міністра закордонних справ УНР в еміграції від 24 червня 1927 р. (zareєстрований Закордонним відділенням ДПУ України 23 липня 1927 р.) уповноважений уряду УНР в Румунії Д. Геродот повідомляв, що виконання завдання міністра щодо акредитації військового агента УНР в Румунії дещо відкладається у зв'язку зі зміною складу румунського уряду. Адресант стверджував, що єдиною кандидатурою на цю посаду є Г. Порохівський, оскільки має гарні знайомства і зв'язки у румунських військових колах та вплив у середовищі української еміграції [36, т. 14, арк. 286].

У черговому листі Д. Геродота міністру закордонних справ УНР в еміграції від 8 серпня 1927 р., що зберігається у справі,

він повідомляв про складну ситуацію в Румунії у зв'язку зі смертю короля, що викликало боротьбу різних політичних сил щодо кандидатури спадкоємця. Наприкінці листа Д. Геродот зауважив, що доручення начальника Генерального штабу Армії УНР генерала М. Безручка передав Г. Порохівському [36, т. 14, арк. 312].

В інформаційному листі анонімного автора до Голови Директорії УНР А. Лівичького, що був zareєстрований Закордонним відділенням Контррозвідувального відділу ДПУ УСРР 21 жовтня 1927 р., повідомлялося про зустрічі адресанта з міністром закордонних справ Румунії Н. Тітулеску щодо зобов'язань Королівства Румунії перед УНР, зокрема продовження фінансування «нашого центру» (ймовірно, Державного Центру УНР – В. В.). Адресант також повідомив, що питання про військову місію УНР досі не вирішено, але полковник Г. Порохівський офіційно виконує обов'язки військового представника [36, т. 14, арк. 356]. Зі змісту листа та згадки про повернення адресанта до Чехословаччини випливає, що автором листа був колишній міністр закордонних справ УНР (1919), голова НДМ УНР в Румунії (1919-1923), тогочасний голова ГДК в Румунії й одночасно професор Української господарської академії в Подєбрадах (Чехословаччина) К. Мацієвич.

В оперативному звідомленні «Організація Геродота – Порохівського в Румунії» від 21 жовтня 1927 р. йшлося про активну діяльність петлюрівської організації на чолі з Д. Геродотом, генералом С. Дельвігом та полковником Г. Порохівським в радянській Україні. Відповідальним за роботу в радянській Україні є Г. Порохівський. Повідомлялося про зусилля М. Чеботаріва (тогочасний начальник охорони С. Петлюри, який опікувався і справами контррозвідки Уряду УНР в еміграції – В. В.) сконцентрувати всю роботу Порохівського під своїм контролем, оскільки, на думку агента, організація перебувала на «утриманні» Сигуранци [36, т. 14, арк. 357].

У листі К. Мацієвича до Голови Директорії УНР А. Лівичького від 18 травня 1928 р. з Подєбрад повідомлялося про політичну ситуацію в країні, суперечки між Регентською радою та урядом В. Братіану, приїзд, за наказом військового міністра УНР в еміграції, до Румунії генерала А. Гулого-Гуленка

та про створення «військовим аташе» Г. Порохівським нових груп колишніх вояків Армії УНР у містах Джурджу, Прахове (повіт з адміністративним центром Плоєшті – В. В.), Пятра-Нямц, Бакеу та Гевань [36, т. 17, арк. 172-172зв]. Йшлося про відкриття нових осередків ТБВА в Румунії.

У справі містяться інформаційні матеріали про V Конференцію української еміграції, що відбулася 14-16 вересня 1928 р. в Бухаресті. Серед них – тези доповідей, зокрема Г. Порохівського на тему «Зміни у правовому становищі еміграції». Наголошувалося, що, незважаючи на певні позитивні результати роботи Ліги Націй у справі покращення становища емігрантів, українська політична еміграція виступає категорично проти визнання її як російської [36, т. 17, арк. 401зв-402]. Українці не погоджувалися на позначення в так званих «нансенівських паспортах» національності *rus*, тобто росіянин або російський підданий. Урешті-решт українські емігранти в Румунії добилися того, що в їхніх паспортах надруковане слово *rus* закреслювалося і чорнилами вписувалося слово «українець» або «підданство українське» [38, арк. 26-26зв].

В агентурному повідомленні «Петлюрівці і Польща» від 17 жовтня 1928 р. йшлося про посилення діяльності петлюрівської еміграції в Румунії, майже 2-місячне перебування К. Мацієвича в цій країні, прибуття туди генералів В. Сальського та М. Юнакова для переговорів з румунським генштабом щодо формування частин Армії УНР на території Румунії, а також визнання румунською владою полковника Г. Порохівського військовим представником УНР в Румунії [36, т. 17, арк. 418-418зв].

У повідомленні «Про Івана Літновського» від 9 лютого 1929 р. йдеться про близького товариша Г. Порохівського, колишнього поручика царської армії І. Літновського (член ФУТЛН, випускник Української господарської академії в Подебрадах – В. В.), який після еміграції до Румунії проживав в Бухаресті, був активним членом ГДК. Незважаючи на те, що мандрував по країні на чолі організованого ним чоловічого хору, підтримував зв'язок із Г. Порохівським та ГДК [36, т. 2, арк. 21]. В іншому повідомленні «Про полковника Порохівського» також від 9 лютого 1929 р. стверджується, що колишній полковник царської армії нині прожи-

ває в Бухаресті, належить до ГДК та є представником Розвідувального відділу УНР в Румунії, звітує про свою роботу начальнику Розвідвідділу УНР В. Змієнку, який перебуває у Варшаві. Порохівський має тісний зв'язок із Сигуранцею й І. Гайдученком (член ФУТЛН – В. В.), який працює у Резинському (Резина – місто в Молдові, розташоване на правому березі Дністра – В. В.) розвідпункті та виконує завдання Порохівського [36, т. 2, арк. 22]. У звітному «Військова організація УНР» від 3 грудня 1929 р. подано перелік військових організацій колишніх вояків Армії УНР в країнах Європи. Зазначено, що 95% всієї української еміграції в Румунії складає військова еміграція на чолі із полковником Порохівським [36, т. 2, арк. 263зв].

У директиві № 35544 «Про чергові завдання у роботі з активною українською контрреволюцією», що була розіслана всім начальникам окружних відділів ДПУ, прикордонних загонів, особливих відділів і дорожно-транспортних відділів ОДПУ та копії низці підрозділів ОДПУ на початку 1930 р., подавалася ґрунтовна характеристика української політичної й військової еміграції у 1928 та 1929 рр., зокрема її взаємовідносин з Великою Британією та Польщею. Йшлося про створення на території Польщі політичної та військової антирадянської бази, об'єднання українських емігрантських сил навколо петлюрівців на платформі УНР, подальші переговори з козацькими утвореннями, порушення українського питання в Лізі Націй тощо. Однією з важливих проблем, на яку зверталася особлива увага у директиві, була широка польсько-петлюрівська робота на радянській Україні з підготовки повстання, зокрема діяльність розвідки УНР. Наголошувалося, що керівництво розвідувальною діяльністю зосереджено в руках начальника розвідки УНР генерала В. Змієнка та генерала М. Безручка, який працював у польському Генштабі. В. Чеботарів, за даними радянських спецслужб, цілком відсторонений від цієї справи. Найближчими помічниками Змієнка були В. Недайкаша та Фартушний. Начальником Розвідувального відділу, а фактично резидентом, у Румунії був полковник Г. Порохівський, в Чехословаччині – В. Филонович [36, т. 15, арк. 78-78зв]. Другого передбачалося замінити на іншу особу, що і відбулося, але раніше, ніж йшлося у директиві. Ще на початку 1927 р. В. Филонович

став представником військового міністра УНР на Балканах (Болгарія й Югославія) та в Туреччині, але до кінця 20-х рр. належав до низки українських військових організацій в Чехословаччині [39, арк. 98зв; 40, с.132].

У звідомленні від 4 березня 1930 р. подано лист генерала Г. Базильського до Г. Порохівського від 1 лютого того ж року. У листі генерал повідомляв, що згідно з наказом начальника Генштабу Армії УНР від 22 січня 1930 р. він наприкінці лютого прибуде до Бухареста з метою ознайомлення перспектив формування на території Румунії української військової організації та вирішення військово-організаційних питань. Наголосив на тому, що наближаються події великого значення й емігрантам треба бути різнобічно готовими до них, головним чином у військовій сфері. Просив попередити начальників прикордонних (розвідувальних – В. В.) пунктів про «*наш*» приїзд та їх готовність прибути до Бухареста [36, т. 15, арк. 93].

У звідомленні агента від 24 березня 1930 р. наведено переклад розлогого листа Г. Порохівського капітану М. Забелло в Туреччині від 24 січня 1930 р. Полковник інформує про те, коли вийшов на еміграцію, про членство в ГДК, громадське життя української еміграції в Румунії та просить повідомити про діяльність українців в Туреччині і наявність там українських громадських організацій. Щоб не викликати підозри у Забелло щодо нього полковник наводить інформацію про себе, яку можна знайти на сторінках журналів «*Тризуб*» (Париж) і «*За державність*» (Каліш, Варшава), а також безпосередньо спитати у військового міністра УНР в еміграції В. Сальського [36, т. 15, арк. 107–107зв].

У повідомленні агента від 7 травня 1930 р. йдеться про нараду представників польського й українського генеральних штабів, що нещодавно відбулася у Варшаві. Українські генерали В. Сальський та М. Безручко просили дозволу організувати на території Польщі табори для біженців з України з метою створення на їх основі військових частин. Принагідно повідомлялося, що Генштаб Армії УНР перевів кошти наступним організаціям: Українському республікансько-демократичному клубу в Чехословаччині на чолі з К. Мацієвичем, Українському громадському комітету (ГДК) в Румунії на ім'я Г. Порохівського та Товари-

ству бувших вояків Армії УНР у Франції на ім'я О. Удовиченка [36, т. 15, арк. 162-162зв].

19 лютого 1931 р. агент повідомив, що член Української місії полковник Порохівський у вересні 1930 р. надіслав поштою лист своєму брату (Михайло, 1884 р. н., у 1932 р. репресований органами НКВС – В. В.), який проживав у Золотоноші. У примітці до повідомлення агента зазначалося, що «*письмо нами пропущено по адресу*» [36, т. 9, арк. 122].

У повідомленні «*Про УДК*» від 19 березня 1931 р. йшлося про Український громадсько-допомоговий комітет, його створення у вересні 1923 р., керівний склад, основу якого склали співробітники НДМ УНР в Румунії К. Мацієвич, Д. Геродот, В. Трепке, долучення до ГДК Г. Порохівського, який очолив бюро праці. Подано докладні характеристики на керівників Комітету, зокрема і на Г. Порохівського. Зазначалося, що до одруження Д. Геродота з сестрою його дружини, він був незадоволений ним, негативно висловлювався про його діяльність, вважав «*професійним болтуном*», закидав «*провал*» проекту з підготовки у румунських військових закладах українських офіцерів та проходження ними служби в румунській армії. Після одруження Д. Геродота стосунки між ними налагодилися, обидві сім'ї жили в одному помешканні. Порохівський відповідав за військові справи, хоча всі, на думку агента, вважали більш компетентним у цій справі генерала С. Дельвіга. Одного разу військовий міністр УНР в еміграції надіслав Порохівському статuti для певної правки і перекладу. Полковник не впорався і запросив для виконання цієї роботи І. Літновського. Агент стверджував, що Г. Порохівський і Д. Геродот отримували від Уряду УНР грошову допомогу. Приблизно півтора роки тому (1929 р. – В. В.) Порохівський звільнився з роботи у страховому товаристві «*Британія*» та перейшов на службу до румунського генерального штабу у сфері інформації (Спеціальна служба інформації – В. В.). Минулого року запрошував на секретну службу В. Мельника й І. Літновського, але це питання, на думку агента, не вирішалося [36, т. 9, арк. 182-183].

У звідомленні від 23 травня 1931 р. агент інформував про поїздку Д. Геродота до Польщі та Чехословаччини, його зустрічі з членами Уряду УНР в еміграції О. Лотоцьким та О. Шульгиним. Йшлося про ймовірність

повстання в радянській Україні восени того ж року, а також проведення емігрантського українського з'їзду в Празі у липні або серпні, на якому б українську еміграцію в Румунії представляли дві особи, але через фінансові проблеми поїде, можливо, тільки Г. Порохівський [36, т. 9, арк. 340]. Насправді такий з'їзд відбувся 24-25 вересня 1932 р. в Празі під назвою Конференція Української головної еміграційної ради. До складу делегації українців з Румунії входили проф. К. Мацієвич, д-р В. Трепке та полк. Г. Порохівський [41, с. 14].

У повідомленні від 2 вересня 1931 р., складеного на основі бесіди агента з Г. Порохівським, йшлося про приїзд військового міністра УНР в еміграції В. Сальського до Румунії. Вперше до цієї країни він прибув 24 червня, а ввечері 26 червня разом з Порохівським відбув до м. Джурджу, а звідти до Болгарії. Відвідали Варну, Рушук (Русе) та інші місця перебування української еміграції. Після цього Г. Порохівський повернувся до Румунії, а В. Сальський прибув до Бухареста лише 4 липня ввечері. Для нього українська громада влаштувала урочисті збори, виголошувалися доповіді про життя української еміграції в Румунії. Потім міністр відвідав українські громади в регіонах, а 9 липня 1931 р. відбув до Польщі. В. Сальський, за словами агента, мав зустрічі з керівним складом політичної еміграції, був у Д. Маєр-Михальського, В. Трепке, двічі обідав у Д. Геродота. Мета приїзду до Румунії – виключно інспекторська. Про приїзд поляків з міністром та про переговори з румунською владою Порохівський не обмовився жодним словом [36, т. 9, арк. 566]. Поїздка В. Сальського до Румунії та Болгарії підтверджується українською емігрантською пресою [Тризуб, 1931, чч. 31-38; 42, с. 30-31].

В іншому повідомленні від 2 вересня 1931 р. також йдеться про перебування В. Сальського в Румунії, але вже у супроводі двох офіцерів польського генерального штабу й одного штатського співробітника польської розвідки, які прибули інкогніто та були розміщені в різних готелях. Про це нібито, на думку агента, дізналася англійська розвідка. Достеменно відомо, що ці офіцери з відома полковника Флореску (ймовірно, Іон Флореску, заступник голови румунського генерального штабу – В. В.) вели переговори з Мішею та майором Петреску. Дієву

участь у переговорах як посередник брав Г. Порохівський. Мета поїздки: полякам «хотілося прибрати до своїх рук всю розвідку, що здійснювалася українцями, в порядку обміну інформацією». Передумовою до цієї поїздки була нібито спільна румунсько-польська конференція генеральних штабів обох країн, на якій з'ясувалося, що Румунія володіє більш цікавими інформаційними матеріалами, ніж Польща. Через це польська сторона «натиснула» на В. Сальського з тим, щоб він звернувся до свого представника в Румунії Г. Порохівського. Саме через нього і велися попередні переговори. Поляки запропонували румунам передати їм розвідпункти, а вони через В. Сальського будуть керувати всією українською роботою. Така пропозиція не сподобалася румунській стороні. А коли про це дізналися представники англійської розвідки, то натиснули через англійську місію на румунську владу. Внаслідок цього переговори не дали результатів, але агент припустив, що переговори можуть бути продовжені [36, т. 9, арк. 567-568].

У повідомлення «Про українців в Румунії» за жовтень 1931 р. подано стислі характеристики на К. Мацієвича, який все літо перебував у Румунії, Д. Геродота, В. Трепке та Г. Порохівського. Радянський агент вважав полковника більш розумним й обізнаним у справах України порівняно з Д. Геродотом, уявлення якого про Батьківщину залишилися на рівні 1920 р. Наприкінці повідомлення агент стверджував, що Г. Порохівський є представником військового міністра УНР в Румунії й одночасно співробітничав з Генеральною Сигуранцею в Бухаресті [36, т. 8, арк. 128]. Ймовірно, він сплутав Сигуранцу зі Спеціальною службою інформації.

У доповідній «Про роботу української еміграції» від 31 жовтня 1931 р. радянський агент повідомив, що представник військового міністра УНР в Румунії Г. Порохівський шукає людину, яка могла б допомогти 2-3 особам, переправленим з Румунії, влаштуватися на легальну роботу в радянській Україні або добути документи для цього [36, т. 8, арк. 130].

У повідомленні «Військовий актив петлюрівців» від 21 листопада 1931 р. йшлося про провідних військових діячів, які в еміграції стоять на засадах УНР або підтримують Уряд УНР в еміграції. У Румунії, на думку агента, це були генерал С. Дельвіг, пол-

ковник Г. Порохівський, полковник Начнибеда та Бездечно [36, т. 8, арк. 206].

У повідомленні «Українці в Румунії» від 10 січня 1932 р. агент стверджував, що, зі слів Порохівського, він має можливість знайомитися з усією інформацією, що надходить від румунського генштабу. Тому полковника не цікавлять дрібні пункти в СРСР для розвідувальної роботи, оскільки є небезпечними для людей, яких будуть надсилати в СРСР для зв'язку. Оцінюючи тогочасну міжнародну ситуацію, він вважає за необхідне змінити тактику такої роботи взагалі, передбачає, що зима 1932 р. буде вирішальною для СРСР (ймовірно, продовольча криза, голод – В. В.), коли капіталістичний світ вбачає у всіх негараздах наявність радянської держави та комуністичної пропаганди. Події на Сході відбуваються не випадково. Треба, щоб СРСР втягнувся у війну з Японією, тоді легше буде остаточно вирішити питання з СРСР на західних кордонах. Порохівський при цьому, на думку агента, занепокоєний тим, що в цій ситуації не ставиться питання про Україну, а йдеться про відновлення небільшовицької Росії, висловив побоювання, що у протистоянні із Заходом українці (в УСРР) змушені будуть воювати у складі Червоної армії, тому емігрантам варто не втягуватися у цю війну та дотримуватися нейтралітету. Одночасно Порохівський повідомив, що в останній час він ніяк не може відновити зв'язок із Урядом УНР. На останніх два листи В. Сальському він не отримав відповіді. Раніше для пересилки пошти користувався послугами польського дипкур'єра, але після приїзду військового міністра УНР в Румунію, генерал застеріг від такого способу. Порохівський вважав, що для зв'язку можна використати кондуктора спального вагону потягу Бухарест – Варшава [36, т. 7, арк. 23-23зв].

У листі М. Забелло до Д. Геродота, що переданий радянській розвідці, адресант розмірковує про можливість пересилки антирадянської літератури через Стамбул або Румунію, цікавиться думкою Г. Порохівського на цю тему [36, т. 7, арк. 169]. У справі є привітання від української громадськості в Румунії, підписане Г. Порохівським, Українській громаді в Туреччині з нагоди свята Пасхи [36, т. 7, арк. 311].

У повідомленні «Військові плани петлюрівців» від 23 липня 1932 р. йдеться про зміну плану операції польсько-української

армії проти СРСР, розробленого польським генералом Кульчинським. Наприкінці повідомлення агент стверджує, що у березні 1932 р. у Варшаві відбулася військова нарада Варшавського центру УНР (існував ще паризький і празький – В. В.) за участю А. Ливицького, генералів В. Сальського і С. Дельвіга, полковника Г. Порохівського та інших. Обговорювалися плани організації армії УНР та її наступальних дій. Результати наради, на думку агента, утаємничені [36, т. 7, арк. 402-402зв].

У справі є розлога доповідь (19 сторінок друкованого тексту) аноніма «Румунська політика й Україна (на липень 1932 р.)», що була відправлена одному з представників УНР в Празі. В закордонному відділі ДПУ УСРР вона була зареєстрована 26 грудня 1932 р. У доповіді зокрема стверджувалося, що українська еміграція в Румунії складалася з двох таборів – нечисленного селянсько-монархічного та численного унерівського. Головні сили другого табору були об'єднані навколо Громадсько-допомогового комітету, а фактично Дипломатичної місії УНР. До керівного складу входили К. Мацієвич, В. Трепке, М. Левицький, полковники Г. Порохівський і Д. Антончук та Д. Геродот [36, т. 10, арк. 266]. Доповідач повідомив про достеменний факт видачі румунською владою більшовикам брата Г. Порохівського, який перетнув кордон по Дністру. Це сталося внаслідок того, що румунська влада дуже прискіпливо ставилася до біженців з УСРР, оскільки радянські спецслужби часто «перекидали» через кордон своїх агентів та агітаторів. Румунський генштаб завірив Дипломатичну місію УНР, що сталася помилка, несвоєчасно була передана прикордонникам інформація про брата. До того ж, при перетині кордону він назвався «*руським командиром*» [36, т. 10, арк. 271]. Ймовірно, через це у 1932 р. брат Г. Порохівського й був репресований. Автор доповіді також стверджував, що у червні 1932 р. Г. Порохівський «ухилився» від виконання обов'язків аташе [36, т. 10, арк. 278].

Отже, у справі дослідження постаті лідера української військової еміграції в Румунії полковника Гната Порохівського ще і донині існують суперечності щодо окремих сторінок його біографії, військової та громадсько-політичної діяльності. Нещодавні публікації документів з румунських й укра-

їнських архівів та наукові праці про нього ліквідували більшість з них. Введення до наукового обігу документів і матеріалів Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України уточнюють відомі та розкривають нові віхи біографії українського емігранта й румунського розвідника періоду другої половини 20-х – початку 30-х рр. XX ст.

Підтверджено і розширено інформацію про статус Г. Порохівського як представника (агента) військового міністра УНР в Румунії, одного з лідерів української політичної еміграції в Румунії, його участь у поглибленні українсько-румунської й українсько-польської військово-політичної співпраці, у формуванні на території Румунії української емігрантської військово-політичної інфраструктури (центральні і місцеві громадські організації та Товариство бувших вояків Армії УНР в Румунії зі своїми філіями в регіонах), зустрічі з провідними діячами унерівського руху (А. Лівичкий, В. Сальський, М. Безручко та ін.) й участь в українському об'єднавчому русі (конференції Української головної еміграційної ради), співпраця з румунською спецслужбою (Спеціальною службою інформації, помилково – Сигуранцею). Більшість з поданих про нього даних підтверджується документами і матеріалами центральних і галузевих державних архівів України та Румунії, українською емігрантською пресою. Перспективними, на думку автора, є дослідження діяльності Г. Порохівського на посаді співробітника Спеціальної служби інформації Румунії напередодні та під час Другої світової війни.

Список використаних джерел та літератури

1. Срібняк І. Обезброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.) / Ін-т дослідження модерної історії України. Київ-Філадельфія: Вид-во імені Олени Теліги, 1997. 187 с.
2. Павленко М. І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919-1924 рр.) / Ін-т історії України НАН України. Київ, 1999. 352 с.
3. Сидоренко Н. М. Національно-духовне самоствердження: у 3 ч. Ч. II: Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія, Польща, Румунія, Єгипет, 1919-1924) / Дослідницький центр історії укр. преси. Київ, 2000. 262 с.

4. Коляничук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920-1939) / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; НТШ. Львів, 2000. 274 с.

5. Сідак В. С., Вронська Т. В. Спецслужба держави без території: люди, події, факти. Київ: Темпора, 2003. 240 с.

6. Литвин М. Р., Науменко К. Є. Збройні сили України першої половини XX ст. Генерали і адмірали / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, Харків: Сага, 2007. 244 с.

7. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф. 5, спр. 26440, т. 1-3.

8. Науменко К. Є. Порохівський Гнат // Енциклопедія історії України. Т. 8: Па-Прик / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ: Наук. думка, 2011. С. 430.

9. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1919-1921). Кн. I. Київ: Темпора, 2007. 536 с.

10. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1919-1921). Кн. II. Київ: Темпора, 2011. 424 с.

11. Рендюк Т. Г. Українська діаспора в Румунії: роль і місце військової та політичної еміграції у період між двома світовими війнами // Гілея. Науковий вісник. 2011. Вип. 54. С. 138-146.

12. Порохівський Г. Українська військова еміграція в Румунії // Табор. Варшава, 1930. № 13. С. 57-68.

13. Власенко В. Філія Українського товариства Ліги Націй у Бухаресті: перші кроки // Література та культура Полісся. Вип. 38: Регіональна історія та культура в сучасних дослідженнях / Ніжинський держ. ун-т ім. М. Гоголя. 2007. С. 160-170.

14. Недоля Д. Під прапором української державности (З нагоди 10-ти-літнього існування Комітету імені Симона Петлюри) // Тризуб. Париж, 1937. Ч. 10. С. 20-23.

15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4452, оп. 1, спр. 2.

16. Власенко В. Комітет імені Симона Петлюри в Бухаресті // Правові засади функціонування публічної влади щодо забезпечення інтелектуального розвитку та безпеки суспільства. Матеріали між-нар. наук.-практ. конф. (Суми, 19-20 травня 2016 р.). Суми: СумДУ, 2016. С. 17-19.

17. Рендюк Т. Українська військова та політична еміграція в Румунії у міжвоєнний період: невідомі сторінки історії діаспори // Україна дипломатична. Київ, 2011. Вип. XII. С. 936-954.

18. *Indezirabilii: aspecte mediatice, umanitare și de securitate privind emigrația din Uniunea Sovietică în România interbelică* / Editor Vadim Guzun. Cluj-Napoca: Editura Argonaut, 2013. 489 p.

19. Hnat Porohivski: *asul ucrainean al Serviciului Special de Informații: publicații, documente, scrisori și fotografii* / editor: Vadim Guzun; prefată: Olga Porohivska. Cluj-Napoca: Argonaut, 2013. 458 p.

20. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. док. Т. 1. Кн. 1. Накануне. Ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г. / Федер. служба контрразведки РФ, Академия Федер. службы контрразведки РФ; рук. группы сост. В. П. Ямпольский. Москва: Книга и бизнес, 1995. 464 с.

21. Делікатне завдання для Гната Порохівського // Скрипник О. Тасмний легіон Української революції: документально-публіцистичні нариси. Київ: Ярославів Вал, 2015. С. 262-279.
22. Власенко В., Сапсай О. До історії ОУН в Румунії (за матеріалами архівно-слідчої справи Г. Порохівського) // Сумська старовина. 2015. № XLVII. С. 53–62.
23. Însufleteți de idealul independenței Ucrainei / Editor: Olga Porohivska-Andrici. Bucuresti, 2016. 252, XII с.
24. Anchetat de Smerș: Asul SSI și liderul emigrației ucrainene din România în dosarele SBU, 1944-1947 / Editori: V. Guzun, V. Vlasenko. Cluj-Napoca: Argonaut, 2016. 730 p.
25. Сапсай О. В. До біографії представника уряду УНР в Румунії Гната Порохівського // Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Суми, 18-19 травня 2017 р. У 2 ч. Суми: СумДУ, 2017. Ч. 1. С. 10-13.
26. Власенко В., Мурашко К. Склад і структура Спеціальної служби інформації Румунії (за матеріалами архівно-слідчої справи Г. Порохівського) // Сумська старовина. 2020. № LVI. С. 21-31.
27. Срібняк І. В. Українці в Бессарабії та Румунії, 1921-1923 рр. (Таборове та позатаборове повсякдення інтернованих вояків Армії УНР) // Русин. Кишинів, 2017. № 3 (49). С. 122-136.
28. Венглевич В. Спогади полковника Гната Порохівського про табори полонених вояків-українців у Домб'є і Ланцуті (Польща, 1919 р.) // Архіви України. 2020. Вип 3 (324). С. 122-141.
29. Рогожа М. Кадрова робота персональної управи Генштабу Армії УНР: джерелознавчий аспект // Емінак. 2018. № 2 (2). С. 116-121.
30. Рогожа М., Рогожа М. Полковник Гнат Порохівський в Українській революції 1917-1921 рр. // Діяльність бібліотек у забезпеченні вивчення і популяризації історико-культурної спадщини регіонів: історія, сьогодення, перспективи: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 4 листопада 2021 р. Київ, 2021. С. 150-161.
31. Рогожа М. М. Полковник Армії УНР Гнат Порохівський: портрет у контексті просопографії // Вісник Черкаського університету. Сер.: Історичні науки. 2019. № 1. С. 66-72.
32. Рогожа М. М., Рогожа М. М. Полковник Гнат Порохівський: досвід заперечення «концепції швидкого повернення» // Zaporizhzhia Historical Review. 2021. Vol. 5 (57). С. 86-92.
33. Рендюк Т. Встановлення та розвиток українсько-румунських відносин у 1917-1923 роках: етапи, поста-ті // Україна дипломатична. Київ, 2018. Вип. XIX. С. 96-113.
34. Рендюк Т. Апогей діяльності Надзвичайної дипломатичної місії Української Народної Республіки (1921 р.) // Україна дипломатична. Київ, 2021. Вип. XXII. С. 71-88.
35. Власенко В. Громадсько-допомоговий комітет української еміграції в Румунії крізь призму її конференцій // Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і сьогодення: матеріали II Між-нар. наук.-практ. конф., м. Суми, 18 квітня 2016 р.: у 2-х ч. Суми: СумДУ, 2016. Ч. 1. С. 3-15.
36. Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки, ф. 1, спр. 12617.
37. Власенко В., Сапсай О. До історії української військової еміграції в Румунії // Мова, історія, куль-тура у лінгвокомунікативному просторі: зб. наук. пр. Суми: СумДУ, 2014. Вип. I. С. 22-25.
38. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО), ф. 269, оп. 1, спр. 295.
39. ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 277.
40. Власенко В. До історії міжвоєнної української політичної еміграції на Балканах // Пам'ятки: архео-графічний щорічник. Київ, 2011. Т. 12. С. 124-145.
41. Чорнецький В. Друга Конференція Головної Еміграційної Ради у Празі // Тризуб. Париж, 1932. Ч. 38. С. 13-15.
42. Власенко В., Гузун В. Національно-демокра-тичне середовище міжвоєнної української емігра-ції в країнах Південно-Східної Європи // Сумська старовина. 2016. № XLVIII. С. 25-49.

Галина Саган,

Київський університет імені Бориса Грінченка

ГРОМАДСЬКЕ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ ЮГОСЛАВІЇ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Друга світова війна перервала спільну суспільно-громадську роботу українців та русинів, яка активно розвивалася у довоєнному Югославському королівстві. На той час в Югославії проживало біля

45 тис. представників української діаспори. Про ситуацію, у якій опинилися українці Югославії під час Другої світової війни, та про чинники, які вплинули на цю ситуацію, свого часу добре сказав українець з Лішні

(село у Боснії) Дмитро Мороз: «Інтереси різних політичних і класових угруповань були тими мечами, які схрещувалися якраз над головами українців. Всі хотіли, щоби українці підпирали саме їхній політичний чи вузьконаціональний напрям, щоби голосували за їх кандидатів, щоби ненавиділи тих, яких ненавиділи одні або другі. Так українці попали між триби сербського й хорватського націоналізму, а частинно й мусульманського. Всі вони намагалися не лише здобути українців для себе, але й асимілювати їх до свого народу. Всі ці явища досягли вершини в часі другої світової війни, яка тут почала 1941 року, а скінчилася 1945 року»¹.

Ще й донині ні українські, ні зарубіжні історики не дали вичерпного аналізу ситуації, у якій опинилася українська громада Югославії у роки Другої світової війни. Раніше комуністична ідеологія, що панувала як в СФРЮ, так і в радянській Україні, дозволяла однобічно трактувати події війни, де дії лише комуністичних партій та їх членів вважалися правильними. Немаловажним було й те, що архівні документи, які могли розкрити таємниці тих часів, були закриті для дослідників. Нині, коли ця заборона знята, з'ясувалося, що частина документів була знищена за часів комуністичних режимів. Таким чином, найдоступнішими джерелом для вивчення нашої проблеми залишаються спогади очевидців, які зараз час від часу друкуються у діаспорних виданнях.

Такі матеріали виходили у «Новій думці» – часопису Союзу русинів та українців Хорватії². Дослідження з питань суспільно-політичної позиції українців Югославії під час війни проводили, як правило, представники західної української діаспори, які мали зустрічі з учасниками Другої світової війни, і за їх розповідями писали свої статті. Такі публікації було зроблено Б. Ліським³,

Є. Мацяком⁴, С. Бурдою⁵ та іншими. Заслужовує на увагу одне з останніх досліджень італійського дослідника, українця за походженням, О. Румянцева, який комплексно вивчав історію життя українських переселенців в Югославії упродовж 1890-1990 років, і чимало уваги приділив подіям Другої світової війни⁶. Проте більшість із вищезгаданої літератури переповнена суб'єктивно-емоційними оцінками щодо громадської позиції українців Югославії у Другій світовій війні, тому наше завдання – зробити максимально об'єктивний аналіз цих подій.

Відразу після захоплення Югославії окупантами у 1941 році українці опинилися під управлінням різних профашистських режимів. Бачка була передана Угорщині. Українські осередки у Сремі, Славонії та Боснії увійшли до складу Незалежної Держави Хорватії (НДХ), яка була проголошена 6-го квітня 1941 року. Правила в НДХ націонал-фашистські повстанці, хорвати-ушасті [Ушасті (повстанці) – члени Повстанської революційної організації, яка була створена 1929 році для збройної боротьби проти сербського уряду за незалежну Хорватію, очолював організацію Анте Павелічі]. На перший погляд українці в НДХ опинилися у кращій ситуації у порівнянні зі станом українського народу під угорцями, які запровадили тотальну мадяризацію. Прагнення до проголошення незалежної України, за прикладом НДХ, сприяло тому, що частина українців почала співпрацювати з окупаційними силами, а нова хорватська влада вирішила скористатися національними ідеями українських кіл у своїх інтересах.

Першими відкрито почали політично організуватися українські студенти, які раніше були згуртовані у загребській «Просвіті», що на початку війни припинила свою діяльність. У Загребі студенти створили Українське Представництво в НДХ на рівні посольства, яке мало виконувати наступні завдання: 1) юридично-консультативна опіка над українцями; 2) самооборона українських помешкань у Боснії і частково

¹ Лаврів Р. З пам'яті народної (II). Спогади Дмитра Мороза, Лішня / Роман Ларів // Нова думка.: Часопис Союзу русинів і українців Республіки Хорватія. – 1981. – Рік X. – № 28. – С. 51.

² Лаврів Р. З пам'яті народної (II). Спогади Дмитра Мороза, Лішня / Роман Ларів // Нова думка.: Часопис Союзу русинів і українців Республіки Хорватія. – 1981. – Рік X. – № 28. – С. 48-56.

³ Ліський Б. З діяльності українських студентів у Хорватії (1920-1945) / Богдан Ліський // Українці Хорватії. Книга перша. – Загреб, 2002. – С. 38-50; Ліський Б. Антон Івахнюк – великий українсько-хорватський патріот / Богдан Ліський // Українці Хорватії. Книга перша. – Загреб, 2002. – С. 38-50.

⁴ Мацяк С. Українці в Хорватії / Євген Мацяк // Українці Хорватії. Книга перша. – Загреб, 2002. – С. 51-61.

⁵ Бурда С. Історія і актуальні проблеми українців та русинів Хорватії / Славко Бурда // Українці Хорватії. Книга перша. – Загреб, 2002. – С. 173-181.

⁶ Румянцев О. Галичина – Боснія – Воеводина: українські переселенці з Галичини на території югославських народів в 1890-199 роках / Румянцев О. Є. – К.: ФАДА, ЛГД, 2008. – С. 156-173.

у Славонії; 3) вироблення плану культурної автономії для українців у Боснії, Славонії і Сремі; 4) евентуальна допомога українцям в областях колишньої Югославії, окупованих німецькою військовою адміністрацією, 5) пожвавлення інформаційної та агітаційної діяльності на користь української визвольної справи¹. З огляду на фактичне розширення обсягу праці у різних сферах організаційного, національно-політичного й культурно-освітнього життя українців, які перебували у межах Незалежної Держави Хорватії, Українське Представництво розділилося й оформилося в окремі референтури (департаменти – Г.С.). Зокрема було створено такі референтури: секретаріат (секретар – Іван Лазаренко), організаційна (референт – Юрко Бондарук-Везимів), культурно-освітня (референт – Олександр Статників), пропаганди й преси (референт – Микола Бучко), військова (референт – Володимир Паньків), скарбова (референт – Гаврило Компанець), суспільна, санітарна (референт – Володимир Скоморовський)².

Напад фашистської Німеччини на СРСР українські патріоти в Югославії вирішили використати для реалізації своєї заповітної мрії – утворення незалежної України. Тому почали організовувати Українські добровільні частини для боротьби з більшовиками, як окупантами України. Їх створення почалася із студентського відділу, що розпочав свою військову підготовку на подвір'ї агрономічного факультету Загребського університету. Згодом, доповнившись відділами самооборони, відділ мав стати Українським полком (легіоном) і Козакою дивізією у крупнішому військовому з'єднанні під командуванням легендарного і харизматичного кубанського козацького ватажка генерал-поручника Андрія Григоровича Шкуро. Серед основних організаторів легіону значилися В.Войнатівський та А.Івахнюк. До Українського полку (Українського легіону) зареєструвалося 505 добровольців з боснійських переселенців і студентів у Загребі, а Козача дивізія нараховувала 20 тис. козаків. Надаємо коротку інформацію для кращого розуміння проблем, які виникли у зв'язку

з легіоном. Ці збройні формування чекали, коли їх перешлють на Східний фронт для боротьби за відновлення української держави. Проте наміри Українського легіону і Козацької дивізії не були реалізовані, що було пов'язано з наступними подіями.

30 червня 1941 року ОУН Степана Бандери проголосила у Львові відновлення української державності. Того ж дня у Львові відбулася святкова зустріч українського батальйону німецького війська «Nahtigal», а влада НДХ видала наказ про захист 25 тис. українців у НДХ. 2 липня 1941 року було видано оголошення про формування легіону. В Україні того ж дня були арештовані послідовники Степана Бандери. 12 липня німецькі спецслужби арештували Ярослава Стецька і Степана Бандеру. 16 липня був сформований «Посилений хорватський 369-й піхотинський полк», який складався з 3 865 військових і до його складу входив й український легіон. 30 липня адмірал Канаріс відвідав у Йозвіні батальйон «Nahtigal», пояснивши групі: «Фюрер не хоче незалежної України». Два дні по тому, комендант батальйону Герцнер отримав наказ повернути батальйон до Німеччини. 3-го серпня було оголошено наказ генерала Міллера заарештувати членів ОУН у зв'язку із спробою формування своєї влади в Україні. З Берліну до Загребу прийшла заборона скеровувати членів ОУН на Східний фронт. Тому Український легіон не міг бути скерований до України. Анте Павелічі (керівник НДХ) на прохання членів ОУН відповів, що зробити усе можливе для допомоги у створенні Української держави, але скерувати легіон до України без дозволу німців не може. Легіон було скеровано до Вараждіну, а під кінець 1941 року до Боснії. Бійці легіону 30-го листопада у Піскавіці біля гори Козари склав присягу на вірність Україні. Того ж дня до легіону звернулися комуністи Боснії і Герцеговини із закликом приєднатися до югославських партизан. Частини легіонерів з часом скористалися пропозицією партизан³.

Після заборони німців переслати українців на Східний фронт, Козача дивізія була реорганізована у службу варти на магістралі Загреб-Белград-Ніш-Салоніки. Українські добровольці, як окрема частина хорват-

¹ Мацях Є. Українці в Хорватії / Євген Мацях // Українці Хорватії. Книга перша. – Загреб, 2002. – С. 57-58.

² Ліський Б. З діяльності українських студентів у Хорватії (1920-1945) / Богдан Ліський // Українці Хорватії. Книга перша. – Загреб, 2002. – С. 44-45.

³ Ліський Б. Антон Івахнюк – великий українсько-хорватський патріот / Богдан Ліський // Українці Хорватії. Книга перша. – Загреб, 2002. – С. 69.

ського війська, були направлені на виконання каральних акцій проти комуністичних партизанів¹. Керівництво частиною було передано члену Українського представництва в НДХ підполковнику В.Панькову, дії якого характеризуються як сумнівні, або навіть божевільні. В.Паньков знехтував традицією частини не знущатися з полонених та мирного населення.

Операції В.Панькова викликали протести з боку як партизан, так і четників [четники – представники сербських військових формувань, які боролися проти усташів, німців та партизан за відновлення сербського монархічного уряду. Як правило угруповання четників були неконтрольованими бандами локального типу], від яких страждало мирне українське населення. Між тим загальне розчарування українців, яких не було послано на Східний фронт, викликало хвилю протестів і було значною мірою причиною майбутнього розчленування легіону. Аби підняти дух зневірених українців, до них звернувся один із лідерів ОУН Андрій Мельник зі словами: «... І хоч Вам доводиться тепер перебувати там, на хорватській землі, та все ж таки Ви сповняєте для України велике завдання. ...на кожному місці, де лиш не жили б українці, ми зобов'язані усюди доложити свою цеголку до великої спільної будови. Український нарід вдячний хорватам та їх Поглавникові, що Він позитивно поставився до стремління українського народу. ...Перед нами великий ще змаг, також кожний український патріот буде мати нагоду сплатити довг супроти Батьківщини на Рідній Землі»².

Разом з тим, така непослідовна позиція тодішньої Німеччини щодо українських проблем призвела до зростання кількості антифашистських борців серед югославських українців. Коли у 1941 році їх було лише 450 осіб з 45 тис., тих, що проживали на югослов'янських землях, то у 1944-1945 роках 10% (4,5 тис.) українців стали антифашистськими борцями³. Тих, які сподівалася на підтримку профашистських сил у боротьбі за незалеж-

ну Україну з кожним днем військових дій залишалося все менше і менше.

Та частини українців, яка вступила у добровільні загони при війську Незалежної Держави Хорватія, була відзначена керівництвом країни за хоробрість і войовничість. За спільну боротьбу з хорватським народом керівник збройних сил НДХ Анте Павелічі нагородив малою срібною медаллю українських добровольців за хоробрість, виявлену в боротьбі. Зокрема були відзначені: сотник Дмитро Луценко, хорунжий Петро Бучка та стрілець Михайло Малярчук. Усі вони були з першої сотні Українських добровольців. Також бронзовою медаллю за виявлену хоробрість у боях було відзначено: стрільців Петра Василика, Антона Тимкивича (за хоробрість і відвагу у боях на Східному фронті влітку 1942 року), Михайла Матвійківа, Михайла Мерловича та булавного Олексу Микитишина⁴.

На югославських територіях, які потрапила під протекторат Угорщини свою політику провадив уряд Хорті. Насамперед це була тотальна мадяризація. Говорити, чи тим більше вивчати українську мову стало небезпечно. Українські культурно-освітні товариства, «Просвіта» були заборонені. У школах навчання велося виключно угорською мовою. У Руському Керестурі, сама назва якого була змінена на Бачкерестур, усіх вчителів українців звільнили, замінивши їх угорцями. Влада зачинила навіть дитячий садок, яким опікувалися черниці. Друкарня не працювала. Найважливіші деталі обладнання демонтували і заховали самі робітники⁵. Навіть за цих обставин громадська позиція українсько-русинської спільноти не залишалася пасивною. Вони активно долучалися до антифашистської боротьби, яку вели культурно-просвітницькими методами.

Так, у 1944 році у Міклошевцях (Хорватія) почали друкуватися листівки, брошури, щоправда угорською мовою, що видавалися представниками української діаспори. Організовувалися читацькі гуртки, на яких обговорювалися новини із фронтів, антигітлерівську боротьбу тощо. У Петровцях

¹ Vukmanovic M. Politicki i vojni sadzanji obrazovanji jedinica Hrvatske legije / Milan Vukmanovic // Istorijski Zbornik. – Banja Luka, 1984. – god. V. – St. 86-90.

² Ліський Б. З діяльності українських студентів у Хорватії (1920-1945) / Богдан Ліський // Українці Хорватії. Книга перша. – Загреб, 2002. – С. 46.

³ Бурда С. Історія і актуальні проблеми українців та русинів Хорватії / Славко Бурда // Українці Хорватії. Книга перша. – Загреб, 2002. – С. 175.

⁴ Ліський Б. З діяльності українських студентів у Хорватії (1920-1945) / Богдан Ліський // Українці Хорватії. Книга перша. – Загреб, 2002. – С. 46.

⁵ Малиновська О. Українська діаспора в південно-слов'янських землях: короткий історичний нарис / Олена Малиновська // Українська діаспора. – Київ-Чикаго, 1995. – Число 8. – С.21.

було організовано роботу аматорського театру. Його артисти готували невеличкі антифашистські п'єси, які користувалися великою популярністю у публіки. У рамках «Просвіти» було організовано діяльність неформального товариства «Зелені листівки», яке об'єднало дітей підліткового віку і проводило активну просвітницьку діяльність, спрямовану на культурно-національне виховання молоді. Дітям не тільки читали книжки, але й вчили їх писати вірші, невеликі оповідання про себе, свою родину тощо. З кола членів «Зелених листівок» згодом вирости професійні літератори, актори, вчителі. Найвідоміші з них: Сільво Ерделі, Крешимір і Антун Задаричі, Янко Костельник та інші. Згодом вони увійшли до культурно-освітніх організацій молоді, які об'єдналися у лавах Єдиного союзу антифашистської молоді Хорватії (ЕСАМХ). Союз своїми культурними програмами намагався допомогти у боротьбі за визволення Югославії від фашизму аж до завершення війни. Багато учасників ЕСАМХ ставали активними членами Єдиного народно-визвольного фронту Югославії¹.

Спільна культурно-просвітницька діяльність, яку проводили українці у роки Другої світової війни згуртувала їх етнічно. Особливо позитивно на розуміння українців та русинів як одного народу, мала вплив антифашистська боротьба, яку вони вели разом. Саме ці чинники згодом стали вирішальними у створенні товариства Союзу русинів та українців Хорватії у 1968 році.

Також на землях югослов'ян на початку Другої світової війни українцями були створені й такі органи, які закликали до політики невтручання. Так, 2 травня 1941 року українці створили «Український Комітет на Балкані», який після свого створення видав «Пересторогу для українців і українок замешкалих на Балкані». У цьому зверненні Комітет закликав своїх земляків, «щоб вони не вміщувалися до справ тутейших племен» і щоб «під час німецької окупації у Сербії, Хорватії, Боснії, Словенії, Сремі й Македонії не брали ніякого уділу в політичному напрямкові, будь то в державній або громадській службі». Комітет також радив, щоб «через цілий час німецької окупації старатися бути в добрій людській згоді з сербами, хорватами, босняками, словінцями й македонцями без різниці на їхні релігійні й політичні переконання». Він про-

голошував «слов'янське братерство на Балкані» і закликав «помагайте один одному й уникайте служби окупантові»².

Проте вже через два роки після створення Комітету, 10 грудня 1943 року, його активісти почали декларувати свою згоду з рішеннями антифашистського руху в Югославії, а закликали до партизанської боротьби та підтримки партизанського руху. В міру того, як перемога Радянської Армії та її союзників ставала все передбачуванішою, зростала кількість українців серед борців за визволення від окупації. Важливий вплив на поповнення рядів партизан і Югославського війська мала пропаганда комуністичних організацій, особливо коли вони діяли у менш розвинутих та погано поінформованих районах Югославії. Співпрацю з партизанами українці розпочали з того, що допомагали загонам їжею, зброєю, медикаментами тощо. Перші такі збори провізії югославські комуністи організували у травні-червні 1941 року у Воеводині в українських селах Беркасові, Шіді, Бачанцях, Бікіч-Долі та інших. У Боснії на осінь 1941 року теж розгорнулася співпраця українських родин з рухом опору. Цілими сім'ями (Шугичі, Вароша, Душенко, Бойко та інші) українці вступали у партизанські загони, готовилися до збройного повстання, збирали зброю, медикаменти тощо³.

На хорватській землі, у місцях компактного проживання українців антифашистська боротьба активізувалася у травні 1943 року. У Петровцях, неподалік Вуковару – столиці української діаспори, було створено перші осередки КПЮ (Комуністичної партії Югославії), до яких увійшли й українці Яким Кухар, Яким Еделинський та Еміль Дітко. Влітку 1943 року з Петровців кілька осіб пішло у партизани, а згодом до Народно-визвольної армії приєдналося ще 40 осіб, з яких 90 % були українцями⁴.

² Марунчак М. Українці в Румунії, Чехо-Словаччині, Польщі, Югославії. – Вінніпег, 1969. – С. 49.

³ Костельник В. Югославські руснаки-українці в боротьбі проти фашизму та в народній революції Югославії (1941-1945 рр.) / Володимир Костельник // Український історичний журнал. – Київ.: Видавництво «Наукова думка». Орган Інституту історії АН України, 1970. – № 11 (116). – С. 71.

⁴ Костельник В. Югославські руснаки-українці в боротьбі проти фашизму та в народній революції Югославії (1941-1945 рр.) / Володимир Костельник // Український історичний журнал. – Київ.: Видавництво

¹ 30 роки Союзу русиних и українцох Горватскей. – Вуковар, 1998. – С. 12.

За ініціативи КПЮ у серпні 1944 року при 18-й середньобоснійській бригаді війська Югославії поляки та українці Боснії створили у Мартівцях Польський батальйон. Командиром було призначено Яна Комуша, а його заступником – Яна Драгана. Ця польсько-українська частина була грозою для противника, особливо її боялися четники. Батальйон визволяв Дервенти, Баня Луку та інші міста.

Найбільшою трагедією югославських українців у роки війни було те, що вони опинилися у різних, як правило опозиційних, таборах, що принесло їм як моральні, так і людські втрати. У боротьбі з фашистами, наприклад, у Петровцях, загинуло 30 українців, понад 10 окупанти розстріляли як учасників визвольного руху. У Міклушевцях загинуло 20 українців і 14 стали жертвами фашистського терору¹. Також були втрати від збройних формувань четників та комуністичних партизанів. Останні замордували 40 родин у Камениці, а з Нової Старої Дуброви з 140 родин залишилося тільки 23. Хто не зумів утекти у ліс, був безпощадно знищений².

Закінчення війн не принесло спокою українським родинам Югославії. У новоствореній соціалістичній Югославії почалися репресії каральних органів проти українців, насамперед тих, котрі співпрацювали або були членами Українського легіону. Під репресії також потрапили представники Українського представництва в НДХ і члени їхніх родин, активісти «Просвіти», греко-католицькі священики. Усіх їх депортували до СРСР, а там вивозили Сибір на довголітні каторжні роботи. Також у Хорватії тоді були розстріляні: Василь Барицький (ОУН), Іван Яцусь (ОУН), Гаврило Компанець (ОУН), Ілько Масиник, Олександр Сатніков (УП), Михайло Стрілець (ОУН), Михайло Степчишин (ОУН), Володимир Скоморовський (ОУН), Роман Стадник (ОУН), Іван Тимко, Василь Войтанівський (ОУН), Володимир

«Наукова думка». Орган Інституту історії АН України, 1970. – № 11 (116). – С. 75.

¹ Костельник В. Югославські руснаки-українці в боротьбі проти фашизму та в народній революції Югославії (1941-1945 рр.) / Володимир Костельник // Український історичний журнал. – Київ.: Видавництво «Наукова думка». Орган Інституту історії АН України, 1970. – № 11 (116). – С. 77.

² Марунчак М. Українці в Румунії, Чехо-Словаччині, Польщі, Югославії / М.Марунчак. – Вінніпег, 1969. – С. 50.

Войтанівський, Влатка Бойтанівська. Доля багатьох інших й донині не відома. Микола Бучко (1912-1986), який видавав часопис «Думка», перед закінченням війни був арештований партизанами і, як український націоналіст, переданий каральним органам Радянського Союзу³.

Припинилися арешти українців тоді, коли розпочався конфлікт Броз Тіто зі Сталіним. Тоді, у 1948 році, певну кількість українців було випущено з югославських тюрем. До літа 1950 року у таборах для біженців у Трієсті опинилося понад півтисячі українців, яким вдалося вирватися з комуністичної Югославії. Всі вони зазнали переслідування за незалежну Україну⁴.

Таким чином, югославські українці під час Другої світової війни показали свою активність, яка у багатьох випадках була використана різними військово-політичними силами, присутніми тоді в Югославії, у їхніх інтересах. Це також вплинуло на те, що упродовж війни спостерігалася поступова зміна мети, за ради якої представники української діаспори вели активну громадську роботу, вступали у політичну і збройну боротьбу.

Так, на початку війни, у 1941-1942 роках, академічна молодь українського походження розгорнули агітацію за відродження незалежної України, звільнення її від більшовицької окупації. З цією метою при війську Незалежної Держави Хорватія було створено Український легіон. Проте ці наміри були нівельовані німецькими силами, які відмовилися посилати легіон на Східний фронт. Тому колишні прихильники Українського легіону поступово почали переходити до іншого табору – югославського руху опору, яким курувала КПЮ. Частина українсько-русинського населення, розуміючи складність свого становища, бажала залишатися нейтральною. Але це були одиниці. Загалом під кінець війни стало зрозуміло, що головним завданням усіх народів Югославії є боротьба за визволення країни від окупантів. І, як не один раз підтвердила історія, війна – це далеко не кращий варіант відстоювання своїх національних інтересів.

³ Ліський Б. З діяльності українських студентів у Хорватії (1920–1945) / Богдан Ліський // Українці Хорватії. Книга перша. – Загреб, 2002. – С. 47.

⁴ Ліський Б. З діяльності українських студентів у Хорватії (1920–1945) / Богдан Ліський // Українці Хорватії. Книга перша. – Загреб, 2002. – С. 47.

ЕМІГРАЦІЯ З КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ В ЧАСИ ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ: ОСНОВНІ ВИМІРИ ТА УРОКИ

Міграційні процеси, що становили невід'ємну складову історії людства, і зараз залишаються важливим виміром міжнародних відносин. Питання міграції є одними з актуальних в історії окремих його регіонів та народів, оскільки пересування та розселення потоків переселенців впливало на демографічний склад населення країн-реципієнтів мігрантів, спричиняло зміни у внутрішній та зовнішній політиці, формувало основи для майбутніх конфліктів. Питання міграції часів Холодної війни та зміни у міграційних процесах наприкінці епохи біполярного протистояння викликають особливий інтерес. Це пов'язано передусім з лімітованими можливостями для пересування та зміни місць проживання для мешканців «східного блоку»¹, коли певна частина Європи була відокремлена від решти світу «Залізною завісою».

Проблематика еміграції в роки Холодної війни є цікавою і з позицій вивчення процесів на макрорівні, і з позицій дослідження мікроісторії, повсякденної історії тощо. Попри наявність великої кількості наукових розробок з історії, соціології, економіки, демографії, міжнародних відносин тощо, тематика міграційних процесів певних історичних періодів залишається актуальною.

Метою дослідження, результати якого презентовані в рамках цього матеріалу, є спроби провести певні узагальнення міграційних процесів в роки Холодної війни аби виявити який досвід винесено саме з тієї історичної епохи.

¹ Під «східним блоком» маються на увазі соціалістичні країни східної частини Європи, на які поширився політичний, ідеологічний, економічний вплив СРСР після завершення Другої світової війни.

Перш, ніж розглянути основні виміри еміграції з країн Східної Європи², які практикувалися в період Холодної війни, варто визначитися з наявними тлумаченнями поняття «міграція». Українська дослідниця Ольга Ровенчак наводить низку інтерпретацій різних авторів поняття «міграція», ключовими вимірами визначення якого є такі параметри як «переміщення», «перетин кордону», характер міграції («добровільність/примусовість» та «тимчасово/постійно»). Авторка пропонує вважати міграцією «перетин адміністративного кордону, добровільний чи примусовий просторовий рух осіб чи груп осіб від місця (країни) виїзду до місця (країни) в'їзду за наявності або без неї законних підстав на певний період часу або назавжди, що може вести за собою зміну постійного місця проживання; цей рух включає в себе еміграцію та імміграцію»³. Відповідно, «еміграцією» є від'їзд з місця проживання, рідної домівки чи країни для життя чи проживання в іншому місці⁴, спровоковане як правило економічними, політичними, релігійними та іншими причинами.

Міграція, що є територіальним переміщенням населення, пов'язаним зі зміною місця проживання та перетином певних кордонів (адміністративних, державних), тісно пов'язана як із внутрішньою політикою держав, так і з їхньою зовнішньою

² В рамках цієї публікації термін «Східна Європа» відносно сучасних країн Центральної та Південно-Східної Європи вживається у політичному контексті біполярного протистояння Схід-Захід часів Холодної війни.

³ Ровенчак О. Визначення та класифікації міграцій: наближення до операційних понять. *Політичний менеджмент*. 2006. № 2. С. 129.

⁴ Merriam-Webster. (n.d.). Emigration. In Merriam-Webster.com dictionary. Retrieved October 13, 2022, from <https://www.merriam-webster.com/dictionary/emigration>

політикою та міжнародними відносинами. Важливими при вивченні міграції та міграційних потоків є врахування факторів, які вплинули на міграцію, і власне період Холодної війни та країни тогочасної Східної Європи викликають тут особливий інтерес.

Серед факторів, які викликали еміграцію з країн Східної Європи, можна виокремити об'єктивні, що склалися незалежно від волі тогочасних переселенців, а саме неприйнятні політичні та соціально-економічні умови життя на батьківщині, які склалися після того, як країни Східної Європи потрапили у сферу впливу СРСР, а також суб'єктивні, які полягали в індивідуальній реакції неприйняття тих умов. Крім загального прагнення до покращення умов свого життя, домінантним був стимул не лишатися на місці проживання. Відповідно до однієї з теорій¹, які пояснюють міграційні процеси через вимір «виштовхування – притягування», для емігрантів з країн Східної Європи детермінуючим був власне фактор «виштовхування», а саме політичні фактори², такі як загроза особистій безпеці, неприйняття політичної системи на батьківщині, відсутність свобод та порушення прав людини.

Варто звернути увагу на такий аспект будь-якої міграції як її «вартість», яка є співвідношенням матеріальних та нематеріальних витрат та потенційних здобутків переселення. Той факт, що попри невідомість таких умов як імовірність отримати роботу та розмір заробітної плати у країні призначення, можливість уникнути депортації, психологічне та фізичне навантаження, на яке має піти мігрант, брак інформації про умови життя – люди були готові ризикувати та намагалися виїхати за межі своєї батьківщини, часто – із порушенням правил перетину кордонів. Тож однією з характерних рис міграції часів Холодної війни був її нелегальний характер.

Власне нелегальна міграція характеризується тим, що мігранти залишають країни постійного проживання і проникають

на території інших держав без офіційного дозволу³. Якщо звернутися до тлумачення поняття «нелегальна міграція» (або «нелегальна еміграція»), то це є незаконне переміщення через державний кордон, тобто поза пунктами пропуску або з приховуванням від прикордонного та митного контролю, при використанні підроблених документів, візи (або без візи), самостійно чи за допомогою третіх осіб, а також проживання на території країни без належного дозволу компетентних державних органів⁴. Основними причинами нелегальної еміграції з країн Східної Європи часів Холодної війни був брак можливостей законної міграції, а також бажання емігрувати будь-яким шляхом.

Специфікою внутрішньої та зовнішньої політики соціалістичних країн Європи було те, що потенційним мігрантам було складно реалізувати свої наміри на виїзд та змінити місце проживання. З потраплянням Східної Європи під вплив Радянського Союзу, базові права та свободи – на пересування та вибір місця проживання – не дотримувалися. Так, навіть під час обговорення та голосування за Загальну декларацію прав людини, соціалістичні країни, які брали участь у засіданні Генеральної асамблеї ООН 10 грудня 1948 р. утрималися від голосування «за» прийняття цього документу (Білоруська РСР, Чехословаччина, Польща, Українська РСР, СРСР, Югославія)⁵. Загальна декларація прав людини передбачала право кожної людини вільно пересуватися та обирати місце проживання, право покинути будь-яку країну, включаючи й свою власну, і повертатися у свою країну (ст.13), а також право шукати притулку від переслідувань в інших країнах і

³ Нелегальна міграція та політика держави щодо її протидії. Фондова лекція з дисципліни «Міграційне право». Національна академія внутрішніх справ. Міністерство внутрішніх справ України. 2014. С. 5. URL: https://www.naiu.kiev.ua/files/kafedru/ad/lectures/protudiya-nel_migr.docx

⁴ Нелегальна міграція та політика держави щодо її протидії. Фондова лекція з дисципліни «Міграційне право». Національна академія внутрішніх справ. Міністерство внутрішніх справ України. 2014. С. 5. URL: https://www.naiu.kiev.ua/files/kafedru/ad/lectures/protudiya-nel_migr.docx

⁵ Chapter A: Human rights. 1948-49 Part 1: The United Nations. Section 5: Social, humanitarian and cultural questions. *Yearbook of the United Nations 1948-1949*. P. 535. URL: https://cdn.un.org/unyearbook/yun/chapter_pdf/1948-49YUN/1948-49_P1_SEC5.pdf

¹ Lee E.S. A theory of migration. *Demography*, 1966, 3(1), P.50-51. URL: <http://links.jstor.org/sici?sici=0070-3370%281966%293%3A1%3C47%3AATOM%3E2.0.CO%3B2-B>

² The Push and Pull Factors of Asylum Related Migration. A Literature Review. European Asylum Support Office. 2016. P. 28. URL: <https://euaa.europa.eu/sites/default/files/publications/20Asylum%20-%20Related%20Migration.pdf>

користуватися цим притулком (ст.14)¹. Офіційна позиція соціалістичних країн полягала у тому, що у текст цього міжнародного документу не були додані їхні пропозиції про права націй на самовизначення, про захист національних меншин і про заборону фашистської ідеології². Однак, як зазначала Елеонора Рузвельт, яка брала активну участь у створенні Декларації, справжньою причиною відмови країн радянського блоку підтримати цей документ була власне стаття 13, яка передбачала право громадян залишати свої країни³.

Як стверджує австрійський дослідник Гайнц Фассманн обмеження, запроваджені у східному блоці після завершення Другої світової війни, зупинили більшість міграцій зі сходу на захід у Європі⁴. Так, разом із насаджуванням у країнах Східної Європи лояльних до Радянського Союзу політичних режимів, поширилася і практика переслідувань з політичних причин, обмеження свободи слова та інших вимірів демократичного суспільства. Переїзд до країн поза «східним блоком» розглядався в ідеологічній площині протистояння із «західним блоком», очолюваним США, тому у більшості випадків легальна еміграція була можлива лише як возз'єднання родини або як дозвіл представникам етнічних меншин повернутися на батьківщину. Інші причини еміграції інтерпретувалися як «витік мізків» та «зрада батьківщині».

У спільній публікації австрійські вчені Гайнц Фассманн та Райнер Мунц, присвячений огляду міграційних процесів у Європі в період з 1945 по 1992 рр., виокремлюють дві

основні хвилі масових переселенських рухів у Європі у вимірі Схід – Захід: перша хвиля – повоєнна з 1945 по 1950 р., та друга хвиля з 1950 р. під час та після Холодної війни (свої спостереження та аналіз автори доводять до 1993 року)⁵.

Перша з цих названих хвиль масової міграції зі Сходу на Захід у Європі була безпосередньо пов'язана із завершенням Другої світової війни та її наслідками для післявоєнної Європи. У 1944 – 1945 рр. зросла кількість біженців з країн Центральної та Східної Європи, які покинули країни радянської сфери впливу переважно з політичних мотивів. Найчастішими причинами був страх жити під радянською владою та очікування переслідувань чи депортації за належність до національної інтелігенції⁶. Основні потоки таких біженців до Західної Європи були з країн Балтії, Угорщини, Чехословаччини, Польщі, Румунії, Югославії, України.

На початку 1946 р. близько мільйона переміщених осіб залишалися в таборах, тому що вони – переважно з політичних чи економічних причин – не могли або не хотіли повернутися до своїх країн походження, головним чином у Центральну та Східну Європу⁷. Попри тиск СРСР щодо необхідності повернути цих переміщених осіб до країн їхнього походження, у лютому 1946 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила рішення, що біженці чи переміщені особи, які вирішили не повертатися до країни свого походження, не можуть бути до цього примушені⁸.

Післявоєнну проблему біженців, переміщених осіб та осіб без громадянства неодноразово обговорювали у перші роки існу-

¹ Загальна декларація прав людини. Резолюція 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН, 10 грудня 1948 р. *Офіційний веб-портал Законодавства України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

² Мартинов А.Ю. Загальна декларація прав людини. *Енциклопедія сучасної України*. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=15128

³ Glass A. United Nations adopts Universal Declaration of Human Rights, Dec. 10, 1948. *Politico*. 10 December, 2015. URL: <https://www.politico.com/story/2015/12/united-nations-adopts-universal-declaration-of-human-rights-dec-10-1948-216489>

⁴ Fassmann H. The Regulation of East-West Migration: Political measurement in Austria and Germany. *Regulation of Migration: International Experiences* (ed. Anita Böcker). 1998. P. 209. https://books.google.com.ua/books?id=ejOg0L5pbHUC&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

⁵ Fassmann H., Munz R. European East-West Migration, 1945-1992. *International Migration Review*, Vol. 28, No. 3 (Autumn, 1994), P. 527. URL: <http://www.jstor.org/stable/2546819>

⁶ Beyond Europe Findings on the International Refugee Organization (IRO) in Africa and Asia, 1947-1951. Ed. by Christian Höschler and Akim Jah. Arolsen Archives, 2021. 96 p. P. 12. <https://arolsen-archives.org/content/uploads/hoeschler-jah-beyond-europe.pdf>

⁷ Beyond Europe Findings on the International Refugee Organization (IRO) in Africa and Asia, 1947-1951. Ed. by Christian Höschler and Akim Jah. Arolsen Archives, 2021. P. 10. <https://arolsen-archives.org/content/uploads/hoeschler-jah-beyond-europe.pdf>

⁸ Resolution adopted by the General Assembly on 12 February 1946 (Document A/45). 1946-47. Part 2: The specialized agencies. Section 8: The International Refugee Organization. P.819. URL: https://cdn.un.org/unyearbook/yun/chapter_pdf/1946-47YUN/1946-47_P2_SEC8.pdf

вання ООН. Так, у грудні 1948 р. під час дебатів представники Білоруської РСР, Польщі, Української РСР і Югославії, зокрема, стверджували, що Міжнародна організація у справах біженців, нічого не робила для виконання резолюції Генеральної Асамблеї 8 (I), яка закликала до якнайшвидшого повернення біженців до їхніх країн походження. Основна критика стосувалася того, що серед біженців та переміщених осіб, які все ще перебували у західній зоні окупації, розповсюджувалися брошури, які зображували неправдиву інформацію про умови у Східній Європі та заохочували еміграцію замість репатріації¹. Представники СРСР та Польщі піднімали питання про те, що біженці, які не захотіли повернутися до своєї батьківщини та натомість переселилися до Бельгії, Франції, Канади, Нідерландів і Великої Британії, виконували там більшу роботу, отримували меншу зарплату ніж місцеве населення і погано проживали².

У відповідь на ці звинувачення представник Сполученого Королівства заявив, що в 1945 р. єдиним рішенням, яке розглядалося як розв'язання проблеми переміщених осіб, була репатріація, а проблему створили передусім біженці зі Східної Європи, які не хотіли повернутися до своїх країн походження. Так, на початок 1947 р. з орієнтовно 8 млн. переміщених осіб більше 6,5 млн. осіб повернулося додому, і залишилися переважно представники країн Східної Європи (поляки – 370 тис. осіб, представники країн Балтії (естонці, латвійці, литовці) – 194 тис. осіб, югослави – 77 тис. осіб, вихідці з СРСР – 30 тис. осіб)³.

За приблизними підрахунками, які враховують лише основні міграційні потоки, в роки Другої світової війни приблизно 15,4 мільйона людей були змушені покинути свої колишні країни проживання. Близько 4,7 мільйонів переміщених осіб і військо-

вополонених були репатрійовані (частково проти їхньої волі) з Німеччини до Східної Європи та СРСР. Загальна кількість, включно з «внутрішніми» міграційними потоками, ймовірно, досягла б 30 мільйонів людей⁴. Зазначимо, що власне ці масові переміщення і викликали появу перших міжнародних інституцій таких як Міжнародна організація з міграцій (спочатку – Тимчасовий міжурядовий комітет руху мігрантів з Європи)⁵ та Управління Верховного Комісара у справах біженців⁶, які опікуються питаннями міграції і дотепер. А на думку німецького дослідника Клауса Баде Женевська конвенція 1951 р., підписана всіма країнами Західної Європи, стосувалася в першу чергу захисту біженців зі Східної Європи, які не могли або не бажали повернутися до своїх країн після Другої світової війни⁷. Тож міграція зі Сходу Європи до її Заходу наприкінці Другої світової війни та у перші повоєнні роки була викликана значною мірою бажанням уникнути життя «під Советами» та небажанням повернутися до батьківщини в процесі повоєнної репатріації.

Холодна війна та «залізна завіса» значно скоротили європейську міграцію зі Сходу на Захід, але не зупинили її повністю. Друга із названих Г. Фассманном та Р. Мунцем хвилей міграції всередині Європи у напрямку Схід – Захід була обмеженою: за їхніми підрахунками між 1950 і 1992 роками документально підтверджена кількість європейських мігрантів зі Сходу на Захід становила 14 мільйонів 160 тисяч осіб⁸. У статистиці враховані емігранти з Албанії, Болгарії, Польщі, Румунії, Угорщини, тодішніх Чехословаччини, Югославії, СРСР, Східної Німеччини. При цьому, якщо прибрати кількість мігрантів з колишнього СРСР (746 тис. етнічних нім-

¹ Chapter E: Refugees, Displaced Persons And Stateless Persons. 1948-49. Part 1: The United Nations. Section 5: Social, humanitarian and cultural questions. *Yearbook of the United Nations 1948-1949*. P. 585.

² Chapter E: Refugees, Displaced Persons And Stateless Persons. 1948-49. Part 1: The United Nations. Section 5: Social, humanitarian and cultural questions. *Yearbook of the United Nations 1948-1949*. P. 585.

³ Section D. Preparatory Commission. 1946-47. Part 2: The specialized agencies. Section 8: The International Refugee Organization. P.807. URL: https://cdn.un.org/unyearbook/yun/chapter_pdf/1946-47YUN/1946-47_P2_SEC8.pdf

⁴ Fassmann H., Munz R. European East-West Migration, 1945-1992. *International Migration Review*, Vol. 28, No. 3 (Autumn, 1994). P. 521. URL: <http://www.jstor.org/stable/2546819>

⁵ IOM history. *International Organization for Migration. Official web-site*. 2022. URL: <https://www.iom.int/iom-history>

⁶ History of UNHCR. *United Nations High Commissioner for Refugees Official web-site*. 2022 URL: <https://www.unhcr.org/history-of-unhcr.html>

⁷ Bade, Klaus. *Migration in European History*. Blackwell Publishing 2003. 402 p.

⁸ Fassmann H., Munz R. European East-West Migration, 1945-1992. *International Migration Review*, Vol. 28, No. 3 (Autumn, 1994). P. 523. URL: <http://www.jstor.org/stable/2546819>

ців, 750 тис. євреїв, 170 тис. представників інших етнічних меншин (вірмени, греки тощо), то кількість емігрантів з інших соціалістичних країн «східного блоку» становить 12 млн. 494 тис.¹ З кінця 1960-х років Югославія була єдиною комуністичною країною, громадяни якої мали право на еміграцію. Як стверджують дослідники міграційних процесів у Європі, основна частина цієї міграції була трудовою, тож її основні причини були економічними, а не політичними чи ідеологічними.

Серед категорій емігрантів з країн Східної Європи виокремлюються «етнічні» мігранти (які по суті використовували етнічний фактор як привід покинути країну через політичну та економічну ситуацію), невеличкий відсоток «трудова» мігрантів, а решта – еміграція через політичні причини.

Дослідники виокремлюють три основні хвилі еміграції зі Східної Європи через політичні причини, які мали наслідком масовий виїзд людей з батьківщини – це були кризові політичні ситуації: події 1956 р. в Угорщині, 1968 р. у тогочасній Чехословаччині та 1980-х рр. у Польщі.

Так, за підрахунками Г. Фассманна та Р. Мунца з Угорщини виїхало 194 тис. громадян, які перемістилися до Австрії, США, Великої Британії, тодішньої Югославії та Канади². На офіційному сайті УВКБ ООН подається трохи більша чисельність – 200 тис. осіб, при цьому визначається що наслідки політичної кризи в Угорщині у 1956 р. поставили міжнародні організації та світову спільноту перед необхідністю випрацювати механізми швидкого реагування на масовий наплив переселенців (так, був застосований спрощений та прискорений підхід до оформлення біженців – за статусом *prima facie*)³. Практичні напрацювання із розселення угорських біженців згодом використовувалися міжнародними організаціями при розв'язанні аналогічних проблем і з

іншими біженцями. Американський дослідник Девід Реймерс звертає увагу на те, що аналогічним чином – через застосування прискорених процедур була вирішена доля угорських мігрантів у США. Так, «угорська квота» дозволяла прийняти лише 865 іммігрантів, але президент Ейзенхауер створив прецедент, який дозволив змінити підходи до застосування умов так званого «умовно-дострокового звільнення» Закону Мак-Каррана-Волтера 1952 року, що врятувало майже 40 000 біженців⁴. Спочатку американський Конгрес не погоджувався з пропозицією президента змінити статус угорців, які вже перебували у США, на «біженців», проте в атмосфері Холодної війни 1950-х років бажання завдати удару по комунізму та допомогти антикомуністам подолато сумніви Конгресу. У 1957 р. був прийнятий Закон про біженців-втікачів⁵, який дозволив надавати пришвидшений статус тим переселенцям, які, і законодавці прийняли Закон про втечу Угорщини 1958 року, щоб надати угорцям статус біженців.

Події 1968 р. у тогочасній Чехословаччині були другою масовою хвилею емігрантів: країну покинуло 162 тис. осіб, які виїхали до ФРН, Австрії, США, Канади та Австралії). Третьою масовою хвилею можна назвати виїзд людей з Польщі через політичні переслідування за участь у подіях 1980-1981 рр., пов'язаних із профспілкою «Солідарність». Тоді до ФРН, Австрії та інших країн виїхало 250 тис. осіб⁶.

Варто окреслити ще один сюжет який стосується питань еміграції з соціалістичних країн. Якщо місцеві уряди забороняли виїзд власних громадян за кордон, то країни Заходу намагалися непрямыми засобами впливати на те, аби такі дозволи все ж таки надавалися. Так, заборона еміграції з країн соціалізму стала однією з причин появи спеціального законодавчого акту у США, відома

¹ Fassmann H., Munz R. European East-West Migration, 1945-1992. International Migration Review, Vol. 28, No. 3 (Autumn, 1994). P. 524-525. URL: <http://www.jstor.org/stable/2546819>

² Fassmann H., Munz R. European East-West Migration, 1945-1992. International Migration Review, Vol. 28, No. 3 (Autumn, 1994). P. 524. URL: <http://www.jstor.org/stable/2546819>

³ History of UNHCR. United Nations High Commissioner for Refugees Official web-site. 2022 URL: <https://www.unhcr.org/history-of-unhcr.html>

⁴ Reimers D.M. Refugee Policies and the Cold War. *Encyclopedia of American Foreign Policy*. URL: <https://www.americanforeignrelations.com/O-W/Refugee-Policies-Refugees-and-the-cold-war.html>

⁵ Wasem, R. E. (2020). At the Nexus of Refugee and Labour Migration: US Refugee Policy Formulation after the Second World War. *Journal of Migration History* 6, 3, 326-351, URL: Brill <https://doi.org/10.1163/23519924-00603003>.

⁶ Fassmann H., Munz R. European East-West Migration, 1945-1992. International Migration Review, Vol. 28, No. 3 (Autumn, 1994). P. 524. URL: <http://www.jstor.org/stable/2546819>

як «поправка Джексона – Веніка» (*Jackson–Vanik amendment*). Це був додаток до Закону про торгівлю США 1974 року, який обмежував фінансові та торговельні відносини США із країнами, уряди яких порушують права людини, а саме забороняють або протиправно обмежують вільну еміграцію своїх громадян. Ця поправка прийнята у 1975 р., майже одностайно в обох палатах Конгресу США. У поправці були нейтральні формулювання, однак поправка у першу чергу стосувалася еміграції осіб єврейської національності з СРСР.

У цілому поправка Джексона – Веніка використовувалася для впливу на торговельні відносини США з країнами з неринковою економікою (спочатку країни комуністичного блоку), які обмежували свободу еміграції та інші права людини. Так, ця поправка

Поправка Джексона-Веніка поширювалася на такі країни як: Радянський Союз (а згодом і пострадянські держави); Китайська Народна Республіка; Румунія; Угорщина; Чехословаччина; Східна Німеччина; Болгарія; Монголія; Албанія; Камбоджа, Лаос та В'єтнам. З країн радянського блоку тільки дві країни не підпадали під дію цієї поправки та мали статус країн найбільшого сприяння торгівлі (MFN – *most favoured nation*), це Польща та Югославія. Однак через тиск польської влади на профспілку «Солідарність», цей статус з 1982 по 1987 рік був призупинений; а у 1991-1992 рр. через жорстокі події в колишній Югославії такий статус втратили Сербія та Чорногорія.

Трохи відволікаючись від основної проблематики цієї публікації, відзначимо, що після завершення Холодної війни поправка Джексона-Веніка залишалася одним з інструментів американської зовнішньої політики, і її скасування (тобто повернення країнам статусу найбільшого сприяння торгівлі) ставало своєрідним заохоченням та визнанням просування постсоціалістичної країни шляхом реформ та демократизації. Так, для Естонії, Латвії та Литви дія поправки Джексона-Веніка скасована 6 вересня 1991 року після відновлення незалежності цих країн, бо вважалося, що вони були примусово включені до складу СРСР. Для інших пострадянських країн була започаткована практика призупинення на рік цієї поправки, із щорічним поновленням, і

лише потім вона остаточно скасовувалася. Так, у Болгарії щорічне скасування діяло до 1996 р., у Молдові до 1997 р.¹, в Україні до 2006 р.². У цілому поправка Джексона-Веніка діяла до 2012 р., коли у грудні того року президент Б. Обама підписав закон Магнітського, який скасував поправку Джексона-Веніка.

Через міграційну політику, яка по суті забороняла виїзд з країн соціалістичного табору – обсяги міграції були незначними, і точних підрахунків немає. Так, у 1970-х – у першій половині 1980-х рр. у середньому з країн Східної Європи щорічно виїжджало до 100 тис осіб. Для порівняння – у період з кінця 1989 року – за рік виїхало 1 млн 200 тис осіб³.

Заборона на вільне пересування з боку соціалістичної влади країн Східної Європи викликала появу значної кількості нелегальних міграцій. Форми та засоби таких міграцій фактично були втечами зі Сходу на Захід. Серед таких форм нелегальної міграції можна назвати наступні: риття тунелів; підробка документів; вивіз дітей у валізах з подвійним дном; вмонтовані в автомобілі сховища, в яких ховалися втікачі; використання саморобних мотодельтапланів; перетин кордону на повітряних кулях; нелегальне перетинання річки на човнах, плотах та самостійно тощо. Так, одним з масових нелегальних перетинів кордону вважається група з 57 східних німців, які за два дні втекли до Західного Берліну через проритий під Берлінським муром тунель довжиною 140 метрів⁴.

Найбільш відомим унаочненням перешкодження такій міграції зі Сходу на Захід став Берлінський мур. До зведення муру у громадян НДР був шанс безперешкодно виїхати з країни. Між 1949 та 1961 роками цією можливістю скористалися більше ніж

¹ Вперше Молдова отримала умовні нормальні торгові відносини в 1992 році. У 1997 році було встановлено, що вона повністю відповідає положенням Джексона-Ваніка, але її статус залишається предметом щорічного перегляду.

² 8 березня 2006 Палата представників США прийняла законопроект, що постійно звільняє Україну від торгових обмежень за поправкою.

³ Larrabee F. Stephen Down and Out in Warsaw and Budapest: Eastern Europe and East-West Migration. *International Security*, Vol. 16, No. 4 (Spring, 1992). P.5-6.

⁴ Шишак Ігор. Падіння Берлінського муру: моторошні факти про масштабну споруду. *24 канал. Вебсайт*. 6 листопада 2019. URL: https://news.24tv.ua/odna_istoriya_koli_utvorivsy_berlinskiy_mur_chogo_vartuvav_i_chomu_buv_zruynovaniy_n1008354.

2,5 мільйони людей¹. Основні причини, які детермінували масовий характер еміграції зі Східної Німеччини – політичні, ідеологічні та економічні. У 1961 р. країну покинула рекордна кількість громадян – понад 207 тисяч. Східна Німеччина не могла контролювати потоки людей, що переміщалися через кордон. Переважно це були молоді кваліфіковані спеціалісти. Крім того, переселення мігрантів на Захід в умовах ідеологічного протистояння в роки Холодної війни сприймалося як поразка країн соціалізму. Приводом для зведення муру стали звинувачення у бік Західного Берліну (який контролювався американськими, британськими та французькими силами) щодо «торгівлі людьми» і «переманювання» професійних кадрів. Тому масову еміграцію було вирішено **зупинити будівництвом муру**. Масова еміграція зупинилася, проте, спроби втеч тривали й надалі. Скільки таких людей було – підрахувати складно, називають цифру у 5 тисяч осіб².

Будівництво та функціонування Берлінського муру відображено у значній кількості публікацій як наукового, так і науково-популярного та публіцистичного характеру. Відзначимо лише, що комеморація подій, пов'язаних зі спробами втечі попри вибудовану «залізну» завісу, займає важливе місце у сучасній Німеччині. Так, у Берліні є низка локацій, музейних експозицій, які нагадують про Берлінський мур, його будівництво, його жертв, про поділ німецького народу на дві частини. Так, на окрему увагу заслуговує Пропускний пункт на перетині вулиць Фрідріхштрассе та Ціммерштрассе, відомий як Чекпойнт Чарлі (Check Point Charlie) та музей Берлінського муру, розташований поруч³. В експозиції музею розповідаються чисельні історії організації втечі через Берлінський мур. Так, в одній з експозицій презентована кількість жертв Залізної завіси не тільки біля Берлінського муру.

Табл. 1

«Жертви Муру». Інформація з експозиції Музею Берлінського Муру (2009 р.)⁸⁸³.

	до 13.08.1961	після 13.08.1961	всього
Кордон уздовж Берлінського Муру	44	176	220
Внутрішній кордон Німеччини	235	202	437
Балтійське море	15	160	175
Кордони Болгарії, ЧССР, Польщі, Угорщини (тільки громадяни НДР)	11	45	56
Інші шляхи втечі (викрадення літака, експорт товарів, транзитні шляхи)	0	7	7
Німецькі прикордонники, які хотіли втекти	11	17	28
Радянські дезертири	11	10	21
Збиті літаки у прикордонній зоні	18	3	21
Після успішної втечі – «ліквідовані» на Заході	0	1	1
Після втечі на Захід – вивезені та страчені у НДР чи СРСР	12	1	13
Заарештовані при підготовці до втечі	0	5	5

¹ Relocation between East and West Germany 1949-1990. Statista Research Department, Dec 31, 2002. Statista.com official website. URL: <https://www.statista.com/statistics/1054017/relocation-between-east-and-west-germany-1949-1990/>.

² Шишак І. Падіння Берлінського муру: моторошні факти про масштабну споруду. 24 канал. Веб-сайт. 6 листопада 2019. URL: https://24tv.ua/odna_istoriya_koli_utvorivsy_berlinskiy_mur_chogo_vartuvav_i_chomu_buv_zruynovaniy_n1008354.

³ Mauermuseum Official website URL: <http://www.mauermuseum.de/en/start/>.

⁴ Дані містилися в одній з експозицій Музею Берлінського муру, липень 2009 р. (автор публікації).

З початку 1960-х до кінця 1980-х років еміграція зі Східної Німеччини до Західної значно скоротилася. У 1970-х роках не було жодного року, коли б зі Сходу на Захід переселилося більше 20 000 осіб, що є значним падінням порівняно з 1950-ми роками, коли тільки в 1953 році мігрувала 331 000 осіб¹.

Влітку 1989 р. завдяки послабленням прикордонного контролю між Угорщиною та Австрією почалася масова міграція східних німців через Угорщину до Австрії, аби досягти ФРН (започаткована так званим «Пан-європейським пікніком 19 серпня»). Ця масова міграція вважається одним з перших проявів початку повалення комуністичних режимів у регіоні. Американський дослідник Хейланд Франк зазначає, що основною причиною масового характеру міграції зі Східної Німеччини у 1989 р. були можливості, які відкрилися (відкриття кордонів між Угорщиною та Австрією) та невизначеність ситуації (бо відкриті кордони у будь-який момент могли бути знову закриті)².

Після того, як у травні 1989 року під впливом перебудови в СРСР Угорщина знесла укріплення на кордоні зі своїм західним сусідом – Австрією, а через 4 місяці угорський уряд оголосив про відкриття кордонів, Берлінський мур втратив свій сенс. Лише протягом трьох днів НДР покинули через територію Угорщини 15 тисяч громадян.³

У сучасній Центральній та Південно-Східній Європі події 1989 р., так само як і нелегальна міграція часів Холодної війни, є важливим виміром комеморації тих часів. Створюються окремі експозиції, меморіали, місця пам'яті та спеціалізовані музеї, які присвячені питанням нелегальної міграції.

Увага мас-медіа, як правило, прикута до цих питань під час відзначення 10ї, 20ї та 30ї річниці подій (таких як Пан-європейський пікнік або падіння Берлінського муру): з'яв-

ляються публікації про вшанування жертв нелегальної міграції, святкування ювілеїв відкриття кордонів («Залізної завіси»), тематичні репортажі та інтерв'ю зі свідками чи безпосередніми учасниками тих подій.

Найбільша кількість емігрантів через політичні причини мала місце вже після розпаду СРСР – 685 тис. людей прокинуло тогочасну Югославію у проміжок 1991-1993 рр., яка була у стані розпаду. Тож, від усієї кількості емігрантів зі Сходу Європи в період 1950 – початок 1990-х років менше 5% (606 тис.) за офіційною статистикою виїхали саме через політичні причини.

Після подій 1989 р. та із завершенням Холодної війни характер міграції з країн Східної (Центрально- та Південно-Східної) Європи змінився. Політичні причини відійшли на другий план, у той час як на перший план вийшли причини економічного та соціального характеру. І, якщо головною проблемою часів Холодної війни була неможливість виїхати з країни, то після завершення біполярної конфронтації з'явилася інша проблема: в'їхати до країн Заходу.

Власне зміна характеру міграції, а також інтеграційні процеси у Європі призвели до того, що держави західної частини континенту у 1990х роках почали запроваджувати більш суворе імміграційне законодавство з метою обмеження хвилі трудової та економічної міграції⁴. При цьому у першій половині 1990-х рр. висловлювалася думка про те, що більш суворе імміграційне законодавство у країнах Західної Європи фактично сприятиме виникненню «нової Стіни». Так, канадський дослідник Альбрехт Шнабель зазначав, що одним із шляхів уникнення жорстких обмежень для політичних мігрантів могла би бути підтримка політичних та економічних реформ у тих країнах, які стають країнами-донорами мігрантів⁵.

Міграційні процеси зі Сходу на Захід у Європі часів Холодної війни займають особливе місце в історії розвитку як континенту, так і в історії окремих країн Європи, та

¹ Relocation between East and West Germany 1949-1990. Statista Research Department, Dec 31, 2002. Statista.com official website. URL: <https://www.statista.com/statistics/1054017/relocation-between-east-and-west-germany-1949-1990/>.

² Heiland F. Trends in East-West German Migration from 1989 to 2002. Demographic research. Volume 11, Article 7, 17 September 2004. P. 188 URL: <https://www.demographic-research.org/volumes/vol11/7/11-7.pdf>

³ Шишак І. Падіння Берлінського муру: моторошні факти про масштабну споруду. 24 канал. Веб-сайт. 6 листопада 2019. https://news.24tv.ua/odna_istoriya_koli_utvorivsyia_berlinskiy_mur_chogo_vartuvav_i_chomu_buv_zruynovaniy_n1008354.

⁴ Minderhoud P. Regulation of Migration: Introduction. Regulation of Migration: International Experiences (ed. Anita Böcker). 1998. P.10.

⁵ Schnabel A. The End of the Cold War, International Disorder, and Refugees: Laying the Foundations for a «New Wall?» *Refuge: Canada's Journal on Refugees / Refuge: Revue canadienne sur les réfugiés*, Vol. 14, No. 4 (August-September 1994), pp. 4-9. P. 8 URL: <https://www.jstor.org/stable/45412387>.

дозволяють отримати своєрідні «уроки», врахування яких має бути корисним і для аналізу та прогнозування сучасних міжнародних відносин. З міграційними процесами у Європі пов'язані важливі сторінки історії боротьби за такі базові права людини як право на свободу пересування та вибір країни проживання. Необхідність вирішити долю тисяч біженців зі Східної Європи, які не бажали повертатися додому по завершенню Другої світової війни через політичні причини, зумовила появу міжнародних інституцій, таких як УВКБ та МОМ, які функціонують і дотепер. Політичні кризи 1956 р. в Угорщині та 1968 р. у Чехословаччині сприяли випрацюванню основних сценаріїв та механізмів дій цих гуманітарних організацій, які допомогли світу справлятися з кризами біженців у майбутньому, а також поставили уряди низки країн Заходу перед необхідністю вміти швидко реагувати на міграційні виклики та приймати відповідні рішення. Спроби мешканців Східної Європи обійти заборону вільного пересування та навіть нелегальними шляхами здобути омріяну свободу є важливою складовою сучасної колективної пам'яті цих суспільств, а комеморація нелегальної еміграції часів Холодної війни є невід'ємною сторінкою історії їхньої боротьби з тоталітаризмом.

У цілому, еміграція з країн Східної Європи упродовж другої половини XX ст. була складним, неоднорідним та хвилеподібним процесом: на початку та упродовж Холодної війни домінуючими були політичні та ідеологічні причини, у той час як наприкінці епохи біполярного протистояння основними стали економічні та соціальні причини. Потужність міграційних потоків упродовж Холодної війни змінювалися: на початку, у перші повоєнні роки вони були масовими та спричиненими зовнішніми причинами (спочатку війна, потім просування СРСР та поширення його впливу на східну частину Європи), у 1950-х – 1980-х роках міграційні потоки істотно скоротилися через внутрішню політику заборони еміграції з соціалістичних країн Європи, при цьому зовнішній тиск на уряди цих країн був як з боку основного союзника – СРСР (не дозволяти еміграцію), так і з боку головного «ворога» – США (дозволяти еміграцію в обмін на статус найбільшого сприяння торгівлі).

Також змінився й основний вимір проблем для мігрантів із Східної Європи: якщо

упродовж Холодної війни головним чином діяли фактори «виштовхування» і головним питанням було «як виїхати» зі Сходу, то наприкінці біполярного протистояння домінуючими стали фактори «притягування», а проблематичним ставало «як в'їхати» до країн Заходу. Більшість держав Східної Європи доби Холодної війни наразі вже є членами європейських та євроатлантичних інтеграційних структур, ці країни тепер розглядаються у контексті історії Центральної та Південно-Східної Європи. Змінилася й їхня роль у міграційних процесах: вони стали тими, через чия територію транзитом переміщуються мігранти з інших регіонів. Так, власне країни «колишньої» Східної Європи відчували на собі нові технології маніпулюваннями біженцями, що унаочнили осінні події 2021 р. на кордоні Польщі й Литви з Білоруссю. А у 2022 р. хвиля біженців з України, спричинена російською повномасштабною воєнною агресією, стала своєрідним маркером, який перевіряв готовність західних структур реагувати на міграційні виклики, які не зникають, а навпаки залишаються невід'ємною складовою сучасного міжнародного життя.

Список використаних джерел та літератури:

1. Загальна декларація прав людини. Резолюція 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН, 10 грудня 1948 р. *Офіційний веб-портал Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
2. Мартинов А.Ю. Загальна декларація прав людини. *Енциклопедія сучасної України*. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=15128
3. Нелегальна міграція та політика держави щодо її протидії. Фондова лекція з дисципліни «Міграційне право». Національна академія внутрішніх справ. Міністерство внутрішніх справ України. 2014. 24 с. URL: https://www.naiu.kiev.ua/files/kafedru/ad/lectures/protudiya-nel_migr.docx
4. Ровенчак О. Визначення та класифікації міграцій: наближення до операційних понять. *Політичний менеджмент*. 2006. № 2. С. 127-139.
5. Шишак І. Падіння Берлінського муру: моторні факти про масштабну споруду. *24 канал. Веб-сайт*. 6 листопада 2019. URL: https://news.24tv.ua/odna_istoriya_koli_utvorivsysa_berlinskiy_mur_chogo_vartuvav_i_chomu_buv_zruynovaniy_n1008354
6. Bade, Klaus. *Migration in European History*. Blackwell Publishing 2003. 402 p.
7. Beyond Europe Findings on the International Refugee Organization (IRO) in Africa and Asia, 1947–1951. Ed. by Christian Höschler and Akim

- Jah. Arolsen Archives, 2021. 96 p. P. 12. <https://arolsen-archives.org/content/uploads/hoeschler-jah-beyond-europe.pdf>
8. Chapter A: Human rights. 1948-49 Part 1: The United Nations. Section 5: Social, humanitarian and cultural questions. *Yearbook of the United Nations 1948-1949*. URL: https://cdn.un.org/unyearbook/yun/chapter_pdf/1948-49YUN/1948-49_P1_SEC5.pdf
 9. Chapter E: Refugees, Displaced Persons And Stateless Persons. 1948-49. Part 1: The United Nations. Section 5: Social, humanitarian and cultural questions. *Yearbook of the United Nations 1948-1949*.
 10. Fassmann H. The Regulation of East-West Migration: Political measurement in Austria and Germany. *Regulation of Migration: International Experiences* (ed. Anita Böcker). 1998. P. 205-220.
 11. Fassmann H., Munz R. European East-West Migration, 1945-1992. *International Migration Review*, Vol. 28, No. 3 (Autumn, 1994), pp. 520-538. URL: <http://www.jstor.org/stable/2546819>
 12. Glass A. United Nations adopts Universal Declaration of Human Rights, Dec. 10, 1948. *Politico*. 10 December, 2015. URL: <https://www.politico.com/story/2015/12/united-nations-adopts-universal-declaration-of-human-rights-dec-10-1948-216489>
 13. Heiland F Trends in East-West German Migration from 1989 to 2002. *Demographic research*. Volume 11, Article 7, 17 September 2004. Pp. 173-194. URL: <https://www.demographic-research.org/volumes/vol11/7/11-7.pdf>
 14. History of UNHCR. *United Nations High Commissioner for Refugees Official web-site*. 2022. URL: <https://www.unhcr.org/history-of-unhcr.html>
 15. IOM history. *International Organization for Migration. Official web-site*. 2022. URL: <https://www.iom.int/iom-history>
 16. Larrabee F. Stephen Down and Out in Warsaw and Budapest: Eastern Europe and East-West Migration. *International Security*, Vol. 16, No. 4 (Spring, 1992), pp. 5-33.
 17. Lee, E.S. A theory of migration. *Demography*, 1966, 3(1), pp. 47-57.
 18. Mauermuseum *Official website* URL: <http://www.mauermuseum.de/en/start/>
 19. Merriam-Webster. (n.d.). Emigration. In Merriam-Webster.com dictionary. Retrieved October 13, 2022, from <https://www.merriam-webster.com/dictionary/emigration>
 20. Minderhoud P. Regulation of Migration: Introduction. *Regulation of Migration: International Experiences* (ed. Anita Böcker). 1998. P. 7-24.
 21. Reimers D.M. Refugee Policies and the Cold War. *Encyclopedia of American Foreign Policy*. URL: <https://www.americanforeignrelations.com/O-W/Refugee-Policies-Refugees-and-the-cold-war.html>
 22. Relocation between East and West Germany 1949-1990. Statista Research Department, Dec 31, 2002. Statista.com official website. URL: <https://www.statista.com/statistics/1054017/relocation-between-east-and-west-germany-1949-1990/>
 23. Resolution adopted by the General Assembly on 12 February 1946 (Document A/45). 1946-47. Part 2: The specialized agencies. Section 8: The International Refugee Organization. URL: https://cdn.un.org/unyearbook/yun/chapter_pdf/1946-47YUN/1946-47_P2_SEC8.pdf
 24. Schnabel A. The End of the Cold War, International Disorder, and Refugees: Laying the Foundations for a «New Wall?» *Refuge: Canada's Journal on Refugees / Refuge: Revue canadienne sur les réfugiés*, Vol. 14, No. 4 (August-September 1994), pp. 4-9. URL: <https://www.jstor.org/stable/45412387>
 25. Section D. Preparatory Commission. 1946-47. Part 2: The specialized agencies. Section 8: The International Refugee Organization. URL: https://cdn.un.org/unyearbook/yun/chapter_pdf/1946-47YUN/1946-47_P2_SEC8.pdf
 26. The Push and Pull Factors of AsylumRelated Migration. A Literature Review. European Asylum Support Office. 2016. 44 p. URL: <https://euaa.europa.eu/sites/default/files/publications/The%20Push%20and%20Pull%20Factors%20of%20Asylum%20-%20Related%20Migration.pdf>
 27. Wasem, R. E. (2020). At the Nexus of Refugee and Labour Migration: US Refugee Policy Formulation after the Second World War. *Journal of Migration History* 6, 3, 326-351, URL: Brill <https://doi.org/10.1163/23519924-00603003>.

ПРОБЛЕМИ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ПОСТАТІ ІВАНА ОГІЄНКА ТА ПОВЕРНЕННЯ ЙОГО ЗАРУБІЖНОГО НАУКОВОГО І ТВОРЧОГО СПАДКУ (ІЗ НАГОДИ 140-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

На 2022 рік припадають 3 круглі дати, пов'язані з життям і творчістю видатного українця Івана Огієнка (митрополита Іларіона): 140 років від дня народження, 60-річчя з часу виходу в світ повного, канонічно визнаного перекладу ним Біблії українською мовою та 50-річчя від дня упокоєння.

Бог послав цій людині багато талантів. Природженим хистом ученого, педагога, журналіста, видавця, письменника, державного, громадського, церковного діяча Огієнко-Іларіон однаковою мірою результативно й самозречено користувався сповна і як мовознавець і літературознавець, і як поет і перекладач, і як ректор і міністр, і як викладач і професор, і як православний митрополит та історик церкви, і як богослов і проповідник.

Непросто ствердити, в якій із названих сфер діяльності І. Огієнко залишив найпомітніший слід. Одне беззаперечно: він чесно і сповна служив українській справі, до останніх днів свого життя не полишав подвижницької діяльності на ниві відродження нації, в захисті, а згодом в утвердженні та розвої рідної мови, культури в цілому. Головні домінанти життя і чину цієї особистості концентруються довкола 4-х засадничих понять: Українська Держава, Українська Мова, Українська Церква, Українська Культура.

Коли уважно придивитися до біографії героя і спробувати з'ясувати обставини, за яких йому доводилося не лише виживати в буквальному розумінні цього слова, а й творити, і то здебільшого речі непроминальні, мимоволі приходиш до висновку: несподівані обставини, часто з драматичними й

карколомними сюжетами, упродовж довгого життя (помер на 91 році) повторювалися із завидною періодичністю приблизно в 5 років. Цілком очевидно, що Бог свідомо й невпинно випробовував, загартовував, ви-кристалізовував цю обрану ним особистість непростими воловодами історії. До того ж, під двома іменами: Івана Огієнка і митрополита Іларіона. Не раз бувало, що після стрімкого піднесення на вершину визнання і слави доля його кидала в багно, з якого, здавалося, піднятися він уже не зможе.

Фіксуємо й незмінну відданість І. Огієнка раз назавжди обраному житейському вибору на 3-х головних відтинках його непростих житейських доріг: в Україні, в Європі, за океаном.

На першому відтинку (в Україні) йому довелося пройти шлях від бідного напівсироти до ректора університету, міністра й тимчасового голови уряду УНР. На другому (у Європі) крива життя не раз поперемінно то падала, до здійснювалася вгору. За цією кривою ретельно простежується, чого досягав і що втрачав наш герой на початкових етапах чужини: міністр в екзилі і бездомний емігрант, знову професор і знову безробітний, редактор і спокутник гріхів, архієпископ і скиталець. На третьому відтинку випробувань було не менше: ставши об'єктом спланованої певними силами в Канаді дискретизації, колишній міністр, ректор і митрополит пройшов тернистий шлях від рядового настоятеля собору, опікуна скитальників до декана і професора, керівника чи не найчисельнішої в світі православної церкви – УПЦК, визнаного світовими біблеїстами перекладача Книги Книг мовою багатомільйонного, але бездержавного народу.

Ці мінливі обставини формували різного І. Огієнка, але гартували головний стрижень характеру, головне життєве кредо. Це кредо у найбільш концентрованому за змістовою і емоційною домінантами сформульовано в такій поетичній строфі з написаної в Лозанні (Швейцарія) автобіографічної поеми «На Голготі»:

*Хай лютий ворог на Голготу
Жене стократ за Україну.
Для неї я свою роботу
Аж до могили – не покину!*

Як не лише свідок, а й безпосередній учасник подій, пов'язаних із тріумфом і трагедією Української революції, І. Огієнко вважав «за свій конечний обов'язок» детально описати ту пору, дати майбутнім дослідникам нашої історії матеріал, так би мовити, з перших рук. У передмові до «Мого життя» 1935 р. наголосить: «Доля судила мені немало працювати в таких умовах і на таких посадах, коли моя діяльність не належала тільки мені, – я працював для цілого українського народу. Як я працював – судити не мені...»². Ці слова І. Огієнко написав у середині 30-х років минулого століття.

Однак тяжкі й непевні умови еміграційної дійсності не дали змоги ученому сповна реалізувати цей намір. На основі збережених денників і численних документів, які завжди возив із собою трудними й небезпечними дорогами Європи, вдалося йому створити лише коротку «автобіографічну хронологічну канву», яку назвав просто й промовисто – «Моє життя».

Цей короткий хронологічний начерк спресованих у часі, напружених і визначальних для мільйонів українців подій ще доведеться розшифровувати, доповнювати, з'ясовувати, переосмислювати не одному досліднику.

І це слід зробити для того, щоб стерти фальшивий глянець, здавалося б, назавжди покладений на біографічні сторінки цієї людини тоталітарною системою, аби ретельно відібрати зерна правди, історичної справедливості й істинної науковості від рясної полови всіляких вигадок, перекручень, огуль-

них звинувачень, замішаних на ідеологічній заангажованості, політичних спекуляціях та антинаукових теоріях.

Стирання цього фальшивого глянцю, ідеологічних оцінок і фактологічних неточностей продовжується й сьогодні. Реабілітований історією, уславлений за кордоном, І. Огієнко все ще залишається не пізнаним, гідно не поцінованим в Україні. Більше того, мовлячи словами однієї із його знакових історичних епопей «Наш бій за державність», цей бій із численними опонентами всього українського в Україні продовжується й зараз, у т. ч. й за чесне і чисте ім'я І. Огієнка та його справу.

Упродовж останніх 30 років, відколи автор цих рядків узявся ретельно досліджувати життєпис І. Огієнка насамперед на основі опрацьованих архівних документів в Україні та за кордоном, спостерігається хвилюючий інтерес до цієї постаті, передусім, із боку дослідників-гуманітаріїв, рідше – державників.

Пік цього інтересу фіксується від 1992 р., коли в Україні після десятиліть офіційної заборони цього імені передова громадськість голосно відзначила 110-ту річницю від дня народження І. Огієнка. Чи не першою публікацією в легальній пресі про життєвий і творчий шлях ученого під рубрикою «Постаті» можна вважати статтю Д. Степовика³, що зайняла цілу газетну шпальту в «Літературній Україні». Стаття написана слідами вражень від недавньої поїздки автора до Вінніпегу та спілкування там із живими натовді сучасниками І. Огієнка. Того ж року в Кам'янці-Подільському та Львові пройшли всеукраїнські наукові конференції, які зібрали широке коло молодих і старших науковців, викладачів⁴. Заявило про себе Всеукраїнське товариство імені Івана Огієнка, яким упродовж низки років результативно кермувала Є. Сохацька⁵. 1994 р. це ж товариство разом із Спілкою письменників Укра-

³ Степовик Д. Іван Огієнко // Літературна Україна. 1992. 16 січня.

⁴ Духовна і науково-педагогічна діяльність І. І. Огієнка в контексті українського національного відродження: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський, 1992. 220 с.; Іван Огієнко. Незабутні імена української науки: тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції. У 2-х ч. Львів, 1992: Ч. 1. 123 с.; Ч. 2. 130 с.

⁵ Сохацька Є. З життя Товариства Івана Огієнка // Іван Огієнко й утвердження гуманітарної науки та освіти в Україні: матеріали доповідей і повідомлень Всеукраїнської наук.-практ. конференції (4–5 березня 1997 р.). Житомир, 1997. С.5–6.

¹ Митрополит Іларіон. На Голготі: Поема. Париж: Наша культура, 1947. 94 с.

² Огієнко І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва. Наша культура: науково-літературний місячник. Варшава, 1935. Кн. 7–8. С.510–522.

їни, Житомирською обласною Радою та Фондом сприяння розвитку мистецтв започаткували премію імені Івана Огієнка у 5-ти номінаціях (література, мистецтво, освіта, наука, громадсько-політична діяльність). Перше присудження та вручення відзнак відбулося в Брусиліві 1995 р.¹ З ініціативи Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України в Києві започаткувалися Огієнківські читання², які, на жаль, незабаром згорнулися. На кількох наукових спецрадах із філософських, філологічних, історичних і педагогічних наук були захищені кандидатські й докторські дисертації, в онові яких лежали ті чи ті аспекти життя і творчості цієї особистості (З. Тіменник, М. Тимошик, І. Тюрменко, Г. Опанасюк, А. Марушкевич). У низці українських міст з'явилися вулиці, яким присвоєно ім'я Огієнка (Винники, Львів, Житомир, Кам'янець-Подільський).

На середину 90-х років ХХ ст. припало поживавлення першовидання праць І. Огієнка, які упродовж десятиліть перебували у спецфондах. Першою ластівкою стало репринтне відтворення видавництвом «Абрис» хрестоматійного твору вченого – «Українська культура». Пізніше праця перевидавалася ще двічі – видавництвами «Довіра» та «Наша культура і наука». Повезло також «Історії українського друкарства», «Історії української літературної мови» та «Життєписам великих українців». Ці твори з маркою видавництва «Либідь» значними накладками вийшли в популярних міжвидавничих серіях «Пам'ятки історичної думки» та «Літературні пам'ятки України» – з ґрунтовними передмовами, науковими коментарями та примітками³.

Далі ця хвиля непомітно стала зменшуватися. Те, що лежало на поверхні – оприлюднювалося, осмислювалося, те, що було захищене найдалше – чекало кращих часів.

¹ Премія імені Івана Огієнка : довідник. Житомир, 2007. 48 с.

² Велетень науки: матеріали всеукраїнських науково-педагогічних читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка. Київ, 1996. 230 с.

³ *Огієнко І.* Історія українського друкарства / упорядн. М. Тимошик. Київ: Либідь, 1994. 446 с. (Пам'ятки історичної думки України); *Огієнко І.* (митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / упорядн. М. Тимошик. Київ: Либідь, 1995. 296 с. (Літературні пам'ятки України); Іларіон, митрополит (Іван Огієнко). Життєписи великих українців / упорядн. М. Тимошик. Київ: Либідь, 1999. 672 с. (Літературні пам'ятки України).

Великі надії на ствердження і розвій заповітів І. Огієнка на Батьківщині передова українська громадськість покладала на роки президентства В. Ющенка (2005–2010). За пропозицією Огієнківського комітету на початку 2007 р. до 125-річчя вченого і державного діяча був підписаний Указ Президента «Про вшанування пам'яті Івана Огієнка». З цієї нагоди опубліковано спецвипуск «Вісника Комітету» з переліком низки заходів, проведення яких передбачалися цим указом (видання творів, наукові і просвітницькі заходи в областях, за кордоном)⁴.

Утім, далі цього справа не пішла. За відсутності фінансування декларовані наміри залишилися на папері. Більше того, на початку 2010-х років активніше заявили про себе на загальнодержавному рівні антиогієнківські сили. Особливо це стало помітним за часів міністра освіти Д. Табачника (2010–2014). Так, у спецвипуску «Свобода слова» 2012 р. відома своєю проросійською позицією київська газета «2000» вмістила майже на цілу шпальту цілковито провокативну статтю «Павло Мовчан: «Це брехня абсолютна» авторства О. Каревіна. Публікація побудована на опонуванні спробам Голови Всеукраїнського товариства «Просвіта» зупинити поширення в пресі, на телебаченні, радіо хвилю неправдивих, компрометуючих добре ім'я І. Огієнка публікацій, зосібно в питаннях т. зв. його співпраці з німецькими властями в роки Другої світової війни.

На початку цієї сповненої жовчі й ненависті до чоловічого діяча Української Народної Республіки статті автор наводить цитату англійського винахідника Дж. Уатта: «Нема нічого ганебнішого для людини, ніж братися не за свою справу». Під змістову домінанту цієї думки й нанизуються т. зв. викривальні й бездоказові факти. Варто навести мовою оригіналу кілька показових витинків цього опусу: «нічого не знаючий чиновник при окупірованних поляках», «сотрудничество с режимом Юзефа Пилсудского»; «пошел в услужение новым хозяевам Польши», «выпросил себе сан «епископа», затем «архиепископа», «митрополита»; «нападение (Гитлера) на СССР он поддержал...», «сотрудничал с оккупантами». До речі, С. Петлюра, в уряді якого І. Огієнко працював міністром,

⁴ Про вшанування пам'яті Івана Огієнка : Указ Президента України від 7 лютого 2007 р. // Вісник Комітету у справах премії ім. Івана Огієнка. Житомир, 2007.

зневажливо названий у цьому газетному тексті як «недоучившийся семинарист», «дорвавшийся к власти»¹.

Складається враження, що на просторах незалежної України знову повіяло застійною радянщиною, для якої було властиве огульне навішування ярликів на будь-кого, хто не поділяв комуністичну ідеологію. Адже подібні шельмування відомих діячів українського відродження були тоді звичною справою. У контексті І. Огієнка рясноту цього шельмування можна було знайти в 60-х роках минулого століття: «варшавський утриманець Пілсудського», «літературний денщик Скоропадського і фашистський запродавець», «запродавець-іуда в рясі митрополита». Це – з контрпропагандистської агітки О. Мазуркевича². Подібне – і в пасквілі О. Гая про «ганебний шлях петлюрівщини і її «спадкоємців»³.

Що ж до т. зв. «співпраці з німецькою владою», про що час від часу нагадують через антиукраїнські ЗМІ опоненти І. Огієнка, то остаточну крапку в цім питанні ще 1998 р. поставила Служби безпеки України. Уперше у науковому тексті наводимо для історії листування із СБУ автора цих рядків:

«Голові Служби національної безпеки Л. Деркачу

від доктора філологічних наук, викладача Інституту журналістики Київського університету ім. Т. Г. Шевченка

Шановний Леоніде Васильовичу!

Звернутися до Вас мене, як ученого, спонукали обставини, пов'язані з реабілітацією видатного українського вченого і релігійного діяча Івана Огієнка (митрополита Іларіона). Деякі представники лівих сил, передусім Кам'янець-Подільського, періодично піднімають у пресі питання про так зване зрадництво Івана Огієнка, посиляючись на нібито його співпрацю з німцями в роки Другої світової війни. При цьому жодних посилань на

конкретні документи в таких публікаціях не робиться.

Готуючи до захисту докторську дисертацію про наукову спадщину Івана Огієнка, мені вдалося ретельно і глибоко опрацювати всі архіви (за винятком архіву СБУ) у Києві, Львові, К.-Подільському, а також у Лозанні та Женеві. Минулого року на запрошення Колегії Св. Андрія Манітобського університету я провів двомісячні досліді в архіві митрополита Іларіона у Вінніпезі, зібрав матеріал до другої книги. В усіх цих архівах будь-яких документів «співпраці» Огієнка-Іларіона з німцями мені не вдалося виявити.

Аби поставити крапку в цих багаторічних дискусіях і з'ясувати, нарешті, це питання заради його як наукової, так і політичної суті, просив би Вашого дозволу і сприяння в пошуку та опрацюванні документів архіву СБУ, які можуть стосуватися життя й діяльності Івана Огієнка – митрополита Іларіона зокрема за період 1940–1945 років. Результати таких пошуків могли б суттєво доповнити один з розділів моєї книги, заповнити ще одну пляму нашої історії і вичерпати в дискусіях з опонентами заполітизовану суть питання.

*З повагою –
доц. М. Тимошик.
23 червня 1998 року»⁴.*

Відповідь від СБУ за підписом заступника голови Служби Безпеки України В. Пристайка від 12 листопада була такою:

«Ваша заява щодо розслідування обставин життя та діяльності І. І. Огієнка у роки Другої світової війни Службою безпеки України уважно розглянута.

Повідомляємо, що пошук таких документів проводився нами вже неодноразово. В результаті встановлено, що ні в Державному архіві Служби безпеки України, ні в УСБУ у Хмельницькій області та в архівних підрозділах інших областей України, а також у Центральному архіві Федеральної служби безпеки Росії будь-яких документальних матеріалів про І. І. Огієнка немає. У зв'язку з цим проводити розслідування діяльності І. І. Огієнка у роки Другої світової війни, відповідно до норм

¹ Каревин А. Павло Мовчан: «Це брехня абсолютна!» // 2000. Київ. 2012. 25 травня.

² Мазуркевич О. Зарубіжні фальсифікатори української літератури. Київ, 1961. 192 с.

³ Гай О. З ким і проти кого: ганебний шлях петлюрівщини та її «спадкоємців». Київ, 1980. 224 с.

⁴ Лист М. Тимошика Голові Служби безпеки України Л. Деркачу від 23 черв. 1998 р. // Особистий архів автора. Тека «Огієнко. СБУ».

чинного законодавства (ст. 4.94 КПК України), у Служби безпеки України підстав немає.

Заступник голови Служби Безпеки України В. Пристайко. 12 листопада 1998 р.»¹.

Із подібним листом до керівництва Служби безпеки України звернулася також голова Всеукраїнського товариства Івана Огієнка Є. Сохацька.

Коментуючи авторитетний і остаточний висновок СБУ у цій тривалій тяганині з опонентами українського відродження т. зв. справі Огієнка, редакція хмельницької газети «Подільські Вісті» у статті Т. Слободянюк «Навіщо сенсації, коли так потрясають будні» також ставить крапку в цій історії: «Цей лист – важлива перемога українства у жорсткій ідеологічній війні старого з новим, тоталітарного – з національним. Таки є Божа справедливість. І дуже хочеться, щоб усі ми не забували про неї у будь-яку пору життя, незважаючи на лихоліття та зневіру. На добре діло Бог допоможе – і тому творім добро, щоб життя достойним ставало»².

Інший приклад. Не встигли вщухнути урочистості з нагоди присвоєння 2009 р. імені Івана Огієнка Кам'янець-Подільському національному університетові (боротьба за таке розпорядження Кабінету міністрів України точилася більше 10-ти літ), як новопризначений ректор С. Копилов відразу прийняв знакове кадрове рішення не продовжити контракт (що означало вигнати з університету свою давню ідеологічну опонентку) із проф. Є. Сохацькою, багатолітньою деканесою філологічного факультету, засновницею і Головою Всеукраїнського товариства імені Івана Огієнка, головною редакторкою названого вище наукового збірника, керівницею Науково-дослідного центру огієнкознавства, фактичною ініціаторкою справи щодо присвоєння університету імені І. Огієнка. Оприлюднена в газеті «День» публікація автора цих рядків під заголовком «Нашим університетам не потрібні особистості?»³ мала широкий резонанс

серед громадськості, однак не викликала ніякої реакції Міністерства освіти і науки України.

Відсутність реакції з боку влади на цей кричущий факт породила й інші кроки адміністрації цього університету щодо витравлення духу патрона і засновника з його стін. Ось їх перелік:

- припинено випуск коштом університету всеукраїнського наукового збірника «Іван Огієнко і сучасна наука і освіта» (доти побачило світ 10 унікальних за змістом і авторою річників);

- згорнено плідну діяльність Науково-дослідного центру огієнкознавства, створеного 2004 р.;

- перервано започатковані Фундацією імені Івана Огієнка (митрополита Іларіона) з Києва системні першопрезентації кожного нового тому праць цього діяча з канадсько-українського проекту «Запізніле вороття» для кам'янецьких студентів і викладачів (останні 10 томів цього проекту, що побачили світ після 2012 р., у наукову бібліотеку університету вже не надійшли);

- від 2013 р. із навчального плану було викреслено спецкурс «Іван Огієнко і Кам'янець-Подільський університет», розроблений проф. Є. Сохацькою, який уже викладався для студентів усіх факультетів⁴.

Показово, що цей неприхований розгром зробленого попередниками нова адміністрація університету влаштувала напередодні 100-річного ювілею цього особісного в національній історії освітнього закладу. Осібність його у тому, що це був перший університет, створений українською владою за зразком класичних університетів Західної Європи. Досі на українських теренах університети засновувала чужинська українцям влада: Київський, Одеський і Харківський – російська для русифікації української молоді, Львівський – польська для полонізації Галичини, Чернівецький – для онімечення Буковини.

Спроби громадськості відзначати на державному рівні 130-ту і 135-ту річниці І. Огієнка не увінчалися успіхом.

¹ Лист заступника Голови Служби безпеки України В. Пристайка від 12 листопада 1998 р. // Там само.

² Слободянюк Т. Навіщо сенсації, коли так потрясають будні // Подільські Вісті. Хмельницький. 1999. 1 січ.

³ Тимошик М. Нашим університетам не потрібні особистості? Ректор Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка не продовжив контракт із професоркою, яка протягом

багатьох років боролася за присвоєння вишу цього імені // День. 2014. № 203. 30 жовтня.

⁴ Тимошик М. Перефарбовані опоненти великого українця: Несвяткові роздуми з приводу 100-річного ювілею Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка // Слово Просвіти. 2018. 30 серпня. 5 вересня.

Нині спостерігаємо чергову хвилю по-жвавлення огієнкознавства. З певними нотками стриманого оптимізму стверджуємо, що точкою неповернення в цій проблематиці може стати 2022 р., на який припадають означені вище 3 своєрідні знакові Огієнкові дати.

Початком цього процесу слід вважати постанову Верховної Ради України за № 1982-IX від 17 грудня 2021 р. «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2022–2023 роках». Непересічна подія в огієнківському русі: уперше за останні 30 років у списку видатних особистостей на державному рівні пошановується І. Огієнко¹.

Депутати Житомирської обласної ради своїм рішенням оголосили в краї 2022-й роком Івана Огієнка. Житомирській ОДА та міським, селищним, сільським радам області доручили розробити план і провести відповідні заходи².

Початок 2022 р. виявився рясним і на низку заходів державних і громадських інституцій. 14 січня з ініціативи Інституту національної пам'яті України уперше була організована онлайн-трансляція на всю Україну лекції автора цих рядків «12 маловідомих епізодів із життя Івана Огієнка». Лекція викладена на мережевій платформі Youtube³. Таку ж лекцію для працівників системи державних органів краю замовила Львівська обласна державна адміністрація. 18 січня в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за ініціативою цього вишу та Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка відбулася міжнародна наукова конференція «Іван Огієнко: «Москва гнітить нам тіло й душу»»⁴. Немало науково-просвітницьких заходів запланували універсальні наукові бібліоте-

ки в різних краях України (бо відповідний пункт був у постанові ВР).

Утім, у такому давно очікуваному по-жвавленні інтересу до цієї постаті гостроактуальним є пошук чіткої відповіді на ось ці 2 запитання:

1. На які грані таланту і на які заслуги перед Українською державою та народом І. Огієнка орієнтує пересічного українця згадана вище постанова законодавчого органу держави?

2. За що ж конкретно цей діяч потрапив до офіційного списку «видатних українських особистостей»?

Процитуємо витинку з цієї Постанови Верховної Ради (виділено мною – М. Т.): «14 січня – 140 років із дня народження Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1882–1972) – церковного, громадського та політичного діяча, історика церкви, мовознавця, лексикографа, педагога». У цьому дещо алогічному переліку (звернімо увагу на су-сідство 2-х нерівнозначних понять, поданих через кому, а не дефіс, – мовознавець, лексикограф) бракує двох принципових ознак, за яким ідентифікують цього діяча у західному світі і яких поки або не бачать, або не хочуть помічати в Україні, – а) державотворець, притому чоловічий діяч УНР, б) учений-енциклопедист.

Спробуємо виділити й наголосити саме на цих 2-х головних гранях таланту й заслуг І. Огієнка, які з незрозумілих причин до постанови Верховної Ради не потрапили. В новочасну історію України, у т. ч. й до шкільних і університетських підручників, І. Огієнко має увійти передусім як державник, безпосередній творець Української Народної Республіки. В уряді Симона Петлюри від був міністром двох визначальних міністерств: освіти та віровизнань. У ранзі міністра освіти ініціював і добився: прийняття закону про державність української мови (17 січня 1918 р.); закону про загальнодержавне свято Дня злуки УНР і ЗУНР «на вічні часи» 22 січня (прийнятий 21 січня 1919 р.); затвердження урядом правописного кодексу для обов'язкового вжитку в усій Україні (в історію нашої мови цей кодекс увійшов як «Правописна система проф. І. Огієнка 1918–1919 років»); виділення значних грошових субвенцій для видання підручників українською мовою; створення Українського національного музею (15 січня 1919 р.); під-

¹ Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2022–2023 роках: Постанова Верховної Ради за № 1982-IX від 17 грудня 2021 р. // Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1982-20#Text> (дата звернення: 13.02.2022).

² На Житомирщині оголосили 2022-й роком Івана Огієнка // Українська правда. 2021. 17 грудня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2021/12/17/160663/> (дата звернення: 12.02.2022).

³ 12 маловідомих епізодів із життя та діяльності Івана Огієнка: лекція проф. Миколи Тимошика // Youtube. URL: <https://www.youtube.com/watch?NEfzU7x2s&t=12s> (дата звернення: 12.02.2022).

⁴ Іван Огієнко: «Москва гнітить нам тіло й душу». До 140-річчя від дня народження: програма Міжнародної наукової конференції. Київ: Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2022. 12 с.

писання урядового розпорядження щодо звільнення з роботи державних службовців, які чинили опір українізації державних, освітніх, культурних і наукових установ.

На посаді міністра віровизнань (ісповідань) і в останній столиці УНР Кам'янці-Подільському, і в час роботи уряду УНР в екзилі (польський Тарнів) ініціював і добився: прийняття урядом УНР закону про автокефалію національної церкви (1 січня 1919 р.); українізації, а точніше, мовлячи його ж словами, відмосковлення Української церкви. Він був першим міністром в історії Української держави, який зробив реальні кроки для отримання від Царгородського патріарха Томосу для нашої церкви.

Зрештою, І. Огієнко на короткий час виконував обов'язки голови українського уряду в останній столиці УНР – Кам'янці-Подільському (офіційна посада – Головноуповноважений уряду) від часу, коли було прийнято рішення про евакуацію державного проводу в екзил (листопад 1919 р.). Ось відмітні маркери, переконливі посили, передусім, нинішнім державникам – як, перебуваючи на високих державницьких постах, слід любити Україну та непосильною працею щодень, у надзвичайних ситуаціях, стверджувати її незалежність.

Не менш важливі такі маркери й для обширу ролі й значення зробленого цим діячем для української науки. Енциклопедичність ученого засвідчує широта його наукових інтересів (історія, філологія, філософія, мовознавство, літературознавство, палеонтологія, богослов'я, біблеїстика). Лиш одноосібно зроблений і згодом канонічно визнаний усім богословським світом переклад українськомовної Біблії з оригінальних мов, які досконало знав (староєврейської і старогрецької), а також низка його оригінальних наукових концепцій щодо постання азбуки і письма у слов'ян, витоків та етапів розвитку української мови, українського друкарства ставить його в число учених-гуманітаріїв світового рівня.

Враження поспішності, поверховості знань чиновників, які готували проект цієї постанови, порушення процедури консультування в таких питаннях із науковцями посилює й ще одна неточність цього документа: помилка в дні народження: не 14, а 2 січня, якщо мати на увазі новий стиль. Адже всі інші дати в цій постанові зазначені саме за новим стилем.

З огляду на чергову ювілейну дату народження актуалізується питання про долю багатющих архівних колекцій І. Огієнка, які він упродовж свого життя завзято збирав і втрачав. Йдеться, передусім, про те, що нині збереглося: архівні колекції в Канаді та Польщі.

Узагальнюючої синтетичної праці про долю архівних колекцій української еміграції в цих країнах у цілому й за окремими персоналіями досі не створено. Принагідно «польський слід» українських документів проглядається у фундаментальному дослідженні сучасної історикині-джерелознавиці М. Палієнко¹. Детально авторка реконструювала деякі архіви української еміграції міжвоєнного періоду в Празі (Український національний музей-архів, Український історичний кабінет і Музей визвольної боротьби України в Празі), а також Української бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі та кількох відповідних архівних центрів Північної Америки.

Цінні факти про митарства розпорошених книжкових цінностей та архівів Публічної бібліотеки королівського столичного міста Варшави та Бібліотеки Красінських у час Варшавського постання 1944 р. залишив у спогадах колишній директор публічної бібліотеки, українець за походженням Леон Биковський. Спогади ці виходили по війні окремими брошурами в українських еміграційних видавництвах Лондона й Женеви і на сьогодні є бібліографічною рідкістю².

Із сучасних дослідників цим питанням цікавилася Г. Сварник³. У тезах її доповіді на Міжнародній науковій конференції у Львові принагідно згадувалися й рештки архіву та книгозбірні І. Огієнка в колекції Публічної бібліотеки у Варшаві, однак ні про кількісні показники, ні про зміст документів не мовилося.

У низці публікацій автора цієї статті йдеться про долю Варшавської архівної колекції І. Огієнка.

¹ Палієнко М. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). Київ, 2008, 688 с.

² Биковський Л. Польське повстання у Варшаві 1944 року. Спомини очевидця. Лондон, 1963; *Його ж.* Варшавські бібліотеки у серпні, вересні і жовтні 1944 р. Женева, 1947. 13 с.

³ Сварник Г. Доля варшавських архівів УНР-івської еміграції під час Другої світової війни. Матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції «Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті»: тези доповідей (Львів, 18–20 черв. 2008 р.). С. 274–276.

АРХІВНА КОЛЕКЦІЯ В КАНАДСЬКОМУ ВІННІПЕЗІ

Згідно з останнім заповітом Іларіона-Огієнка, юридично оформленим ще 15 квітня 1967 р., найголовніше всежиттєве надбання – Архів і Бібліотека – мають бути обов'язково передані на Батьківщину за 2-х умов:

- а) коли Україна буде вільною;
- б) коли буде вільною її церква.

Уявити обсяг цього безцінного для української історії скарбу можна тоді, коли віртуально намалювати перед очима одну картонну коробку за такими розмірами: метр ширини, майже метр глибини, і стільки ж – висоти. Таких ніким не читаних досі коробок-кубів у Вінніпезькій архівній колекції виявилось близько ста.

Не буде перебільшенням ствердити, що за обсягом і змістом зібраного матеріалу з-поміж подібних приватних зібрань, цей архів не має аналогів у світовій практиці. Це – сотні тисяч безцінних документів доби: листів, щоденників, записок, фотографій, листівок, прохань, звернень, резолюцій, постанов, газетних і журнальних вирізок, спогадів, надрукованих і ще не виданих рукописів, написаних і прочитаних однією людиною. Здається, не було на той час в українській діаспорі такої наукової, релігійної, просвітницької інституції, такого видавництва, редакції періодичного друкованого органу, від яких би не одержав бодай одного листа митрополит Іларіон чи куди б він не писав сам. Що вже говорити про персоналії... Їх сотні. Це, передусім, українські письменники, вчені, релігійні, громадські і політичні діячі, журналісти, видавці. Це також десятки і сотні зовсім незнайомих йому прізвищ наших земляків, доля яких закинула далеко від рідної землі, і вороття на яку для більшості з них вже ніколи не буде. В їхніх листах – болі й тривоги, надії і сподівання.

Сьогодні ніхто не може дати відповіді на запитання: скільки ж документів зберігається в цьому архіві? Адже й досі він ніким не описаний, не каталогізований. Все залишилося в такому вигляді, як формував його власноруч сам творець. І все це чекає свого повернення до того читача, кому він первинно призначався, згідно з волею творця цього архіву в його останньому, третьому, Заповіті. Такий Заповіт авторів цих рядків

вдалося віднайти у час двомісячного опрацювання архіву у Вінніпезі 1997 р.¹

Машинописний текст, що займає 4 сторінки, має назву «Справа Івана Огієнка (Митрополита Іларіона). Юридичне повноваження на управління спадщиною з доданням заповіту». Виконаний англійською і французькою мовами. В судовому органі у справах спадщини і опіки Східного юридичного району канадської провінції Манітоба цей документ зареєстровано адвокатом С. Радчуком за № 694/73, за що стягнуто 14 доларів реєстраційного збору. З наступної сторінки подається виклад Заповіту.

У 7-ми пунктах цього документа викладені основні положення акта передавання митрополитом Іларіоном усього свого Архіву та бібліотеки Колегії Св. Андрія при Манітобському університеті, умов його зберігання до і після смерті митрополита, а також зазначений склад Спеціального Комітету, який матиме виключне право приймати рішення щодо подальшої долі цього предмету дарування.

6-й і 7-й пункти цієї Справи, що мають стосунок до можливого повернення архіву в Україну, викладені так:

«6. У подальшому погоджено між сторонами, що коли факультет теології Української Православної Церкви буде існувати в Києві, в Незалежній і Вільній Україні, Колегія Зробить всі приготування, щоб переслати Зібрання Митрополита Іларіона в бібліотеку такого факультету теології.

7. Між сторонами погоджено, що Предстоятель Української Греко-Православної Церкви в Канаді, голова Президії Консисторії і особа, призначена комітетом у п. 5, утворять комітет, який матиме повноваження вирішувати питання: що передати в архів, а що – знищити».

В повному здоров'ї Іван Огієнко, доктор філософії, приклав свою печать і руку, і Колегія приклала свою печать і руку і були засвідчені руками належних офіційних осіб дня і року, вище зазначених»².

¹ *Краснодемський В.* Їже наш учений за кордон // *Голос України*. 1997. 27 листопада.

² Справа Івана Огієнка (Митрополита Іларіона). Юридичне повноваження на управління спадщиною з доданням заповіту // *Архів митрополита Іларіона у Вінніпезі (Канада)*. Коробка 2. Переклад з англійської здійснено за копією Заповіту, що зберігається в архіві автора. Оригінал документа зберігається в Консисторії Української православної церкви в Канаді.

Здавалося б ці дві умови настали: Україна з 1991 р. – самостійна держава і в ній є своя церква.

Однак канадська сторона вважала і, гадаю, небезпідставно, що умови для виконання цього заповіту ще не настали. По-справжньому переймаючись долею майбутнього України й будучи подивованими масштабами корупції у вищих ешелонах української влади, канадці щиро тоді запитували мене: а кому, в чий руки передавати такі архіви, які ми упродовж десятиліть свято берегли? Державі? То вона не може дати раду й тому, що має. Згадували пожежу в 1964 р. у головній національній книгозбірні країни – Державній публічній бібліотеці УРСР (нині – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського НАН України), коли згоріло чи не все найцінніше, що було в залі стародавніх українських рукописів. Згадували й те, як ділки від архівів торгували в Європі й Америці за шалені гроші оригіналами листів М. Грушевського та іншими безцінними раритетами, які раптом «пропали» з бібліотечних сховів Львова. У цій же низці нездатності чи небажання держави цінувати й берегти для прийдешніх поколінь свої духовні скарби варто згадати й незбагненне для цивілізованої держави «перекочовування» рідкісних рукописних чи друкарських раритетів до рук нечестивих, некультурних і малоосвічених українських олігархів. Йдеться про безцінний твір М. Коперника та першодрук в Україні «Апостола» І. Федоровича, які за нез'ясованих й досі обставин назавжди «покинули» територію Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, і такі ж безцінні експонати з низки національних музеїв України, зокрібно зі Львівської картинної галереї.

Отож, важко не погодитись із аргументами наших земляків за кордоном: умови для передавання в Україну архівних колекцій зарубіжного українства справді ще не настали. Скільки доведеться чекати «настання умов», сказати сьогодні важко. Це залежатиме, твердили канадці, від того, наскільки реальними будуть декларовані на вищих щаблях української влади демократичні цінності й свободи, наскільки результативною буде боротьба з корупцією.

У результаті таких дискусій тоді, в час всеканадської презентації другої книги про митрополита Іларіона, що мала назву

«Лишусь навіки з чужиною»: митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження»¹ було прийняте компромісове рішення: частково виконати волю митрополита Іларіона щодо повернення в Україну його архіву можна у спосіб копіювання його недрукованих ще рукописів для можливого там перевидання². Йшлося про те, що такі копії можна буде передати на руки не державної установи, а спеціально створеної в Києві громадської благодійної організації.

Варто підкреслити, що моє перше офіційне звернення як ученого, до вінніпезького Товариства «Волинь», якому митрополит Іларіон за життя передав авторські права на використання його друкованих і недрукованих праць, було ще у вересні 1997 р., коли на запрошення канадської сторони я опрацьовував цей архів і готував нову книгу-життєпис про митрополита Іларіона. Товариство такий письмовий дозвіл дало, але цього виявилось замало.

Швидко розв'язання справи про можливість копіювання рукописної спадщини митрополита ускладнювалася тим, що власниками-розпорядниками його архівної та книжкової колекцій у Вінніпезі були аж 3 організації та 2 фізичні особи: Консисторія Української православної церкви, Колегія Св. Андрія, товариство «Волинь», син митрополита Іларіона – Анатолій, який на той час мешкав у Нью-Йорку, та тодішній декан богословського факультету Колегії Св. Андрія, колишній кращий учень митрополита, один із вірних послідовників-іларіонівців – отець-доктор С. Ярмусь. Без письмового дозволу кожного із цих членів колективної управи годі було отримати дозвіл на таке копіювання.

Рівно через 3 роки – у жовтні 2000 р. – ця справа, цілком очевидно, з Божою поміччю, розв'язалося з позитивним результатом. 17 жовтня того ж року на ім'я першоієрарха Української православної церкви в Канаді митрополита Василя – архієпископа Вінніпегу і митрополита всієї Канади надійшов другий лист за підписом Голови Інституту дослідів Волині д-ра С. Радчука та Голови

¹ Тимошик М. «Лишусь навіки з чужиною...»: Іван Огієнко (митрополит Іларіон і українське відродження). Київ-Вінніпег, 2000. 548 с.

² Урочисті святкування громади Св. Покрови у Вінніпегу. Український Голос (Вінніпег, Канада). 2000. 27 листопада.

Товариства «Волинь» проф. І. Онуфрійчука такого змісту:

*«Блаженнішому Василю,
архієпископу Вінніпегу і митрополита УП-
Церкви в Канаді.*

Ваше Блаженство, Блаженнійший Владико!
Вашому блаженству, мабуть, відомо, що своїми листами уповноваження від 22 вересня 1967 і 31 травня 1968 року бл. п. Митрополит Іларіон виключне право видавати і передавати його праці доручив Товариству «Волинь» у Вінніпезі (Літопис Волині, ч. 12, 1977/1978). Товариство «Волинь» дотримується волі Митрополита Іларіона до сьогоднішнього дня.

Тепер до нас звертається дослідник архівів Митр. Іларіона проф. Микола Тимошик з Києва, з проханням дозволити йому зробити копії – в цілях видання їх – недрукованих праць митрополита Іларіона [...].

Ці праці готовилися до видання, але залишилися в рукописах. У нас немає можливості видати їх у Канаді. Тому просимо Ваше блаженство дозволити проф. М. Тимошику зробити копії згаданих праць і доглянути видання їх в Україні. Оригінали їх можуть залишитися в архіві Митр. Іларіона. Проф. Тимошик запевняє нас, що ці праці Україні дуже потрібні. Тому ми погоджуємося на видання їх саме в Україні і просимо Ваше Блаженство поблагословити скопіювати їх, копії доручити проф. М. Тимошику з тим, що він догляне видання і розповсюдження по наукових закладах України.

За Ваше благословення цього задуму заздалегідь сердечно дякуємо! З проханням Ваших Архипастирських молитов: д-р Сергій Радчук, проф. Ілля Онуфрійчук»¹.

Благословення на копіювання недрукованих праць митрополит Василій дав наступного дня. Воно письмово зафіксоване в листі до автора цих рядків. Ось його зміст:

«18 жовтня 2000 р.

До проф. Миколи Тимошика

Про передання копій праць Митр. Іларіона проф. М. Тимошику

¹ Лист голови Інституту дослідів Волині (Вінніпег) доктора Сергія Радчука та Голови Товариства «Волинь» проф. Іллі Онуфрійчука до першоієрарха УПЦ в Канаді митрополита Василя (Федака) від 17 жовтня 2000 р. Копія. // Особистий архів автора. Тека «Канада».

Дорогий п. Професоре.

Згідно з Вашим проханням, благословляємо наступне:

1. Передати Вам копії згаданих праць Митр. Іларіона

2. Оригінали залишити в Консисторії УПЦК.

Браженнійший Василій, Митрополит Вінніпегу, Первоієрарх Української Православної Церкви в Канаді»².

Під кінець жовтня закінчувався всекандаський тур-презентація книги «Лишусь навіки з чужиною...», і на початку листопада автор цих рядків мав повертатися до України. На 30 жовтня було призначено спеціальне засідання Консисторії УПЦ в Канаді на Джонс Авеню, 9, під час якого відбулася урочиста церемонія передавання на мої руки безцінного й досі невідомого загалу спадку великого українця: копій його недрукованих праць. Тоді ж митрополит Василій і автор цих рядків підписали Акт передавання, виклад якого публікується нижче:

«30 жовтня 2000 р.

Архів Української Православної Церкви в Канаді

Фонд Митрополита Іларіона (Огієнка)

Фотокопії невиданих творів Митрополита Іларіона (Огієнка),
передані Професору Миколі Тимошику.

На підставі прохань Товариства «Волинь» у листах до Митрополита Василя від 17 жовтня 1997 р. та й 17 жовтня 2000 р. нині передано проф. Миколі Тимошику фотокопії матеріалів та рукописів слідуєчих невиданих творів Митрополита Іларіона (Огієнка):

1. Українська Церква за час Гетьмана Мазепи (аркушів фотокопій 396).

2. Українське монашество (аркушів фотокопій 401).

3. Церковна хронологія (аркушів фотокопій 201).

4. Видання Шевченкових творів (аркушів фотокопій 364).

5. Смерть Виговського (аркушів 15).

6. Сповідь Гетьмана (Смерть Виговського), (аркушів фотокопій 56).

² Лист першоієрарха УПЦ в Канаді митрополита Василя (Федака) проф. М. Тимошику від 17 жовтня 2000 р. // Там само.

7. Політична праця Богдана Хмельницького (Незалежна Україна в політиці Богдана Хмельницького), (аркушів 193).

Копії: проф. д-ру М. Тимошику, Колегії Св. Андрія Товариству «Волинь»¹.

Таким чином, загальний обсяг першого траншу архівних аркушів, скопійованих для України, того разу склав 1 тис. 635 сторінок.

Незабаром всі ці копії рукописів, писаних у різні роки, за різних життєвих обставин, пролежавши ніким не читані упродовж десятиліть у вінніпезькому архіві його творця, полетіли авіарейсом через океан на українську землю, щоб найближчим часом, у вигляді ошатно оформлених книжкових видань прийти до того читача, кому вони призначалися.

Найбільша заслуга в прийнятті членами Спеціального Комітету позитивного рішення щодо копіювання недрукованих праць І. Огієнка для започаткування в Києві майбутньої бібліотечної серії видань «Запізніле вороття» належить тодішньому духовному провідникові православних українців Канади митрополитові Василю (Федаку), коріння якого – із буковинського села Кадубівці. Він став першим наступником після смерті митрополита Іларіона і виявився з усіх інших наступників найбільш вірним його послідовником. Значну роль відіграв також колишній учень митрополита Іларіона, багаторічний декан богословського факультету Колегії Св. Андрія Манітобського університету, знаний в Україні автор протопресвітер С. Ярмусь.

Варто згадати для історії ім'я ще однієї подвижниці українського духу на канадській землі, без зусиль якої цей видавничий проєкт в Україні був би неможливим. Це А. Фігус-Ралько – багаторічна співробітниця і голова адміністрації найстарішого українського часопису в Канаді «Український Голос», перша жінка-президент видавничої спілки «Тризуб». Свого часу вона була співробітницею митрополита Іларіона в Консисторії Української православної церкви в Канаді та редакції газети «Вісник» і з початком 1990-х років організувала висилку в Україну значної кількості книг, до видання яких був причетний митрополит Іларіон.

¹ Акт передавання рукописів недрукованих праць митрополита Іларіона (Огієнка) на руки проф. Тимошика М. для першовидання їх в Україні. Вінніпег (Канада), 2000. 30 жовтня // Особистий архів автора. Тека «Канада».

Це вона виступила з ініціативою видавати в Україні твори митрополита Іларіона не з участю чи під контролем державних чиновників, а під крилом спеціально створеної громадської організації.

День державної реєстрації в Києві юридичної особи – Благодійної організації «Фундація імені митрополита Іларіона (Огієнка)» 5 травня 2000 р. можна вважати початком заснування видавничого проєкту «Запізніле вороття». Співголовами цієї організації стали: від Канади – А. Фігус-Ралько, від України – проф. М. Тимошик.

Яку ж мету поставила перед собою Фундація? Якщо в загальному, – продовження тієї багатогранної і результативної діяльності, яку все життя проводив І. Огієнко щодо ствердження і захисту української мови, поширення українського друкованого слова, повернення в Україну та гідного представлення розсіяного в часі і просторі наукового, творчого доробку відомих і маловідомих подвижників української національної ідеї, життєвський шлях яких із різних причин завершився на чужині. Це також відновлення миротворчо-благодійних і культурно-історичних традицій нашого народу.

Конкретним втіленням цієї мети стало видання безцінної за змістом і значенням для ствердження української державності спадщини її творця, уречевленої у різних галузях знань: історії, літератури, мови, філософії, теології, політології, біблеїстики, палеографії, педагогіки, бібліографістики, архівознавства тощо в серії «Запізніле вороття».

За умов, коли український загаль все ще залишався в полоні радянської пропаганди, яка упродовж десятиліть паплюжила чесне ім'я І. Огієнка, коли більшість владних високопосадовців продовжувала упереджено ставитися до «колишнього ворога народу», найкращим виходом було ознайомлення і загалу, і офіційної влади в Україні з невідомим досі Огієнком-Іларіоном.

Маючи на руках архівні копії рукописів, а також масив творів Іларіона-Огієнка, які в різний час виходили за кордоном, але й доти залишалися невідомими широкому читачу загалу в Україні, можна було приступати до розроблення видавничого проєкту, який і дістав назву «Запізніле вороття».

Зміст цього проєкту складають 2 серії: «Рукописна спадщина» та «Зарубіжні першодруки».

Безумовно, найцікавішою є перша, оскільки досі про існування підготовлених до друку, але так і не виданих, праць І. Огієнка знало лише вузьке коло соратників автора та дослідників. Ще 1940 р., прийнявши чернечий сан, архієпископ Іларіон майже закінчив наукове дослідження про витоки і поширення на українських теренах феномену чернечого життя. Однак, підготовлена до друку фундаментальна праця «Українське монашество» відтоді так і пролежала в рукописному вигляді.

Своєрідною сенсацією в сучасному шевченкознавстві стала публікація результатів його багаторічного дослідження життя і творчості Кобзаря, яке так і називається – «Тарас Шевченко». Це також 2 твори, присвячені І. Мазепі, – «Українська церква за часів гетьмана Івана Мазепи» та «Розп'ятий Мазепа».

Таким чином, під рубрикою першої серії – «Рукописна та книжкова спадщина України» – вже побачили світ 6 томів: «Українське монашество», «Тарас Шевченко», «Розп'ятий Мазепа», «Богдан Хмельницький», «Рятування України», «Містечко Брусилів та його околиці». Остання новинка – єдина, віднайдена упорядником не в канадському, а в київському архіві.

Основу другої серії склали передусім праці, що виходили в різний час друком у Варшаві, Парижі, Лозанні та Вінніпезі, але в Україні досі не перевидавалися. Це також ціла низка фрагментів або частин творів, які друкувалися в різних періодичних виданнях Європи і Америки у вигляді статей, нарисів, розвідок, зокрема: «Історія української літературної мови», «Українська культура», «Свята Почаївська лавра», «Слово про Ігорів похід», «Українська церква за час Руїни» (2006), «Історія українського друкарства» (2006), «Українська церква», «Рідна мова» (2010), «Наша літературна мова» (2011), «Служити народові – то служити Богові», «Ідеологія Української церкви», «Любімо свою Українську церкву», «Дохристиянські вірування українського народу», «Світільники землі української» (2017), «Як Святе Письмо ставало українським».

Таким чином, зусиллями Фондації імені митрополита Іларіона (Огієнка) під маркою бібліотечної серії «Запізніле вороття» побачив світ 21 том різножанрових праць Великого Українця. Втім, це приблизно половина з того, що чекає ще ретельної праці

редактора, упорядника, видавця. Кожна з цих книг представляє цілі пласти з історії української держави, її мови, культури, церкви, окремих видатних особистостей, які потребують політичного незаангажованого переосмислення й достойного пошанування сучасниками.

Дещо про особливість редакційної підготовки до першовидання після тривалих літ заборони книг І. Огієнка в Україні. Кожен із цих томів має ґрунтовну передмову та примітки упорядника. Зазвичай це своєрідне дослідження історії написання, побутування текстів, їхні незвичні видавничі долі, а також головні змістові домінанти.

З метою промоції огієнкіани Фондація зініціювала всеукраїнський тур-презентацію. Зазвичай найбільші аудиторії збиралися в університетських центрах. Лише упродовж 2008–2012 рр. із маловідомою науковою і творчою спадщиною І. Огієнка ознайомилися мешканці Вінниці, Житомира, Кропивницького, Львова, Миколаєва, Одеси, Рівного, Сум, Херсона, Хмельницького, Черкас, Чернівців, Чернігова. Мультимедіа презентації проекту охопили й низку районних центрів: Бар, Кам'янець-Подільський, Ніжин, Прилуки, Радомишль.

Про резонансність і пізнавально-виховний вплив таких заходів можна знайти немало публікацій у пресі. Ось витинка з відгуку проф. Д. Степовика про презентацію «Запізнілого вороття» в Київському Будинку вчителя, опубліковану в «Православному Віснику»: «Високу оцінку перших кроків Фондації та її проекту «Запізніле вороття» дали в своїх виступах поважні учасники презентації – останній президент України в екзилі Микола Плав'юк, відомий громадський діяч публіцист Євген Сверстюк, Голова Всеукраїнського товариства Івана Огієнка Євгенія Сохацька, ректор Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету Олександр Завальнюк, директор Українського науково-дослідного інституту спеціальних видів друку Богдан Никифорук, професори київських вузів Любов Мацько, Анатолій Погрібний та інші. На вечорі відбулася ще одна хвилююча подія – урочистий акт передачі державній комісії частини архіву митрополита Іларіона з колекції його покійної доньки Лесі з Монреалю, надісланого нещодавно з Канади на адресу Фондації. Акт про передачу Україні цього безцін-

ного скарбу української культури підписали в присутності всіх учасників презентації Голова Фондації імені митрополита Іларіона (Огієнка) професор Микола Тимошик та директор Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України академік Олексій Онищенко»¹.

І насамкінець – промовиста деталь. Із 20-ти томів «Запізнілого вороття» видання лише 3-х підтримала держава. До програми «Українська книга» були включені «Тарас Шевченко», «Богдан Хмельницький» та «Рятування України». На інші назви видань, які, згідно з адресарем безкоштовно розсилаються до більших книгозбірень, Фондація шукає кошти самотужки.

ВАРШАВСЬКО-ХОЛМСЬКА АРХІВНА КОЛЕКЦІЯ

Під час наукового стажування у грудні 2018 р. автором цих рядків виявлено в Архіві Інституту Національної Пам'яті Польщі у Варшаві досі не відомий дослідникам масив документів, що має відношення до І. Огієнка (митрополита Іларіона). Зберігаються вони в теках архіву Міністерства внутрішніх справ Польщі з такою сигнатурою: «Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Warszawie» (1944), 1954–1990. Цікаво, що всі ці документи виокремлені в окремий блок колишнього архіву Міністерства внутрішніх справ, що має титульну назву «Sprawa objektowego kryptonim «lemko» dotycząca członków s współpracowników Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) oraz Ukraińskiej powstanczej armii (UPA) z terenów Polski (głównie województwa zreszouskie gow szereggonosci z powiatów: Przemysł, Brzozów, Sanok, Lesko). В перекладі українською – «Питання об'єкта з кодовою назвою «Лемко», що стосується членів колабораціоністів Організації Українських Націоналістів (ОУН) та Української Повстанської Армії (УПА) з Польщі (головним чином провінційних провінцій Сєзгоносці, наступних повітів: Перемишль, Бжозув, Санок, Лєсько)». Це справді сенсація, якщо брати до уваги свідчення самого творця цього архіву про те, що ця частина колекції – холмсько-варшавська – втрачена назавжди².

¹ Степовик Д. Повернення митрополита Іларіона // Православний Вісник. 2002. № 3–4. С.38.

² Тимошик М. «Лишусь навіки з чужиною...»... С. 430–431.

Що ж сталося і за яких обставин ці сотні і тисячі безцінних документів буремної доби виявилися врятованими? Тут варто зробити короткий експурс чи не найдраматичнішого періоду життя І. Огієнка: кінець 30-х – перша половина 40-х років ХХ ст.

1937 р. професорові виповнювалося 55 років. Минуло 3 роки після звільнення його з Варшавського університету. Увесь цей час він безуспішно шукав сталий зарібок, однак не знаходив. Із останніх сил рятував своє видавництво «Наша культура», яке з фінансового боку ледь жевріло. Створені ним місячники «Рідна Мова» (у 1933-му) та «Наша Культура» (з 1935-го) через недостатню кількість передплатників стояли на межі закриття. Та найбільшим ударом долі того року стала смерть дружини Домініки.

Саме ця трагічна подія остаточно вплинула на подальшу долю професора – він вирішив обрати чернече життя і цілковито присвятити себе служінню Українській церкві. 6 жовтня 1940 р. ним було написане прощальне звернення до всіх тих, хто знав його як ученого, з ким ділив безвідрадни будні політичного емігранта. Є в цьому документі такі слова: «Незабаром перестану бути Іваном Огієнком, а стану смиренним ченцем, горливим богомольцем за кращу долю українського народу»³. Через три дні у Яблочинському Свято-Онуфріївському монастирі відбувся урочистий чин постриження І. Огієнка в ченці й наречення його духовним іменем Іларіон. Далі – ченець, згодом – архієпископ Холмський і Підляський, переїзд до Холма.

Серед найціннішого майна, яке він перевіз із Варшави до резиденції Холмсько-Підляської єпархії в Холм, була бібліотека (налічувала понад 19 тис. назв книг) та архів (із готовими до друку й незакінченими рукописами). Якраз цій частині колекції випало найбільше драматичних і загадкових пригод, які з роками обростали легендами.

У той час, коли митрополит Іларіон перебував на канонічній візитації в Губешеві, розпочалася примусова евакуація німецькою владою керівного духовенства Української православної церкви з Холма перед наступом радянських військ у липні 1944 р. Будучи сильно хворим, він все ж вирішив

³ Огієнко І. Пробачте мені все: Звернення до світського світу // Архів митрополита Іларіона у Вінніпезі. Коробка 19 (Холм).

будь-що добратися до Холма заради одного – порятунку бібліотеки й архіву. Намір був переправити все те роками нажите добро до Варшави. Скільки книг і тек із документами вдалося йому відправити у ті метушливі дні з Холма за день-два до приходу туди радянських військ – про це в науковій літературі подаються суперечливі дані. Інженер Ф. Онуфрійчук, багаторічний видавець книг митрополита Іларіона у Вінніпезі, стверджує, що 20 тис. томів митрополит встиг доставити назад до Варшави і здати на схов до тамтешньої Публічної бібліотеки. За його відомостями, після війни вся ця книгозбірня була перевезена до Краківської академії наук¹.

Професор Манітобського університету І. Тарновецька оперує даними, що колекція була розірвана на 3 частини: одна з них залишилася в Холмі, інша, понад 6 тис. одиниць – у Варшаві, а останню митрополитові вдалося спровадити до містечка Сен-Пельтен, поблизу Відня (Австрія), куди він незабаром добрався сам і провів у тамтешньому монастирі кілька тривожних тижнів².

З інформативного документа Консисторії Холмської митрополії (розділ про літературно-наукову й видавничу працю митрополита Іларіона у Холмі), який зберігається у вінніпезькому архіві, прояснюється остаточна трагічна доля лише частини колекції – майна митрополитальної друкарні та рукописів ученого, що зберігалися там: «18 липня 1944 року митрополита Іларіона силою вивезли до Криниці. Частина консисторії ще залишалася і 20 липня погрузила митрополитальну друкарню з її останніми виданнями на потяг. Поляки навмисне спровадили потяг на фальшиву путь, так що він подався на зустріч большевикам, що тоді наступали. 22 липня 1944 року о 18 год. біля станції Бистриця під Любліном потяг згорів з друкарнею і її останніми виданнями. Згоріла й поема *Ісус Назарянин* – 184 с. й інші видання»³.

Із листів митрополита Іларіона до своїх друзів тієї пори й пізніше можна конкретизувати безповоротні втрати: тоді згорів практично весь рукописний і підготовлений

до складання доробок видавництва «Наша культура». Серед них – такі унікальні рукописи як «Історія українського друкарства» (Т. 2–6), «Складня української мови» (Т. 4–6), «Українська літературна вимова», «Мова українських дум», «Граматика мови Шевченка», «Мова метрики Литовської XIV–XVI віків», «Мова молдавських грамот XIV–XVII віків», картотека, що складала півмільйона карток – заготовки до підручника з історії української мови.

Очевидно, саме цей епізод із біографії митрополита Іларіона мав на увазі відомий український бібліограф, літературознавець, громадський і політичний діяч В. Дорошенко, який назвав загибель у Польщі значного Огієнкового наукового й творчого доробку «величезною втратою для української культури». У листі до митрополита Іларіона від 23 липня 1947 р. він напише про це так: «Великий жаль огорнув мене при згадці про загибель Вашої бібліотеки і архіву. Це величезна втрата для української культури. Особливо шкода мені Вашого листування й мовної картотеки. Пригадую собі, як то все було у Вас гарно впорядковано. Боюся, що й передані Вами до друку Юрію Пилиповичу (видавець українських книжок у Празі Ю. Тищенко – М. Т.) рукописи поділили участь усіх зібраних матеріалів, які загинули у війсьній пожежі»⁴. Побоювання В. Дорошенка, як виявилось, не були безпідставними. Передані митрополитом Іларіоном до складання і друку в Празі рукописи (а їх було кілька) також пропали у війсьному молосі.

Якою ж була насправді подальша доля цієї значної за кількістю документів варшавсько-холмської книжкової колекції й архіву митрополита Іларіона? За архівними документами у Вінніпезі сповна встановити обсяги втраченого і збереженого та переправленого до Канади не вдалося. Але ці ж документи дають підстави зробити деякі принципи уточнення.

Якщо припустити, що це майно було перевезене у липні 1944 р. із Холма до Варшави, як твердить Ф. Онуфрійчук, тоді виникає запитання: як же потрапила частина цієї колекції після закінчення Другої світової війни до Вінніпега? Вислати її з соціалістичної Варшави чи такої ж Праги (якщо якась

¹ Онуфрійчук Ф. Книгозбірня митрополита Іларіона. Вінніпег, 1963. С.20–21.

² Iraida Gerus-Tarnawecka. East Slavic Cyrillica in Canadian repositories. Vinnipeg, 1981. P.5.

³ Діяльність митрополита Іларіона в Холмі. Довідка Консисторії Холмської митрополії // Архів митрополита Іларіона у Вінніпезі. Коробка 5 (Польща).

⁴ Лист Д. Дорошенка до митрополита Іларіона від 23 липня 1947 р. // Архів митрополита Іларіона у Вінніпезі. Коробка 7 (Швейцарія).

дещиця майна українського видавництва Ю. Тищенко й могла бути ним збережена) практично не могла жодна фізична особа, чи, тим більше, організація, оскільки повоєнне життя в країнах східної Європи повністю контролювалося радянським військовим командуванням. Отож, таке майно могло бути переслане до Вінніпега лише з американської окупаційної зони. Тому припущення проф. І. Тарновецької про розділення цієї колекції ще напередодні вступу радянських військ до Холма на 3 частини й завбачлива відправка власником найціннішої частини архіву (а це, передусім, рукописи, що стосувалися українськомовного перекладу Біблії) в бік Австрії видається вірогіднішим. Непрямо на це вказує й сам митрополит Іларіон у своєму першому Заповіті, який він склав напередодні тяжкої операції у Лозанні в грудні 1945 р. У цьому документі йдеться про заповідане своїм дітям «майно в Холмі, Варшаві, Криниць, Герцогенбургу та Сен-Пельтені» (майном його могли бути, передусім, книги й архіви). Перші 3 населені пункти потрапили до радянської окупаційної зони, наступні 2 – до американської.

Є документальні свідчення того факту, як офіцери англійської армії 1949 р. на прохання Британського і Закордонного Біблійного товариства відшукали містечко Сен-Пельтен (біля Відня) й переправили до Вінніпега зшитки рукописного й машинописного варіантів перекладеної митрополитом Іларіоном українською мовою Біблії та численних словникових матеріалів до неї. Тому маємо всі підстави ствердити, що саме тоді в Сан-Пельтені, як також і в Герцогенбурзі, була віднайдена англійцями і надіслана його власникові до Вінніпега й та частина холмсько-варшавської колекції, яку пощастило вирвати з горнила страшного воєнного нищення. Але, як виявиться згодом, вона була далеко не повною. Сьогодні можемо з певністю ствердити, що до Канади (через австрійський Сен-Пельтен) потрапила лише приблизно третина варшавсько-холмської колекції проф. І. Огієнка. Основну її частину, яка опинилася в Публічній бібліотеці Варшави, чекала не менш драматична доля: спішна евакуація фондів на Захід напередодні Польського повстання 1944 р. і взяття польської столиці радянськими військами;

спорадичне вивезення деяких фондів до тодішнього міста Ліцманштадту.

В академічному виданні польських авторів «Walka o dobra kultury» знаходимо цінне свідчення про митарства воєнними дорогами рукописної частини архівів І. Огієнка і С. Петлюри: ці цінні збірки були знайдені в Лігниць і повернені до Варшави¹. У результаті таких переміщень цільність архівних збірок втримати не вдалося. Для з'ясування того, що з Огієнкового архіву, крім книг, залишилося в Публічній бібліотеці Варшави (Biblioteka Publiczna miasta Warszawy, ul. Koszykowa), слід провести додаткове дослідження. А от інформацію про обсяг і характер документів цього діяча, що потрапили по закінченні Другої світової війни до архіву Міністерства внутрішніх справ Польщі, а згодом – до архіву Інституту національної пам'яті Польщі у Варшаві, можна викласти уперше в цій статті сповна.

Коротко – про характер документів, їх кількісні та персональні характеристики із цієї частини варшавсько-холмської колекції, що виявлені в Інституті національної пам'яті Польщі. За видо-типологічною характеристикою їх можна розділити так:

- кореспонденція до І. Огієнка (фізичних і юридичних осіб);
- копії (варіанти) листів І. Огієнка до різних адресатів (фізичних і юридичних осіб);
- приватне листування І. Огієнка (листи до дітей і від дітей);
- нотатки, записки, проекти постанов, відозв, проповідей, пастирські листи, недруковані твори І. Огієнка;
- рукописні на машинописні матеріали до поточних чисел журналів «Рідна Мова», «Наша Культура»;
- рахунки, оплати на варшавську адресу: ul. Stalowa, 10, 11, де розміщувалися видавництво «Наша Культура», редакція журналу «Рідна Мова» та домашнє помешкання проф. І. Огієнка;
- витинки з газетних матеріалів, різні виписки, що стосуються історії української мови та історії української церкви;
- документи, пов'язані зі смертю дружини професора Огієнка – Домініки (оригінал її Заповіту, некрологи, домашні світлина, світлина з похорону);

¹ Walka o dobra kultury. Warszawa 1939–1945 // pod red. Stanisława Lorentza. T.I. Warszawa, 1970. S.217.

– нотатки, записки, рукописи проповідей, звернень, пастирські листи, рукописи недрукованих праць І. Огієнка;

– списки українського православного духовенства Холмсько-Підляської єпархії, листи архієпископа Іларіона до митрополита Діонісія;

– візитівки різних осіб, зібрані за алфавітним принципом.

Тепер про коло тих осіб чи інституцій, з ким вів інтенсивне листування в польський період життя й діяльності. Найперше слід виділити особистостей першої величини, які репрезентували Україну і українське питання в цілому світі і листи яких збережені в цьому архіві та чекають своїх дослідників: М. Грушевський, митрополит А. Шептицький, С. Петлюра, П. Скоропадський, А. Лівицький, Д. Донцов. Далі – вчені-українознавці: І. Крип'якевич, В. Біднов, М. Кордуба, Є. Бачинський; літератори: Осип Маковей, С. Черкасенко, О. Кисілевська, М. Чайковський; церковні діячі та історики церкви: Й. Коциловський, І. Власовський, І. Коровицький; журналісти: А. Животко, О. Саликівський; громадсько-політичні діячі та державники: О. Шульгин, І. Раковський, Є. Чехович, Л. Чикаленко, І. Феценко-Чопівський, О. Барвінський. Кількісно це понад 60 осіб.

Серед респондентів не може не вражати різноманіття наукових, просвітніх, богословських, професійних товариств та громадських інституцій, а також редакцій, видавництв. Варто перелічити ті, з якими І. Огієнко вів у цей період інтенсивне листування: Бритійське і Закордонне Біблій-

не Товариство, Український Центральний Допомоговий Комітет у Варшаві, Українська Студентська Громада в Польщі, Українська Академія Наук у Києві, канцелярія прем'єр-міністра УНР в екзилі А. Лівицького, Канцелярія Міністерства ісповідань УНР, Українське Товариство Помочі Емігрантів з України, Архієпископство Холмсько-Підляське, Луцьке Православне Братство, книгарня «Світло», редакція газети «Українська Школа», редакція журналу «Рідна Мова», видавництво «Вернигора», інші студентські товариства варшавських вишів.

Усього в цьому архіві зберігається 177 справ, пов'язаних з іменем І. Огієнка (митрополита Іларіона). Кількість сторінок у кожній справі – від 4-х до 60-ти. Значно більше їх у теках, де зберігаються рукописи готових текстів або чернетки. Хронологічно документи охоплюють період від 1921 р. до 1944 р. Найраніші датуються 1921 р. (листи С. Петлюри, О. Маковея, Ю. Пеленського). Найпізніші – 1940 р. (приватне листування з дітьми Анатолієм, Юрієм, Лесею). Основний масив документів, який потрапив до цієї колекції, створений наприкінці 20-х – наприкінці 30-х років ХХ ст. Географія творення цих документів – терени Польщі та українські території, які перебували у складі Польської держави до 1939 р.: Тарнів, Винники, Львів, Варшава, Холм.

2018 р. автор цих рядків отримав дозвіл архіву Інституту національної пам'яті Польщі у Варшаві опрацювати цю колекцію. На черзі – підготовка до друку ще однієї цеглини правди зневаженого колись і досі вповні не осмисленого на Батьківщині Великого Українця.

УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЙНА ПРЕСА

Тарас Сергійчук,

ДУ «Інститут всесвітньої історії
НАН України»

ПОЧАТОК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ОЧИМА УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ УЕНЕРІВСЬКОГО СПРЯМУВАННЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ТИЖНЕВИКА «ТРИЗУБ»)

Друга світова війна назавжди змінила історію людства. Вона стала причиною загибелі десятків мільйонів людей на всій земній кулі та радикально змінила політичну карту планети і так чи інакше вплинула на всі країни та народи світу. Україна знову як і в Першу світову війну стала ареною боротьби для великих держав, через її територію проходили фронти, мільйони українців брали участь у бойових діях, переважна більшість у складі Червоної армії. Проте на самому початку війни, станом на 1939 р., українські землі знаходилися у складі чотирьох держав – СРСР, Польщі, Румунії та Угорщини (яка окупувала на початку цього року Карпатську Україну). Війна почалася з нападу гітлерівської Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р. і вже з цього моменту українські землі відчували на собі тягар цієї війни, оскільки до складу II Речі Посполитої входили Східна Галичина та Волинь за Ризьким мирним договором 1921 р., який був підтверджений у 1923 р. Антантою. Близько 100 тисяч українців було мобілізовано до лав польської армії¹.

¹ Резмер В. Позиція і участь українців у німецько-польській кампанії 1939 р. // Україна – Польща: важкі питання. Т.4. Варшава, 1999. С.13-34.

Українська політична еміграція пильно слідувала за буремними подіями, які розгорталися у світі. Націоналістичне крило, очолюване ОУН, спершу схилялося до держав Осі, які за думкою багатьох націоналістів мали допомогти відбудувати українську державність на уламках СРСР та Польщі². Та частина української еміграції, яка залишалася вірною Уряду УНР в екзилі (Державний центр УНР, далі – ДЦ УНР) мала іншу думку і відчувала однакову відразу як до тоталітарного режиму в СРСР, так і до Третього райху. Одним з головних виразників ідей та поглядів цієї частини еміграції був тижневик «Тризуб», заснований ще у 1925 р. за ініціативою Симона Петлюри³. На сторінках цього видання ретельно відслідковувалися усі політичні події, які стосувалися України. Редакція журналу та автори статей приділяли велику увагу і загальноєвропейським справам, висвітлювали основні політичні

² Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Мюнхен: Українське видавництво, 1968, С.584.

³ Тимошик А. М. Паризький журнал «Тризуб» (1925–1940): організаційний аспект [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1387>.

події, які відбувалися протягом міжвоєнного періоду.

Політична криза, в яку поринула Європа і загострення боротьби великих держав, не могли не відобразитися на сторінках «Тризубу». Українська еміграція ретельно відслідковувала усі важливі міжнародні події, розуміючи що вони так чи інакше вплинуть на подальшу долю України.

Перші згадки про можливість загальноєвропейського конфлікту на сторінках тижневика з'являються задовго до початку повномасштабної війни. Так, ще восени 1937 р. Олександр Лотоцький (його ім'я було приховане під псевдонімом *Observer* – *авт.*) писав, що «в Європі війни немає, її нібито ніхто не бажає й усі бояться її, але всі немов стоять покрай її і кожної хвилини чекають на неї». Автор відзначав, що усі держави Європи, навіть менші, постійно озброюються попри почасти скрутне фінансове становище і стоять наготові майбутньої війни. Британія, як писав О.Лотоцький, витрачала небачені за всю її історію «скажені гроші», а Німеччина «проводить маневри, які вона не робила і за часів Кайзера перед Великою війною». Прикметне, що Великий терор, в який тоді занурився СРСР, теж був класифікований автором як своєрідний спосіб підготовки більшовиків до війни. Лотоцький згадує і про війну Японії та Китаю, яка на той час уже розгорілася на повну силу. «незважаючи на те що дипломатичних зносин між собою не припинили», «бо ж будь що війна не сміє бути, вона оголошена поза законом, й заклата ними і світовими державами, що всі як одна і славетний акт Келлога-Бріана (договір про відмову від війни в зовнішній політиці 1928 р. – *авт.*) свого часу золотими перами підписали». Цим автор вказував, що формальні домовленості на яких базувалася тодішня міжнародна система хоч і залишалися на папері, в реальності перестали працювати, тому що не відповідали новому балансу сил між державами.

Проте на той момент Лотоцький ще не вважав, що війна може початися і в Європі. На користь цієї думки він наводив той аргумент, що Громадянська війна в Іспанії хоч і спровокувала втручання інших європейських держав з обох сторін конфлікту, все ж не призвела до прямого зіткнення між ними. На його думку причиною цього було те, що «війни ніхто не хоче» і всі готуються тільки до

оборони, а не до нападу. Є досить показовим, що двома ворогуючими таборами Лотоцький вважав новостворену вісь Берлін-Рим, якій протистойть вісь Париж-Прага-Москва. Арбітром між ними виступає Британія. Він вважав, що насправді війни міг хотіти лише сталінський СРСР, для того щоб розпалити світову революцію. Він дійшов до висновку, що або Великобританія все таки вмовить Францію розірвати з СРСР, в іншому випадку війна розпочнеться, проте тільки на сході континенту та припускав що «вона не буде мати вигляду справжньої війни, а буде дуже подібною до того самого невтручання, яке ми ще й сьогодні спостерігаємо в Іспанії»¹.

Однак як показав час, події на європейському континенті пішли в найбільш несприятливому річищі і зрештою докотилися безпосередньо до українських земель. Після Мюнхенської угоди яку дехто з дослідників називає «змовою» Німеччина зайняла Судетську область, де проживала численна німецька меншина. Чехословаччина ж мала перетворитися на федерацію, що відкривало передумови до набуття реальної української автономії у Закарпатті (Підкарпатській Русі за тодішньою офіційною термінологією). Проте Гітлер вирішив зрештою повністю ліквідувати чехословацьку державність як таку і перетворити чеські землі («Богемія та Моравія») на свій протекторат. У номері Тризубу за 9 квітня 1939 р. було констатовано, що «нова світова війна іде уже в повному ході». Редакція Тижневика зазначала, що головним інтересом у цій війні для українців є розбиття «штучної держави совітів». Слід зауважити, що діячі УНРівської еміграції спочатку доволі приязно поставилися до діянь Німеччини (вочевидь через те, що головним ворогом вважали більшовиків, як було зазначено вище і вбачали в ній протипагу СРСР). Так, зокрема, вже згадуваний той же *Observer* писав, що Чехословаччина жила «не своїм середньоевропейським життям», а відстоювала інтереси Заходу і коли альянси, котрі підтримували її ослабли, вона просто не змогла далі існувати і виконувати, як писав Лотоцький, уготовану їй роль «твердині» проти відроджуваної Німеччини. Цьому посприяв, на його думку, і її поліетнічний склад. «Із занепадом Чехословаччини Третя Германська імперія стала в Середній Європі

¹ З міжнародного життя // Тризуб. 1937. Ч. 38 (588). С. 12-14.

масивом од Балтики до Бренеру й до Дунаю, а на континенті – наймогутнішою державою, якій годі зараз протиставити яку будь рівнозначну їй силу. Факт цей тяжить на сьогодні над цілою європейською ситуацією» констатував Лотоцький у своїй розвідці на сторінках тижневика. Він вважав, що західні держави тепер активно втягують Польщу в альянс проти Райху, лякаючи її подальшою німецькою експансією та готуючи їй ту роль, яку мала виконувати Чехословаччина. Водночас *Observator* зазначав й ту обставину, що багато хто з чільних політиків країн Центрально-Східної Європи вважав що вістря німецької експансії спрямоване передусім на СРСР, а не на Польщу¹.

Привертає увагу думка кількох авторів тижневика про долю Карпатської України, яка проголосила незалежність в березні 1939 р. Попри те, що редакція співчувала боротьбі закарпатських українців і наголошувала на тому, що «карпатські брати захищаючи свій коханий край, боронили перед байдужим світом честь і славу Нації Української», все ж таки вважала її безнадійною. Вони відкидали думку що український народ зможе здобути державність чужими багнетами, вочевидь посилаючись на те що Августин Волошин та інші діячі Карпатської України мали значні сподівання на допомогу Німеччини (як відомо Волошин звернувся з окремим зверненням до Адольфа Гітлера з цього приводу).

Як зазначалося йшлося у виданні статті: «мусимо ніколи не забувати, що українську землю можна визволяти лише з центру – Києва, а не з більших чи менших окраїн нашої землі». Можливо на таку позицію Державного центру УНР та авторів матеріалів тижневика, вплинуло те, що більшість його членів та прихильників походили з Наддніпрянської України і не могли уявити собі української держави з столицею не в Києві. Хоча можливо на таке ставлення вплинуло й те, що провідну роль в створенні і боротьбі Карпатської України відігравали діячі націоналістичного руху – ОУН, з якими УНРівська еміграція перебувала в доволі складних стосунках (націоналісти не хотіли визнавати Уряд УНР в екзилі як єдиний легітимний центр української державності)².

¹ З міжнародного життя // Тризуб. 1939. Ч. 14-15 (664-665). С. 16-17.

² В.С. З життя і політики // Тризуб. 1939. Ч. 16 (666). С. 15-18.

На сторінках травневого номеру тижневика присутні заклики до консолідації національних сил у боротьбі, яка розгорнулася на європейському континенті. Автори тижневика зазначають, що європейська криза не може бути вирішена без врегулювання проблем сходу Європи, а ключовим для їх вирішення є українське питання. Українці на думку автора допису під ініціалами В.С. повинні проявити в майбутній боротьбі витримку та холонокровність, яка повинна їм бути притаманна як передусім «селянській нації». Хоча автор зазначає що попри те що українці є бездержавною нацією, це зовсім не означає, що вони повинні бути пасивними спостерігачами подій, які розгорталися у світі. Основним напрямом в майбутній боротьбі має стати на думку В.С. організація та консолідація селянства – «основної сили нашого руху і наших можливостей»³.

Показово що в цьому ж номері тижневика була надрукована телеграма в українському перекладі Президента УНР в екзилі А.Левіцького до президента США Франкліна Рузвельта. Ця телеграма стосувалася квітневого звернення американського президента до голови німецької держави Адольфа Гітлера та до прем'єра Італії Беніто Мусоліні. У цій телеграмі⁴ Рузвельт застерігав Гітлера від подальших агресивних дій і пропонував надати гарантії незалежності та територіальної цілісності низки країн в тому числі радянській Росії. А.Левіцький у своїй телеграмі зазначає, що Росія (тобто СРСР – *авт.*) не уявляє собою одноцільної держави, натомість вона повсталала внаслідок агресій проти інших неросійських народів, у тому числі проти Української Народної Республіки. Левіцький просить президента США «зажадати від уряду Москви впровадження окупаційних московських військ з України, що уможливило б відновлення самостійної Української Держави, яка єдина може забезпечити тривалий мир і політичну рівновагу на європейському сході». Тобто можна побачити що діячі УНР офіційно обстоювали думку про те, що шлях вирішення тогочасної міжнародної кризи; може проля-

³ В.С. З життя і політики // Тризуб. 1939. Ч. 17-18 (667-668). С. 8-11.

⁴ Letter to Adolf Hitler, April 14 1939 [Електронний ресурс] Режим доступу до ресурсу: <http://www.ibiblio.org/pha/7-2-188/188-12.html>.

гати тільки через справедливе вирішення українського питання¹.

Привернула увагу авторів тижневика також спроба західних демократій – Великобританії та Франції укласти угоду з Радянським Союзом щодо спільного альянсу проти країн Осі, передусім Третього Райху. Позиція редакції полягала в тому, що цей альянс в перспективі не приніс би нічого західним демократіям і виграти від нього могла тільки більшовицька Москва, яка на їх думку змогла б продовжити час панування над поневоленими нею народами². В тижневику було опубліковано висновки, які впливали зі звернення голови уряду УНР В. Прокоповича до британського прем'єр-міністра Н. Чемберлена. Головними тезами цих висновків було те, що Москва використовує Комінтерн для експансії комуністичних ідей, а відтак являє собою постійну загрозу для цивілізації; неросійські народи поневолені Москвою і далі продовжують свою боротьбу і цей факт об'єктивно обмежує обсяги військової допомоги, яку СРСР міг би надати західним державам; Україна не вважає себе пов'язаною пактами, що на думку уряду УНР, були нелегітимне заключені в її імені московським урядом³.

Зрештою, як писав той же *Observator* у червневому номері тризубу, справа альянсу Великобританії та Франції з СРСР виявилася нежиттєздатною. Це сталося на його думку передусім через те, що СРСР жадав отримати у свою безпосередню сферу впливу суміжні держави, передусім країни Балтії, які не мали ніякого бажання на це погоджуватися. Як зазначав сам автор розвідки, західні держави добивалися союзу з Москвою, але самі не вірили в це і боялися (обґрунтовано його остерігалися) його. Це вело до того, що лідери Франції та Британії все більше схилилися до думки знайти порозуміння з Гітлером. На думку Лотоцького – тільки примара потенційного союзу з СРСР заважала цьому полагожденню⁴.

¹ Телеграма Президента УНР Андрія Лівичького до Президента Рузвельта // Тризуб. 1939. Ч. 17-18 (667-668). С. 28.

² Редакційна передовиця // Тризуб. 1939. Ч. 20 (670). С. 2-3.

³ Звернення до Чемберлена // Тризуб. 1939. Ч. 20 (670). С. 19.

⁴ З міжнародного життя // Тризуб. 1939. Ч. 20 (670). С. 13-15.

Уже у липневому номері Тризубу констатувалося, що «давно вже весь світ не переживав такого тривожного літа як сього року». Незважаючи на формальний мир, на думку редакції, в Європі йшла війна економічна і війна нервів. Найгарячішою точкою тогочасної європейської кризи (як згодом виявилось – справедливо) автори тижневика визначали Данциг (Гданськ). Редакція закликала емігрантів з «Великої України» зберігати «особливу обережність, стриманість і холонокровність». Видання закликала дотримуватися нейтралітету на той випадок, якщо наявне загострення протиріч призведе до відкритої війни. На думку редакції, українські емігранти мали зберігати свої сили та енергію «для визволення Отчизни нашої з тяжкої неволі московської [...] для боротьби з єдиним ворогом: чолом проти півночі». Як зазначали автори видання «всі наші помисли там, на Великій Україні, на берегах Дніпрових, в Києві, де ключ не лише питання українського, але й загально-східноєвропейського»⁵.

М. Данько у своїй статті в тому ж номері зазначав, що «ідеальним розв'язанням питання самостійної України» слід уважати «відбудову української державності не наслідком європейської війни, а наслідком скоординованої акції великодержав проти Московщини». Найгіршим політичним рішенням справ для українців, на його думку, все ж була б не стільки війна між великими державами, а їх «нечинна згода», «що полишає вільну руку Московщині в межах СССР і в Європі». Автор на відміну від Лотоцького вважав, що пакт між СРСР та західними державами скоріше всього буде підписаний, проте сподівався що він не матиме реального наповнення⁶.

«Сталося... сьогодні вранці німецьке військо розпочало загальний наступ на Польщу і в кількох місцях перейшло її кордон. Благородні спроби врятувати мир і, досягши справедливого порозуміння уникнути збройного конфлікту – не повелися» – такими словами розпочався номер Тризубу за 1 вересня 1939 року після серпневої затримки. «Німеччина нападаючи на Польщу, ставить Європу і світ під загрозу незчислимих

⁵ Редакційна передовиця // Тризуб. 1939. Ч. 26 (676). С. 1-2.

⁶ Данько М. Конфлікт між великодержавами і справу визволення України // Тризуб. 1939. Ч. 26 (676). С. 2-6.

бід, безмежного нещастя і нечуваної руїни» – йшлося на сторінках тижневика. Попри доволі лояльне ставлення у довоєнні роки до гітлерівської Німеччини УНРівського крила еміграції, що відображалось на сторінках видання і головним чином, як сказано вище, було зумовлено надією на Райх як на потенційну силу, що зможе завдати поразки СРСР, з огляду на яскраво виражену антибільшовицьку риторичку Гітлера, з початком повномасштабної війни уряд УНР в екзилі, а разом з ним і редакція Тризубу зайняли чітку антинацистську позицію¹

«Як би не розгорнулися події, – українці добре знають, де їх місце в страшних і рішучих перипетіях світової драми, що надходить в жахливій грозі і бурі воєнній. Ми разом з Францією, Англією і Польщею» – йшлося у заяві з приводу початку війни. Редакція видання аргументувала це тим що, стоячи на стороні вищезазначених країн, вони обстоюють право і українського народу на державну самостійність. Звичайно, однією з причин такої зміни позиції було те, що Німеччина заключила з Радянським Союзом сумнозвісний пакт Молотова-Ріббентропа, у відкритій частині якого була угода обох сторін про ненапад і нейтралітет СРСР в конфлікті Райху з Польщею та Заходом, а в таємній (як дізналися згодом) про розподіл сфер впливу у Європі між двома державами, у тому числі західноукраїнських земель, котрі входили до складу Польщі. Створення німецько-радянського альянсу (хоч і тимчасового) в очах української політичної еміграції лояльної до ДЦ УНР нівелювало Третій Райх в якості потенційного союзника в боротьбі з більшовизмом, якого вважали головним ворогом. На думку автора, слід зауважити що тут, як і у випадку з Карпатською Україною, проявилася розбіжність еміграції УНРівського спрямування з оунівцями, котрі вважали, що боротьбу за Українську Державу не обов'язково розпочинати в Наддніпрянській Україні, в Києві, а можна спочатку створити зародок державності на окраїнних територіях, котрий згодом стане базою для подальшого поступу (як це вони і спробували здійснити на Закарпатті). Немалою мірою в розбіжностях зіграв і той фактор, що більшість орієнтованої на ДЦ УНР еміграції походила з Наддніпрянщи-

¹ Редакційна передовиця // Тризуб. 1939. Ч. 29-30 (679-680). С.2.

ни і відповідно головним ворогом вважала більшовицьку Москву, тоді ж як переважна більшість оунівців були галичанами за походженням і були виховані на баченні Польщі як екзистенційного ворога українців. Тобто певно мірою ми можемо побачити прояв розбіжностей котрий розпочався ще в часи визвольних змагань 1917-1921 років. Ці розбіжності згодом стануть однією з причин кривавого конфлікту між ОУН (б) – бандерівцями та мельниківцями, котрі орієнтувалися саме на уряд УНР в екзилі.

В тому ж номері тижневика була опублікована заява Союзу українських емігрантських організацій у Франції та Товариства бувших вояків Армії УНР у Франції до французького уряду, в якій йшлося про те, що колишні українські вояки готові беззастережно виконати обов'язок перед країною, яка їх прихистила, і в разі чого вступити до лав французького війська. Також була опублікована інформація з французької газети «Temps», що Українське національно демократичне об'єднання (УНДО) заявило про лояльність до польської держави та близько 100 тис. вояків було призвано до лав польського війська².

У номері тижневика за 10 вересня П. Терлецьким була зроблено порівняння подій 1914 р. – коли почалася Перша світова та подіями 1939 р. І там і там він знаходив паралелі в тому, що українці були змушені воювати не за себе, а за держави, які так чи інакше їх пригноблювали у т.ч. й в національному відношенні. Ще однією схожістю було те, що і початок Першої світової війни і початок Другої світової були позначені посиленням антиукраїнської діяльності держав, які контролювали українські землі. Так російська імперія окупувавши Галичину в 1914 спробувала задушити «український П'ємонт», у 1939 році угорці окупували Закарпаття і загасили там вогнище української державності. Різницю він вбачав в тому, що Перша світова велася державами у чисто воєнному вимірі, і для них була не так важлива національна приналежність солдатів їх армії. Нова війна ж потребуватиме куди більш тотальної мобілізації усіх сфер суспільства та економіки і буде справляти набагато більший, на думку автора, вплив на народні маси. В кінці своєї

² Українці у Франції // Тризуб. 1939. Ч. 29-30 (679-680). С.17; Позиція українців у Польщі // Тризуб. 1939. Ч.29-30 (679-680). С. 17.

розвідки він згадує про те, як Ленін закликав під час Великої війни перетворити війну імперіалістичну на громадянську. Тепер же для нас, на думку Терлецького, є більш привабливими гасла національного визволення чим класової боротьби, і в цьому полягає суттєва різниця між 1914 і 1939 рр. І хоч зараз українська проблема і замовчувана, з порядку денного вона не усунена і «в дальшому перебігу процесу вона займе те місце, яке їй належить»¹.

17 вересня 1939 року Червона армія згідно попередньої домовленості з Німеччиною увійшла на територію Східної Польщі з метою анексувати землі Західної України та Західної Білорусі. В номері Тризубу за 21 вересня ц.р. пригадали фразу Ріббентропа, сказану журналістам у Москві під час підписання договору з СРСР що «Німеччина і Росія повертаються на традиційний шлях історичної приязні». Як зазначала редакція, ця «приязнь» була нічим іншим як посиленням гніту над українцями (вочевидь маючи на увазі окупацію та радянізацію Західної України) та поділом Польщі. Редакція Тризубу називала оборону Польської армії проти двох ворогів героїчною і виражала пошану українцям, які «боронять свої землі від наїзника із Москви», також зазначалося що «кінцева перемога права і справедливості поверне волю й незалежність як Польщі та Україні»². Отже ми можемо побачити, що незважаючи на всію складну історію українсько-польських взаємин у міжвоєнний період, ДЦ УНР і прихильна до нього частина еміграції стали безумовно на бік Польщі у час агресії проти неї.

Окупація Галичини на сторінках видання класифікувалася не інакше як національна катастрофа для українців, оскільки українські економічні, культурні та наукові установи будуть знищені більшовиками. Редакція Тризубу на фоні трагічних подій закликала до об'єднання усіх українців проти Москви «та її союзника» (Німеччини), як опосередковано – на стороні Англії та Франції, так і безпосередньо на рідній землі. Також в черговий раз на сторінках видання прозвучав докір на адресу західних держав, які «були сліпі і глухі» до всіх пересторог про постійну загрозу з боку «московського імперіа-

лізму» і виражали надію на те, що ця війна допоможе виявити західним політикам усю його справжню суть. Гарантією проти нього в черговий раз називалося визволення поневолених народів, передусім України³.

У відозві Товариства бувших вояків армії УНР у Франції авторства голови Товариства генерал-хорунжого О. Удовиченка було чітко заявлено, що «поміж двома силами котрі борються в Європі, ми як стояли, так і стоїмо на боці Франції та Англії та їх союзників. Цей шлях вказав нам святої пам'яті Небіжчик Симон Петлюра»⁴. Ту ж саму позицію зайняв Союз українських емігрантських організацій у Франції, який у своєму зверненні, опублікованому на сторінках тижневика, заявив про повну солідарність з Францією та українцями які воюють у складі польської армії, засудив окупацію Галичини та Волині Червоною армією, та що в цих землях неодмінно відбудеться нищення та плундрування української культури «з її великими національними скарбами, що їх на протязі десяти років спільними зусиллями збирав і зберігав цілий український народ»⁵.

У передовиці номеру тижневика за 28 вересня пролунало чергове засудження Німеччини за ситуативний союз з Москвою. Редакція заявляла, факт того що Німеччина змушена була йти на цей союз і платити за нього українськими та суміжними до них землями, свідчить про скрутну ситуацію, в якій вона опинилася на початку цієї війни, вочевидь натякаючи на відсутність у неї реальних союзників у боротьбі з англо-французькою коаліцією. Також редакція розчаровано констатувала той факт, що їх надії на те що Захід зрозуміє «мету і суть» радянського режиму не справдилися. Справа в тім, що «на Заході, в дипломатичних канцеляріях, чомно приймаючи світських амбасадорів, все ще лише намагаються вияснити собі справжнє значіння світського «жесту» і дійсний характер московського нейтралітету». Гітлер же на думку авторів Тризубу, пішовши «на московську Каносу, мусить волею-неволею пристосовуватися до вказівок Москви, куди перенесено тепер центр ди-

¹ Терлецький П. З життя і політики // Тризуб. 1939. Ч. 31 (681). С.7-10.

² Редакційна передовиця // Тризуб. 1939. Ч. 32 (682). С.1-3.

³ Редакційна передовиця // Тризуб. 1939. Ч. 32 (682). С.1-3.

⁴ Удовиченко О. Од т[овариства]ва б[увших] вояків армії УНР // Тризуб. 1939. Ч. 32 (682). С.7-8.

⁵ До українського громадянства у Франції // Тризуб. 1939. Ч. 32 (682). С. 8-9.

пломатичної акції на сході». Вказувалося на те (як згодом виявилось вірно) що Москва здійснює потужний тиск на балтійські держави з метою їх анексії¹.

У статті в тому же номері за 28 вересня підписаній авторством К.Юноша (вочевидь псевдонім – *авт.*), було зроблено перші висновки щодо перебігу та можливих наслідків нової великої війни. У ній справедливо зазначалося що завдана Вермахтом військова поразка Польщі є тільки початком, «і ще багато чинників в Європі увійде в гру найближчим часом». Проводилася думка, що розпочата війна, є логічним продовженням подій 1914-1918 рр. Уникнути нової війни на думку автора статті «теоретично не було змоги», після того як Німеччина «нагуляла м'язи на Австрії та Чехословаччині, ментальність режиму штовхала продовжувати його іти далі, що було проте на думку автора ризиковано, оскільки наштотхувалося на куди більший спротив німецькому імперіалізму, адже в серпні 1939 р. стояло питання не про Данциг і не про коридор, а про куди більш далекосяжні цілі. Достойним уваги було спостереження автора про те, що хоч німецька воєнна машина і відзначалася присутньою німцям методичністю, однак на загальне було видно її «нервування», «неритмічність виявів, поспіх і потребу зовнішніх ефектів». Англо-французька воєнна машина працювала навпаки «спокійно, без нервування, без перебоїв і зовнішніх ефектів», і що чим далі тим більше збільшувалася її ефективність. Ця «ясна і прозора рішучість» на думку автора і може стати запорукою подальшої перемоги у війні (для Великобританії як показав подальший хід подій це і справді було так).

Ще одним важливим спостереженням К. Юноші було те, що на його думку гітлерівська Німеччина зразка 1939 була слабша за Німеччину Кайзера 1914 року. Він ставить під сумнів «вартість і довготривалість» скріплення Гітлером та нацизмом Німеччини, яка перед цим пройшла через революції, путчі та економічної кризи. Ще одним фактором слабкості Німеччини зразка 1939 року автор вважав відсутність такого союзника як Австро-Угорщина «з давньою цивілізацією, організованістю та вигідним

географічним положенням». Це на його думку суттєво ослабляє німецькі позиції на Балканах та Близькому Сході. Виходячи з цієї внутрішньої та зовнішньої слабкості, автор статті вважає, Гітлер і заключив пакт з СРСР.

Також автор погоджувався з тими оглядачами які вважали, що радянсько-німецький пакт має глибокі коріння в історії, адже німці відіграли значну роль у створенні та організації російської імперської машини. Також німецько-російський союз був одним із тих чинників, який зближав Гітлера з армійською верхівкою, яка не завжди мала з ним приязні стосунки. К. Юноша відкидає аргумент про ідеологічні протиріччя, які нібито стоять на заваді спілки між СРСР та Третім Райхом. На його думку обидва режими внутрішньо мають багато схожих ознак і метою обох є повернення до старої імперської експансії. Втім, на відміну від інших авторів «Тризубу» він вважав, що в німецько-російській «історичній приязні» завжди перевага буде за Німеччиною як за більш розвиненою в цивілізаційно-культурному плані країною.

В кінці своєї статті К.Юноша закликав українців «усіма силами противитися» німецько-радянському симбіозу. Німеччина на його думку, ще за часів Гетьманату Скоропадського показала що українська держава є для неї лише етапом для відбудови «єдиної і неділимої». Німці можливо час від часу і будуть повертатися до українських справ, проте на думку автора це буде не більше ніж інструментом і шантажем в стосунку до Росії. Він застеріг що «горе буде тим українцям що повірять у привабливі співи модерної Лорелеї (міфічний образ істоти, яка жила на однойменній горі над Рейном і своїм співом присипала пильність човнярів, після чого їх човни налітали на круті скелі – *авт.*) – ці слова, як показав час, виявилися пророчими для тих українських націоналістів, які на початку війни орієнтувалися на Третій Райх².

У номері за 19 жовтня той же К. Юноша констатував, що перший етап європейської війни закінчено розподілом Польщі між Німеччиною та СРСР. Він згадував про мирні пропозиції А.Гітлера, про-

¹ Редакційна передовиця // Тризуб. 1939. Ч. 33 (683). С. 1-2.

² Юноша К. На сучасні теми. // Тризуб. 1939. Ч. 33 (683). С. 8-13.

те слушно зауважував, що вони аж ніяк не могли бути прийняті Англією. Також він повторив думку, яка постійно лунала на сторінках тижневика, що допоки існує СРСР буде мати місце й напруження в Європі, оскільки він самим своїм фактом існування буде вносити «міжнародну плутанину»¹. І. Павленко у своїй розвідці виражав сподівання, що після об'єднання всіх українських земель в складі СРСР українська еміграція нарешті повинна об'єднатися і спрямувати всю діяльність на боротьбу з єдиним ворогом².

Отже, завдяки вивченню матеріалів Тризубу можна зауважити, що українська еміграція дуже ретельно відслідковувала міжнародну обстановку в Європі і особливо все, що було пов'язано з Україною. Практично в кожному номері видання робився бодай короткий огляд ключових міжнародних подій та їх аналіз. Тризуб передусім висвітлював позицію ДЦ УНР та тієї частини еміграції котра залишалася на унерівській політичній платформі, тому потрібно враховувати, що на його сторінках відображався далеко не весь спектр поглядів української еміграції.

Проаналізувавши вищенаведений матеріал можна зробити певні висновки. По-перше в українській еміграції було чітке розуміння того, що в Європі й світі назрівала міжнародна криза, яка може привести нової великої війни. По-друге українська еміграція як до початку війни, так і після вважала своїм головним ворогом СРСР, який для нею був не тільки ворогом України але і головним провокатором міжнародної кризи і нестабільності. Цей факт мав ключовий вплив на погляди української еміграції унерівського крила на війну, котра розпочалася в Європі та на її зовнішньополітичну орієнтацію.

По-третє, хоча ДЦ УНР і близька йому частина емігрантських кіл спочатку доволі

лояльно ставилися до гітлерівської Німеччини, вважаючи її потенційним союзником у боротьбі з більшовиками, одразу після початку війни вони чітко зайняли сторону західних демократій – Великобританії та Франції і виступили на підтримку Польщі, а Німеччина була засуджена за агресію та за пакт з більшовиками. Тобто можемо побачити що незважаючи на тимчасову втрату державності, українська політична еміграція зберігала чітке усвідомлення національних інтересів, пильно відслідковувала зміни в міжнародній обстановці і її не покидала надія на те, що ці зміни зрештою можуть привести до відродження незалежної Української держави.

Список використаних джерел та літератури

1. Резмер В. Позиція і участь українців у німецько-польській кампанії 1939 р. // Україна – Польща: важкі питання. Т. 4. Варшава, 1999. С.13-34.
2. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. / Петро Мірчук. Мюнхен: Українське видавництво, 1968, С. 584.
3. Тимошик А. М. Паризький журнал «Тризуб» (1925–1940): організаційний аспект [Електронний ресурс] / Аліна Миколаївна Тимошик. Режим доступу до ресурсу: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1387>.
4. 3 міжнародного життя // Тризуб. 1937. Ч. 38 (588). С. 12-14.
5. 3 міжнародного життя // Тризуб. 1939. Ч. 14-15 (664-665). С. 16-17.
6. 3 життя і політики. В. С. // Тризуб. 1939. Ч. 16 (666). С. 15-18.
7. 3 життя і політики. В. С. // Тризуб. 1939. Ч. 17-18 (667-668). С. 8-11.
8. Letter to Adolf Hitler, April 14 1939 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ibiblio.org/pha/7-2-188/188-12.html>.
9. Телеграма Президента УНР Андрія Лівичького до Президента Рузвельта // Тризуб. 1939. Ч. 17-18 (667-668). С.28.
10. Тризуб. 1939. Ч. 20 (670).
11. Тризуб. 1939. Ч. 26 (676).
12. Тризуб. 1939. Ч. 29-30 (679-80).
13. Тризуб. 1939. Ч. 31 (681).
14. Тризуб. 1939. Ч. 32 (682).
15. Тризуб. 1939. Ч. 33 (683).
16. Тризуб. 1939. Ч. 34-35 (684-685).

¹ Юноша К. На сучасні теми. // Тризуб. 1939. Ч. 34-35 (684-685). С. 13-18.

² Павленко І. По-за межами болю // Тризуб. 1939. Ч. 34-35 (684-685). С. 10-13.

ЄВРОПЕЙСЬКІ ВИМІРИ УКРАЇНСЬКОЇ СТУДЕНТСЬКОЇ ПРЕСИ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (НІМЕЧЧИНА, АВСТРІЯ, 1946–1950)

Шевченкові слова «А всім нам вкупі на землі єдинолюбіє подай і братолюбіє пошли» звучали не раз у критичну мить вибору українцями своєї долі й призначення – як пересторога і настанова. Ці рядки були гаслом утвердження скитальської спільноти на чужині, коли доводилося визначати не тільки політично-лицарські орієнтири, а й дбати про духовну консолідацію, «оздоровлення душі», «прояснення національного підсоння». Як образно висловився у публіцистичній статті М. Шлемкевич, необхідна була «широка українська амнесія», щоб «вимести сміття минулого» і йти в нове життя з «твердою поставою і з щирою обітницею дальшої чесної співпраці та чесного суперництва»¹.

І на цьому шляху та велика «українська родина», котра по війні нараховувала у європейських таборах (для військовополонених, переміщених осіб, біженців, найманих робітників) понад два мільйони, повинна була насамперед плекати свої національні прагнення, гартувати національну ідею, підтримувати народний дух і зберігати власне коріння. Велику роль національного чинника відігравали тут і рідна мова, українське слово, закладене в мистецтві, публіцистиці, спілкуванні. Від «зобов'язуючої ваги» прилюдно сказаного слова й поширення громадської думки, позбавленої брехні, – до проповіді взаємної любові й терпимості та виконання «апостольської місії творців духовної культури, які пробуджують внутрішню віру», – такі етапи всебічного засвоєння національної своєрідності, організації і розвитку національних сил.

Важливим питанням для української еміграції після завершення Другої світової війни стало виховання підростаючого покоління на чужині, здобуття професійних і світоглядних знань, підтримання «національного імунітету». Констатуючи здобутки переміщених осіб за два роки, проф. Ветухів висловився коротко: «Виховується, учиться, кваліфікується наша молодь»², маючи на увазі розростання Пласту та СУМ. У цьому аспекті історична місія випала й на долю преси, що допомагала шукати шляхи для здійснення національної мети, спрямовувала думку читачів на вирішення виховних, патріотичних, культурно-духовних завдань.

З 1945 по 1950 рр. на території Німеччини та Австрії вийшло в світ приблизно 88 часописів для української молоді, студентства, дітей і школярів, а також пласту (17 % від усієї національної преси, що з'явилась у Європі в цей період). Це така преса, як ілюстрований журнал української молоді на еміграції «Авангард» (Мюнхен, Аугсбург, 1946–1951), офіційний орган українських пластунів-емігрантів «Молоде життя» (Мюнхен, Регенсбург, 1946–1953), орган української молоді «Шлях молоді» (На чужині, 1947–1948), часописи для української дітвори «Вовченята» (Мюнхен-Фрайман, 1946) і «Малі друзі» (Аугсбург, Бад-Верісгофен, 1947–1948), газета для малят «Сонечко» (Ельванген, 1947), журнал української молоді «Пластун» (Аугсбург, 1945–1947), пластовий журнал «Новак» (Аугсбург, Мюнхен, 1946–1950), орган українського студентського товариства «Січ» під назвою

¹ Шлемкевич М. Консолідація душ. *Життя*. 1949. Ч. 2. С. 3.

² Ветухів. Два роки. *Українські вісті*. 1947. Ч. 81.

«Студентський клич» (Грац, 1947), орган Центрального еміграційного союзу українського студентства «Студентський шлях» (Мюнхен, Інсбрук, 1945–1947) та ін.

Студіююча молодь об'єднувалася навколо тих міст, де виникали українські вищі школи, хоча частково українське студентство формувалось і в середовищі німецьких, австрійських та інших європейських закладів вищої освіти. Починаючи з 1945 р., до Мюнхена перенесено Український Вільний Університет (УВУ; Прага, 1923–1945), відновило свою діяльність Наукове товариство імені Шевченка; у Регенсбурзі наприкінці червня 1945 р. одержано дозвіл від американської влади на відновлення навчання в Українському технічно-господарському інституті (УТГІ), що розмістився в Регенсбурзі (два факультети працювали в Мюнхені); восени 1945 р. в Аугсбурзі створено Українську вільну академію наук. На українській освітньо-науковій карті Європи з'явилися Українська висока економічна школа (УВЕШ), Богословсько-педагогічна академія УАПЦ, Українська греко-католицька семінарія та інші навчальні заклади.

Як зазначав дослідник життя української еміграції у повоєнний період В. Маруняк, наприкінці 1945 р. у Німеччині та Австрії було зосереджено до 3200 студентів, далі ці кількісні показники зменшувалися (у 1949 р. було тільки 1324 представники студентства, а в грудні 1950 р., коли табори переміщених осіб почали поступово розформовуватися й чимало молоді виїхало на американський континент або в інші країни, – лише 328 осіб)¹. Більшість у той час вивчала медицину, ветеринарію, філософію, лісове й сільське господарство, економіку, право, теологію, мистецтво, журналістику. Найбільше студентів було в УТГІ, УВУ, УВЕШ, Академії мистецтв, консерваторії. Деякі українці вступали до закладів вищої освіти в Бонні, Ганновері, Ерлангені, Карлсруе, Кельні, Кілі, Франкфурті, Штутгарті та інших містах Німеччини. Зокрема Українська студентська громада з Мюнхена називала в 1946 р., окрім українських установ, німецький університет, Вищу технічну школу (Technical Hochschule), UNRRA University (Університет Управління ООН з надання допомоги й ре-

абілітації)². Серед освітніх осередків Австрії українське студентство обирало університети Граца, Зальцбурга, Інсбрука.

Післявоєнна фінансова криза спонукала до відновлення на чужині діяльності Комітету допомоги українському студентству (КоДУС)³, що працював у Фюрті під головуванням проф. З. Кузелі до 1950 р. Допомога надавалась у вигляді місячних стипендій та одноразових виплат.

Поступово студенти згуртовувались у свої організації, що виконували насамперед координуючу роль у навчальному, національному, духовно-культурному житті молоді. Так виникли Центральний Союз Українського Студентства, Центральний Еміграційний Союз Українського Студентства (на I загальному студентському з'їзді, що відбувся наприкінці червня 1947 р. ці дві організації об'єдналися, створивши ЦЕСУС, що також служив інтересам усієї студіюючої молоді у світі, маючи у своїх лавах понад 2 тисячі членів у 36 громадах). Інформаційною ланкою для них служили неперіодичний офіційний бюлетень «Вісник / Вісті ЦЕСУС-у» та журнал ЦЕСУС «Студентський вісник». Водночас існували краєві студентські організації: Українське студентське представництво англійської зони, Союз українських студентських організацій Німеччини, Об'єднання українських православних студентів, студентське католицьке об'єднання «Обнова», Об'єднання студентських товариств національного солідаризму «Зарево», Товариство української студіюючої молоді ім. Міхновського. Для них видавалися внутрішні «Бюлетені», «Вістники», «Інформаційні листки», а також часописи під назвами «Зарево» (Мюнхен, 1949–1950, з 1951 р. у Канаді та США), «На варті» (Інсбрук, 1946–1947), «Стежі» (Інсбрук ; Мюнхен, 1946–1947), «Студент» (Мюнхен, 1945–1946, 1949; Гайденау ; Геттінген, 1947), «Студентська думка» (Аугсбург, 1946; Регенсбург, 1946–1948), «Студентське життя» (місячник студентських громад Мюнхен – Регенсбург – Ерлан-

² Звіт поодиноких У.С.Г. *Вісник ЦЕСУС*. 1947. Ч. 3. С. 12.

³ Сергійчук В. Історія КоДУСу. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2008. 388 с.; Роговий В. Відновлення Комісії допомоги українському студентству в еміграції після Другої світової війни. URL: <http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2005/19/articles/23.pdf> (дата звернення 10.09.2022).

¹ Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні. Т. 1: роки 1945–1951. Мюнхен, 1985. С. 270.

ген»; Мюнхен, 1949), «Студентський прапор» (журнал української академічної молоді в Австрії; Грац, Інсбрук, Зальцбург, 1948) та ін.

Кореспондент «Студентського вісника» Т. Цюцюра ознайомив із «акцією дослідження студентської думки»¹ – проведенням референтурою студій і культурно-суспільних справ ЦЕСУС анкетування серед студентів Мюнхена. Перші кроки виявилися не дуже вдалим, бо із 290 розісланих листів повернулося тільки 77. Всього було поставлено 100 запитань, що стосувалися персональних даних, побутових, студійних, культурно-освітніх, світоглядно-політичних та інших справ. Було з'ясовано, що майже всі перебували у скрутних матеріальних обставинах (30 осіб мали один комплект одягу, 19 – тільки одну пару взуття). Виявлено прагнення до активної діяльності – участі в студентських товариствах, СУМі, Пласті, хорі, студентських і позастудентських об'єднаннях.

З українських еміграційних газет опитувані найчастіше читали «Час» і «Наше життя», популярністю користувалися гумористичні журнали «Комар» і «Лис Микита». Серед відомих журналістів називали редактора Ільницького (22 особи), а також колишнього пресового референта преси ЦЕСУС М. Сосновського і Д. Донцова. З'ясувалося, що троє студентів узагалі не читали українських газет; зі студентською пресою були ознайомлені 70 % опитаних, до загальної «чужинецької» періодики зверталися 90 %. Не наукові книжки (переважно детективи) читали 47 осіб; лише 38 % цікавилися українською літературою, передусім шанували твори І. Багряного (11 осіб) й У. Самчука (10 осіб).

Важливим був фізичний стан українського студентства на чужині. Під час анкетування з'ясувалося, що майже всі мали якусь «поважну» хворобу (найчастіше – анемія, серце). До легкої атлетики були прихильні 53 особи, футболу – 21, ще 8 захоплювалися грою в ... карти.

Ініціатори анкетування намагалися визначити світоглядно-політичні орієнтири українського студентства з Мюнхена. Здебільшого прихильність у молоді викликали ідеї націоналізму та соціалізму, питання національно-визвольного руху поневолених народів. Один студент визначив серед

партійних уподобань УРДП, хоча найбільше поважав Д. Скоропадського й віддавав перевагу націоналістичній теорії. 15 осіб узагалі відхиляли потребу політичних партій, бо вони вже «надоїли». Серед політичних об'єднань українським студентам імпонували ОУН (р)², ОУН та СГД (Союз гетьманців-державників). Серед закордонних політичних діячів приваблювали постаті Вінстона Черчилля та Шарля де Голля.

В анкеті звернено увагу на консолідацію всіх національних сил на еміграції, подолання чвар між політичними групами, поживлення діяльності української студентської громади.

Визначним осередком видавничої діяльності став Мюнхен, що загалом за кількістю українських періодичних видань із 1945 по 1950 р. посідав перше місце (приблизно 166 часописів)³ у Європі. Тут видавалася низка науково-освітніх видань («Бюлетень НТШ», «Бюлетень Українського Вільного Університету», «Вісник Інституту заочного навчання», «Записки НТШ», «Науковий збірник УВУ», «Хроніка Наукового товариства імені Т. Шевченка»), сатиричних («Запроторений комар / Їжак», «Лис Микита», «Люшня», «Оса»), літературно-мистецьких («Арка», «Вежі», «МУР», «Театр», «Українське мистецтво»), релігійних («Дзвін», «Дорога правди», «Православний українець», «Християнський голос», «Церковний вісник»), молодіжних і пластових («Авангард», «Вісті пластового краєвого проводу», «Вогонь Орлиної Ради», «Молоде життя», «Новак», «Пластові вісті»), а також вісники громадсько-політичної думки, літописи українських політичних в'язнів, органи суспільної критики, різноманітні обіжники та інформаційні листки.

Послідовно відстоювали європейські орієнтири в житті молоді часописи, що виходили як органи тих чи інших студентських організацій та об'єднань, зокрема орган розпоряджень та постанов «Вісник ЦЕСУС» (1946–1947) та журнал «Студентський вісник» (1947–1948). Тут найчастіше

² * ОУН (р) – Організація Українських Націоналістів революційна.

³ Сидоренко Н. Національне-духовне самоствердження. Кн. 3: Національні часописи у «таборовому просторі» Європи після завершення Другої світової війни (Італія, Великобританія, Німеччина, Австрія, 1945–1950). Київ, 2000. С. 11.

¹ Цюцюра Т. Студентська думка. *Студентський вісник*. 1948. Ч. 2. С. 46–48.

подавалися «звідомлення» з конференцій українських студентських громад, велася мова про організаційні справи, матеріальне забезпечення, фахову освіту, огляд преси. Скажімо, у числі 3 (квітень – червень 1946 р.) повідомлялося про географічний діапазон та кількісні показники членів студентських громад, які об'єдналися в ЦЕСУС: у Мюнхені – 720 осіб, Інсбруці – 20, Ерлангені – 10, Регенсбурзі – 110, Аугсбурзі та Гіршберзі – по 60, Гайдельберзі – 35, Парижі – 30, Лювені – 25, Тюбінгені – 20 і т.д. (загалом – 1480)¹. Тісна співпраця існувала зі студентськими осередками в Римі й Риму (Італія), Франкфурті, Дармштадті й Марбурзі (Німеччина), Берні (Швейцарія), Граці (Австрія).

У звіті голови ЦЕСУС наголошувалося, що «студентський відтинок є теж частиною української еміграції», тому важливо повсякчас зважати на «світла й тіні загальностудентської роботи, не тільки на успіхи, а й на невдачі, не тільки на правильні потягнення, але й на помилки в усій нашій діяльності»². Серед основних вимог, які б сприяли згуртуванню українського студентства поза батьківщиною, подавалися такі: «апартийність» студентської організації; демократичність в теорії і практиці; «сумління, розсудок і переконання членів» як «основа всіх рішень і потягнень»; «спокійне сприймання всяких проявів здорової критики, полеміки чи дискусії»; «толерантність та лицарськість до своїх противників».

Важливими були питання ідейно-світоглядного зростання; саме преса могла б допомогти у формуванні українського студентського покоління, впливаючи на морально-культурне й духовне виховання. Як пропозиція висловлювалася думка про «централізацію видавничої справи», створення одного студентського видавництва з одним чи двома журналами, з однією «добре поставленою редакційною колегією»; при цьому така преса не повинна приносити «дефіцити», а ЦЕСУС мав би впливати на редагування студентських часописів»³.

Свої звіти подавали й місцеві громади, серед яких були чисельні й незначні за кількістю членів. Так, УСГ у Марбурзі в зимовому семестрі 1946–1947 рр. налічувала всього 10 осіб, із них 7 були звичайними слухачами

Марбурзького університету, 1 – студент УВУ та 2 абсолювенти високих шкіл. Протекторат над громадою здійснював професор славистики зазначеного закладу вищої освіти Д. Чижевський. УСГ у Мюнхені була найбільшою, тут наприкінці 1947 р. об'єдналося 875 членів – 654 студенти та 221 студентка, значна частина яких навчалася в німецькому університеті та німецькій політехніці, Українському Вільному Університеті, Українській високій економічній школі, Українському технічно-господарському інституті. В звіті цього центрального баварського осередку зазначалося: «Переглядаючи працю УСГ громади в Мюнхені в останньому часі, мусимо ствердити, що ми збагатилися досвідом настільки, що починаємо себе розуміти та знаходити спільну дорогу»⁴.

На черговому, третьому з'їзді ЦЕСУС окремим питанням було заслухано звіт Пресової колегії цієї організації за рік (із кінця липня 1946 до кінця червня 1947 р.). До колегії входило п'ять осіб, які мешкали в Австрії (2), Німеччині (2) і Швейцарії (1). Вирішено центр пресової діяльності ЦЕСУС перенести до американської зони Німеччини, зокрема до Мюнхена. Серед основних завдань пресової колегії були такі: формування редакції часопису «Студентський шлях», здійснення технічно-видавничої діяльності централі ЦЕСУС та видання його «Вісника», координування пресових справ низових клітин студентської організації. Основним досягненням стало видання журналу «Студентський шлях», що виходив в Австрії під редакцією В. Кримського; тематика була поділена на три відділи: студентська проблематика, наукове та суспільне життя, хроніка.

Виявлено й певні прорахунки та недоліки: несистематично з'являлася літературна сторінка, бракувало актуальних матеріалів із студентського побуту. Як висновок: «Студентський шлях» не міг «стати на висоті своїх завдань», а також щира самокритика пресової колегії, яка констатувала: «Пресова діяльність ЦЕСУС-а одна із найбільш скомплікованих та найважчих ділянок праці. Прориви в роботі змушували неоднократно інших референтів, включно з головою спішити на допомогу. Притому вдаряла повна

¹ Вісник ЦЕСУС. 1946. Ч. 3. С. 2.

² Вісник ЦЕСУС. 1946. Ч. 6. С. 3.

³ Там само. С. 7.

⁴ Звіти поодиноких УСГ. *Вісник ЦЕСУС*. 1947. Ч. 6. С. 9–35.

байдужість та незаінтересованість низових клітин до пресових справ Централі. Та сама байдужість була і до фінансово-видавничої діяльності Пресової референтури. Не всі члени Колегії можуть відійти із внутрішнім переконанням і вдовolenням, що виконали свій обов'язок»¹.

Діяльності української молоді в еміграції стосувалися публікації журналу Центрального Союзу українського студентства (ЦЕСУС) «Студентський вісник» (1947–1948). Редакційна колегія зазначала свою участь в «оздоровленні студентського середовища», сподівалася, що часопис стане «виразником всіх конструктивних елементів серед студентського загалу, які добро спільноти ставлять понад особисті чи групово-партійні переконання», а також буде близьким і зрозумілим тим не-студентам, які визнають принципи студентського життя². У виданні надруковано статті «З перспективи чверть року» д-ра В. Янева, «Суспільність і наука» Р. Лісового, «Вивчаймо науку історії українського права!» проф. В. Гришка, «Розбіжності в міжнародному студентському русі» та «Правопорядок і революція» д-ра І. Лисяка-Рудницького, «Четвертий Харків» проф. Ю. Шереха, а також огляди, рецензії, дискусії, хроніку.

Висловлюючи думки про загальний студентський з'їзд, д-р В. Янів назвав це зібрання «зворотним пунктом в житті нашої еміграції», «першим проявом протверезіння» серед «грізної хвилі» роз'єднань, партійних непорозумінь, «крикливої часописної сварки», нетолерантності, нерозважливості, коли здавалося, що «життя котиться в безодню». Традиції патріотизму та ідейних настанов, послідовності національних принципів допомогли молодому поколінню позна батьківщиною згуртуватися в «органічну сполуку».

Автор також звернувся до аналізу студентської періодики, вважаючи, що преса здатна «пробудити енергію», активізувати студентський загаль, сприяти всесторонній підготовці до конгресу. В. Янів не оминув фінансових питань – «ахілевої п'яти студентської централі» (створення видавничого

фонду, пожертви всього громадянства, збір студентських коштів); співпраці зі старшим поколінням; перетворення студентських видань в *органи студентів*, а не для студентів; дотримання традицій і послідовності в усіх справах (скажімо, відновлення журналу «Студентський вісник») тощо. Чітко було наголошено на тому, що «сьогочасні студенти це завтрашній провід», який відповідатиме за поширення національних цінностей і долю народу³.

Питанням суспільного процесу на чужині, носіїв українського визвольного руху, протистояння різних типів «духових сподвижників нашого життя» (Д. Донцов, В. Липинський), існування певної «обрядовості» в соціально-політичній сфері присвятив свою статтю Р. Лісовий. Проф. В. Гришко аргументовано відстоював необхідність глибоких знань у царині історії українського права, де відображено державотворчий процес, відкриття «спасенної дороги до джерел української державности з усіма її позитивами й негативами». Вчений констатував: «Той, хто поп'є з криниці тої мудрості, той – фундаментально обтяжиться джерелом пізнання добра і зла в концепціях державницької думки»⁴.

Принциповий характер для минулого й сьогодення має стаття «Четвертий Харків» проф. Ю. Шереха (Шевельова). Ця публікація була написана як післямова до книжки «Повість про Харків» письменника й публіциста Л. Лимана (уривки було вміщено в часописах «Арка» й «Українські вісті»). Друк окремого видання затримувався, тому Ю. Шерех згодився подати свої роздуми в «Студентському віснику», щоб зацікавити читачів новим твором і, можливо, пришвидшити його вихід у світ. Критик провів екскурс від Харкова як «патріархального села» до «осередку й символу нової України», «української столиці української України». Третій Харків став містом Хвильового і ВАПЛІТЕ, Курбасового «Березоля» і «молодої молоді». Четвертий Харків, за всіма планами партії та уряду, мав перетворитись у провінцію, розділити долю всіх міст «завойованої України». Але критик переконував, що неминуче

¹ Звіт Пресової Колегії ЦЕСУС-а за час від 30 липня 1946 – 30 червня 47 р. *Вісник ЦЕСУС*. 1947. Ч. 7. С. 25.

² Редакційна колегія. *Студентський вісник*. 1947. Ч. 1. С. 1.

³ Янів В. З перспективи чверть року: Думки про загальний студентський з'їзд і довершене на ньому об'єднання». *Студентський вісник*. 1947. Ч. 1. С. 2–7.

⁴ Гришко В. Вивчаймо науку історії українського права. *Студентський вісник*. 1947. Ч. 1. С. 23.

має бути здвигнутий п'ятий Харків, який поряд із Києвом, Львовом, Одесою та всіма іншими містами відчуватиме себе «осередком української ідеї»¹.

Значне місце на сторінках мюнхенського журналу «Студентський вісник» відведено діяльності молоді, її організаційним рухам. Зокрема д-р І. Лисяк-Рудницький використав публікації швейцарської преси 1946–1947 рр. («Gazette de Lausanne», «Neue Zürcher Zeitung», «Journal de Geneve», «Voix Ouvriere») для характеристики Інтернаціональної Унії Студентів, що опинилася під впливом комуністів. Д-р Р. Залуцький зупинився на завданнях студентської централі, що мала насамперед дбати про «відповідний рівень студентського життя», його піднесення, а не применшення. Редактор часопису Е. Пизюр узяв участь у дискусії про Студентський ідеологічний конгрес, розглядаючи процеси диференціації молодіжного середовища.

Загалом другий номер журналу присвячувався XIV з'їзду ЦЕСУС, що відбувся у жовтні 1948 р. у Мюнхені. З настановчо-критичною публікацією виступив д-р Р. Залозецький, який визначив основні тенденції студентського середовища в еміграції, ролі централі як «адміністративного бюро спільної зустрічі різних сил» молоді та організатора вищого рівня студентського життя, духовних настроїв «майбутнього прошарку інтелігенції». У рубриці «Наш нотатник» редакція часопису запропонувала враження й міркування учасників і гостей студентського зібрання. Свої думки висловили М. Антонович, В. Білинський, К. Варварів, П. Грицак В. Рудко, З. Штокало, В. Янів. Вони зосередили увагу на виборах нової управи Централі, втручання партійних груп і політичних чинників у студентське життя, наявність «здорового розсудку та почуття відповідальності за цілісність студентського середовища»; переважання толерантності та «джентльменської поведінки» у вирішенні складних питань; й необхідності використання «пригожого часу», щоб зробити студентський сектор «найчуйнішим і найживішим відтинком нашого молодого покоління на чужині».

Так, В. Білинський закликав: «Вийдім з психологічної гуцці, не творімо фронтів там,

де їх немає, не відпираймо атак, що зовсім недоцільні, не проповідуймо правд, в які не віримо»²; З. Штокало підтвердив: «Очі студентського загалу, в переважаючій більшості звернені в сторону нашої воюючої батьківщини. Серед студентської молоді виростають сили, що не дозволять перемінити Антигону українського молодого покоління на ярмаркове видовище з ведмедами й циганами»³.

Відчутний резонанс на студентському з'їзді 1948 р. викликали публікації та редакційна політика «Студентського вісника». Зокрема серед недоліків були визначені такі проблеми: односторонність змісту, відсутність студентських питань; малочисельність кореспондентів із середовища студентів; завантаженість обсяжними статтями; незначне поширення журналу. Йшлося також про проблеми періодичного видання, зокрема «пекучим» було питання авторів – тодішніх і тих, які мали з'явитися. Редакція не пішла шляхом запровадження літературного відділу, не піддалася впливам «урапатріотичної барабанщини», вона не орієнтувалася на «третьорядних» авторів, а сподівалася на тих, хто може самостійно висловити живу думку, відстояти її і реалізувати у справах.

Чимало місця на сторінках журналу відводилося оглядам та хроніці студентського життя у світі. Так, В. Ривак ознайомив читачів із діяльністю молодих українців у Римі (лише 8 членів нараховувала ця студентська громада), які навчалися в мистецькій академії, політехніці, консерваторії, опановували економіку, фармацевтику, медицину; вони брали участь у виховних і культурних заходах місцевої української громади на чолі з проф. Є. Онацьким. З. Салій подав звіт про конференцію «Пакс Романа», що відбулася в німецькій Баварії, де основні дискусії розгорнулися над питаннями «Католики і християнському світі», «Християнство і національна політика», «Соціальне питання в світлі сучасного християнства». Є. Бобикевич надіслав до редакції «Студентського вісника» огляд Конгресу Соціалістичного німецького студентського союзу, а студент

¹ 12. Шерех Ю. Четвертий Харків. *Студентський вісник*. 1948. Ч. 2. С. 23.

² Наш нотатник (XIV з'їзд ЦЕСУС-у в оцінці його учасників і гостей). *Студентський вісник*. 1948. Ч. 2. С. 5.

³ Наш нотатник (XIV з'їзд ЦЕСУС-у в оцінці його учасників і гостей). *Студентський вісник*. 1948. Ч. 2. С. 9.

філософії Р. Трач ознайомив із подіями німецького філософського конгресу, в якому взяли участь шість українців, з-поміж яких ректор УВУ проф. І. Мірчук, проф. Д. Чижевський з Марбурга, д-р В. Рудко і шість студентів філософії. В. Кримський опублікував «декілька думок» із Зальцбурзьких високошкільних католицьких тижнів, до якого долучилися студенти теології, права, педагогіки та медицини; їхніми викладачами були лектори з Австрії, Франції, Англії, Швейцарії, США, Голландії, Люксембургу. На завершення своєї оповіді автор запропонував «кілька зеренок з золотого піску думок», що заохочували до вільного життя та знаходження справжніх вартостей.

До № 2 «Студентського вісника» увійшов огляд М. Сосновського про Українську студентську громаду в Нью-Йорку, міркування Р. Лісового про молодіжну пресу, зокрема бюлетень Товариства українських студентів-католиків «Обнова» (Мюнхен).

Журнал подавав хроніку й огляди діяльності студентських організацій в Україні, Європі, на американському континенті (рубрики «Хроніка», «Вістки з Німеччини», «Вістки зі світу»). Джерелом новин із батьківщини (Київ, Одеса, Львів) були публікації РАТАУ, газети «Радянська Україна», інших видань. Досить широко представлено життя українського студентства в Європі: в Сорбонні молодь студіювала французьку мову, медицину, державні науки; в Голландії функціонувало Товариство українських студентів-католиків «Обнова»; у Чикаго (США), Люндсберзі (Швеція), Інсбруці (Австрія) відбулися міжнародні студентські зібрання; в академічному 1946–1947 навчальному році в Манітобському університеті (Канада) було зареєстровано 327 українських студентів; за ініціативою Української студентської громади в Нью-Йорку (США) створено комітет для допомоги українській молоді. Два огляди стосувалися українських полонених із Ріміні (Італія), зокрема 212 студентів, організованих в Українську студентську громаду, яких було перевезено до Англії, де їм довелося стати до фізичної праці. У вересні 1947 р. у Лондоні відбувся з'їзд українських студентів, які обговорили організаційні, світоглядні та студійні питання.

Більшість інформаційних повідомлень на сторінках журналу «Студентський вісник» стосувалася подій на теренах Німеччи-

ни (Мюнхен, Бонн, Штутгарт, Ганновер, Берлін, Ростов). Серед різних освітніх фактів важливими були такі: ректором УВУ на академічний 1948–1949 навчальний рік було обрано відомого українського юриста, проф. Ю. Панейка; українські студенти та професори з УВУ взяли участь в інтернаціональному вакаційному курсі в Мюнхені; відбувся перший з'їзд Товариства українських студентів-католиків «Обнова», прийнято статут та обрано керівництво; на дискусійному вечорі Української студентської громади в Мюнхені обговорювалася тема «Наше розуміння ідеї нації і становище до неї», виступили М. Антонович, Е. Перейма, Є. Бобикевич, М. Кравчук; Об'єднання українських студентів у Штутгарті під час візиту Елеонори Рузвельт передати їй лист англійською мовою, в якому розповіли про становище молоді та висловили прохання про допомогу; з циклом виступів «Проблема сучасної української провідної верстви» в Мюнхені виступив голова місцевого дискусійного клубу М. Шлемкевич.

Не відставав від центру Баварії і Регенсбург. Скажімо, Український технічно-господарський інститут (УТГІ) видавав циклостилем журнал «Вісті УТГІ», що був органом внутрішньої інформації професури і студентів. Студентська громада цього закладу зорганізувала своє видання – місячник «Студентська думка», розглядаючи на його шпальтах важливі для студіюючої молоді питання. Для таборового загалу призначалися тижневики «Слово», «Українське слово», «Вісник оселі», де час од часу висвітлювалося життя місцевих організацій, друкувалися оголошення шкіл, ректорату, повідомлення про діяльність УТГІ¹.

Функціонувало кілька видавництв, зокрема Видавнича спілка «Українське слово», книжкове товариство «Універсальна бібліотека», кооператива «Українське мистецтво», видавництво Михайла Борецького, УТГІ. Художні та освітні книги виходили в світ за сприяння «Українського слова», впродовж 1946–1948 рр. з'явилося майже 60 окремих видань – твори І. Франка, Н. Забіли, Р. Завадовича, О. Уайльда, Ю. Косача,

¹ Див.: Кушнір О. Преса оселі. *Регенсбург. Статті – спогади – документи До історії української еміграції в Німеччині після Другої світової війни*. Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1985. С. 501–508.

Т. Осьмачки та ін. Ця ж видавнича спілка опікувалася кількома журналами («Хорс», «Літературно-науковий вісник», «До зброї», «На сторожі». «Універсальна бібліотека» пропонувала «Кобзар» Т. Шевченка», оповідання А. Кащенко, усмішки О. Вишні, твори І. Нечуя-Левицького, С. Черкасенка, М. Хвицького, Д. Чуба. Кооператива «Українське мистецтво» підготувала у 1946 р. поезію і прозу Т. Шевченка, С. Руданського, І. Франка, Марка Вовчка, Л. Глібова, Лесі Українки. Видавництво М. Борецького спеціалізувалося на словниках (англійсько-український та українсько-англійський, самовчитель іспанської мови) і художній літературі (Ю. Косач, В. Домонтович, Б. Лепкий, У. Самчук)¹.

Інтенсивну видавничу діяльність здійснював УТГІ, використовуючи технічні засоби (так звані «поліграфічні бази»), що існували в різних таборах – Мюнхені, Аугсбурзі, Франкфурті, Гослярі, Байройті та інших містах. Значною була потреба в навчальній літературі, тому зусилля в першу чергу спрямовувались на підготовку нових текстів лекцій, підручників і посібників, або ж перевиданні попередніх праць, що були здійснені викладачами в Українській господарській академії та Українському технічно-господарському інституті в Чехо-Словаччині. Серед таких видань – «Українська культура» (Регенсбург, 1947) Д. Антоновича, «Історія української літератури» (Регенсбург, 1947) Л. Білецького, «Політична економія» (Регенсбург, 1946) М. Добрянського, «Цивільне право» (Регенсбург ; Берхтесгаден, 1947) А. Яковліва, «Господарство місцевої самоуправи» (Регенсбург ; Берхтесгаден, 1947) Л. Бича. Було перевидано лекційні матеріали соціолога О.-І. Бочковського (помер у Празі 1939 р.): «Вступ до націоналізму» (Регенсбург, 1947), «Основи журналізму (нарис теорії журналістики)» (Регенсбург ; Франкфурт, 1946), а також педагога й бібліофіла С. Сірополька – «Структура часопису (нарис архітекτονіки часопису)» (Регенсбург; Берхтесгаден, 1947) і другу частину дисципліни «Основи журналізму» (Регенсбург, 1946)². До цих

¹ Див.: Кокотинський Л. Видавнича діяльність у таборі. *Преса оселі. Регенсбург. Статті – спогади – документи До історії української еміграції в Німеччині після Другої світової війни*. С. 509–513.

² Майже через п'ять десятиліть праці двох лекторів із журналістики були об'єднані в одній книжці: Бочковський О.-І., Сірополько С. *Українська журналістика на тлі доби*. Мюнхен, 1993.

книг варто долучити ще одне історикожурналістське дослідження – «Історія української преси»³ (Регенсбург, 1946) А. Животка, який був незмінним лектором-наставником майбутніх журналістів у Чехо-Словаччині та Німеччині.

Наукові розвідки та короткі повідомлення друкувалися в «Наукових записках УТГІ», деякі тези наукових публікацій з'являлись на сторінках «Бюлетеня наукового сектора УТГІ», де можна було ознайомитися з дослідженнями доцентів – А. Жарського і П. Зеленого, професорів – Є. Храпливого, М. Зайцева, І. Розгін-Коханого та ін.; довідатися про життєвий і науковий шлях видатних учених, чия доля була пов'язана з українськими освітніми установами за кордоном (як правило, це додатки до основного змісту журналу). Наприклад, Л. Биковський опублікував біо-бібліографічний матеріал про першого ректора Української господарської академії І. Шовгеніва; проф. В. Доманицький присвятив публікацію 70-літтю ректора УТГІ проф., д-ра Б. Іваницького; доц., інж. Г. Денисенко подав статтю до 70-ліття проф. Л. Шрамченка (1948. Ч. 1).

У передмові до регенсбурзького дослідницького часопису наукова референтура УТГІ повідомляла про новий етап – «відбудову творчу працю в усіх ділянках життя», що також уможливило відновлення видавничої діяльності, налагодження наукових розвідок, незважаючи на втрати, яких зазнала інституція після переїзду до Німеччини (втрата бібліотеки, устаткування, державних субсидій). Було підкреслено: «Лише гаряча віра в краще майбутнє та усвідомлення ваги своїх національних обов'язків є тією рушійною силою, що спонукає педагогічний персонал УТГІ до виконання цих обов'язків на науковому полі, бо про життєву вартість націй свідчить не лише їх військовий потенціал чи певний політичний устрій, а й ті внески до наукових надбань, що та чи інша нація робить»⁴.

Ці духовні настанови підтримувалися й на сторінках органу внутрішньої інформації професорів і студентів (професури,

³ Курс лекцій із історії української журналістики А. Животка має кілька видань: «Нарис історії української преси» (Подєбради, 1937), а також «Історія української преси» (Регенсбург, 1946; Мюнхен, 1989–1990; Київ, 1999).

⁴ Передмова. *Наукові записки УТГІ*. Регенсбург, 1948. Ч. 1 (IV). С. 7.

абсольвентів і студентів) навчального закладу «Вісті УТГІ» (Регенсбург ; Мюнхен, 1947–1957), де друкувалися звіти ректора, відозви, огляди наукової та студентської діяльності, оголошення; існували відділи: спогадів, від секретаріату сектору позаочного навчання, листування студійників; матеріали також об'єднувались у рубриках «З життя УТГІ», «Нові книжки», «Рецензії». Уже в першому числі за 1947 р. опубліковано статті «Виховання кадрів діячів органів самоврядування й держави» проф. С. Драгоманова та «Про науку журналістики і журналістику взагалі» доц. В. Приходька; згодом опубліковано розвідки проф. В. Доманицького, доц. О.-І. Бочковського, лектора А. Животка; випуски за травень і червень 1947 р. присвячувалися 25-літтю УГА–УТГІ (матеріали проф. В. Доманицького, доц. Денисенка, публікація «Чверть століття» за підписом Е. М., що ймовірно належить Євгену Маланюку, адже він був випускником гідротехнічного відділення інженерного факультету Української господарської академії в Подебрадах, а в 1944–1949 рр. перебував у Німеччині).

Перший випуск інститутського видання відкривався не тільки новорічним привітанням, а й звітом ректора УТГІ за академічний 1945–1946 рік, увагу зосереджено на чотирьох секторах: науково-дослідному, аудиторного високошкільного навчання, позаочного навчання, масової перекваліфікації. Особливо важливою виявилася перекваліфікація українців, які втрачали свої попередні знання та вміння під час воєнного лихоліття; для них у Баварії, найчастіше в таборах переміщених осіб, були зорганізовані різноманітні фахові школи та курси, навчання на яких здійснювали відповідні факультети УТГІ (агрономічно-лісовий, інженерний, економічний). Зокрема згадувалися: однорічна сільськогосподарська школа в Ашаффенбурзі, середня ветеринарно-зоотехнічна школа у Фраймані, школи хатнього господарства в Аугсбурзі та Регенсбурзі; пасічні курси у Бад-Верісгофені, Регенсбурзі, Карльсфельді, Новому Ульмі, Аугсбурзі; курс шиття і крою, курс жіночого кравецтва у Байройті; будівничий технікум у Майнц-Кастелі, економічний відділ технічно-промислової школи в Шляйсгаймі, курс українознавства в

Ашаффенбурзі тощо, де навчалося понад тисячу учнів, до викладання запрошено майже 200 викладачів¹.

Проф. В. Доманицький торкнувся у своєму звіті також діяльності організацій, звіти яких було затверджено Сенатом УТГІ, до них належала і Студентська громада. Констатовано, що це товариство налічувало 13 членів. Упродовж навчального року відбувалися різноманітні зібрання, у тому числі «святочні», було виголошено 5 рефератів, зорганізовано студентський хор, відбувся збір коштів на КоДУС (приблизно 18000 німецьких марок), відкрито студентську їдальню, яка щодня видавала 35 сніданків та обідів².

Важливо наголосити на тому факті, що Український технічно-господарський інститут, ще від часу перебування у Подебрадах, турбувався про фахову підготовку журналістів. Цю традицію продовжено і на теренах Німеччини. На сторінках часопису «Вісті УТГІ» за 1947–1948 рр. подано кілька публікацій, що свідчать про увагу до професії тих, хто здатний об'єктивно відображати життя й формувати громадську думку. Наприклад, у січневому числі за 1947 р. доц. В. Приходько охарактеризував загальне зацікавлення українських переміщених осіб і біженців журналістикою, адже у перший рік навчального сезону в Німеччині надійшло майже 200 заяв. Викладач підкреслив необхідність не тільки виховувати освіченого працівника преси, а й фахівця, що може «обслуговувати не тільки внутрішній, національний фронт»; головне завдання – «пробитись на зовнішній фронт, зайняти позиції в чужій пресі і представити справу України в центрі світової уваги»³.

Деякі підсумки викладання журналістичкознавчих дисциплін на курсах українознавства подав лектор А. Животко, характеризуючи три напрямки діяльності: систематичні курси, наукова колегія, прилюдні популярно-наукові виклади. Зазначено, що з науковими доповідями виступали професори – М. Глобенко, М. Битинський, С. Драгоманов, а також сам викладач історії української преси. Йому також належить

¹ Академічний звіт ректора УТГІ на акад. рік 1945/1946. *Вісті УТГІ*. 1947. Ч. 1. С. 12–14.

² Академічний звіт ректора УТГІ на акад. рік 1945/1946. *Вісті УТГІ*. 1947. Ч. 1. С. 17.

³ Приходько В. Про науку журналістики і журналістику взагалі. *Вісті УТГІ*. 1947. Ч. 1. Ч. 21.

почесне місце серед популяризаторів журналістських досягнень (А. Животко підготував п'ять тем, мав 11 виступів). В Ашаффенбурзі було влаштовано дві Академії – до 25-річчя заснування УТГІ та з нагоди вшанування пам'яті С. Петлюри (зокрема А. Животко підготував доповідь «С. Петлюра як журналіст»)¹. На жаль, 12 червня 1948 р. у м. Ашаффенбурзі завершилося земне життя видатного українського просвітянина, журналіста, публіциста, видавця, громадського діяча. На згадку про нього опубліковано некролог у часописі «Вісті УТГІ» (1948. Ч. 8–10).

Розуміючи вагу журналістського слова в еміграційному середовищі, ректорат УТГІ скликав 28 грудня 1948 р. пресову конференцію, щоб «нав'язати стосунки» між навчальним закладом і редакціями місцевих часописів у Німеччині. Не всі поінформовані періодичні видання прислали своїх «відпоручників», але на зустріч прибули: голова відділу культури й освіти Центрального представництва української еміграції проф. Л. Білецький, редактор М. Сосновський від тижневика «Час», редактор газети «Наше життя» інженер С. Довгаль, від українського незалежного часопису «Неділя» – Б. Феденко, від «Вісника оселі» – д-р П. Дурбак, од закордонних часописів – проф. С. Драгоманов. Представники преси довідалися про життя і завдання інституту, діяльність окремих секторів і відділів. Керівники УТГІ на чолі з ректором проф. Б. Іваницьким подали короткі огляди завершених справ, накреслили перспективи на майбутнє, ознайомили з виставкою видань, колекціями та фотографіями, що стосувалися навчального закладу в Чехо-Словаччині та Німеччині.

У своєму виступі проф. Б. Іваницький наголосив на тому, що історія УТГІ належить до «історії боротьби за наше Відродження й за нашу Волю. Це також історія людей. Це історія тих, що колись присвятили свої скромні сили великій справі української державности; також і тих, хто зі зброєю в руках боролися за свою землю й свій народ і були переможені...». Водночас інститут став «виразником української ідеї в тім загальнім обсязі, що створив патос українського ренесансу»².

¹ Животко А. Два роки праці курсів українознавства в Ашаффенбурзі. *Вісті УТГІ*. 1947. Ч. 7. С. 18–19.

² *Вісті УТГІ*. 1948. Ч. 8–10. С. 2.

Відкриття УТГІ в Німеччині стало новою віхою для підготовки студентської молоді до майбутньої професійної праці, адже на п'яти факультетах навчалося до 1000 осіб, на заочному відділенні – понад 1000; працювало 67 середніх і фахових шкіл і курсів у таборах, на яких навчалося понад 2500 учнів, до освітнього процесу було задіяно 415 викладачів. На завершення зустрічі ректор висловив сподівання: «Хочеться вірити, що виконавши свою працю на еміграції, УТГІ повернеться до Києва, туди, де зродилася сила її духа, де лежить початок її генези – до столиці вільної Української Держави»³.

Окрему сторінку в історії еміграційного студентства створили релігійно-духовні навчальні заклади. У липні 1945 р. серед української суспільності в Німеччині виникла думка про створення духовної семінарії, з великими труднощами вдалося орендувати замок Гіршберг біля Вайльхайма (Баварія), який пов'язували з родинами італійців Муссоліні й Чіато та мадярського королівського регента адмірала Хорті. З осені 1946 р. замок по суті перетворився у табір скитальців. Саме тут розмістилася Українська греко-католицька семінарія (1946–1947, з 1948 – у м. Кулемборг, Нідерланди). Ректором було обрано отця-мітрата В. Лабу, віцеректором – отця-мітрата О. Малиновського, який до 1939 р. був віцеректором Львівської греко-католицької семінарії. Одним із диригентів хору став М. Антонович. До викладання запрошені професори І. Мірчук, Я. Рудницький, Д. Дорошенко, В. Янів, Гр. Ващенко, Ю. Шевельов та ін., які викладали історію української культури, українську мову, історію, педагогіку, психологію, літературознавство.

Вже у березні 1946 р. у духовній семінарії була заснована Українська студентська громада богословів, яка створила семінарійне видавництво, придбавши дві друкарські машинки та циклостіль. Тут видавалися переважно книги та брошури навчального характеру (метафізика, історія української церкви, космологія, моральна богословія, право тощо), а також кілька часописів. Серед них 12 чисел «Семінарійних вістей», редакційна колегія якого поставила основне завдання – «схоплювати різні моменти семінарійного життя», подавати матеріали, що сприяли б духовному загартуванню молодих богословів.

³ *Вісті УТГІ*. 1948. Ч. 8–10. С. 4.

У Гіршберзі вийшли в світ кілька сатирично-гумористичних часописів; зокрема «політичними органами безпартійних прихильників гумору» були зазначені «Алектор», «Кропило», «Фарисей» (у деяких джерелах згадується також «Блоха»). Так, «Алектор» відкривався сатиричним віршем зі словами: «Пазуром сатири декого зачіпну, Не щоб плакав і скривився, А щоб в правду і розвагу По невдачі кріпко озброївся» (1946. Ч. 1).

Думки і надії молодого покоління українських священиків і дияконів на чужині висловив вихованець семінарії в Гіршберзі В. Прийма: «Не плач, моя золота зоре, моя чарівна квітко, дорога Україно! Не тужи, Скорбна Ненько, за своїми соколами-синами! Герої вони великі й мученики святі, безсмертно славні. Не сумуй так, голубко, над руїнами церков святих золотоверхих... До неба вгору піднесім похилені чола! Широко відчинім вікна нашого серця, душі своєї ще ширше відчинім двері! Та ж ці нові місіонери – це Ви, друзі – українські диякони й українські новосереді!»¹.

17 листопада 1946 р. у Мюнхені започатковано Богословсько-педагогічну академію УАПЦ, що мала відповідно два факультети – богословський і педагогічний. На відкритті освітнього закладу відзначено роль цієї традиційної духовної школи українського народу для виховання високоосвічених душпастирів – священнослужителів і проповідників слова Божого серед емігрантів. Урочисту промову виголосив ректор, проф. П. Ковалів, який звернувся до «спудеїв», високодостойних професорів, шанованої громади і почесних гостей, що мають об'єднатися в спільних зусиллях єдиного «ми». Він наголосив: «Ми, українська інтелігенція і робітництво, ми, вчені і працівники культури, ми, українці! Це наш священний обов'язок, наша честь, наша слава!»².

18 листопада 1946 р., після короткого мовлення, розпочалося навчання; перші лекції прочитали: проф. О. Повстенко про золотоверхий Київ із використанням діапозитивів, а також проф. Н. Полонська-Василенко з історії України.

¹ Див.: Купранець О. Ф. духовне вогнище на скитальщині: Українська католицька духовна семінарія. Гіршберг – Кулемберг. Рим; Торонто, 1975. С. 125.

² Бюлетень Богословсько-педагогічної академії. 1946. Ч. 2.

Для обміну інформацією, пізнання церкви й освіти, ознайомлення з діячами мислючого духовний заклад заснував кілька періодичних і неперіодичних видань, серед яких «Бюлетень Богословсько-педагогічної академії» (1946–1947, редактор В. Івашук), «Збірник науково-богословських та церковно-історичних праць» (на різних сторінках зазначено дві дати – 1946 і 1947 р.; видавала Богословсько-освітня секція при Архієпископській кафедрі УАПЦ в Мюнхені), журнал «Богослов» (1949). Скажімо, «Бюлетень» мав передусім інформаційний характер (повідомлення про діяльність Академії, церковних діячів, функціонування духовної освіти, пам'ятки релігійної культури й літератури). Тут друкувались і розвідки професорів – П. Коваліва, О. Оглоблина, В. Петрова, Л. Окіншевича, Д. Дорошенка, Г. Ващенко та ін., що стосувалися церковної освіченості українського народу в добу раннього християнства, церкви й культури великокнязівської України-Руси, пам'яток українського церковного малярства часів гетьмана І. Мазепи, матеріалів до історії університетської богословської освіти в Україні, нарисів релігійної літератури.

Важливу місію в науково-духовній комунікації повоєнного часу виконував «Збірник науково-богословських та церковно-історичних праць». До першого випуску увійшли такі публікації, як «Два шляхи до пізнання Бога» архієпископа Михаїла, «Раннє християнство на Україні» проф. П. Коваліва, «З новішої західньої філософсько-релігійної літератури» проф. В. Петріва, «Пам'яті проф. Ол. Гн. Лотоцького» проф. Д. Дорошенка.

Українське студентське товариство при Академії запропонувало свій орган на правах рукопису – журнал «Богослов», друкуючи його спочатку за сприяння видавництва «Радіо-вісті» (табір Мюнхен-Фельдмохінг), а потім газети «Українські вісті» в Новому Ульмі. Часопис редагувала студентська колегія: за головного редактора були Т. Міненко і М. Дзябенко (ч. 4, 6), обов'язки мовно-літературного редактора виконував О. Воронин, мистецьке оформлення здійснював В. Хоменко (ч. 2/3). На сторінках видання існували рубрики «Великі постаті християнського світу», «Слово Боже і людина», «Хроніка». «Рецензії», «Некрологи», постійно велася розмова про християнські звичаї та право-

славні традиції. Друкувалися матеріали про Кобзаря («Шевченко – символ українства» Т. Міненка, «Дещо з історії могили Т. Шевченка» Канівця). До співпраці запрошувалися видатні українські вчені на еміграції: ректор, проф. П. Ковалів подав статтю «Тайна воскресіння», проф. Д. Чижевський – «Початки і кінці ідеологічних епох», Л. Моралевич – «Православне духовенство та українське козацтво в XVII ст.», проф. П. Курінний – «Історичні змагання храмів св. Софії та св. Дмитра у Києві».

До релігійно-духовних видань належить бюлетень Товариства (журнал Федерації) українських студентів-католиків «Обнова» (Мюнхен, 1947–1949) за редакцію Є. Перейми. Змісту журналу, як правило, складали матеріали про безпосередню діяльність об'єднання, огляди й репортажі (зїзди студентства, студії, зібрання католицьких інтелектуалістів тощо), хроніка життя молоді, рецензії, повідомлення, бібліографія. Тут друкувалися матеріали П. Клодена, Б. Чопика, Є. Перейми, О. Кулицького та інших. Основне завдання подібної періодики – «дати духовний хліб», зберегти християнський світ любові й краси, протистояти ненависті, рабству та руїні, перебороти духовну кризу людства у повоєнний час.

Деякі студентські часописи різного тематичного спрямування видавалися в інших європейських містах (Гайденау, Грац, Зальцбург, Інсбрук, Ляндек, Фюссен). Журнал українського студентського середовища Німеччини та Австрії «Стежі» (Інсбрук; Мюнхен, 1946–1947) закликав студентський загал не розмежовуватися за політичним чи партійним принципом, а передусім виступати як «форум і рівночасно дзеркало читацьких думок», дотримуватися своїх освітньо-духовних настанов, працювати для «правильного розвою духовости українського студента, щоб тим самим затверджувати тяглість нашої державотворчої ідеї і дати основу до віри у краще завтра»¹.

На сторінках видання друкувалися статті на загальні суспільні теми, серед яких «Шляхи української незалежності» О. Прицака, «Проблеми авторитету і свободи в Україні» Б. Крупницького, «Коли має рацію Маркс» Л. Аглаїна, «Декілька тем для надуми – не тільки для студентства» К. С. Подавалися повідомлення про життя студентських

осередків в еміграції, реферати й документи часу (безпосередні справи ЦЕСУС, «На маргінесі дійсності» тощо); існувала об'ємна рубрика «До джерел» (уривки із творів українських і європейських класиків). Ці публікації сприяли інтелектуальному розвитку, знайомили зі скарбами духовної культури, виховували освіченого фахівця й обізнану особистість.

Прагнення до згуртування споріднених студентських сил на чужині засвідчив бюлетень білорусько-українського комітету співпраці «За дружбу», єдине число якого вийшло в Мюнхені 22 вересня 1946 р. Тут знайшлося місце для поезій Я. Купали і М. Танка, віршованого послання «Білоруським друзям» О. Омельчука, статей «Одним шляхом» П. Надтисянського і «До білорусько-української співпраці» С. Зеркаля, програми урочистої зустрічі представників двох народів.

Органом українського студентського товариства «Січ» у Граці на теренах Австрії став журнал «Студентський клич» (1947). Редакція сподівалася, що часопис стане «кличем» – «речником нашого середовища», заохочувала до читання письменницької публіцистики, наукових розвідок, дописів. Пропонувалися огляди «У 25-ліття ЦЕСУСу» М. Середовича, «Українське студентство в Югославії» М. Ярдиша, «Боротьба за обличчя» О. Ждановича; статті – «Національна етика в Шевченка» Р. Єндика, «Про аперцепцію народів» П. Козака, «Роля української студіюючої молоді в розвитку преси» В. Т.; фейлетон «Модерні троглодіти» М. Диканька, повідомлення в рубриці «Наука й техніка», а також хроніка, рецензії.

Українську академічну молодь в трьох містах Австрії (Грац, Інсбрук, Зальцбург) прагнула об'єднати редакція журналу «Студентський прапор» під головуванням В. Кримського. Вийшло тільки одне число навесні 1948 р. У вступній статті «Шляхом росту» редактор висловив завдання студентської преси, подав роздуми про формування світогляду українського студентства. Про діяльність молоді в еміграції писали Ю. Гірняк, І. Раковський, Б. Солонинка, В. Білінський, А. Жуковський, З. Квіт та ін. (статті «Повновартісний зрив», «Ідеалізм молодого покоління», «У спільному фронті до єдиної мети»).

Про свою періодику подбало й Українське студентське об'єднання – Інсбрук,

¹ Наше становище. *Стежі*. 1946. Ч. 1/2. С. 3.

випускаючи в світ «Бюлетень УСОІ», щоб встановити «зв'язок між проводом та всіма членами» цього товариства. Звертаючись до читачів у статті «До нових українських студентів в Інсбруку», редакційна колегія відзначала, що «студії – річ важна, яка вимагає багато труду, сили волі й витривалості», але не менш вагомою в долі українського студента залишається потреба стати «високовартісними українськими фахівцями, а рівночасно, як українські інтелігенти», щоб посісти провідне становище «в нашому національному організмі»¹ (1947. Ч.1). Студент високої школи має формувати свою індивідуальність, працювати над собою, постійно поглиблювати знання, розширювати світогляд, але водночас особисті цінності повинні служити організованій праці в суспільному колі.

Студентські організації уважно й відповідально ставилися до заснування своїх видань, що давали змогу налагоджувати інформаційний обмін, брати участь у дискусіях, вирішувати нагальні питання молоді, дбати про «високошкільний рівень» пресовидань в еміграції.

Для редакційних колегій і співробітників більшості студентських видань на чужині після Другої світової війни важливим був пошук «шляху до Європи», на якому б не втратися національний характер. Супереч-

¹ До нових українських студентів в Інсбруку. *Бюлетень УСОІ*. 1947. Ч. 1. С. 1.

ки на сторінках преси нерідко спалахували щодо звуження самих явищ і протистояння чи зближення європейських і національних атрибутів, адже часто «анахронічну просвітянщину» несвідомо ототожнювали з національною духовністю, сентиментальні сльози-вболівання за долю України і невичерпний розпач – із національною ідеологією, примітивізацію культурних артефактів – із світовими досягненнями.

Розважливо звучала думка редактора й письменника Б. Олександрів, який у статті «Куди прямуємо» на сторінках тижневика «Промінь» роз'яснював істинне значення європейського характеру: «Можна бути культурною людиною і в Азії і безпросвітним невігласом у Європі. Якраз тут, у Європі, можна зустріти незчисленну кількість назверх культурних анальфабетів. Чимало наслухавшись вдома про фавстівську Західню Європу, багато з нас мусило розчаруватись, опинившись у ній і побачивши на власні очі маленьких людей, що роїлись у тіні великих і підленько гендлювали витворами їхнього справді титанічного духа» (198. Ч.5/6). Автор наголошував на тому, що в духовних скарбницях Європи слід шукати й обирати вічні, загальнолюдські цінності, витвори й вартості європейського духу, «не мавпуючи органічно-чужого нам і зайвого». Та завжди органічний шлях українського розвитку був європейським.

ЗАМІСТЬ НЕКРОЛОГУ

Ігор Срібняк

Київський університет імені Бориса Грінченка

МОЯ ПЕРША І ОСТАННЯ ЗУСТРІЧ З РЕКТОРОМ (посмертна згадка про Віктора Олександровича Огнев'юка)

Моє знайомство з Віктором Олександровичем Огнев'юком відбулося рівно десять років тому за доволі прозаїчних обставин – під час співбесіди, коли вирішувалося питання – бути чи не бути мені в Грінченковому університеті. До сьогодні вдячний Ректору, який підтримав моє прагнення стати частинкою Грінченківської громади, і це його рішення значною мірою визначило вектор мого подальшого професійного життя. Підтримка Ректора була для мене просто неоціненною у перший рік роботи в Університеті, коли тривав природний процес дифузії деяких усталених стандартів роботи, які були почерпнуті мною на попередніх місцях роботи (КНЛУ і НаУКМА). Вони були витіснені новою діловою культурою та духом корпоративізму, що завжди плекалися Ректором, який зумів об'єднати усіх грінченківців та заохотити їх до нових досягнень – насамперед у царині науки. Вже не було часу думати про професорський лоск, натомість кожен з нас (і автор цих строк зокрема) дбав про науковий продукт, стверджуючи в такий спосіб впевнений поступ нашого Університету. Також запам'яталися й започатковані з ініціативи Ректора тренінги з лідерства, які проводилися д-ром Маршалом Крістенсеном.

З числа тих – небагатьох – зустрічей з Ректором у пам'яті закарбувалася остання – 9 вересня 2022 р., коли він запросив до

відвертого і живого спілкування всіх істориків факультету суспільно-гуманітарних наук. В її ході відбувся плідний обмін думками, деякі з яких видалися Віктору Олександровичу занадто контраверсійними, але й в цьому випадку він залишався вірним собі – завжди стриманим, зваженим, коректним і доброзичливим. Те, що вирізняло його найбільше з цілого когорти ректорів керівників університетської освіти – так це вміння стратегічно планувати, ставити реалістичні завдання і надихати власним прикладом всіх навколо. Певно, що Університет був для Віктора Олександровича чимось більшим ніж просто осередок освіти і науки, поза всяким сумнівом Університет став для нього Храмом, в якому відбувалося посвячення у лідери не одного покоління його випускників, і всім нам завжди бракуватиме диригентського помаху руки Маестро.

ЗМІСТ

ВІД РЕДАКТОРА.....	3
--------------------	---

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА

Андрєєв Віталій

ПЕРШИЙ МІСЯЦЬ ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 2022 р. (ЛІТОПИС САМОВИДЦЯ)	7
--	---

Куц Галина

У ФРОНТОВОМУ ХАРКОВІ	18
----------------------------	----

Срібняк Ігор

ВІДЛУННЯ ВІЙНИ...: ІСТОРІЯ ОДНОГО АПЕЛЮ (ПРО УСУНЕННЯ РОСІЙСЬКИХ НАУКОВЦІВ ЗІ СКЛАДУ НАУКОВИХ РАД ПОЛЬСЬКИХ АКАДЕМІЧНИХ ЖУРНАЛІВ У СВІТЛІ ЕПІСТОЛЯРНОГО ДІАЛОГУ З ЇХ ГОЛОВНИМИ РЕДАКТОРАМИ)	36
---	----

ВІЙСЬКОВА СПРАВА ЗА ЧАСІВ АНТИЧНОСТІ

Голованов Сергій

ЗБРОЙНІ СИЛИ АФІНСЬКОГО ПОЛІСУ НАПЕРЕДІ ПЕЛОПОННЕСЬКОЇ ВІЙНИ	46
---	----

Кучма Роман

PATRIA EST UBICUMQUE EST BENE: НОБІЛІТЕТ У СОЮЗНИЦЬКІЙ ВІЙНІ (90–87 р. до Р. Х.). ІНТЕГРАЦІЯ ІТАЛІКІВ У РИМСЬКУ ГРОМАДЯНСЬКУ ОБЩИНУ	60
--	----

Петренко Дмитро

BELLUM OMNIUM CONTRA OMNES: МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПРОСТОРІ В КОНТЕКСТІ ВІЙСЬКОВОГО ПРОТИСТОЯННЯ ВАРВАРСЬКОГО ТА РИМСЬКОГО СВІТІВ	64
--	----

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Братко Ірина

ДИПЛОМАТІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ (1946–1956 рр.)	70
--	----

Казаков Олександр

АНГЛО-ШОТЛАНДСЬКІ ВІДНОСИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.: ІСТОРІЯ ДВОХ РЕФЕРЕНДУМІВ	76
--	----

Моціяка Ольга

СТВОРЕННЯ ФОРМАТІВ ТА МЕХАНІЗМІВ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ СПІВРОБІТНИЦТВА ТУРЕЧЧИНИ З КРАЇНАМИ БАЛКАНСЬКОГО РЕГІОНУ (2002–2009)	80
--	----

Protsiuk Anton

GERMAN–AMERICAN CULTURAL CONNECTIONS DURING DONALD TRUMP’S PRESIDENCY: LITERATURE REVIEW	85
---	----

ПОЛЬЩА-УКРАЇНА

Гончарова Ольга, Кривошея Ігор

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКОГО ТОВАРИСТВА ДОПОМОГИ
ЖЕРТВАМ ВІЙНИ НА КИЇВЩИНІ 88

Срібняк Ігор, Палієнко Марина

АМЕРИКАНСЬКА ГУМАНІТАРНА АКЦІЯ У ТАБОРАХ
ІНТЕРНОВАНИХ ВІЙСЬК УНР В ПОЛЬЩІ (1921 р.) 97

Gołdyn Piotr

PRZYSZYNEK DO DZIEJÓW UKRAIŃSKIEJ KORPORACJI AKADEMICKIEJ
«CZARNOMORE» W ŚWIETLE ZACHOWANYCH MATERIAŁÓW POLICJI
PAŃSTWOWEJ W POZNANIU z 1934 roku 105

Разиграєв Олег

З ІСТОРІЇ ТЮРЕМ НА ВОЛИНІ ТА В ГАЛИЧИНІ МІЖ ДВОМА
СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ (1918–1939 рр.) 109

ЛЮДИНА І СОЦІУМ

Матюценкова Анна

ЕВОЛЮЦІЙНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА
НЕОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ЯНШАО 128

Темченко Андрій

ЧИСЛОВА СЕМАНТИКА «ІНШОГО»
У МІФОЛОГІЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ СЛОВ'ЯН 135

Драч Оксана

«ПРАЦЮЄМО І ВДЕНЬ, І ВНОЧІ»: ВІЙСЬКОВО-ПОЛЬОВА МЕДИЦИНА СХІДНОЇ
ВІЙНИ ЗА СЕВАСТОПОЛЬСЬКИМИ ЛИСТАМИ М.І. ПИРОГОВА (1854–1855) 145

Зубенко Євгенія

КОРЕЙСЬКА ДІАСПОРА В США У БОРОТБІ
ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ КОРЕЇ (1901–1920 рр.) 159

Трофимченко Анастасія

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ОСВІТИ В ПІВДЕННІЙ КОРЕЇ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ ст.) 167

ПОЛОН ТА РЕПАТРІАЦІЯ

Мінаєва Тетяна, Мінаєв Андрій

НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ В НОВИЙ ЧАС
(КОРОТКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД) 174

Срібняк Мілана

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ
РЕПАТРІАЦІЇ ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ З ТЕРЕНІВ НІМЕЧЧИНИ ТА КРАЇН
ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ, 1919–1920 рр. 184

ЕМІГРАЦІЙНІ «СВІТИ»

Власенко Валерій

ГНАТ ПОРОХІВСЬКИЙ: ШТРИХИ ДО БІОГРАФІЇ ЕМІГРАНТСЬКОГО ПЕРІОДУ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЛУЗЕВОГО ДЕРЖАВНОГО
АРХІВУ СЛУЖБИ ЗОВНІШНЬОЇ РОЗВІДКИ УКРАЇНИ) 192

Саган Галина

ГРОМАДСЬКЕ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ ЮГОСЛАВІЇ
ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ..... 202

Бессонова Марина

ЕМІГРАЦІЯ З КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ В ЧАСИ ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ:
ОСНОВНІ ВИМІРИ ТА УРОКИ 208

Тимошик Микола

ПРОБЛЕМИ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ПОСТАТІ ІВАНА ОГІЄНКА ТА ПОВЕРНЕННЯ ЙОГО
ЗАРУБІЖНОГО НАУКОВОГО І ТВОРЧОГО СПАДКУ
(ІЗ НАГОДИ 140-річчя ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)..... 218

УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЙНА ПРЕСА

Сергійчук Тарас

ПОЧАТОК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ОЧИМА УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ
УЕНЕРІВСЬКОГО СПРЯМУВАННЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ТИЖНЕВИКА «ТРИЗУБ») 234

Сидоренко Наталія, Дубецька Оксана

ЄВРОПЕЙСЬКІ ВИМІРИ УКРАЇНСЬКОЇ СТУДЕНТСЬКОЇ ПРЕСИ ПІСЛЯ
ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (НІМЕЧЧИНА, АВСТРІЯ, 1946–1950)..... 242

ЗАМІСТЬ НЕКРОЛОГУ

Срібняк Ігор

МОЯ ПЕРША І ОСТАННЯ ЗУСТРІЧ З РЕКТОРОМ
(ПОСМЕРТНА ЗГАДКА ПРО ВІКТОРА ОЛЕКСАНДРОВИЧА ОГНЕВ'ЮКА) 255

«Z tarczą albo na tarczy»:
wojny w historii
cywilizacji światowej

Monografia zbiorowa

Z tyłu okładki:
fot. Roman Ratusznyj

ISBN 978-2-83-275163-4

© Copyright by
Międzynarodowe Konsorcjum Naukowo-Edukacyjne
im. Luciena Febvra, 2022

РОМАН РАТУШНИЙ

учасник Революції Гідності, брав участь в акціях протесту проти забудови Протасового Яру у Києві, голова ініціативи, а потім і громадської організації «Захистимо Протасів Яр». З першого дня повномасштабного вторгнення Росії Роман брав участь у боях під Києвом, а потім – у складі 93-ої ОМБр «Холодний Яр» звільняв Тростянець, воював на Сумщині та під Ізюмом. Загинув 9 червня в бою під Ізюмом у віці неповних 25 років.

ДВІ ПОРАДИ ВІД РОМАНА РАТУШНОГО:

«Знімайте рожеві окуляри. Не намагайтесь врятувати свою картинку світу і зону комфорту, загортаючи реальність у фентезійний володар пернів або слова арестовіча. Ви 8 років ховались за рожевими окулярами від реальності, дружили з хорошими росіянами, підсилювали російське поле і це вам допомогло? Ні. 24 лютого ви виявились неготовими стикнутися з реальністю.

Зараз ви намагаєтесь знайти будь-які нові елементи до вашого старого світогляду, аби він знову запрацював і ви знали як орієнтуватись в просторі. Від надій на ліберальних росіян до перекладання відповідальності лише на керівництво Росії чи спроб націоналізувати російську субкультуру. У вас нічого не вийде. Ваша система сприйняття світу початково неправильна. Її неможливо відновити так, аби ви могли жити в реаліях війни.

Ось вам проста модель: є орда, яка рухається зі сходу за багатствами заходу. Вона буде туди рухатись незалежно від вашого бажання[...]. Просто раніше це були монголи, тепер росіяни, а за ними будуть китайці. Ми або тримаємось форпостом західної цивілізації, або орда нас приєднає до себе і робить нас своїм гарматним м'ясом знову.

Тому друга порада: Випалюйте в собі всю російську субкультуру. Випалюйте в собі всі спогади з дитинства пов'язані з російським-радянським. Випалюйте в собі стосунки з родичами чи друзями по ту сторону, з усіма хто є носієм російської субкультури. Інакше це все випалить вас[...].

**« Просто запам'ятайте: чим більше росіян
ми вб'ємо зараз, тим менше росіян
доведеться вбивати нашим дітям »**